

ئابدۇقۇدلى ئەلى

ئاپاق خوجا

(2)

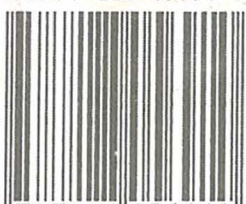
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

تاپو
۱۰۰

(2)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ISBN 7-228-05691-4

9 787228 056910 >

ئابدۇۋەلى ئەلى

ئاپلاقخوجا

(تارىخىي رومان)

(2)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

سەككىزىنچى باب

بۇ يولدا شاھ مەشرەپمۇ ماڭغان

ئۇرغىلى بولماس خوجىنى،
تىللىغىلى بولماس خوجىنى.
مۇسۇلماننى خار قىلغان،
خۇدا ئۇرسۇن خوجىنى.

— ئۇيغۇر خەلق تارىخىي قوشاقلىرى

1683 - يىلى (توڭگۇز يىلى) 8 - ئاينىڭ 6 -

مىلادى

كۈنى. ئۇلار بۇ قىزنى ئېلىپ كېلىشكەندە تاڭ سۈزۈلەي دەپ قالغانىدى. ئۇلار ئاپاق خوجىنىڭ قەشقەردىكى ئوردىسى ئاقسارايىنىڭ ئالدىدا ئاتتىن چۈشۈپ قولىدىكى ئولجىسىنى نۆۋكەرلىرىگە تۇتقۇزدى - دە، ئوردىنىڭ قۇيما دەرۋازىسىنى گۈمبۈرلىتىپ ئۇرۇشقا باشلىدى. كۈنگىرىنىڭ ئۈگەكلىرى ئارىسىدىن جېسەكچىنىڭ بېشى كۆرۈندى ۋە:

— كىم بۇ بىمەھەل كېلىپ، خان خوجامنى بىزەۋىتە قىلغان؟ — دەپ قەھەرلىك ۋارقىرىغان ئاۋاز ئاڭلاندى.

— بىز، موللا باقى بىلەن موللا ساقى، تېز ئىشكىنى ئاچ، كىشىلەر ئويغانماستا ئوردىغا كىرىۋېلىشىمىز كېرەك!

بۇ موللا باقى بىلەن موللا ساقى ئاپاق خوجا نەدە بولسا
ھەمىشە ئۇنىڭ ئەتراپىدا، بولۇپمۇ كېچىلىرى ئۇنىڭ يېنىدا تەييار
تۇراتتى. ئەمما، ئۇلا ئۆزلىرىنى باشقىلارنىڭ كۆز - قولىدىن
ئەپچىللىك بىلەن يوشۇرۇشنىمۇ بىلەتتى. بۇ ئىككىسى
ۋەھىشىلىك، ياۋۇزلۇق ۋە خۇنخورلۇقنىڭ جانلىق مىسالى
بولغاچقا، كىشىلەر: «موللا باقى بىلەن موللا ساقىنىڭ يەتتە
ئاتىسى جاللات، يەتتە ئانىسى يالماۋۇز» دەپ تەرىپلىشەتتى.
ئۇلارنىڭ ۋەھىمىلىك ئىسمىنى ئاڭلىغان ھەرقانداق بىر ئادەم
تەرىمەي قالمايتتى. ئاپاق خوجا ئۆزىنىڭ بارلىق سىرلىق،
قانلىق ئىشلىرىنى شۇلارنىڭ قولى ئارقىلىق بەجا كەلتۈرەتتى.
شۇنىڭ بىلەن خوجىنىمۇ شۇ ئىككىسىنىڭ قولى بىلەن ئۆلتۈرگەنىدى.
جېسەكچى ئاقسارايىنىڭ دەرۋازىسىنىڭ يان ئىشىكىنى
ئېچىپ ئۇلارنى ئاقسارايىنىڭ دەرۋازىسىدىن ئىچىگە
كىرگۈزۈۋەتكەندىن كېيىن يەنە ئىشىكىنى ئىچىدىن تاقىۋالدى.
تاڭ ئاتتى، يۇلتۇزلار شاھى ئاسماننىڭ يېشىل رەڭلىك
سەھراسىدا ئېتىنىڭ تىزگىنىنى سىلكىدى. سۈبھى ئوۋچىسى
ئاتلىنىپ چىقىپ، ئۇپۇق ئەتراپىغا قىزىل كاماننى سۈردى.
شەرق تەرەپتە شەپەق قىزى قىزىرىپ جۇلالىنىپ، ئۆز جامالى
بىلەن بېقىش قىلدى. پەلەك يولۋىسى - قۇياش شەپەق جاڭگىلى
ئىچىدىن ئېتىلىپ چىقىپ، جاھاننى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن
جەۋلانبارلىق قىلدى. كائىنات كۈيچىسى قۇشلار چىمەنزارلىق
ئىچىنى نەغمە - ناۋا بىلەن توشقۇزۇپ، پۈتكۈل ئالەمگە ئۆز
ساداسىنى ياڭراتتى. باغۇ - بوستان نەزمىچىلىرى ئىستىراھەت
ياستۇقىغا باش قوبۇپ، پاراغەت ئىچىدە بەزمە تۈزۈشتى. نەرگىس
گۈلى كۆزەتچى، سابا ئەلچىسى بۇلبۇل قىزىل گۈل پىراقىدا
مەستخۇش بولۇپ يىقىلدى...

ئاپاق خوجىنىڭ ھەرمىنىڭ ئالدىدىكى باغۇ ئېرەمنىڭ

دەرۋازىسى ئۈستىگە ئورنىتىلغان ھەيۋەتلىك قۇببە ئاستىدا ھەرەمگە كىرىدىغان ياسىداق چوڭ ئىشىك نەقىشلىرى بىلەن ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى. ھەرەمنىڭ چوڭ ئىشىكىگە ئۈچ قاتار قىزىل مىستىن ئالتۇن تاسمىلار قېقىلغان، ئىشىك ئالدىدا چىرايلىق بىر ئايۋانچە بار ئىدى. ئېرەم باغدا سېرىق ياغدەك قايناپ پىشقان سايۋا، قىز قىزلىرىنىڭ مەڭزىدەك قىزىرىپ پىشقان مۇناقى ئۈزۈملەر كۆزنى قاماشتۇرغۇدەك سەر خىل ئىدى. مەرمەر تاش يېپىتىلغان يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە بىر تۈپتە نەچچە خىل مېۋە بىرىدىغان دەرەخلەر ئادەمنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتىپ تۇراتتى. دەرەخ شاخلىرىدا چۈرۈقلىشىپ سايىرىشىۋاتقان تۈرلۈك - تۈمەن قۇشلارنىڭ يېقىملىق ئاۋازلىرى، گۈلدىن - گۈلگە ئۇچۇپ قونۇپ يۈرگەن رەڭگارەڭ كېپىنەكلەر كىشىگە خۇددى جەننەتۈل رىزۋانغا كىرىپ قالغاندەك تۇيغۇ بېرەتتى.

ئەتىگەندە باغنىڭ ھاۋاسى نازا سالقىن بولۇپ، كىشىگە ھۇزۇر بېغىشلايتتى. ئېرەم باغقا ئەش شاپتۇل، يارما شاپتۇل، توغاچ، جىنەستە، گىلاس، ئۈرۈك، ئالۇچا، ياڭاق، پىستە، بادام، ئەينۇلا، ئىشقىلىپ دۇنيادىكى مېۋىلەرنىڭ ھەممە تۈرىدىن دېگۈدەك تاللاپ ئۆز قاتارى بىلەن تىكىلگەنىدى. باغدا يەنە گۈلزارلىق بىنا قىلىنغان بولۇپ، بارلىق گۈللەرنىڭ ھەممىسى خىلى - خىلى بىلەن، تۈر - تۈرى بىلەن ئۆستۈرۈلگەنىدى. بۇ گۈللەر ئۆزىنىڭ چېچەكلىرىگە مەستخۇش بولۇشۇپ، مەيىن سەھەر شامىلىدا گىرەلىشىپ سۆيۈشۈپ تۇراتتى. ئىشچان باغۋەننىڭ تۈجۈپىلەپ ئەجىر قىلىشى ئارقىسىدا گۈياكى قول بىلەن تىزىلغان گۈلدەستىلەردەك ئېرەم باغقا گۈزەللىك بېغىشلايتتى.

موللا باقى بىلەن موللا ساقى ھېلىقى قىزنى يېتىلەپ ئۇدۇل

ئاپاق خوجىنىڭ شاھىنىشىغا قاراپ ماڭدى. ئۇلار گۈلزارلىق ئوتتۇرىسىدىكى سۈزۈك كۆل بويىغا يېتىپ كەلگەندە، ئېرەم باغنىڭ باغۋىنى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. ئۇ بىر ياش يىگىت ئىدى.

— ھە، سويىلىرىم، يول بولسۇن! كىم بۇ؟ — دەپ سورىدى موللا باقى بىلەن موللا ساقىدىن.

مۇرشىدىتىن^① ئەپقېچىپ كەلگەن ئولجا، خان خوجامغا سۈنىدىغان تارتۇقىمىز بۇ، — دەپ كۆرەڭلىگەن ھالدا جاۋاب بەردى موللا باقى. ئاندىن ھېلىقى قىزنىڭ بېشىنى ئوراپ قويغان پوتىنى يېشىۋەتتى ۋە باغۋەن يىگىتنىڭ قۇلىقىغا: — قانداق، يارامدۇ؟ — دەپ شىۋىرلىدى.

— نېمە قىلاتتىڭلار بۇ بىچارە قىزنى ئەپقېچىپ كېلىپ؟ ئاتا - ئانىسى ئۈچۈن بۇنىڭدىن دەھشەتلىك قايغۇ بولۇشى مۇمكىنمۇ؟

— ئەسلىدە بىزمۇ شۇنداق ئويلىغان، ئەمما بۇ قىز ئەسلىدە خان خوجامنىڭ ھەرەمخانىسىنى بېزەيدىغان ھۆسەن نازۇك ئىكەن ئەمەسمۇ؟

باغۋەن يىگىت قىزغا سىنچىلاپ قارىدى. ئۇنىڭ كۆزى قىزنىڭ كۆزى بىلەن ئۇچراشتى. قىز دەرھال ئۇيىلىپ كۆزىنى يىگىتتىن ئەپقاچتى - دە، يەرگە قارىۋىدى. باغۋەن يىگىتنىڭ يۈرىكى «جىغ» قىلىپ قالدى: «ھەقىقەتەن ساھىبجامال ئىكەن» دەپ ئويلىدى ئۇ ۋە يۈرىكى ئېچىشقاندەك بولدى - دە، كەينىگە ئىختىيارسىز بىر - ئىككى قەدەم چېكىنىپ كەتتى.

— ئۇنىڭسىزمۇ خان خوجامنىڭ ھەرىمىدە ساھىبجاماللار ئېشىپ - تېشىپ تۇرۇپتىغۇ؟ — دېدى باغۋەن يىگىت ئۇلارغا. — قويۇڭا بۇ گېپىڭىزنى، سىز قىز ئېلىپ قېچىپ

① مۇرشىد — ھازىرقى نامى مۇش. قەشقەر توققۇزاق ناھىيىسىنىڭ بىر يېزىسى.

كۆرمىگەن. شۇڭا، بۇ ئىشنىڭ لەززىتىنى بىلمەيسىز، — دېدى موللا باقى موللا ساقىغا كۆزىنى قىسىپ قويۇپ، — يېرىم كېچىدە بىراۋنىڭ قورۇق تېمىدىن ئاتلاپ ئۆتۈپ، ئۈزۈم بارىڭى ئاستىدا مامۇق تۆشەك ئۈستىدە ياتقان سۈمبۈل چاچلىق نازىنى مامۇق تۆشەكلىرى بىلەن قوشۇپلا كۆتۈرۈپ ئېلىپ قېچىش — نېمىدېگەن ھۈزۈرلۈك ئىش — ھە!

— شۇ ئەمەسمۇ؟ — دەپ ئارىغا قىستۇرۇلدى ساقى، — خۇددى باشقىلارنىڭ بېغىدىن گۈل ئۈزۈپ قاچقاندىك پەيزى بولىدۇ. بىز سۇپا ئالدىغا كەلگەندە، بۇ نازىدىن بىر خىلدا يېنىك تىنىپ توشقان ئۇيقۇسىنى ئۇخلاپ ياتقان ئىكەن. ئۇنىڭ كۆتۈرۈلۈپ چىققان ئىككى چىلگە كۆكسىنى كۆرۈپ مەھلىيا بولۇپ تۇرۇپ قالدۇق، دەڭا!، نېرىراقتا دادىسى بىلەن ئانىسى ياتقان ئىكەن. موللا باقى پۇت — قولىنى تۇتتى، مەن ئاغزىنى تاغدىم — دە، كۆتۈرۈپلا يۈگۈردۇق. بەئەينى پاختىدەك يۇمشاق، توزغاقتەك يېنىك ئىكەن ئەمەسمۇ؟ بىز ئۇنى كۆتۈرۈپ قورۇقتىن چىققاندىن كېيىن ئاتنىڭ ئالدىغا ئۆتكۈزدۇق — تە، ئاتلارنى بولۇشىغا قويۇپ بەردۇق.

— ئۇلار تۈيۈپ قالمىدىمۇ؟

— تۈيۈشنىڭ تۈيدى. ئەمما، ئۇلار تۈيۈپ قالغاندا، بىز ئاللىقاچان تۆت — بەش يول ئۇزاپ كەتكەندۇق. ئۇلار ئارقىمىزدىن قوغلاپ يېتەلمىدى. تاڭغا يېقىن شەھەرگە يېتىپ كەلدۇق. تېخى باياتىن ئاقسارايىنىڭ ئىچىگە كىرىۋالدۇق. مېنىڭ مۇشۇنىڭ بىلەن ئالتىنچى قېتىم قىز ئېلىپ قېچىشىم بۇ. بۇنداق ئىشنىڭ كەيپى باشقىچە بولىدۇ دەڭا! سىز بۇنى ئوقمايسىز.

— قويۇپ بېرىڭلار بۇ بىچارە قىزنى، ھەممىمىز مۇسۇلمان ئەمەسمۇ؟ — دەپ يېلىندى باغۋەن يىگىت ئۇلارغا، — ئۆيىگە كەتسۇن، بولمىسا ئۇۋالىغا قالسىلەر!

— قېنى ئويلاپ كۆرەيلى، خوش ئەمەسە! . . . — دەپ
ئۇلار قىزنى يېتىلەپ شاھىنشىغا كىرىپ كېتىشتى. باغۋەن
يىگىت يۈرىكى ئېچىشقان ھالدا ئۇلارنىڭ كەينىدىن قاراپ قالدى. . .

* * *

شاھىنشىن، ئاپاق خوجا مەرمەر تەخت ئۈستىدە چوڭقۇر
ئويغا پاتقان ھالدا ئولتۇراتتى. ئىككى تەرىپىدە ئۇنىڭ ئەقتاب -
غەۋسىلىرىدىن بولغان خوجىلار، ئىشانلار ئۆرە تۇرۇشقانىدى.
تەخت كەينىگە — ئىران نۇسخىسىدا ئىشلەنگەن، قۇرئاندىكى
ئايەتلەر بىلەن بېزەلگەن يىپەك مەھپۇز گىلەم ئېسىلغان تامدا
جوڭغارىيە قالماقلىرىنىڭ چوڭى غالداننىڭ ئاپاق خوجىنى قەشقەر
خانى قىلىپ تەيىنلىگەنلىك ئېرىشاتنامىسى بىلەن ئۇ بەرگەن
مىسران قىلىچ ئېسىقلىق ئىدى.

يېقىنقى ۋاقىتلاردىن بۇيان، ئىسھاقىيىچى خوجىلار قەشقەر
ئەتراپىدا مۇرىت - مۇخلىسلىرىنى قۇتىرىتىپ، بىر مۇنچە
پاراكەندىچىلىكلەرنى تېرىپ، ئۇنىڭغا زادىلا ئاراملىق
بەرمەيۋاتقانىدى.

بۇنىڭدىن بەش كۈن ئىلگىرى ئۇنىڭ خۇپىيىلىرى يەتكۈزگەن
بىر خەۋەردە: «خوجا ئابدۇللا تەرەپدارلىرى مۇرىشىد ۋە ئاقلىنىدىغان
ئەتراپلىرىدا مۇرىشىد - مۇخلىسلىرىنى يىغىپ مەخپىي يىغىن
ئۆتكۈزدى. خوجا ئابدۇللاننىڭ مۇھىم بىر ئادىمى تا ھازىرغىچە
شۇ يەردە تۇرۇۋاتىدۇ» دېيىلگەنىدى. ئاپاق خوجا ئۆزىنىڭ
ياراملىق سۈپىتىدىن بولغان موللا باقى بىلەن موللا ساقىنى
ھېلىقى خوجا ئابدۇللا تەرەپدارلىرىنى يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈشكە
ئەۋەتكەنىدى. ئەمما، ئۇلار كەتكەنگە بەش كۈن بولغان بولسىمۇ،
نېمىشقىدۇر تا ھازىرغا قەدەر خەۋەر كەلمەيۋاتقانىدى. ئاپاق خوجا
جىلە بولغىنىدىن خۇددى داپقا چۈشكەن مياقتەك بىر ئورنىدا جىم

ئولتۇرالماي قالغانىدى.

ئۇ ئاق پىشماق، چىقىر كۆز، ئۆسكىلەڭ قېنىق قارا قاشلىق، ساقىلى تەكشى قىرقلانغان، كۆزلىرىدىن گاھ ياۋۇزلۇق، گاھ شەھۋەتخورلۇق چىقىپ تۇرىدىغان، بېشىغا ئاق سەللە ئورالغان ئۇچلۇق كۇلاھ، ئۈستىگە ئاق تون كىيگەن، ئوتتۇرا بوي، يېشى ئەللىكلەردىن ئاشقان كېلىشكەن، گۈرەنلىك بىر ئادەم ئىدى.

ئۇ تىت - تىت بولۇپ ئولتۇراتتى، سوپىلاردىن بىرى موللا باقى بىلەن موللا ساقىنىڭ شاھىنىش سىرتىدا كۈتۈپ تۇرۇشقانلىقىنى خەۋەر قىلدى. ئاپاق خوجا ئۇلارغا كىرىشكە ئىجازەت بەردى.

— قوتىبىل ئەقتابى^① جانابى ئالىيلىرى، ئۆزلىرى ئاللاھدەك راخمانى، ھەزرىتى ئىلىياستەك^② باقى بولغايدا، پاك نۇرلىرى پەرىشتىلەرنىڭ شەبىستانىنى مۇنۇۋۇر قىلغاي! — دەپ تەزىم قىلىشتى موللا باقى ۋە موللا ساقى. ئۇلارنىڭ بېشى يەرگە تېگەيلا دەپ قالغانىدى.

— نېمانچە كېچىكىپ كەتتىڭلار؟ مېنىڭ تاپشۇرۇقۇم ئورۇندالدىمۇ؟ — دەپ چالۋاق سۇئال سورىدى ئاپاق خوجا ئارقا - ئارقىدىن، — سەنلەرنى بىرەر نېمىنى چاپسانراق قىلغۇزۇشقا قارىغاندا، قوتۇر ئېشەكنى يورغىلاپ چېپىشقا مەجبۇرلاش ئاسانراق!

— ئانھەزىرىتىمگە مەلۇم بولغايدىكى، — دېدى موللا باقى، — مۇرشىد - مۇخلىسلارنى خان خوجامغا زاكات - دىيەك تاپشۇرماسلىققا قۇتراتقان ئەھلى بىدئەتلەرنى^③ ھەلقۇم تىغ

① قۇتبىل ئەقتاب — ئاپاق خوجىنىڭ ھۆرمەت ناملىرىدىن بىرى، «ئالاننىڭ دۇنياغا مىڭ يىلدا بىر قېتىم كېلىدىغان شۈبھىسىز ۋاسىتىچىسى» دېگەن مەنىدە.
② يەنى ئىلىياس پەيغەمبەر. رىۋايەتلەردە ئۇ خىزىر ئەلەيھىسسالام بىلەن ئابىھاياتى ئىزدەپ تېپىپ ئىچكەنلىكتىن مەڭگۈ باقى قالغان دېيىلىدۇ.
③ بۇ يەردە ئىسھاقىيە تەرەپدارلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

قىلدۇق. ئەمما تۆت كۈنگىچە پايلاپ قول سېلىشقا ئەپلىك پۇرسەتنى زادى تاپالماي، ئاخىر جۈمە كۈنى كېچىدىلا ئاندىن قول سېلىپ ئىشنى پاك - پاكىز جۈندىدۇق. ئۇنىڭدىن باشقا، مۇرشىد، ئاقلەنگەر^① قورۇقلىرىدىن خان خوجامغا زاكات - دىيەك تاپشۇرۇشتا سەرگەشتىلىك^② قىلغان مۇرتەدلەردىن بۇ يىلقى زاكات - دىيەكلەرنى تولۇق يىغىۋالغاندىن باشقا، كېلەر ئۈچ يىللىق زاكات - دىيەكلەرنىمۇ ئالدىن يىغىۋالدۇق.

— ئوبدان قىلىپسىلەر، — دېدى ئاپاق خوجا مەمنۇن بولغىنىدىن تەخت ئۈستىدە ئېسىغلىق تۇرغان قالماق قىلىچىغا قاراپ قويۇپ، — جاھىل مۇرتەدلەر توپىنى تەربىيەلەپ ئاقارتماق ئۈچۈن تىخ، قىلىچ، سوتا - سەبەندە لازىمدۇر. چۈنكى، بىزنىڭ بۇ خەلقىمىز قالماق خوجامنىڭ شەپقەت ۋە مەرھەمەتىنىڭ قەدرىنى بىلمەيدۇ!

— بەرھەق، بەرھەق! — دەپ ئاپاق خوجىنىڭ سۆزىنى تەستىقلىدى ئاغچى ئىشان^③، — بۇ ئەھلى بىدئەتلەر سائەتەن بىسائەتەن زىيارە قىلىشىپ، پەقىرلەر باشتىن خالىي بولماي كەلگەنلىكتىن، قەشقەر مۇزاپىتىدە ئارانلىقتا خەزىنىگە قىرىق تۈمەن تەڭگە توختىدىلە!^④ . . . قالماق خوجامغا تۈلىنىدىغان يۈز مىڭ تەڭگە، يۈز مىڭ خامنىڭ بىر قىسمىنىلا تەييارلىيالىدۇق!

— مۈلكىي قەشقەرىيە سەلتەنىتى بىزكىم ئەقتابى قۇتئىلغا قارار تاپقاندىن بۇيان، — دېدى ئاپاق خوجا ئەيىنلىرىغا قاراپ، — ھەمىشە مەسنىۋى شېرىق ئوقۇپ، رەئىيەگە تەرىقەت، مەرىپەت، شەرىئەت بابىدا شېكەرەك سۆزلەرنى چېچىپ، ئالادىن بەندىلىرىمىزگە دىيانەت، ئىنساپ - تەۋپىق، ئىمان،

① لىنگەر يېزىسى، ھازىر قەشقەر توققۇزاق ناھىيىسىگە قارايدۇ.
 ② باش تارتقان، دېگەن مەنىدە.
 ③ ئاپاق خوجىنىڭ ئولچان - سېلىق مۇئەككىلى. «تارىخى ئادىبىيە»، قولىيازما.
 ④ «تەزكىرە فى ئىزىزان»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 - يىل نەشرى. ئەسلىسى: «كېيىنكى زاماندا مىڭ تەڭگە مىڭ تون مۇدەس بولۇپ قالدىلەر». 51 - بەت.

شۈكرى - قانائەت تىلەپ كەلمەكتىمىز. ئېسىل خۇي - پەيلىمىز بىلەن ئۇلارنى ساھىب كامال قىلىپ، ياخشى ئىستىقبالغا باشلىدۇق! ①

— ھەزرىتى پىرىمىز ۋەلىيۇللانىڭ مۇبارەك قەدەملىرى يەتكەن يەردىن تاڭلا مەھشەرگىچە بەرىكەت كەتمىگەي، باسقان مۇبارەك ئىزلىرىدىن خۇشبۇيۇق ئارتۇچ ② ئۈنۈپ چىققاي، مىنگەن ئاتلىرى يۈز ياشتىن ئاشقاي، تۈتۈپ قويغان ھەر ياغاچلىرى چىنار بولۇپ كۆكلىگەي، مۇبارەك قوللىرىنى شىلتىگەن تەرەپتە يورۇقلۇق پەيدا بولغاي، غەزەپ قىلغاندا يەر-زېمىن تەۋرەپ كەتكەي! — دەپ گۈرۈلدەشتى خوجا - ئىشانلار. ئۇلارنىڭ تەنتەنىسىدىن پۈتۈن شاھىنشىن تەۋرەپ لەرزىگە كېلىپ كەتتى.

— ئاپتاپ مەسەللىك ھەزرىتى قۇتبىل ئەقتابى جانابىي ئالىيلىرى، — دەپ تەزىم قىلىشتى موللا باقى بىلەن موللا ساقى يەنە، — بىز يارىماسلارنىڭ ھەزرىتىمگە بىر تارتۇقى بار ئىدى. ئۈمىد قىلىمىزكى، مەقبۇل ئەتسىلە، بىز مۇرشىد - مۇخلىسلارنىڭ كۆڭلىنى يەردىن ئاسمانغا كۆتۈرىدىلا!

— مۇرشىد - مۇخلىسلىرىمىزنىڭ ياخشى كۆڭلىنى ھەرگىز يەردە قويماسمىز، — دېدى ئاپاق خوجا، — چۈنكى، پىرىم ئەزەم ③: «سوۋغات بەرمەكمۇ، سوۋغات قوبۇل قىلىپ ئالماقمۇ چەكسىز ساۋاپ ئىش» دېگەن. قېنى، ئۇ قانداق تارتۇقكىن؟ — گۈزەل باغى ئېرەمنىڭ يىگانە بىر باكىر گۈلىنى، — دەپ سۆزلىدى سىرلىق ئاۋاز بىلەن موللا باقى، — تەقدىر شامىلى سىلى ھەزرىتىمگە توغرا قىلىپتىكەن. ئول گۈزەلنى تەرىپلەشكە تىلىمىز گال، ئەقلىمىز لال، ئول پەرى پەيكارى

① «تەزكىرەنى پىرياران»، قوليازما.
② ئىسرىق سىلىشتا ئىشلىتىدىغان ئارچا دەرىخى.
③ مەخدۇم ئەزەمنىڭ ھۆرمەت نامى.

پەقەت سىلىنىڭ ھەرەملىرىنى بېزەشكەلا لايىق!
بۇ چاغدا، موللا ساقى ھېلىقى تۇتقۇن قىزنى شاھىنشىنغا
ئېلىپ كىردى. شاھىنشىندىكى خوجا - ئىشانلار بۇ چاغدا بويىنىنى
قىز تەرەپكە خۇددى قاقىردەك سوزۇپ قاراشقا باشلىدى.
ئاپاق خوجا تەختتىن سەل كۆتۈرۈلۈپ ئالدىغا ئېگىشتى ۋە
خۇددى ياخشى ئولجىغا قىزىققان دەك ياكى ئېسىل جاۋاھىراتنى
تاماشا قىلغان دەك، شەھۋەتخور چېقىر كۆزلىرى بىلەن قىزنىڭ
بېشىدىن ئايىغىغا قەدەر سەپسىلىپ چىقتى - دە:

— پەرىلەر گۈلخانېسىنىڭ گۈزەل گۈلى ئىكەنغۇ، — دېدى
موللا باقىغا، — ھەقىقەتەن كۆزۈڭلار مال تونۇيدىكەن.
مەمنۇنمىز، مەمنۇنمىز! خۇددى بىزگە بىر مەملىكەتنى تەقدىم
قىلغاندەك زىيادە مەمنۇنمىز! ئول گۈزەلنى چۆچۈتۈۋەتمەي،
چوڭ ئايىمغا تاپشۇرۇپ بېرىڭلار. ئۇنىڭغا ئىلمى تەريابۇتتىن
ئوبدان تەربىيەت قىلسۇن!...

ئاندىن ئولپان - سېلىق مۇئەككىلى ئاغچى ئىشانغا قاراپ:
— بۇ يىلقى ئىلىبالىققا تارتۇققا ئەۋەتىلىدىغان توققۇز يۈز
غالچا چوكان، توققۇز يۈز غالچا يىگىت ۋە ئولپان ماتالار مۇھەببىيەر
قىلىندىمۇ؟ — دەپ سورىدى.

— ئانھەزىرىتىمگە مەلۇم بولغاچكى، توققۇز يۈز غالچا
چوكان، توققۇز يۈز غالچا يىگىت تەييار بولدى. ئەمما، يۈز مىڭ
خامدىن ئاران ئاتىش مىڭنى تەييار قىلالىدۇق. بۈگۈن -
ئەتىنىڭ ئىچىدە بۇ ئولپانلار مۇزداۋان ئارقىلىق ئىلىبالىققا يولغا
سېلىنماقچى، — دەپ مەلۇم قىلدى ئاغچى ئىشان.

موللا باقى نۆۋكەرگە قىزنى ئېلىپ چىقىپ كېتىشنى شەرەت
قىلدى. بۇ چاغدا موللا باقى بىلەن موللا ساقىنىڭ ئايىغى ئاستىغا
ئىككى ھەميان ئالتۇن جىرىڭلاپ چۈشتى...

*

*

*

باغۋەن يىگىتىنىڭ ھەرەمخانا تېمىنىڭ ئاستىدىكى كىچىككىنە
ھۇجرىسىدىن كۈندىكىدەك ئاڭلىنىدىغان غەزەل بىلەن تەمبۇر
ئاۋازى ئاڭلانماس بولۇپ قالدى.

بۈگۈن ئۇنىڭ قايغۇسى ئىچىگە پاتماي قالغانىدى. ئۇ ھېلىقى
كۈنى موللا باقى بىلەن موللا ساقى ئېلىپ كەلگەن تۇتقۇن قىزنى
زۆرگەندىن بۇيان، ئۇنىڭ قەلبىنى بىر ئوت — ئىشق ئوتى
ئاپەتكە ئوخشاش ئۆرتىمەكتە ئىدى. ئۇنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدى تاكى
سۆڭەك - سۆڭەكلىرىگىچە ھېلىقى قىزنىڭ ھەسرەتلىك ئىزىمىدە
چۈشۈپ قالغانىدى. قىز ئۇنىڭ نەزىرىدە قول سۇنسا يەتمەيدىغان
كۆكتىكى يۇلتۇز ئىدى. قىز ئۇنىڭغا ئەبەدىي مەنسۇپ ئەمەس
ئىدى. ئەمما، ئىشق ئوتى — ئەقىل بىلەن مەنتىقىغە قاچان
بويسۇنغان بار؟ «ھەقىقىي ئاشىقلار، — دەپ ئويلايتتى ئۇ، —
ئىشق دەردىنى شېرىن شەربەتتەك سۈمۈرۈپ لەززەتلىنەلەي-
دۇ!»

گاھىدا، ئۇ قىزنىڭ ئىشق ھەسرەتلىك يۈرىكى سىقىلىپ
ناخۇش بولۇپ قالاتتى. بۇنداق چاغدا ئۇ ھەزرەتتىكى خانىقادا پەيدا
بولاتتى - دە، سوپى - قەلەندەرلەرنىڭ زىكرى - سۆھبىتىگە
داخىل بولاتتى. بۇ ھەمەنەشەن^① سوپىلار چىلىمىنىڭ
ئوتخانىسىغا مۇشتتەك بەگنى سېلىپ چوڭ قىلاتتى - دە، چىلىمنى
خورلاپ - خورلاپ دۈت بېرەتتى. بۇ چاغدا چىلىمدىن گويىكى
دەريادىن تۇمان كۆتۈرۈلگەندەك تۈتۈن تۈرۈلۈپ - تۈرۈلۈپ
كۆتۈرۈلەتتى. ئاندىن ئۇلار ئاتەش دانىنى يەرگە قاقاتتى. ھېلىقى
باغۋەن يىگىت بولسا، قولىغا تەمبۇرنى ئېلىپ قەلبىدىكى ئوتلۇق
پىغانىنى بىراقلا تۆككىلى تۇراتتى:

① ھەمەنەشەن — ھەمەنەشەن.

كۆرمەسەم بىردەم سېنى تەندە بۇ جاننى نە قىلاي،
قالغان ئىبراھىمدەك^① ئول ئەسكى دۇكاننى نە قىلاي
ھەم بېھىش ھۆر - غىلمان، كەۋسەرىڭنى نە قىلاي،
يەتتە ئەفلاك، سەككىز ئۇچماغىنى^② سېنىڭسىز نە قىلاي،
بۇ سەبەبدىن ياد ئېتەرگە تىلغا ئىمان كەلمەدى.

تەشەنلەپ قالدىم غەمىڭدە مېھرىبانىم قايدا سەن،
ئاد ئۇرۇپ يىغلاپ يۈرۈپمەن جانۇ - جانىم قايدا سەن،
ئىزدەسەم يوقتۇر ماكانى لامەكانىم قايدە سەن،
مەھرىمى رازى دىلىم، ئارامى جانىم قايدە سەن،
كۆرمەيىن ھەسرەتدە كەتكۈمدۇر سىتەمغۇ كەلمەدى.

.....

قولدىكى تەمبۇرىنى تەڭكەش قىلىپ بۇ غەزەلنى ئوقۇغان
باغۋەن يىگىتنىڭ ئەسلى ئىسمى بابا رەھىم بولۇپ، قەشقەر
دىيارىدا شاھ مەشرەپ^③ دەپ مەشھۇر ئىدى.
شاھ مەشرەپ پەرغانىدە موللا ۋەلى خوجەندى دېگەن بىر
ئۇلىما ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلدى. ئۇنىڭ ئانىسىنىڭ ئىسمى بىبى
خاۋەر ئىدى.

ئۇ مەكتەپ يېشىغا توشقاندىن كېيىن دادىسى ئۇنى
نەمەنگەندىكى ناھايىتى ئابرويلۇق كاتتا ئۇستاز موللا بازار ئاخۇن
دېگەن كىشىگە ئوقۇشقا بەردى. شاھ مەشرەپ ناھايىتى زېرەك،
ئەقىللىق بولغانلىقتىن، تېزلا خەت - ساۋاتى چىقىپ، ھاپىز -
نازىملارنىڭ غەزەللىرىنى ئوقۇپ يادلاپ بولدى. ئۇ

① ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام. ئۇ ئەمرەلەرنىڭ ئەجدادى ئىكەن. رىۋايەتتە 175 يىل ياشىغان دېيىلىدۇ. كەڭىنى شۇ يېنىا قىلغان ئىكەن.
② يەتتە ئەفلاك، سەككىز ئۇچماغ - يەتتە ئاسمان، سەككىز جەننەت.
③ شاھ مەشرەپ (1634 - 1711) - موللا رەھىم بابا دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۆزبېكىستاننىڭ نەمەنگەن دېگەن يېرىدىن، مەشھۇر سۈيى شائىر.

يېڭىرمىسلەرگە كىرگەندە «مەھدى»، «زىندى» دېگەن تەخەللۇسلار بىلەن نەزمە - غەزەل يازىدىغان بولدى. كېيىنكى چاغدا مەشرىقتىكى مۈلكىي تۈركىستان ۋە مۈلكىي قەشقەرىيىدە، مەغربىتىكى مۈلكىي ئەجەم ۋە شام ئەللىرىدە «شاھ مەشرەپ» دېگەن ئىسىم بىلەن تونۇلدى.

خۇددى ئۇلۇغ ھەكىم ئىبىن سىنا: «مەن ئۇلۇغ بولغاندا، سىغدۇرالمىدى ھەم كەڭ شەھەر، قىممىتىم ئاشقاندا بۇ ئۆمرۈم خېرىدارسىز ئۆتەر» دېگەندەك، ئانا يۇرت بولغان شۇنچە كەڭ نەمەنگان شاھ مەشرەپنى سىغدۇرمىدى. ئۇ پايانسىز پەرغانە ۋادىسىغا پاتىمدى. بۇ يەردە كۆپ تەقىرىز - تەقپىكە ئۇچراپ، سىقىلغان ئوت يۈرەك شائىر شاھ مەشرەپ نۆۋقىران يېڭىتلىك مەزگىلىدە سۆيۈملۈك ئاتا - ئانىسىنى ۋە ئۇستازىنى تاشلاپ، نەمەنگاننى تەرك ئەتتى - دە، كۆپ مۈشكۈلاتلارنى يېڭىپ، ئۇزاقتىن بېرى بىر كۆرۈشنى ئارزۇ قىلىپ تەلپۈنگەن مۈلكىي قەشقەرىيىگە قاراپ يولغا چىقتى.

شۇ چاغدا مۈلكىي تۈركىستاندىكى پەرغانە ۋادىسىدىن قەشقەر ۋادىسىغا تەڭرىتاغلىرىنىڭ تېرەك داۋان دېگەن ئېغىزى ئارقىلىق ئۆتكىلى بولىدىغان ئىككى يول بار ئىدى. بۇ يولنىڭ بىرى قەشقەر - ئەنجان يولى، يەنە بىرى قەشقەر - نارىن يولى ئىدى. قەشقەر ۋادىسى بىلەن پەرغانە ۋادىسىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان بۇ قەدىمكى يوللار ئۇيغۇرلار تارىخىدا تۆت ئەسىر داۋام قىلغان قارا خانىلار سۇلالىسىنىڭ قىشلىق پايتەختى قەشقەر بىلەن يازلىق پايتەختى بالاساغۇننى تۇتاشتۇرۇپ تۇراتتى. بۇ يولنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 937 يول بولۇپ، ئاتلىق ماڭغاندا توپتوغرا 23 كۈن كېتەتتى.

قەشقەردىن يولغا چىققان ئادەم سەمەن^①، ئاق لەڭگەر^②،
 مۇنار^③، ئەنجان مەھەللىسى^④، ئاقناش ئېقىن^⑤، مىڭ
 يول قورغىنى^⑥، كارۋانقۇل سېپى^⑦ ۋە ئوتتۇرا بۇلاق^⑧
 قاتارلىق ئۆتەڭ - مەنزىلەرنى بېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن ھازىرقى
 ئۇلۇغچات ناھىيىسى تەۋەسىدىكى غانجۇغان، قىرغىز
 قەبرىستانلىقى، قۇزغۇن دەريا كېچىكى، قىزىلتۆي تېغى،
 قىزىلتۆي داۋىنى، قىزىلتۆي قورغۇشۇن كېنى، يولچى يۇرت
 تېغى، بالۇغچات جىلغىسى، مارالتوقاي، ئوقسالۇر قورغىنى،
 مەشرەپ قورغىنى^⑨، شور بۇلاق، توغراقلىق ساز سېپى، سېرىق
 قومۇش، كونا ئۇلۇغچات^⑩ قورغىنى، ئاقباش دەريا كېچىكى،
 ناغرا چالدى قورغىنى، يىغىن^⑪، يىغىن سېپى، ئىتتىك ساي،
 قارابەل، سىمخانى، سار بۇلاق ۋە ئىركەشتام^⑫، ھازىرقى
 قىرغىزىستان تەۋەسىدىكى توڭگۇز بۇرۇن، قىزىل دەريا بويى،
 مەشرەپ غارى^⑬، ئىككىزەك ئېغىزى، زاكات قورۇلى،
 قاپقا^⑭، كولداما دەرياسى، سۆگەت دەرياسى، تاش ئۆي،
 تېرەكدەۋان، كامار، سار كۈچۈك، سوپى قورغان، دەرۋازا
 تاغلىرى، كۆلەڭگۈ توقاي، تارغالىق سېپى، تائۇك قىشلىقى،
 يېڭىئېرىق، قىزىل قورغان، گۈلچا قورغىنى، جىلىسۇ،
 توققۇز بۇلاق، چىگىرىجىك داۋىنى، تالىدقورغان، لەڭگەر، ساي
 كېچىك، باشبۇلاق، ھادى شەيخ، ئوش^⑮ قاتارلىق مەنزىل -
 ئۆتەڭلەرنى بېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن ئاندىن ئەنجانغا يېتىپ
 باراتتى.

① ھەممىسى توققۇزاق ناھىيىسى تەۋەسىدە.
 ② شاھ مەشرەپ قەشقەرگە كېلىدىغاندا، مۇشۇ يەردە ئاغرىپ قالغان.
 ③ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا: «كەڭساي» دېگەن مەنىدە. بىش يولىنىڭ قوشۇلۇش ئورنى.
 ④ دېگەن مەنىدە.
 ⑤ بىش يولىنىڭ قوشۇلۇش ئورنى، دېگەن مەنىدە.
 ⑥ قەدىمكى ئىركەشتام دۆلىتىنىڭ ئورنى، ھازىر قىرغىزىستان تەۋەسىدە.
 ⑦ شاھ مەشرەپ ئىستىقامەت قىلغان غار. كېيىن ئاۋاپگاھقا ئايلانغان.
 ⑧ يەنى تۆمۈر قاپقا - قەدىمكى مەشھۇر ئۆتەڭنىڭ بىرى.
 ⑨ قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتىدىكى ئوش ئوبلاستىنىڭ مەركىزى.

ئەنجان^① — مەشھۇر پەرغانە ۋادىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، مەغرب بىلەن مەشرىقنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرغان مەشھۇر قەدىمكى يىپەك يولى^② مۇشۇ يەرگە كەلگەندە يەنە بىرنەچچە تارامغا بۆلۈنەتتى — دە، رىم، غەزە، پىشاۋۇر قاتارلىق جايلار بىلەن تۇتىشاتتى.

ئەنجاندىن غەربىي جەنۇب تەرەپكە قاراپ ماڭغاندا، پەرغانە ۋادىسىدىكى قوقەن، گۈلىستان، بۇخارا، خۇۋە قاتارلىق جايلارغا بارغىلى بولاتتى؛ غەربىي شىمال تەرەپكە قاراپ ماڭسا، نەمەنگان، تاشكەنت قاتارلىق شەھەرلەرگە بارغىلى بولاتتى؛ شەرقىي شىمالغا قاراپ ماڭسا قىرغىزىستاندىكى بىشكەك، بالاساغۇن ۋە قازاقىستاندىكى ئالماتى، ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا بارغىلى بولاتتى؛ شەرقتە قاراپ ماڭسا، قەشقەرىيىگە يېتىپ بارغىلى بولاتتى.

* * *

شاھ مەشرەپ نەمەنگاندىن يولغا چىقىپ ساقمۇ — ساق ئاتىش كۈندىن كېيىن قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. قەدىمكىلەر: «يول ئازابى گۆر ئازابى» دەپ بىكارغا ئېيتىمغانىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ غەزەللىرىدە يۇرتىدىن ئايرىلىپ سەرسانلىقتا چەككەن تۈرلۈك رىيازەتلىرىنى مۇنداق دەپ ئىزھار قىلدى:

نەمەنگان شەھرىدىن كەتسەم مېنى يوقلار كىشىم بارمۇ،
غېرىبلىق شەھرىدە يۈرسەم مېنى يوقلار كىشىم بارمۇ؟
مۇھەببەت شەرىپتىن كىچىتىم قازاندەك قاينابان تاشتى،
بۇ پانى دۇنيادىن كەچتىم مېنى يوقلار كىشىم بارمۇ؟

① ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ تەۋەسىدە.
② بەزى مەنبەلەردە: «كارۋان بۈيۈك»، «بروتزا يولى» دېيىلىدۇ.

تۈشۈبدۇر باشىمە سەۋدە مۇزى ئىشقىدىن غوۋغا،
ئۆزىگە ئەيلەدى شەيدا مېنى يوقلار كىشىم بارمۇ؟
تۇرارغا تاقىتىم يوقتۇر، يۈرەرگە ھالىتىم يوقتۇر،
يۈرەكتە ئىشق ئوتى كۆپدۇر مېنى يوقلار كىشىم بارمۇ؟
قارارىم يوق تۇراي دېسەم، نەمەنگاندا يۈرەي دېسەم،
جاھاننى سەيىر ئېتىپ كەزسەم مېنى يوقلار كىشىم بارمۇ؟
بۇ مىسكىن زار مەشرەپنىڭ كىشى ھالىنى بىلمەيدۇ،
بۇ يەردىن باش ئېلىپ كەتسەم مېنى يوقلار كىشىم بارمۇ؟

شاھ مەشرەپ قەشقەرگە كېلىپلا ھەممىلا يەردە قازاننىڭ
قۇلىقىنىڭ تۆت ئىكەنلىكىنى كۆردى. كوچىلاردا قولدا قەۋەت
ھالقىلىق ساپايە، كۆپ پۇتاق كۆزلۈك سوتا - سەبەندە^①
كۆتۈرۈۋالغان خوجا مىرزاپلار ھاكىملىق قىلىشاتتى. يېنىغا
تىكىشى يوق يوغان يەنجە - كاشكۈل ئېسىۋالغان بەتقىلىق
قەلەندەرلەر يۈرۈشەتتى. قەشقەر خەلقى باشلىرىغا ئۇچلۇق
كۈلاھ - سەللە، ئۇچىسىغا يەڭسىز، ياقىسىز جەندە - تون
كېيىۋالغان رەھىمسىز، ئۆكتەم، ئەسەبىي، نادان، بۇلاڭچى
سوپى - ئىشانلارنىڭ زورلۇق - زۇمبۇلۇقلىرى ئاستىدا جان
تالىشاتتى.

شاھ مەشرەپ ھەممىلا يەردە زۇلۇم - سىتەمنىڭ ئەۋج
ئېلىۋاتقانلىقىنى كۆردى. مۈلكىي قەشقەرىيىدە ئەھلى مۇسۇلمان
قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ، خالايقىنى ئازغۇنلۇق، زالالت ۋە
جاھالەتكە باشلاۋاتقان جاھىل، ئىپلاس سوپى - ئىشانلار ئىتنىڭ
قۇرتىدەك مىغىلىدىشىپ يۈرۈشەتتى.

ئاپاق خوجا مۈلكىي قەشقەرىيىدە پىرىننىڭ قولى بىلەن
مۇرشىد - مۇخلىسلارنى تۇتۇش، خوجا - ئىشانلارنىڭ قولى

بىلەن يۇرتنى تۇتۇشتەك بىر قاتار ئىستىبات تۈزۈملەرنى يولغا قويۇپ، ھاكىمىيەتنى خوجىلارنىڭ قولىغا مەركەزلەشتۈرگەنىدى.
يۇرت، مەھەللە - كويلارغا سوپى - ئىشانلاردىن خوجا ئاقساقال، خوجا ئامان، خوجا پاششاپ، خوجا مىرشاپ تەيىنلىگەنىدى. خۇپىيە - چېقىمچىلارنىڭ دەستىدىن ئەرگىن - ئازادە تىنغىلى بولمايتتى.

شاھ مەشرەپ قەشقەر كۈچىلىرىدا تەمتىرەپ يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئوردا ئالدىدا بىر مۇنچە ئادەملەرنىڭ توپلىشىۋالغانلىقىنى كۆردى. ئادەتتە ئىككى - ئۈچ ئادەمنىڭ بىر يەردە پاراڭلىشىپ تۇرۇشى تەقپ قىلىنىدىغان قەشقەردە بۇ غەلىتە بىر ھالەت ھېسابلىناتتى. شۇڭا، ئۇ ئىتتىك بېرىپ قارىسا، بىر خوجا مىرشاپ قولىدىكى پۇتاقلىق سوتا - سەبەندە بىلەن بىر پەقىر ئادەمنى ھەدەپ ئۇرغىلى تۇرۇپتۇ. شاھ مەشرەپ بېرىپلا ھېلىقى خوجا مىرشاپنىڭ قولىنى تۇتۇۋالدى:

— تەقسىر، ئاچچىقلىرىغا ھاي بەرسىلە، بۇنداق ئۇرۇشلىرىغا ئۇ گاداي بەرداشلىق بېرەلمەيدىغاندەك قىلىدۇ.
خوجا مىرشاپ بىر قاراپلا شاھ مەشرەپنىڭ ماكانسىز ئىكەنلىكىنى بىلدى - دە:

— ھوي تېجىمەل، نېمە ئادەمسەن؟ نېمە كارىڭ سېنىڭ؟ — دەپ چالۋاقتىدى.

— مېنىڭخۇ كارىم يوق ئىدى، — دېدى شاھ مەشرەپ كۈلۈپ تۇرۇپ، — بىراق، قارىسام تەخسىر، ئۆزلىرى يامان ھېرىپ كەتتىلە، شۇڭا، پىچكى ئارام ئېلىۋالارمىكەن دەپ قوللىرىنى كۆتۈرۈپ تۇرۇشۇم. سوراپ باقسام بولامدىكىن، تەقسىر، بۇ كىشىنىڭ گۇناھى نېمىدۇر؟

— بۇ مۇرتەد ھارام بولۇپ قالغان گۆشنى يېدى. بۇنىڭدىن چوڭ گۇناھى - كېيىر بولامدىكىن؟

— راست شۇنداق قىلىدىلامۇ ئاكا؟ بۇ نېمە

ۋەجىدىندۇر؟ — دەپ سورىدى شاھ مەشرەپ ھېلىقى تاياق يېگۈچىدىن.

— خوجام، قايلسىلا، مېنىڭ چۆچۈرىدەك بەش بالام بار. نەچچە كۈن بولدى، يەيلى دېسەك يېگىلى يوق، ئىچكىلى يوق ئاچ قالدۇق، ساق بىر يىل بولدى بىر چىشلەم گۆش يېيشكە قادىر بولالمىدۇق. بالا - چاقىلىرىم گۆش يەيمىز، دەپ تولا يىغلاپ بېشىمنى ئوچاق ئېتىۋەتتى. ئۈنۈگۈن تۆشۈك دەرۋازىدىكى مەدىكار بازىرىدا سارغىيىپ ئولتۇرسام، ھەزرىتى خان خوجامنىڭ ئىككى سوپىسى پۇراپ قاپتۇ، دەپ بىر قوينىڭ گۆشىنى تۈمەن بويىدىكى سۆگەتلىككە كۆمگىلى تۇرۇپتۇ. ئۇلار كەتكىچە قاراپ تۇردۇم، ئاندىن كۆمگەن يەردىن گۆشنى ئېچىپ ئېلىپ ئۆيگە ئەپكەلدىم. قازانغا سېلىپ پىشۇرۇپ ئەمدى يەيلى دەپ ئولتۇرساق، بۇ ئۇلۇغ پاشىپا خوجام نەدىن ئۆقتىكى، مېنى ھارام گۆش يەپسەن دەپ تۈتۈپ، ھەزرىتى خان خوجامنىڭ ئالدىغا سۆرەپ ماڭدى. مەن: «رەھىم قىلسىلا، جېنىم خوجام» دەپ شۇنچە يالۋۇرساممۇ سوتا - سەبەندە بىلەن باش - كۆزلىرىمگە ئۇرۇپ بەك ئازابلاپ كەتتى، — دېدى ئۇ زار - زار قاقشاپ.

— پاشىپا خوجام، — دېدى شاھ مەشرەپ، — شەپقەتلىرىنىڭ دەرۋازىسىنى كەڭ ئېچىپ بۇ بىچارە ئادەمنى بىر قويۇۋەتكەن بولسىلا، سەككىز ئۇچماققا چىققاندىنمۇ ئارتۇق ساۋاپ تاپقان بولاتتى.

— ھوي جۇلدۇر كېيەن، سەن ئۆزۈڭ كىم بولسەن؟ قايل، ماۋۇ نېجىمەلنىڭ ماڭا ئەقىل ئۆگىتىپ كەتكىنىنى؟ — دېدى خوجا مىرشاپ شاھ مەشرەپكە گۈلىيىپ.

— مەن نەمەنگاندىن ھەزرىتى قۇتبىل ئەقتابى ئاپاق خوجا پىرىمگە شەيدا بولۇپ كەلگەن دەرۋىش سوپى شاھ مەشرەپ دېگەن بولسەن. ئەگەر قورساق ئالدىراتمىغان بولسا ئىدى، ئۇل پەقىر

كىشى كۆمۈلگەن گۆشنى يېمەس ئىدى. سىلى تەقسىر خوجامۇ
ئاۋارە بولۇپ ئۇنى ھەزرىتى خان خوجامنىڭ ئالدىغا سۈرەپ
يۈرمىگەن بولاتتىلە.

باياتىن ئەتراپتا تاماشا كۆرۈپ تۇرغانلار ئەمدى بۇ چاغدا
خوجا مىرشاپنىڭ خوجا پەرھىزلىرىنى قوغداش ئۈچۈن جاپا
چەككەنلىكىنى ھەدەپ ماختاشقىلى تۇردى. نىمىتە قىلىنغان
گۆشنىڭ توپۇقىدىن پۈۋلەپ يەل بەرسە سېمىز كۆرۈنگەندەك،
خالايقنىڭ ماختىشىنى ئاڭلاپ كېرىلىپ كەتكەن خوجا مىرشاپمۇ
خېلىلا يۇمشاپ ھېلىقى پەقىر كىشىنى قويۇپ بەردى ۋە يەنە بىرەر
بىتلەينى تۇتماق بولۇپ گۈزەرگە كەتتى.

خوجا مىرشاپنىڭ كەتكەنلىكىنى كۆرگەن ھېلىقى پەقىر
كىشى ئەتراپىغا بىر قارىۋەتتى - دە، ئىككى قولىنى ئېگىز
كۆتۈرۈپ پەقەت ئۆزىلا ئاڭلىغۇدەك قىلىپ ئۆزۈندىن - ئۆزۈنغا
دۇئا قىلىپ كەتتى. پەقەت ئۇنىڭ: «... پىرلەرنىڭ
غەزىپىدىن، تار زاماننىڭ خەتىرىدىن، كۈندۈزى كەلگەن
قازادىن، كېچىنىڭ بالاسىدىن، قۇرۇق سۆز - قۇرۇق
تۆھمەتتىن، زەخمەتلىك سوئال - سوراقتىن، سۆڭىكى يوق
جازادىن، ئىگىسىز ئەلەمدىن، كۆزى ياماننىڭ كۆزىدىن، ئىچى
ياماننىڭ ئىچىدىن، تىلى ياماننىڭ تىلىدىن، دىلى ياماننىڭ
دىلىدىن، ئىمانسىزنىڭ دۇئاسىدىن، ئوتى ياماننىڭ ئوتىدىن،
لەنەتلىكنىڭ رەھىمىتىدىن، نەپسى بالا ئىشاندىن، بالاخور
سوپىدىن، خۇنخورنىڭ كۈلكىسىدىن، ئائىنىساپ خوجىدىن،
دىيانەتسىز قازىدىن، ئاغرىق - سىلاقتىن پاناھ پېرىڭ
خۇدايىم!...» دەۋاتقان تىلاۋىتىلا شاھ مەشرەپنىڭ قۇلىقىغا
كىرىپ قالدى.

موللا باقى بىلەن موللا ساقى مۇرشىد دېگەن يەردىن ئېقىپ كەلگەن ھېلىقى تۇتقۇن قىزنىڭ ئىسمى قەدرىيە ئىدى. ئۇ ئەنجان مەھەللىلىك تۇردى ئاخۇن خەتتاب دېگەننىڭ قىزى ئىدى. ئانىسى ئۇنى قەدىر كېچىسى تەۋەللۇت قىلغانلىقى ئۈچۈن، دادىسى قىزىنىڭ ئىسمىنى قەدرىيە دەپ قويغانىدى. ئۇ كىچىكىدىنلا دادىسىنىڭ قولىدا ئوقۇپ خەت ساۋادىنى چىقاردى ۋە دادىسىدىن خەتتاتلىقنى ئۆگەندى. كېيىن خىرقىتىنىڭ^① «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» دېگەن داستاننى خەتتى تەلىق^② قىلىپ ئىككى نۇسخا باشتىن - ئاياغ كۆچۈرۈپ چىققانىدى.

ئاپاق خوجىنىڭ ھەرەمخانىسىدىكى خىزمەتكارلار قەدرىيىنى يېشىندۇرگەندىن كېيىن ھامامدا ئۇنىڭ بەدىنىنى تازا ئىشقىلاپ - ئۇۋۇلاپ پاكىز يۇيۇپ، بەدىنىگە گۈل مايلىرىنى سۈرتۈشتى، ئاندىن ئۇنى باشتىن - ئاياغ يېڭى ئۈستۈش بىلەن كىيىندۈرۈشتى. ئارقىدىن ئۇنى يېتىلەپ چوڭ بىر ياسىداق خانىنىڭ ئىچىگە ئېلىپ كىرىشتى.

خانىدا ئاپاق خوجىنىڭ چوڭ ئاغچىسى — چىنار خېنىم ئولتۇراتتى. ئۇ مەكتىلىك ھادى بەگ دېگەننىڭ قىزى بولۇپ، ئاپاق خوجا ئۇنى 34 يېشىدا ئەمىرىگە ئالغانىدى.

ئۇ تەجرىبىلىك نەزىرى بىلەن قىزغا باشتىن - ئاياغ سىنچىلاپ قاراپ چىقتى ۋە قىزنىڭ بېشىدىكى قەلە ياغلىقىنى قوللىنىڭ ئۈچىدا تۈزەشتۈرۈپ قويدى - دە: — ئىسىملىرى كىم؟ — دەپ سورىدى ساختا مۇلايىملىق بىلەن.

— قەدرىيە، — دەپ ئاستا جاۋاب بەردى قىز يەرگە قاراپ.

① يەنى مۇھەببەت ئىسىم خوجامۇلى. قەشقەر يېڭىشەھەر باغچى يېزىسىلىق. ئۇ مىلادى 1634 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1724 - يىلى ۋاپات بولغان. ئاپاق خوجىنىڭ ئوردىسىدا باغۇن، چىراغچى، گاۋايىچى بولغان مەشھۇر سۈيى شائىر.

② ھۈسنەخت نۇسخىلىرى. گادەتتە شېئىر دىۋانلىرىنى كۆچۈرۈشتە ئىشلىتىلىدۇ.

— سەھرادىنمۇ سىلى خېنىم؟

— ھەئە.

— ئولتۇرسىلا، تارتىنىمىسىلا، قېنى مېنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئولتۇرسىلا، — دېدى چىنار خېنىم ئۇنىڭ قولىنى تۇتۇپ، ئاندىن:

— ھەزرىتىم قاچانكى سىلىنى خالاپ كۆڭلى تارتىقچە سىلى مېنىڭ قېشىمدا تۇرىدىلا، ئۇقتىلىمۇ؟ مېنىڭ بۇ گېيىمنى ئەسلىرىدىن چىقىرىپ قويىمىسىلا. مۇبادا، ئالدىراپ كېتىدىغان بولسىلا، ئۆلگەنلىرى شۇ!...

قەدرىيىنىڭ ھۆسننىڭ چىرايلىقلىقىنى باشقىلاردىن ئاڭلىغان چىنار خېنىم ئۇ ھەرەمگە كەلتۈرۈلۈپ ئۇزاق ئۆتمەي ئۆز يېنىغا چاقىرتقاندى. ئۇنى كۆرۈپلا دەرھال ئۆزىنىڭ خاس خىزمەتكارلىرى قاتارىغا قوشۇۋالدى.

چىنار خېنىم ئاپاق خوجىنىڭ چوڭ خوتۇنى بولۇش سۈپىتى بىلەن خوجىسىنىڭ ئالاھىدە ئېتىبارىغا ئېرىشكەن خانىم ئىدى. ئۇ بۇرسەت بولسىلا شۇر ئەڭگىز^① سۆزلەرنى ئېيتىپ، خوجىسىنىڭ كۆڭلىنى ئۇتۇۋالغانىدى. شۇڭا ئۇ خوجىسىنى ھەر ۋاقىت، ھەر جايدا ئۆز قولىدا ئوينىتىشقا تىرىشاتتى. ئۇ ياش، ياكى چىرايلىق قىز - چوكانلارنىڭ ئاپاق خوجىغا يولۇقۇپ قېلىشىدىن تولىمۇ قورقاتتى. چۈنكى، مۇبادا ئېھتىياتسىزلىق قىلىنسا، باشقىلار بۇنداق مەرتىۋىلىك ئورۇنغا چىقىۋالغان بولمايتتىمۇ...

*

*

*

شۇنداق قىلىپ، قەدرىيە ئاپاق خوجىنىڭ چاڭگىلىدىن

① خۇلقى پاراڭ، دېگەن مەنىدە

ۋاقتىنچە بولسىمۇ قۇتۇلۇپ قالدى. ئەمما، بۇنىڭلىق بىلەن ئۇنىڭ قارا بەختى تېخى خالاس تاپقىنى يوق ئىدى. ئۇ ھەمىشە ۋەھىم ئىلىكىدە ياشايتتى. ئۇنىڭ كۆڭلى زادى خۇش بولۇپ باقمايتتى. دەككە - دۈككە ئىچىدە ئىزتىراپقا چۆككىنى چۆككەندى. ئۇ مۇرشىدىتىكى سۆيۈملۈك ئاتا - ئانىسى، ئۇرۇغ - تۇغقانلىرى ۋە دوست - يارەنلىرىنى ئەسلەپ سېغىناتتى. ئەمما، ئاپاق خوجىنىڭ بۇ تاغدەك ئېگىز تام، ئۆگەك - كۈنگىرىلىك ھەرىمى ئۇنىڭ ئۈچۈن پانى دۇنيادىكى دوزىخى قەپەز ئىدى. بۇ يەردىن قانات ياساپمۇ ئۇچۇپ چىقىپ كېتىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

ئۇ ھەرەمنىڭ ئەركىسىز، زېرىكىشلىك تۇرمۇشىغا زادىلا كۆنەلمىدى. تاقەتسىزلىك ئۇنى ھېلىدىن - ھېلىغا قىيناپ، يۈرىكىنى ئېزەتتى. ئۇنىڭ ئىچى پۇشۇپ زادى چىدىيالمىغاندا، قولىغا دۇتارنى ئالاتتى - دە، بىر - ئىككى پەدە چېلىپ يۈرىكىدىكى دەرد - ئەلەملىرىنى باساتتى.

بۈگۈن چىنار خېنىم يوق ئىدى. قەدرىيە باغ ئارىلىغاچ ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرىپ كېلىش ئۈچۈن كۆل بويىغا قاراپ ماڭدى.

ئاپاق خوجىنىڭ ھەرىمىدە ئۇنىڭ رەسمىي نىكاھىدىكى خوتۇن - توقاللىرىدىن باشقا يەنە ھەرقايسى يۇرت - ئايمىقلارنىڭ چوڭلىرى ئۇنىڭغا دۇئا قىلغۇزغان قىز - چوكانلار ۋە باشقا تائىپە خەلقىدىن بولغان قىز - چوكانلارمۇ بار ئىدى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئالتۇن سېسىك دېگەن بىر موڭغۇل قىزىمۇ بار ئىدى. ئۇ ھازىر ئالتۇنخان دەپ ئاتىلاتتى. بۇ خوتۇننى ئاپاق خوجا ئىلىبالىققا - قالماقلارنىڭ چوڭى غالدانىنىڭ ئالدىغا پاناھلىق تىلەپ قېچىپ بارغاندا ئۆز ئەمرىگە ئالغانىدى. ئۇ غالدانىنىڭ لامچاپ تەيجى دېگەن ئەقىلدارىنىڭ قىزى ئىدى. ھەرەمدىكىلەر ئۇنى «قالماق ئايىم» دەپمۇ ئاتايتتى. قالماق ئايىم قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن تېزلا

ئۆزلىشىپ كەتتى. ئۇ ئادەتتە: «ئوتۇننىڭ ياخشىسى قامغاق،
خوتۇننىڭ ياخشىسى قالماق، ئاتاڭدىن ئۇدۇم قالغان، خوتۇنغا^①
خوتۇن ئالماق» دېگەن ناخشىنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيتتى. ئاۋۇ
بادام قاپاق خېنىم تەتەي پاشا دەپ ئاتىلاتتى. ئۇ ئاپاق خوجا
سۇجۇدا مۇھاجىر بولۇپ تۇرغاندا، شۇ يەردىكى تۇڭگانلارنىڭ
خۇپىيە سۈلۈكىنىڭ ئىمامى ئۇنىڭغا قول بېرىپ مۇرىد بولغاندا
دۇئا قىلدۇرغان تۇڭگان قىزى ئىدى؛ ئۇلەنلىرى بىلەن
باشقىلارنى كۈلدۈرۈپ يۈرىدىغان قىچاق ئايىمنىڭ ئىسمى
گۈلپەش ئىدى. ئۇنى ئاپاق خوجا قىرغىزلارنىڭ ئارىسىدا سۈلۈك
تەرغىباتىنى ئېلىپ بېرىۋاتقاندا، بۇرۇت قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى
ئامانباي ئۇنىڭغا دۇئا قىلدۇرغانىدى...

ئاپاق خوجا ھەرىمىنىڭ تۇتقۇنلىرى بولغان بۇ قىز -
چوكانلار ئادەتتە ھەرمەخاننىڭ باشقا - باشقا خانلىرىدا
تۇرۇشسىمۇ ئەمما ئۇلارنىڭ دەردى بىر بولغاچقا، چىنار خېنىم
بولمىغان چاغدا كۆل بويىدىكى سۈپىدا ئولتۇرۇشۇپ
ھەمدەردلىشەتتى ياكى دۇتار - تەمبۇر چېلىشىپ ئىچ
پۇشۇقلىرىنى چىقىرىشاتتى.

بۈگۈنمۇ كۆل بويىدا قىز - چوكان كېنىزەكلەر كۆپ ئىدى.
ئۇلارنىڭ ئاۋازى بىلەن دۇتارنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ قەدرىيە ئۇدۇل
كۆل بويىغا قاراپ ماڭدى.

— كەل، يېنىمىزغا كېلىپ ئولتۇر، — دېيىشىپ قارشى
ئالدى ئۇلار بۇ تەرەپكە قاراپ كېلىۋاتقان قەدرىيەنى
كۆرۈپ.

— قېنى، قەدرىيەخان، دۇتارنى قولۇڭغا ئال - دە، بىر
سايرىتىۋېتە خېنىم! بىزنىڭ دەردلىك كۆڭلىمىز ئېچىلىپ قالسا
ئەجەب ئەمەس! — دېدى كېنىزەكلەردىن غۇنچىخان دۇتارنى

① خوتۇنغا — موڭغۇل تىلىدا «ئۇيغۇرغا» دېگەنلىك بولىدۇ.

ئۇنىڭغا ئۆزىتىپ تۇرۇپ.
قەدىرىيە دەردلىك كۈلۈپ قويدى - دە، دۇتارنى ئۇنىڭ
قولىدىن ئالدى ۋە ناخشىغا تەڭكەش قىلىپ چېلىشقا
باشلىدى:

چەكمە دوستۇم تارىمنى،
ئەلگە يايما زارىمنى.
چۈشۈمدىمۇ كۆرمىدىم،
كۆڭلۈمدىكى يارىمنى.

بېرىپ ئېيتىڭ تورغايلار،
بۇ غېرىب كىمنى پايلار؟
مەندەك كۆيگەنمۇ مەجنۇن،
شۇنچە يىل، شۇنچە ئايلار.

.....

— ئاھ، يارايىسەن دوستۇم، — دەپ چاۋاك چېلىپ كەتتى
غۇنچىخان، — ھەممىمىزنىڭ كۆڭلىدىكى دەرت -
پىغانلىرىمىزنى ناخشاغا قېتىپ، ئىچ پۇشۇغىمىزنى بىر
چىقاردىڭ!

— يەنە بىرنى، يەنە! — دەپ چۇقان كۆتۈردى باشقا
كېنىزەكلەر.

— تىنچ! جىم تۇرۇڭلار. شورى قۇرۇغۇرلار! — دېدى
قىپچاق ئايىم، — ھېلىقى باغۋەن يىگىت يەنە تەمبۈر بىلەن
غەزەل ئوقۇۋاتىدۇ، ئاڭلاڭچۇ!

كېنىزەكلەر جىم بولۇشتى. ھەرەمباغ تەرەپتىن تەمبۈر
بىلەن تەڭكەش قىلىپ ئېيتىلغان غەزەل ئاڭلاندى.

باغۋەن يىگىتنىڭ غەزىلىنى ئاڭلىغان كېنىزەكلەر خۇش ۋە
 بىخۇد بولۇشۇپ ئورنىدىن تۇرۇشۇپ كەتتى. ئۇلار يۈگۈرۈشۈپ
 بېرىپ كۈنگىرىلىك تام ئۈستىگە چىقىشتى ۋە ئۆگەكنىڭ
 ئارلىرىدىن بويۇنلىرىنى سوزۇشۇپ قاراشتى. ھەرەمباغدىكى
 سۈزۈك كۆل بويىدىكى مەجنۇن تالغا يۆلىنىپ ھېلىقى باغۋەن
 يىگىت غەزەل ئوقۇۋاتقاندى.

— كىم بۇ، دەپ سورىدى قەدرىيە قىپچاق ئايىمىدىن.
 — ھە، بىر كۆرۈپلا شەيدا بولۇپ قالدىڭمۇ؟ ئۇ نەمەنگانلىق
 شاھ مەشرەپ دېگەن غەزەلخانمىش. ھازىر ئىرمەباغدا باغۋەن
 بولۇپ ئىشلەيدىكەن. راست، ئۇ قايسى كۈنى مېۋە سۈنۈپ
 بەرگىلى ھەرەمگە كىرىپتىكەن تېخى، — دەپ جاۋاب بەردى
 قىپچاق ئايىم.
 قەدرىيە بۇ باغۋەن يىگىتنىڭ ئۆزىنى قۇتۇلدۇرۇۋالماقچى
 بولغان ھېلىقى يىگىت ئىكەنلىكىنى بىلگەندى.

*

*

*

بۈگۈنكى جۈمە نامىزىغا ئاپاق خوجا ئۆزى ئىماملىق قىلدى.
 سان - ساناقسىز تەقۋادار نامازخانلار جامەنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا
 سانجاق - سانجاق تۇرۇشۇپ كەتكەندى. ئۇلار پەرھىز، سۈننىتى
 بولۇپ جەمئىي ئون رەكئەت بىلەن جۈمە نامىزىنى ئۆتەپ
 بولغاندىن كېيىن ئاپاق خوجا مۇنبەردە جامەئەتكە تەبلىغ ئېيتىشقا
 باشلىدى.

— ئەششەيخۇبىقاۋ مېھر كەننەبىيۇبى ئۆممەتەھۇ^①، — دەپ
 باشلىدى ئۇ تەبلىغىنى، — پىرلارنىڭ جەزەبى تەجەللىياتى^②

① «پىر دېمەك — پەيغەمبەر دېمەك. مۇرىت دېمەك — پەيغەمبەرنىڭ ئۆمەتلىرى
 دېمەكتۇر. ئاللاھتىن پەيغەمبەرگە قانداق ۋەھى كەلگەن بولسا، ئۇلىياغىمۇ شۇنداق
 ۋەھىي كېلىدۇ.»
 ② جەزەبى تەجەللىياتى — غايىبىنى بىلىش قۇدرىتى.

ئەرۋاھى قۇددۇسىنى كۆرسىتىپ، ئىنسى - جىنلارغا سىر
ئەسرايىنى بىلدۈرىدۇ؛ پەيكىرى بەھرى مۇردىدىن ئۆتكۈزۈپ،
بېشىنى ئەرشتىكى سۈرەيىدىن زېمىندىكى تەھتى ئەسراغىچە
تاماشا قىلدۇرۇپ^①، خۇدانىڭ ئاپتىپىنىڭ نۇرى بىلەن مۇنەۋۋەر
قىلىدىلەر!

— ئاللا ھۈممە! ئاللا ھۈم! — دەپ جەررە سوقتى سويلار
جامەنىڭ تۆت ئەتراپىدىن.

— قادىر ئاللا بىزگە شۇنداق كۈچ - قۇدرەت ئاتا
قىلغانىكى، — دەپ سويلارنىڭ جەرسىدىن ئۈزۈلۈپ قالغان
تەبلىغىنى داۋاملاشتۇردى ئاپاق خوجا، — مۇبادا، بىز ھازىرنىڭ
ئۆزىدە مۇرىتلىرىمىزنىڭ شەھىدانلىقىغا بېرىپ ھەممە
شەھىدلەرنى تىرىل دەيدىغان بولساق، ھازىرلا تىرىلىدۇ! ئەۋلىيا
خۇدانى تەلپ قىلىپ تاپقان كىشىدۇر!

— ئى ھەزرىتى مۇردىل ھىدايتۇللا قۇتبىل ئەقتابى
پىرىم، — دەپ لوقما تاشلىدى گۇپاڭچى سويلاردىن بىرى، —
خۇدانى قانداق قىلغاندا تەلپ قىلىپ تاپقىلى بولىدۇ؟

— ئەۋلىيا - پىر ئۈچۈن شاراب - نەشىن بولۇش كېرەك،
نۇشنى شاراب^② قىلغاندىن كېيىن مەستى - مۇستەغرىق بولۇر.
مەستى - مۇستەغرىق بولغان كىشى جەرە - سۆھبەت قۇرۇر.
جەرە سۆھبەتتە مەستى - مۇستەغرىق بولغانلار تەلپ قىلىشى
كېرەك. تەلپ قىلغانىكەن، ئەلۋەتتە خۇدانى تاپىدۇ. دېمەك،
خۇدانى تاپمەن دەپ ئالەمدىن مۇشۇنداق مەستى - مۇستەغرىق
پېتى كەتكەن بەندە مەھشەرگاھتىمۇ ئاللانىڭ مۇبارەك جامالىنى
كۆرۈش ئۈچۈن گۆرىدىن مەستى - مۇستەغرىق پېتى
قوپىدۇ! ...

① «بېشىنى ئاسماننىڭ تەكتىگىچە، ئايىغىنى يەرنىڭ تەكتىگىچە يەتكۈزۈپ ساياھەت

قىلدۇرۇپ»

② نۇشنى شاراب قىلىش — ھاراق - شاراب ئىستېمال قىلىش.

تەبلىغ ئاڭلاپ تۇرغانلارنىڭ ئىچىدە شاھ مەشرەپمۇ بار ئىدى. ئۇ ئاپاق خوجىنىڭ بۇ سۆزىنى ئاڭلاپ يېنىدىكى بىر بۇرادىرىنىڭ قولىغا: «پاھ، كەيپى قىيامەتكىچە يېتىدىغان بۇنداق كۈچلۈك شارابنىڭ ھەر بىر پىيالىسىنى مىڭ تەڭگىگە سېتىۋالسىمۇ ئەرزىدۇ!» دەپ پىچىرلىدى. ھېلىقى بۇرادىرى بۇ گەپنى ئاڭلاپ كۈلۈپ تاشلاشتىن ئۆزىنى ئاران - ئاران تۇتۇۋالدى. — نىھايەت، خۇدانى تاپقان ئىكەنمىز، بىز بىلەن خۇدانىڭ ئارىلىقىدا نېمە پەرق بولسۇن! ... — ئاللاھ ھەق، خان خوجام ھەق!

— ھەرقانداق مۇرىد ھەممىدىن ئاۋۋال ئۆز نەپسىنى يېڭىۋالسۇن! سەۋر - تاقەت قىلسۇن! ئۆز قىسمىتىگە شۈكرى - قانائەت قىلسۇن! ھىدايەت ئىزدەيمەن دەيدىكەن، رىيازەت چېكىشتىن قورقىمىسۇن! ھەرقانداق مۇرىت ئۆز جېنىنى قىينىسا، ئاللاھ ئۇنداق بەندىنىڭ ئۇ دۇنيالىقىنى بېرىدۇ، سۈپىلىقنىڭ يولى شۇ. ئاشۇنداق قىلىمىغانلار سوپى بولالمايدۇ. شۇڭا، ئۈممەتلىرىم، ئېسىڭلاردا بولغاچكى، زىنھار مۇشۇ يولنى تەرك ئېيتىپ، قەلەندەرچىلىك ئۈدۈمىنى تاشلىغۇچى بولماڭلار! ...

بۇ سۆزلەردىن تەسىرلىنىپ بىرنەچچە ئادەم يېقىلىپ چۈشتى. ئۇلارنىڭ ئاغزىدىن بۇزۇلداپ كۆپۈك چىقىۋاتاتتى. — ھەدىس شېرىفتە شۇنداق دېيىلگەن، — دېدى ئاپاق خوجا تەبلىغنى داۋاملاشتۇرۇپ، — «مېنىڭ ئەسھابلىرىم نۆھ پەيغەمبەرنىڭ كېمىسىگە ئوخشايدۇ. ھەرقانداق كىشى مېنىڭ ئەسھابلىرىمگە ئەگەشسە ئامان قالىدۇ. كىمكى مېنىڭ ئەسھابلىرىمگە قارشى تۇرسا، ئۇنداقلار ھالاك بولىدۇ!» قەدىمكى زاماندا، ھەزرىتى نۆھ ئەلەيھىسسالامنىڭ قوۋمى سەرگەشتىلىك قىلىشىپ چوڭ يەپ - چوڭ ئىچىپ، خامۇش - پارامۇش بولغانلىقتىن، خۇدا توپان سۈيىنى ئەۋەتىپ ئۇلارنى سوغا

باستۇرۇپ جازالغانىدى؛ شەيخ نەجمىددىن كۇبرا^① دېگەننىڭ زامانىسىدا ھېلاكو^② دېگەن خاقان لەشكەر باشلاپ كېلىپ، نەجمىددىن كۇبرا باشلىق يەتمىش مىڭ ئادەمنى قەتلى قىلىۋەتكەن. بۇ نېمە ۋەجىدىندۇر؟ بۇلار ياخشى يەپ - ياخشى كىيىپ، خۇدانى ئۇنتۇغانلىقتىن بولغان ئاقىۋەتتۇر. ھېلاكو خاقان دۇنيادىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئۈستىگە مۇسەللەت^③ بولۇپ ئازغىنا 12 يىل ئىچىدە، پانى ئالەمدە راھەت - پاراغت كۆرۈشنى ئىزدىگەن خالايقىلارنى ئۆلتۈرۈپ، خانىۋەيران قىلىپ، كۆرگەن راھەت - پاراغەتلىرىنى بۇرۇنلىرىدىن چىقاردىلەر؛ سەئىدىيە خەلقىمۇ ياخشى يەپ ياخشى كىيىپ، ئاسايىشلىق ئىچىدە راھەت - پاراغت سۈرۈپ، نەپسىنى سەمرىتكەنلىكتىن، ئاللاتائالا قالماقلارنى مۈلكىي قەشقەرىيە خەلقىنىڭ ئۈستىگە مۇسەللەت قىلدىلەر. شۇڭا، ھەرقانداق كىشى ئۆي - روزىغارىدىن، بالا - چاقىسىدىن، ۋىسال - دۆلىتىدىن، خوتۇن نېمىتىدىن، دۇنيا راھىتىدىن دىلىنى تەرك ئېتىپ، بىزگە يىغلاپ ئىقتىدا قىلىپ، يۈرىكىنى كاۋاپ ئەتسە، ئاخىرەتتە راھەت - پاراغەتتە ئۆتۈر. ئاللا كاپىرلارغا بۇ دۇنيالىقنى بەرگەن، بىز ئەھلى مۇسۇلمانلارغا ئۇ دۇنيالىق باقى راھەتنى بەرگەن. ھەرقايسىڭلارنى ئۆلگەندە جەننەتۈل رىزۋان، رەۋزەئىي ماكاندا ھۆر - غىلمانلار قۇچاق ئېچىپ كۈتۈپ تۇرۇر. سىلەر ئۆلگەندە جەننەتنىڭ نېمەتلىرىدىن توغۇچە بەھرىمەن بولغايىسىلەر! مۇبادا، ھازىرقى كۈنۈڭلارغا رازى بولمىساڭلار، خۇدا ئۈستۈڭلارغا قالماقلاردىنمۇ زور بالايىئاپەتنى مۇسەللەت قىلۇر!...

① يەنى ئەبۇل جانابى ئەھمەت بېنىنى قۇمەر ئەلمەيۋەتى. خارەزىيلىك مەشھۇر سۈيى شائىر. ئۇ ئىلمىي مۇنازىرىلەردىكى ئاتىقلىقى بىلەن «گەتتە مەنۈلكۇبرا» دەپ شۆھرەت قازانغان. ئۇ ھېلاكو تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن بولماستىن، مىلادى 1219 - يىلى چىڭگىزخان قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. 1257 - يىلى قۇرۇلغان ئىلخانىيە ھېلاكو - چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى. مىلادى 1257 - يىلى قۇرۇلغان ئىلخانىيە دۆلىتىنىڭ قۇرغۇچىسى.

② مۇسەللەت - غالىب كېلىش دېگەن مەنىدە.

— ھەق - ئاللا ھەق! ھەق - خان خوجام ھەق! ھەزرىتى قۇتبىل ئەقتابى ئاپاق خان خوجامغا ئىسلامغا ئىگە - مۇئەككەل بولۇش نېسىپ بولغان ۋە نېسىپتۇر! — دەپ ئالتاغىل توۋلاشقان بىر توپ بەگىگى سوپىلارنىڭ چۇقان - سۈرەنلىرى ئىچىدە ئاپاق خوجا ئۆزىنىڭ ئۆزۈندىن - ئۆزۈنغا سوزۇلغان تەبلىغىنى ئاخىر تاماملاپ، مۇنبەردىن چۈشتى. نامازخانلار راھەت ھېس قىلىشتى. چۈنكى، ئۇزاق ئۆرە تۇرغانلىقتىن پۇتلىرى ئاغرىپ سىرقىراپ كەتكەن نامازخانلار ئۈچۈن تەبلىغنىڭ ئاخىر تۈگىگەنلىكى ئەلۋەتتە بىر خىل راھەت - پاراغەت ھېسابلىناتتى.

*

*

*

ئاپاق خوجا مۈلكى قەشقەرىيىدە ئۆزىنى مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ 27 - ئەۋلاد نەۋرىسى دەپ ئېلان قىلغانىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ شەجەرى نەسەبلىرى ئۈستىدە توختالغاندا:

— مۇھەممەت پەيغەمبەردىن كېيىن بىرىنچى يۈز^① دە تۆت چاھار يار^② بار، — دېگەندى ئۇ، — ئىككىنچى يۈزدە داۋۇدە تائىد^③، ئۈچىنچى يۈزدە زۇلنۇن مىسىرى^④، تۆتىنچى يۈزدە ئەبۇل ھەسەن ھەرەكانى، بەشىنچى يۈزدە ئابدۇلقادىر جىلانى^⑤، ئالتىنچى يۈزدە مەۋلانە جالالىددىن رۇمى^⑥، يەتتىنچى يۈزدە

① ئىسلام كالىندارى بويىچە ھىجرى 1 - ئەسىر. تۆۋەندىمۇ شۇنداق.
 ② مۇھەممەت پەيغەمبەردىن كېيىنكى تۆت خەلىپە — ھەزرىتى ئابابەكرى، ھەزرىتى ئۆمەر، ھەزرىتى ئوسمان ۋە ھەزرىتى ئەلىلەرنى كۆرسىتىدۇ.
 ③ ئابۇ داۋۇدە تائىد (816 - 840) — ئىسلام ئالىمى. زامانىۋىلەرنىڭ پىرى. ھەدىسشۇناس، كۆفەدە تۇغۇلۇپ باغداتتا ياشىغان.
 ④ زۇلنۇن مىسىرى (796 - 861) — سوپىزمنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى. مىسىردا تۇغۇلغان. مۇرتەزىلچىلەر تەرىپىدىن تەقىپ قىلىنىپ، قاھىرەدىكى جىزادا ئۆلتۈرگەن.
 ⑤ ئابدۇلقادىر جىلانى (1077 - 1166) — ئىرانلىق مەشھۇر ئىشان.
 ⑥ مەۋلانە جالالىددىن رۇمى (1207 - 1274) — ئىرانلىق مەشھۇر ئىشان. ئۇنىڭ 30 مىڭ مىسىرائىق «دىۋانى ئەشھارى»، 47 مىڭ مىسىرائىق «مەنىۋى شېئىرى» دېگەن ئەسەرلىرى بار.

خوجا باھاۋىدىدىن نەقىشەندى^①، سەككىزىنچى يۈزدە مەۋلانە ياقۇپ چەرخى، توققۇزىنچى يۈزدە خوجا ئەھرار ئەبەيدۇللا^②، ئونىنچى يۈزدە ھەزرىتى ئىمام رەببىانى، ئون بىرىنچى يۈزدە مەخدۇم ئەزەم^③ ۋە ئون ئىككىنچى يۈزدە بىز كىم مۇرىدىل ھىدايتۇللا قۇتبىل ئەقتابى ھەزرىتى ئافاققا ئىسلامغا ئىگە — مۇئەككەل بولۇش نېسىپ بولغان!

ئاپاق خوجىنىڭ مۇرشىد — مۇخلىسلىرى بولغان تەلۋە ئىشان — سوپىلارمۇ: «پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۈممەتلىرىنىڭ ئارىسىدا ئىككى مۇجەدىتلىك^④ پەقەت ھەزرىتى قۇتبىل ئەقتابى ئافاق خان خوجامغىلا مەنسۇپ بولغان. ئون يۈزلۈك بىلەن بىر يۈزلۈكنى ئۆز ھاياتىدا جەمئىي قىلماق بۇ زاتتىن باشقا كىشىگە مۇيەسسەر بولمىغان. ئۇ بەرھەق ۋەلىيۇللاھدۇر!» دەپ ئۇنى ماختاپ كۆككە ئۇچۇرۇشتى.

ئاپاق خوجا ئۆزىنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ئۇ قەشقەرىيىدە يولغا قويغان روھانىيەت بىلەن سەلتەنەت بىرلەشتۈرۈلگەن ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسىدە مۇرشىد — مۇخلىسلىرىنى تۆت تەبىقە — تۆت رۇتبىگە بۆلۈپ تەشكىللىدى. بۇ رۇتبىنىڭ ئەڭ ئۈستىدە ئۆزى — قۇتبىل ئەقتابى ئاپاق خان خوجام ۋەكىللىكىدىكى خوجىلار تۇراتتى؛ ئۇنىڭ ئاستىدا غەۋسىيە تەبىقىسى تۇراتتى؛ ئۈچىنچى رۇتبىدە ئىشان، مۇرشىد، ئارىق تەبىقىسى بار ئىدى؛ تۆتىنچى رۇتبىدە خەلىپىلەر تەبىقىسى بار ئىدى.

① خوجا مەھمەدىيەت باھاۋىدىدىن نەقىشەندى (1318 - 1389) — بۇخارالىق مەشھۇر نەققاش.

② ئەسەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان چوڭ ئىشان. ئۇ ئالىم ۋە سۇلتان مىرزا ئۇلۇغبەگنى ئۆلتۈرۈشنى پىلانلىغان.

③ مەخدۇم ئەزەم — خوجا ئەھمەت بىننى سەئىد جالالىدىن كاسانى. ئۇ — ئاپاق خوجىنىڭ بۇرۇنقى بۇۋىسى.

④ مۇجەددىت — يېڭىلىقنى باشلىغۇچى، يېڭى ئەسەرگە باشلىغۇچى دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

قۇتبىل ئەقتابىلەر تەبىقىسى — ئاپاق خوجا ۋەكىللىكىدىكى پۈتكۈل تەييار تاپ قورچاق دۆلەت ماشىنىسىنىڭ ئەڭ ئۈستىدىكى خوجىلار رۇتبىسى بولۇپ، ئاپاق خوجىنىڭ تەلىماتى بويىچە، ئۇلار ئاللا تەرىپىدىن پانى ئالەمدىكى بەندىلەر ئۈستىگە مۇئەككەل قىلىنغان ۋەلىلەر ئىدى. شۇڭا، ئۇلار ھەر مىڭ يىلدا بىر قېتىم دۇنياغا ئاپىرىدە بولىدۇ، دەپ قارىلاتتى. غەۋسىيە تەبىقىسى — ئاپاق خوجىنىڭ تەلىماتى بويىچە ئۇلار مۇسۇلمان مۆمىنلەرنىڭ داد - پەريادىغا يەتكۈچىلەر. ئۇلار غەۋسىل ئەزەمنىڭ بىۋاسىتە ۋەكىللىرىدۇر. شۇڭا، ئۇلار ھەر يۈز يىلدا بىر قېتىم دۇنياغا كېلىدۇ، دەپ قارىلاتتى.

ئىشان، مۇرشىد، ئارقى تەبىقىسى — ئاپاق خوجىنىڭ تەلىماتى بويىچە، ئاللا قارا خەلقنى ئاقارتىپ ھىدايەتكە باشلاش ۋەزىپىسىنى بىۋاسىتە ئۇلارنىڭ زىممىسىگە ئارتقان دەپ قارالغاچقا، بۇ تەبىقىدىكىلەر ھەر قايسى جايلاردا سوپى - ئىشانلىق پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇشقا رەھبەرلىك قىلىدىغان خەلىپىلەرنى تەربىيەلەشكە ۋە ئۇلارغا ئېرىشەننامە تارقىتىشقا مەسئۇل ئىدى.

خەلىپىلەر تەبىقىسى — خوجا - ئىشانلارنىڭ ھەر قايسى جايلاردىكى ۋەكىل - مۇئەككەللىرى بولۇپ، مۇرشىد - سوپىلارنى قوبۇل قىلىش، تەرەققىي قىلدۇرۇشقا مەسئۇل ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ئاپاق خوجا ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە بۆرنى تۈتۈپ قىلغان ئوغۇزخان، كېيىن ئىسلامغا كىرگەن سۇلتان سۇتۇق بۇغرا قاراخان ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇد قەشقەرى، ئەھمەت يۈكەنكى، سۇلتان سەئىدخان، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان، مەلىكە ئاماننىسا، يۈسۈپ قەدىرخان، ئەلىشىر نەۋائى ۋەكىللىكىدىكى مەشھۇر سىياسىي ئىشلەپچىرى، ئەدەب - ئالىملىرى بىلەن دۇنياغا تونۇلغان ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى پۈتۈنلەي ئۆزىنىڭ سىياسىي مۇددىئاسى بويىچە تەتۈر ئايلىنىدىغان غايەت

زور چاققا ئايلاندۇردى. ھالبۇكى، بۇ تۆت تەبىقە — بۇ غايەت زور چاقنىڭ تەتۈر ئايلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرىدىغان بۇرما - ئەرگۈللىرى ئىدى!

دېمەك، بۇ لەنەتگەردى، كازاپ، غالجىر خوجىلارنىڭ كاساپىتى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى توپ - توغرا ئۈچ يۈز يىل كەينىگە سۈرۈلۈپ كەتتى! مەخدۇم ئەزەمنىڭ بۇ يارىماس ئەۋلادلىرى ئۆزلىرىنىڭ بۇ جىنايەتلىرى ئۈچۈن ئەۋلادلار ئالدىدا، تارىخ ئالدىدا مەڭگۈ جاۋابكارلىققا تارتىلغۇسى!

*

*

*

ئۇلارنى قەشقەر شەھىرىدىن ئوتتۇز يەتتە يول غەربكە جايلاشقان ئاق لەنگەر دېگەن يەردىن تۇتۇپ كېلىشتى. بۇ ئىش قەدىرىيە ئاپاق خوجىنىڭ ھەرىمىگە كەلتۈرۈلۈپ ئۈچ يىل ئۆتكەندىن كېيىن يۈز بەردى.

ئەسلىدە، قەدىرىيە تۇتقۇن قىلىنىپ ھەرەمگە قامالغان بىرىنچى كۈنىدىن باشلاپلا ئېگىز تام بىلەن مەھكەم قورشالغان بۇ زىندانى ھەرەمدىن قېچىپ كېتىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ كەلگەنىدى. شاھ مەشرەپ بىلەن تونۇشقاندىن كېيىن ئۇنىڭ بۇ ئىرادىسى تېخىمۇ كۈچەيدى. ھەرەمنىڭ ئېگىز قورۇق تېمى بۇ ئىككى ياشنىڭ دىل رىشتىسىنىڭ ئۆلىنىشىغا ھەرگىز توسالغۇ بولالمىدى.

قەدىرىيە شاھ مەشرەپ بىلەن تونۇشقاندىن كېيىن باشقىچە بىر ئادەمگە ئايلاندى. ئۇ بۇرۇنقى دەرد - ئەلەملەر ئىلكىدىن ئاجراپ، ئۆزىنى ئەركىن - ئازادە تۇتىدىغان، ھەمراھلىرىغا كۈلۈپ چىراي ئاچىدىغان بولدى. ئۇ پۇرسەت تاپسىلا ھەرەمنىڭ ئېگىز قورۇق تېمى ئۈستىگە چىقىپ، ئۈگەكلەرنىڭ ئارىسىدىن ھەرەمباغقا قارايدىغان، شاھ مەشرەپنىڭ تەمبۈرگە تەڭكەش

قىلىپ ئېيتقان غەزەللىرىنى ئاڭلايدىغان بولدى.
 شاھ مەشرەپمۇ قىزنىڭ ھەر قېتىم ئېگىز تام ئۈستىدە
 تۇرۇپ ئۇنىڭغا نازلىق بېقىشى بىلەن سەۋر ھوشىنى يوقىتىپ
 قويدىغان بولدى. قىزنىڭ ھەربىر بېقىشى بىلەن ئۇنىڭ دىل
 خامىنىغا ئوت چۈشۈپ، ئۇنى كۆيدۈرۈپ، ئاشقى بىقارار قىلىپ
 قوياتتى. شۇڭا، يىگىت ھەر قېتىم پەرىشان بولۇپ، جۈنۈنلۈك
 مەيدانىدا پات - پات شەيدالىق ناغرىسىنى ساداغا كەلتۈرىدىغان
 بولۇپ قالدى. ئۇ قولغا تەمبۇرنى ئالسىلا گوياكى
 چۆچەكلەردىكى بۆلبۈلگىيا سايرىغاندا ئاغزىدىن دەستە - دەستە
 گۈللەر ئېتىلىپ چىققاندا، ئۇنىڭمۇ تىلىدىن قەدرىيگە ئاتاپ
 ئوقۇغان غەزەللىرى ئارقا - ئارقىدىن چىقىۋېرتتى:

رۇخسارىڭ گۈزەل بىسىيار، نەزەرىڭ ئېتىكى بەك تار،
 قىسقا ئېتەك باغۋەنسەن، ھۆسنۇڭ بېغى بىر گۈلزار.
 كىم قىلسا تاماشا گەر ۋەسلىڭ بېغى بەزمىسىدە،
 كۆز ھەرىكىتىدىن يۇمغاي كىرىپكىلىرىنى ھەر بار.

ئۇردى ئىشقىڭ پەنجىسى، يىرتىلدى تەقۋالىق تونۇم،
 بىر نەزەرگە كەتتى قولىدىن بىر ئەسىرلىك تائەتتىم!

شاھ مەشرەپ ھەرەمباغدىكى گۈللەرنى پەرۋىش قىلغاندىن
 باشقا يەنە، باغنىڭ يېڭى پىشقان مېۋىلىرىنى ھەپتىدە ئۈچ قېتىم
 ھەرەمدىكىلەرگە يەتكۈزۈپ تۇرۇشقا مەسئۇل قىلىنغانىدى. ئۇ
 ھەر قېتىم ھەرەمگە مېۋە سۈنۈپ بەرگىلى كىرگەندە، ئۆزىنىڭ
 قىزىق لەتىپىلىرى بىلەن كېنىزەكلەرنى كۈلدۈرۈپ خوش -
 بخۇد قىلاتتى. شۇڭا، ھەرەمدىكى كېنىزەكلەرمۇ ئۇنىڭغا بەك

ئامراق بۇلۇپ كەتكەندى.

قىپچاق ئايىم قەدرىيەنىڭ شاھ مەشرەپكە كۆيۈپ - پىشىپ يۈرگەنلىكىدىن خەۋەردار ئىدى. شۇڭا، شاھ مەشرەپ ھەر قېتىم ھەرەمگە مېۋە سۈنۈپ بېرىش ئۈچۈن كىرگەندە، بىر ئامال قىلىپ قەدرىيەنى چىنار خېنىمنىڭ خانىسىدىن چاقىرتىپ چىقاتتى - دە، ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ دىدارلىشىۋېلىشىغا پۇرسەت تۇغدۇرۇپ بېرەتتى.

بىر كۈنى، كېنىزەكلەردىن غۇنچىخان شوخلۇق قىلىپ: — ئەي مەشرەپ ئاكا، سەن قىزلار توغرىلىق بىر غەزەل ئوقۇپ بەرگىنە، — دەپ تۇرۇۋالدى. مەشرەپمۇ ئۇنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولدى - دە، بۇ بەختسىزلەرگە ئاتاپ مۇنۇ غەزىلىنى ئوقۇدى:

كاكۇلۇڭ مۇئەننەردۇر جان ئىچىدە جانان قىز،
يۈزلەرىڭمۇ ئەختەردۇر ياكى ماھى تابان قىز.
بىر كۆرۈپ سېنى جانان قالغىدى مېنىڭ ھالىم،
تەڭ بولۇپدۇر ئەھۋالىم بىلمەدىڭكى نادان قىز.
ئىشلارنىڭ مىسالىدۇر يۈزلەرنىڭ ئىرۇرچۇن گۈل،
بارچە ئەل ساڭادۇر قۇل خىزمىتىڭدە پەرمان قىز.
ئاي يۈزۈڭنى كۆرگەندە لەبلەرىڭنى سۈرگەندە،
مەشرەپنىڭ قىلۇر خەندە لەئلى شەكەر ئەفشان قىز.
بىر باقىپ كۆز ئۈچىدىن تەنخە كەتۈردى جان قىز،
ئايلىنىپ يۈز ئۆرگىلىپ قىلدى يۈرەكنى قان قىز.
كۈندە مىڭ دەرد ئوقىن ئاتتى بۇ ھەزىن جانىمغا،
بىرىگە ئەيمەلدى لەبلەرىدىن دەرمان قىز.
يۈزىگە پەردە تۇتۇپ شەمئى ئۆزە پانۇس كەبى،
يۈز تۈمەن زوھد ئېلىنى ئەيلىدى سەرگەردان قىز.
زالىمۇ ھەم قاتىلۇ خۇنخۇار ئېرۇر بىشەپقەت،

يار ئىلە ئەغيارنى ئالدىدە بىلۇر يەكسان قىز.
ئىشقىدا ئاھىم ئوتى ئۇچقىنىدۇر ئاي ئىلە كۈن،
كىم دېگەيلەر بۇ شەرەر كۆزلەرى ئول چولپان قىز.
بۇ فەلەك خۇابى ئۆزە قىلمە گۇمان ئەختەر دەپ،
سەدەپ ھۈسنىگە تولدۇردى دۇررى مارجان قىز.
ئەسلى گۈلزار ئارا بۇلبۇلدەك ئىرۇر ئەي مەشرەپ،
شەكەرىن خەندەبىلە تۇتتى ھىندىستان قىز.

شاھ مەشرەپنىڭ بۇ غەزىلى كېنىزەكلەرگە بەك يېقىپ
كەتكەنلىكتىن، خوشال بولۇشۇپ چاۋاك چېلىشىپ كەتتى.
ئەمما، قەدرىيە ھەممىسىدىنمۇ بەكرەك خوش - مەستخۇش بولۇپ
كەتكەنىدى...

بىر كۈنى قەدرىيە چوڭ خانىمنىڭ خانىسىدا ئالىملارنى
ۋازىلارغا تىزىۋاتقاندى. توساتتىن بىر ئالما ئۇنىڭ قولىدىن
دومىلاپ كېتىپ يېرىلىپ ئىككى پارچە بولۇپ كەتتى. ئۇ
ھولۇققىنىدىن چىنار خېنىمغا قارىۋىدى، ھېلىمۇ ياخشى، چىنار
خېنىم دىققەت قىلىمىدى. ئەسلىدە بۇ ئالمنىڭ ئىچى ئويۇپ
ئېلىۋېتىلگەن بولۇپ، ئىچىگە خەت سېلىپ قويۇلغان ئىكەن.
قەدرىيە ئالمنىڭ ئىچىدىكى خەتنى ئېلىپلا مەيدىسىگە
يوشۇرۇۋالدى...

ئاخشىمى، قەدرىيە شامنىڭ يورۇقىدا ھېلىقى خەتنى
ئوقۇماقچى بولۇپ قولىغا ئالدى. بۇ خەت شاھ مەشرەپنىڭ ئۇنىڭغا
يازغان خېتى ئىدى:

«ئەي گۈزەل مەھبۇب، — دەپ باشلانغانىدى ئۇنىڭ
خېتى، — جاھان ئارا پەرىمۇسەن ياكى ئاسماندىن چۈشكەن
پەرىشتىمۇ؟ دىدارىڭنى بىر كۆرۈش مەن ئۈچۈن پەرھىز بولۇپ

قالدى. مەن بىر غېرىب، ئەسلىدە ئىشقى غوۋغاسىدىن بىخەۋەر، تۇرمۇش ھادىسىلىرىنىڭ ياخشى - يامىنىدىن غاپىل، بۇ رىياكار زاماندىن سۆسەندەك ئازاد ئىدىم. قاچانكى تەقدىر ئاۋۋال سېنى ماڭا ئۇچراشتۇردى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تەقدىرنىڭ قولى ياقامدىن تۇتۇپ سېنىڭ دىلرەبالىق ساھىلىڭغا سۆرەپ كېلىپ، ئىشقى زەنجىرىڭنى بويىنۇمغا سالدى. ئەمدى مەن تۇرمۇشنىڭ غەم - قايغۇ ۋە شادىمانلىق دېگەنلىرىنىڭ قايسىسىنىڭ سالىمىقى چوڭ ئىكەنلىكىنى بىلىمدىم. ئىشقىلىپ، قانداقلا بولسۇن، تەڭرى ئۈچۈن بولسىمۇ، مەندەك بىر ئاشىققا رەھىم قىلىپ ۋىسال تاپقۇزغايىسەن!

ئەي گۈزەل مەھبۇب، خوجاڭ قىرانلىق يېشىدىن كېپەنلىك يېشىغا ئۇلاشتى. ئۇ سېنىڭدەك پۈتۈن مۈلكىي قەشقەرىيە خەلقى دىدارىنى بىر كۆرۈشكە تەلپۈنىدىغان گۈزەل مەلىكىگە رەھىم - شەپقەت قىلىمىدى. بەد مۇقام سۆزلەر بىلەن جۇدالىقنى ئىختىيار قىلىپ، «ئۆزىمۇ يېمەي، ئۆزىڭگىمۇ يېگۈزمەي، دۆلىتىڭنى خار، ئىشقى نېمىتىڭنى زار قىلدى. ئۇنداق رىياكار ئادەم سېنىڭدەك پەرى - پەيكارىغا ئالايىقتۇر. شۇڭا، قەدىمكىلەر بۇنداق ئادەملەر ھەققىدە مۇنداق يېزىپ قالدۇرۇشقانىدى:

قېرىلار يانى تارتار، ئوق ئاتالماس،
ئەگەر ئاتقان بىلەن ھەرگىز قادالماس.
قاشىدا ياتسا ناگاھ نازىنىن قىز،
كېچە ئاڭ ئاتقۇچە بىر سۆز قاتالماس^①.

مانا مېنى كۆرۈۋاتىسەن، تازا يىگىتلىك ۋايىغا يەتكەن،
ۋۇجۇدۇمدىن كۈچ - قۇۋۋەت ئۇرغۇپ، ئېشىپ - تېشىپ تۇرغان

① مېنى سىنا: «رۇبائىيلار»

بىر نەۋقيرانمەن. ئۇزاقتىن بېرى، سېنىڭ ھۆسن - جامالىڭنى يەنە بىر قېتىم كۆرۈش ئىستىكىدىلا، ئاشۇ لەنتەكەردى خوجاڭنىڭ ئىشىكىنى ئۆزۈمگە ماكان تۇتقانمەن. تەڭرى - تائالاغا مىڭ قەترە شۈكرى! قانداقلا بولسۇن، شۇنچە مېھنەت تارتقىنىمغا يارىشا ۋىسال دۆلىتىڭگىمۇ مۇيەسسەر بولۇۋاتىمەن. قالغان ئۆمرۈمدە ئەمدى بەندىلىك ھالقىسىنى قۇلقىمغا سېلىپ، ۋاپادارلىق كەمىرىنى بېلىمگە باغلاپ، جان - دىلىم بىلەن خىزمىتىڭنى قىلسام دېگەن ئۈمىدىتىمەن! ...»

قەدرىيە خەتنى ئوقۇپ شۇ يەرگە كەلگەندە، چىنار خېنىم ئۇنى چاقىرىپ قالدى. ئۇ خەتنى ئىتتىك يوشۇرۇپ قويۇپ، خانىمنىڭ يېنىغا چىقتى...

*

*

*

— خېنىم، بۇ يىگىت ساڭا راستتىنلا ئاشىقى شەيدا بولۇپتۇ، — دېدى قىپچاق ئايىم قەدرىيەنىڭ ھېلىقى خەت توغرىسىدا سۆزلەپ بەرگەنلىرىنى ئاڭلاپ، — ئۇنىڭغا ئىشەنسەڭ بولغۇدەك. مەنغۇ باھارىم خازان بولغان بىر بەختسىزمەن. سەن بولساڭمۇ ئاران كەلگەن بەخت قۇشۇڭنى ئۇچۇرۇۋەتمىگىن. بۇ ھەرەمى زىنداندىن قىچىپ كەت! ئۇ يىگىت بىلەن يىراققا — مەلىئۇن خوجىنىڭ قولى يەتمەيدىغان چۆللەرگە، قىرلارغا باش ئېلىپ چىقىپ كېتىڭلار!

— مەنمۇ مۇشۇنداق ئويلىغان. ئەمما، بۇ ئېگىز تام بىلەن قورشالغان ھەرەمدىن قانداق چىقىپ كېتىشىمنى ئويلىسام بېشىم قېتىپ، ئامالسىز قېلىۋاتىمەن.

— قايغۇرما، سىڭلىم، جاھاندا ئىنسان قىلالمايدىغان ئىش يوق! بۇنىڭمۇ ئامالى بولۇپ قالار! ...

*

*

*

شاھ مەشرەپ قەدرىيەنىڭ جاۋاب خېتىنى ساقمۇ ساق ئىككى جۈمەدىن كېيىن تاپشۇرۇۋالدى. بۇ خەتنى بىر قېرى ئايى^① ئالغاچ چىققاندى.

«... مەن ئۇزاقتىن بېرى سىزنىڭ ۋىسال ئوتىڭىزدا كۆيۈپ - پىشتىم، - دەپ يازغاندى قەدرىيە خېتىدە، - مېنى بۇ پانى دوزاقتىن پەقەت سىزلا قۇتۇلدۇرۇپ بەختلىك قىلالايدىغانلىقىڭىزغا كۆزۈم يەتتى...»

خەتتە ئۇ ئۆزىنىڭ ھەرەمدىن قانداق قىلىپ قېچىپ چىقىدىغانلىقىنى تەپسىلىي چۈشەندۈرگەندىن كېيىن: «بۇ ئىشنى تولىمۇ مەخپىي تۇتمىقىمىز لازىمدۇر. ئەگەر باشقىلاردىن بۇ زالىمنىڭ قۇلىقىغا خەۋەر يېتىپ قالسا، سىزنى ئۆلتۈرىدۇ، مېنى بولسا زەڭگى سويىلىرىدىن بىرىگە نىكاھلاپ بېرىدۇ. ئەمما، بۇ كۈننى كۆرگەندىن كۆرە، ئۆلگىنىم ياخشىراق!» دەپ ئالاھىدە تاپىلغاندى.

شاھ مەشرەپ قەدرىيەنىڭ خېتىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئۇنى ئەسەرلىكتىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقىشقا قەتئىي بەل باغلىدى ۋە بۇ مەقسەتنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن تەييارلىق كۆرۈشكە باشلىدى...

بۇ ئاخىرقى باھار پەسلى ئىدى. ھەرەمباغدىكى گىلاسار قىزىرىپ پىشىپ كەتكەنىدى.

بىر كۈنى گۈگۈم چۈشكەن ۋاقىت ئىدى. مۇشۇنداق بىر بىمەھەل ۋاقىتتا، ھەرەمدىن «چىنار خېنىمنىڭ كۆڭلى گىلاس تارتىپ قاپتۇ. قوقان گىلاسىدىن تاللاپ بىر پەنتۇس ئۈزۈپ

① ئايى — ھەرەمخانىدا ئىشلەيدىغان قېرى ئايال خىزمەتكار.

ئىچكىرىسىگە سۈنۈپ بەرسۇن! » دەپ خەۋەر چىقىپ قالدى.
گىلاس بەك تۈجۈپىلەشنى تەلەپ قىلىدىغان مېۋە ئىدى.
ئۈزگەندە بەك چىڭ تارتىۋەتسە، بېغىدىن ئۈزۈلۈپ كېتىپ
قالاتتى. مىجىقلىۋەتسىمۇ بولمايتتى. شۇڭا، شاھ مەشرەپ بىر
پەتنۇس گىلاسنى كۆز باغلانغان مەھەلدە ئاران ئۈزۈپ بولالىدى.
ئۇ ھەرەمدىن قايتىپ چىققاندا قاراڭغۇ چۈشۈپ كەتكەنىدى.
ئۇنىڭ بىلەن بىللە قولدا پەتنۇس كۆتۈرگەن بىر قېرى ئايمۇ
بار ئىدى.

— ھەي توختا! بۇ كىم؟ نەگە ماڭدىڭ؟ — دەپ ئۇلارنىڭ
ئالدىنى توسىتى ھەرەمنىڭ ئىشىكىگە قارايدىغان بىر ئاхта سۈپى،
شاھ مەشرەپ ئۇنى تونۇيتتى. شۇڭا:

— چاقماق سۈپۈم، بۇ چوڭ خانىمنىڭ ئاشخانىسىدا
ئىشلەيدىغان قوزىخان ئانىكام ئەمەسمۇ؟ تونۇيالىماي قاپتىلا - دە،
بايامقى گىلاس چوڭ خانىمغا بەك تېتىپ كېتىپتىكەن، يەنە بىر
پەتنۇس بۇيرۇدى ۋە بۇ ئانىكامنى مەن بىلەن بىللە ئەۋەتتى.
ھېلىقى ئاхта سۈپى پەرەنجىلىك قېرى ئايغا سىنچىلاپ
قاراپمۇ بىرەر شۈبھىلىك ئەھۋالنى بايقىالمىدى - دە:

— تېز چىقىپ، تېز يېنىپ كىر! — دېدى ۋە ئۇلارغا
ئىشكىنى ئېچىپ بەردى...

*

*

*

ئاپاق خوجا باغۇ ھەرەمگە قارايدىغان باغۋەن شاھ مەشرەپنىڭ
ئۆزىنىڭ ھەرىمىدىكى بىر چۆرە قىزنى ئېلىپ قاچقانلىقىنى
ئاڭلاپ قاتتىق غەزەپلەندى. ئۇ موللا باقى بىلەن موللا ساقىلارغا
ئۇ ئىككىسىنى شاھىنىشىغا ئېلىپ كىرىشنى بۇيرۇدى.
جاللات سۈپىلار بۇ ئىككىسىنى تەخىرسىزلا تەخت ئالدىغا
توغرا قىلدى.

— ئى مۇخلىس، سەن ئۆلۈمدىن، زۇلۇمدىن ۋە بىزنىڭ ھەيۋىتىمىزدىن قورقىدىڭمۇ؟ — دەپ قەھر قىلدى ئاپاق خوجا، — بىزنىڭ پاك ھەرەمخانىمىزغا نامۇبارەك ئايىغىڭنى قويۇپسەن. مۇشۇنداق يىگىتلىكنى ساڭا ئاللا بېرىپتۇ. سەن ئەمدى بۇ يىگىتلىكىڭگە ئەپسۇسلانمايسەن؟ سەن بىزگە قول بەرگەنسەن، سەن بىزنى پىر تۇتۇپ، ئۆزۈڭگە مۇرەببە قىلغانسەن. ئەمما، بىزگە خىيانەت كۆزۈڭ بىلەن قارىدىڭ. بىز سېنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆلۈكۈڭنى ئوتتا كۆيدۈرسەكمۇ، گۇناھىڭ توڭمەيدۇ!

— ئەي پىر، سەن بۈگۈن خانسەن! بىراق، — دەپ سۆزلىدى شاھ مەشرەپ ئاپاق خوجىغا تەزىممۇ قىلماستىن، — بىراق، ئەتە گادايىسەن. مەن بىر خۇدادىن قورقىمەن، بەندىدىن قورقمايمەن. مەن بۇ دۇنيادا سەن بىلەن ھېسابلاشمايمەن. خۇدا بۇيرۇسا، قىيامەت كۈنى ئاللاننىڭ ئادالەت دىۋانىدا ئۆلتۈرۈپ، رەببىمنىڭ شاپائەتخانىسىدا ھازىر بولغاندا، ئاندىن سەن خۇنىزى بىلەن ھېسابلىشىپ، بوينۇڭدىكى قەرزىمنى ئالىمەن! ھازىر ئۆلتۈرەمسەن، ئاسامسەن، ئىختىيار ئۆزۈڭنىڭ!

— ئەي جانابىي قۇتبىل ئەقتابى ئالەمىن، — دېدى ئاپاق خوجىنىڭ ئەكابر — ئەشرەبلىرىدىن بىرى بولغان زىيائىدىن خوجا، — ھەزرەتلىرىنىڭ دۆلەتلىرى ۋە ئادالەتلىك كۈنلىرىنىڭ مەمۇرىيلىقىدا خاراب دۇنيا ئاۋات بولدى. سۇندۇك بۈركۈت ئۆۋىسىدا تۇخۇم تۇغدى. قوي بۆرە بىلەن دوستلۇق ئورناتتى. مانا مۇشۇنداق ئاسايىش زامانىدا، ئول نەپرەتلىك جۈلدۈر كېپەن شاھ مەشرەپ ھەزرىتىمنىڭ نومۇس ئۆيىدىن رەسۋالىق تۆشەكنى تېشىپ، ھەزرىتىمنى مالا مەت ئوقىغا نىشانە قىلىپ تۇتۇپ بەردى.

— شۇنداق، كىشىلەر نامىنى ئاتاشقۇمۇ ھارلىنىدىغان مۇشۇنداق بىر گادايىنىڭ دەستىدىن، — دېدى ئاپاق خوجا

ئاچچىقىدىن يېرىلىپ كەتكۈدەك بولۇپ، — نومۇس شېشىمىز ئەمدى ئاھانەت تېشىغا تېگىپ پارە - پارە بولدى. نامىمىز سېسىدى. ئەگەر ئامال قىلمىساق، بۇ ۋىلايەتتە باش كۆتۈرۈپ يۈرمەك، مۇرشىد - مۇخلىسلىرىمىز بىلەن مۇناسىۋەت قىلمىقىمىز بەكمۇ مۈشكۈل بولۇر. ئۇلارنىڭ ئالدىدا يۈزىمىزنى قانداقمۇ كۆتۈرۈپ يۈرۈرمىز؟ شۇڭا، بۇ بەتىملارنى يۈيۈپ، نامىمىزنى ئاقلىمىساق بولمايدۇ. بىراق، ئۇل بەتبەختىنى ئۆلتۈرسەك، كىيىنكىلەرگە خۇنخور، دەپ دەستەك بولۇپ بېرىمىز. مۇبادا ئۆلتۈرمىسەك، نومۇسىمىز پايمال بولىدۇ!... مىراخورنى چاقىرىڭلار!...

*

*

*

ئاپاق خوجىنىڭ مىراخورى مەتتام سوپى ئۆمرىدە ئىككى مىڭدەك ئايغىرنى پىچىپ ئاختا قىلغان تەجرىبىلىك مىراخور ئىدى. موللا باقى بىلەن موللا ساقى شاھ مەشرەپنى ئۇنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كىردى. ئۇ شاھ مەشرەپنى ئاتنى ئاختا قىلىدىغان ياغاچ سۇپىغا ئوڭدا ياتقۇزۇشنى بۇيرۇدى. جاللات سوپىلار ئۇنىڭ كىيىملىرىنى سالدۇرۇپ، پۈت - قولىنى ياغاچ سۇپىغا تېگىپ مىدىرلىيالماس قىلىپ بەند قىلىپ قويدى.

مىراخور مەتتام سوپى خالتىسىدىن ئات ئاختا قىلىدىغان جابدۇق - ئەسۋابلىرىنى چىقاردى - دە، «پىر بىلەن ئويناشقاننىڭ جازاسىمۇ» دەپ شاھ مەشرەپنىڭ ئىككى چۆلدۈرىنىڭ تېرىسىنى ئۈستۈرە بىلەن تىلدى ۋە بىر جۈپ تېشىنى قىسماق قومۇچ بىلەن قىسىپ تۇرۇپ، «ياپىرىم!» دەپ بىرلا تولغاچ تارتىۋىدى، ئۇنىڭ ئىككى تال تېشى قولىغا

سۇغۇرۇلۇپ چىقتى.

شاھ مەشرەپ بىرلا ۋارقىراپ ھوشىدىن كەتتى...

*

*

*

ئاپاق خوجىنىڭ پەرمانى بويىچە قاچقۇن چۆرە قىز قەدرىيەگە ھەرەمدىن قاچقانلىق گۇناھى ئۈچۈن تۇنجۇق جازاسى بېرىلدى. جازا جۈمە كۈنى چۈشتىن ئىلگىرى، پۈتۈن ھەرەمدىكى كېنىزەك - ئايىملارنىڭ كۆز ئالدىدىلا ئىجرا قىلىندى.

موللا باقى بىلەن موللا ساقى قاچقۇن چۆرە قىز - قەدرىيەنىڭ قوللىرىنى ئالدىغا قىلىپ باغلىدى - دە، ئۇنى سۈزۈك كۆل بويىدىكى شاخلىرى سۇغا ساڭگىلاپ تۇرغان مەجنۇن تالنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى.

موللا ساقى قەدرىيەنىڭ ئىككى پۇتىدىن باغلىغان ئارغامچىنى مەجنۇنتالنىڭ يوغان شېخىدىن ئارتىلدۇرۇپ بىر ئۇچىنى موللا باقىغا تۇتقۇزدى. ئاندىن ئىككىسى بىرلىكتە كۈچەپ تارتىشقا باشلىدى. قەدرىيەنىڭ پۇتىغا باغلانغان ئارغامچا تۈزلىنىپ چىڭ تارتىلىشىغا قەدرىيە گۈپ قىلىپ يۈزىچىلا يىقىلدى. ئارغامچا بارغانسېرى چىڭ تارتىلدى. قەدرىيەنىڭ پۇتى ئاسمانغا، بېشى يەرگە قاراپ ساڭگىلىغان پېتى يەردىن كۆتۈرۈلدى. موللا ساقى بىلەن موللا باقىلار ئەمدى ئارغامچىنى ئاستا - ئاستا قويۇپ بېرىشكە باشلىدى...

دەسلەپتە قىزنىڭ سۈمبۈل چاپلىرى خۇددى گۈل بەرگىلىرىدەك يېيىلىپ سۇ يۈزىنى قاپلىدى. قىزنىڭ ماڭىلىيى سۇغا تېگىپ، ئاندىن پۈتۈن بېشى بويىچە سۇغا چۆكۈشكە

باشلىدى.

قىز تاكى ئاغزى سۇغا چىلاشقانغا قەدەر بىر ئېغىزمۇ يالۋۇرمىدى، يىغلىمىدى ۋە ياكى ۋارقىرىمىدى. سۇ قىزنىڭ كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان كۆكسىگە كەلگەندە، موللا باقى بىلەن موللا ساقى ئارغامچىنى قويۇپ بېرىشنى توختاتتى - دە، مەجنۇننىڭ غولىغا ئوراپ باغلاپ قويۇپ، چەتكە چىقىپ قىزنىڭ سۇ ئىچىدە بوجۇقۇپ ئېچىنىشلىق جان تالىشىشىنى ھۇزۇرلىنىپ تاماشا قىلىشقا باشلىدى.

سۇنىڭ ئىچىدە نەپىسى بوغۇلغان بىچارە قەدىرىيە جان - جەھلى بىلەن يۇلقۇناتتى، ھېلىدىن - ھېلىغا بېشىنى، گەۋدىسىنى سۇدىن تارتىۋېلىشقا ئۇرۇناتتى. بىراق، ئۇنىڭ بۇ تىرىشچانلىقلىرى ئۇنىڭ ماغدۇرىنىڭ كېتىشى بىلەن تامامەن بىكارغا چىقاتتى... ئاخىر، ھالسىزلىنىپ ماغدۇرىدىن كەتكەن قىز بېشى، گەۋدىسى سۇغا چىلاشقان پېتىچە جىمىپ قالدى...

نەزمە

خىزمىتىڭدىكى ھوقۇقىڭىز قۇلغا،
قەھرىڭىنى چېچىپ، قىلما دەپسەندە.
قىيامەت كۈنى قۇل ئازاد بولۇپ،
شەرمەندە بولۇر خوجا كىشەندە.

— شەيخ سەئىدى

توققۇزىنچى باب

قازا يولى

مۇزداۋان ئېگىز داۋان،
داۋانچى بالىلار ياتقان.
يانپاشىغا تاش پاتىپ،
ئاھ - دەردنى تولا تارتقان.

— ئۇيغۇر خەلق تارىخىي قوشاقلىرى

1685 - يىلى (كالا يىلى) 6 - ئاي.

مىلادى

قەشقەرنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىگە تەخمىنەن ئون چاقىرىم كېلىدىغان يەردە بەشكېرەم دەپ ئاتىلىدىغان بىر قەدىمكى يۇرت بار ئىدى. بۇ يۇرتنىڭ ھەممىلا تەرىپى تۇتاش كەتكەن باغۇ - ئېرەم بولۇپ، گۈزەللىك ۋە بۈك - باراقسانلىقتا جەننەت گۈلىستانى ئۇنىڭغا رەشك قىلىدىغان، بەھى بىلەن ئەنجۈر گۈياكى ئاشىق - مەشۇقتەك ئۆزئارا گىرەلەشكەن، ياڭاق بىلەن ئۈجمە گۈياكى سەرۋىدەك كۆكرىپ بوي تالاشقان، ئالما بىلەن نەشپۈت گۈياكى خىزىر سۈپەت بوۋايلىرىدەك بوي ئېگىشكەن، گىلاس بىلەن جىنەستە گۈياكى كۆز مۇنچاق ئاسقان قىزلاردەك

ياسىنىشقان، توغاج بىلەن شاپتۇل جىلۇڭگەر نازىنىنىدەك قىزىرىشىپ پىشقان، قىزىل سايۋا بىلەن ئانار بولسا ھەشقىپچەكتەك چىرىماشقان، كەڭ كەتكەن يېشىل چىمەنزاردىن كۆك ئاسمان ھەسەت قىلىپ نالە قىلغان، بۆلبۆل دىلىنى ئۆزىگە تارتقۇچى گۈللەر يىغىلىشىدا ياڭراق نەغمىسىنى چالغان، قەلەندەر تەبىئەت كاككۇك نىل رەڭ كىيىم بىلەن ھاياجاندا ئۇسسۇل باشلىغان بىر گۈزەل بېمۇش كىرەم ئىدى.

بەشكېرەم باغلىرىنى ئارىلاپ ئاقىدىغان بەشكېرەم ئېقىنىنى بويلاپ بەشتوغراق مەھەللىسى جايلاشقان بولۇپ، مېڭىش تەسكە توختايدىغان چوڭ يول قۇرۇق ئاپئاق شور بوزلۇق ئارىسىدىن كېسىپ ئۆتۈپ، قاقاس دالا بىلەن تۇتىشىپ كېتەتتى. ئۇ كەڭ، تۇتۇق يەر يۈزىنى ئىككى پارچىغا بۆلۈپ تاشلىغان بولۇپ، خۇددى ئوتتۇرىدىن ئايرىلغان چاچ يارمىسىغا ئوخشاش يىراقلاشقان سېرى ئىنچىكىلەپ، ئاسماننىڭ ئەڭ يىراق چېتىگە بېرىپ ئاندىن كۆزدىن يىتەتتى. بۇ بىچارە سىزىق بەزىدە كۈنچىقىش تەرەپكە، بەزىدە كۈنپېتىش تەرەپكە قاراپ ئەگرى - بۈگرى تولغىشىپ ئالغا سوزۇلاتتى. بەزىدە ئاخىرقى چەككە يەتتى دەپ قارىغان بۇ يول يەنە يەرگە يىقىلغان قۇرۇق، قاقشال توغراقنىڭ ئاستىدىن چىقاتتى ياكى يامغۇر سۈيىدىن ھاسىل بولغان كىچىك ئېقىن - شاخابچىلارنىڭ قۇرۇپ قالغان ئىزىنىڭ نېرىقى چېتىدىن جان تالاشقان پېتى ئۆمىلەپ چىقاتتى.

يولدا بويىنىغا تاقاق سېلىنغان، پۇت - قوللىرى زەنجىر - كىشەن بىلەن بەند قىلىنغان بىر توپ ئالباتلار^① قولغا نەيزە قىلىچ، قامچا - سوتا تۇتقان قالماق چېرىكلىرى بىلەن سۈيى چېرىكلەرنىڭ نازارىتىدە ئاستا كېلىشىۋاتاتتى. ئادەملەرنىڭ ئايىغىدىن پۇرقىراپ كۆتۈرۈلگەن توپا - چاڭ دەستىدىن

① ئالباتلار — جۇڭغار قالماقلىرى جەنۇبىي شىنجاڭنى ئىستېلا قىلغاندا، ئىلىبالىققا ھەيدەپ ماڭغان قۇللانىڭ نامى، ھاشارچىلار دېگەن مەنىدە.

ھېچنەرسىنى كۆرگىلى بولمايتتى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئۈستىگە يۈك بولاقلىرى ئارتىلغان 200 قاتار تۆگىدىن ① تەركىب تاپقان زور بىر كارۋان بىر خىل سۈرئەت بىلەن ئاستا ئىلگىرىلەپ كېلىۋاتاتتى. تۆگە كارۋىنى ئارقىسىدىن ئالدىغا بىردىن قەشقەرلىق قىز - چوكاننى مىندۈرۈۋالغان بىرەر مىڭدەك ئاتلىق قالماق چېرىكلىرى كېلىۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن قوللىرى ئارغامچا بىلەن چېتىلغان، بوينىغا ئاچا ياغاچ قىستۇرۇلغان يەنە بىرەر مىڭدەك قەشقەرلىق نەۋقىران يىگىتلەر كەلمەكتە ئىدى. ئۇلارمۇ قالماق چېرىكلىرى بىلەن سۈپى چېرىكلەرنىڭ نازارىتىدە كېلىۋاتقاندى. «شۈلۈن! شۈلۈن!» ② دەپ ۋارقىرىغان ئاۋاز بىلەن تەڭ قالماقلارنىڭ قولىدىكى قامچىلىرى ئۇلارنىڭ باشلىرىغا تارسىلداپ تېگەتتى. ئادەملەرنىڭ ئاغرىق زەربىسىگە چىدىيالماي زارلانغان، نالە قىلغان ئاۋازلىرى ھېلىدىن - ھېلىغا ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بۇلار «غالچا چوكان»، «غالچا يىگىت» ③ دەپ ئاتالغانلار ئىدى.

ئالباتلار، غالچا چوكان، غالچا يىگىتلەر ۋە شۇنىڭدەك ھەددى - ھېسابسىز دەپئى - دۇنيا ئارتىلغان تۆگىلەردىن تەركىب تاپقان بۇ غايەت زور كارۋان، مۈلكىي قەشقەرىيە خانى ئاپاق خوجىنىڭ ئىلبالىققا - جۇڭغارلارنىڭ چوڭى غالىدان بوشوكتو خانغا ئەۋەتكەن يىللىق ئولپان - تارتۇقلىرىنى ئېلىپ كېتىۋاتقان بولۇپ، بۇ ۋەجىلەر ئالدىنقى يېرىم يىل ئىچىدە مۈلكىي قەشقەرىيەنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن قالماق قارا خانلىرىنىڭ ④

① قاتار تۆگە - كارۋاندىكى تۆگىلەرنىڭ بىرلىكى. ئادەتتە بىر قاتار تۆگە 12 تۆگىدىن تەركىب تاپاتتى.

② موڭغۇلچە سۆز: «تېز، تېز مالد!» دېگەن مەنىدە.

③ «غالچا چوكان»، «غالچا يىگىت» - ئاپاق خوجا ئىستىبداتلىق مەزگىلىدە جەنۇبىي شىنجاڭدىن قالماقلارغا قۇل قىلىپ بېرىلگەن قىز - چوكان ۋە باش يىگىتلەرنىڭ نامى.

④ قارا خان - جۇڭغارلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەرقايسى جايلارغا ئەۋەتىلگەن باسقاقلىرىنىڭ نامى. مەركەزدە تۇرىدىغانلىرى «شاھنە»، چوڭ شەھەردە تۇرىدىغانلىرى «شۈكەم»، كىچىك شەھەردە تۇرىدىغانلىرى «قارا خان» دەپ ئاتىلاتتى.

نازارىتى ئاستىدا مەجبۇرەن يىغىۋېلىنغانىدى.
ئالبات دەپ ئاتالغان بۇ بەندىلەر ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ھەر-
قايسى جايلىرىدىكى مەمۇرلىرى تەرىپىدىن «غېرىب بەچچە»،
«غىتمەك سوپى»، «غىتمەك ئاشىق»، «بولۇق چوكان»، «دۈم
غىتمەك»، «دەرد بۇۋى»، «كۆز بۇۋىسى»، «لالما خوتۇن»
دەپ قارىلانغانلار ۋە «قارا مۇسۇلمان»^① دېيىلگەن كىشىلەر
بولۇپ، ئەمەلىيەتتە بولسا، ئۇلار ئالۋان - سېلىق تۆلىيەلمىگەن
گەر - ئايال يوقسۇل، نامرات ئۇيغۇرلار ئىدى.

قاتار - قاتار تۆگىلەر ئۆز قاتارىنىڭ بېشىدىكى قول
تۆگىسىنىڭ باشلامچىلىقىدا سالماق قەدەم تاشلاپ بىر خىل
مېڭىپ كېتىشىپ باراتتى. ھەربىر قاتارنىڭ ئاخىرىدىكى چوڭ
ۋە قاۋۇل تۆگىنىڭ بويىغا زىل قوڭغۇراق ئېسىلغانىدى.
قوڭغۇراقنىڭ زىل ئاۋازى ئادەملەرنىڭ نالە - پەريادلىرى بىلەن
قوشۇلۇپ زېمىننىڭ كۆكسىنى توختاۋسىز يارا قىلماقتا ئىدى.
تۆگىلەرنىڭ چوم ۋە بەللىكلىرى، باستۇرغا - قۇمچىلىرى
ناھايىتى ئېسىل ياسالغانىدى. تۆگىلەرنىڭ گېرەباغ ۋە
كۆتلەكلىرىمۇ گۈللۈك، نەقىشلىك قىلىپ چىرايلىق
ياسالغانىدى.

كارۋان قاتارىدا ھەربىر تەرەپتە بىردىن ئىككى سوپى
يېتىلەپ ماڭغان، جازا - يەلپۈشلىرى چوڭ موۋۇتتىن، نوختا
ۋە بويىندىكى پۆپۈكلىرى مەشۇت يىپەكتىن ئىشلەنگەن،
پۆپۈكلىرىگە قاتار - قاتار جەرس - قوڭغۇراقلارنى ئېسىپ
بېزىگەن توققۇز تۆگە، ئېگەر - جابدۇقلىرى تامامەن ئالتۇندىن
يېرىم چەمبەردەك قىلىپ بېزەپ نەقىشلىگەن توققۇز بەدەخشان
ئارغىمىقى بار ئىدى. بۇ توققۇز تۆگە بىلەن توققۇز ئارغىماق
ئاپاق خوجىنىڭ جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ چوڭى - غالدان

① ئاپاق خوجا تەرىپىدىن «قارا تاغلىق» دەپ تەقىپ ئاستىغا ئېلىنغانلارنىڭ ئورتاق نامى.

بوشوكتو خانغا ئەۋەتكەن شەخسى تارتۇقى ئىدى. بۇ 200 قاتار تۆگىگە تاي - تېپى بىلەن شاڭ - مائالار، ئالتۇن - كۈمۈشتىن ياسالغان كەسسە - كەمەر، تىردان، يۈگەن، ئوشقۇن، پۇشتان قاتارلىق ئات جابدۇقلىرى، موي ۋە مەخمەلدىن ياسالغان چېدىر ئۆيلەر، كىمخاب، تەتىللا، ئاۋار، بەقسەم، شايى، ئەدرەس، بىنارەس، چىت - چەكمەن، شاتىۋا، سەرگەز، خەسە يەكتەك، دۈۋان، تېرىسى، يىلپىز تېرىسى، قۇندۇز - بۇلغۇن، سۈلەيسۈن تېرىلىرى ۋە تۈلكە تېرىسىدىن تىكىلگەن تويۇق كۆرپە، ئۇرۇشتا كىيىدىغان زىرپە ساۋۇت، زىرپە باشناق، جىبىيە تون، رۇمچە نىمچە ۋە تەلپەك - تۇماق قاچىلانغان خەرۋار - خەرۋار^① ساندۇقلار، تېڭىق - تېڭىق ۋە قاپ - قاپ تەڭگە - تىللا، مىشكاپ - مىشكاپ ئاق ئۇن ۋە پاختەكلىنىڭ قىزىل گۈرۈچى ئارتىلغانىدى.

ئىلبالىققا ھەيدەپ مېڭىلغان بۇ ئالباتلار ئىچىدە ئالتۇن - كۈمۈشتىن جابدۇقلارنى ياسايدىغان زەرگەرلەر، شاپ - قىلىچ، ئۆزەڭگە ياسايدىغان تۆمۈرچىلەر، كاتتا توپ - زەمبىرەك، چاچما ئوق قۇيىدىغان قازانچىلار، كىمخاب تون، تەتىللا چاپان، چىت - چەكمەن ۋە خەسە يەكتەكلەرنى تىكىدىغان خەيياتلار، جۇۋا، جىبىيە تون، شىم - چاپان، تۇماق، تەلپەك تىكىدىغان پۇستىندۇز - جۇۋىچىلار، كەسسە كەمەر، تىردان - پۇشتان، ئۆزەڭگە - قوشقۇن بېغى تىكىدىغان ۋە يۈگەن - ئېغىز - دورۇقلارنى، مەسە - كالاچ، ئۆتۈك، باشماقلارنى تىكىدىغان موزدۇز - ساراچىلار ۋە شۇنىڭدەك ياغاچچى، قونداقچى، ئوقچى، مىخگەر، قۇيىمىگەر، شۈستىگەر، ئىلمەدۇز، زەردۇز، چېدىرچى، خىمىگەر قاتارلىق ھەممە ئەھلى كەسىپ ۋە ھەممە ئەھلى ھۈنەرۋەنلەر بار ئىدى.

① خەرۋار - ئېغىزلىق ئۆلچىسى، بىر ئېشەكلىك يۈك دېگەنلىك بولىدۇ.

ئاپاق خوجا جۇڭغارىيە قالماقلىرىنىڭ خاقانى — غالدان بوشوكتوغا يىلىغا 60 مىڭ سەر تەڭگە ۋە 60 مىڭ دانە خام - ماتا ئولپان - سېلىق تاپشۇرۇش شەرتى بىلەن مۈلكىي قەشقەرىيەنىڭ تەختى - بەختى، ئىقبال - سائادىتىنى سەمىدىيەلەر قولىدىن قالماق خوجايىنلىرىنىڭ ياردىمى ئاستىدا تارتىۋالغانىدى، شۇنداقلا جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ خاقانى غالدان بوشوكتو بۇ ئولپان - سېلىق تەننى ۋاقتى - قەرەلىدە تولۇق يىغىپ، جۇڭغارىيەگە ماڭدۇرۇپ تۇرۇش ئىشىغا نازارەتچىلىك قىلىش ئۈچۈن ئاپاق خوجىنىڭ ئالدىغا قالماق شاھنەسى باشچىلىقىدا 3000 كىشىلىك ھەر دەرىجىلىك قاراخان - شۈكەملەرنى باسقاق قىلىپ مۈلكىي قەشقەرىيەگە ئەۋەتكەنىدى. ئاپاق خوجا تەرىپىدىن قوتتاجى ① دەپ ھۆرمەتلەنگەن قالماق شاھنەسىنىڭ ئىسمى زەڭگى بولۇپ، ئاپاق خوجا ئۇنىڭغا ئۆز ھەرىمىگە يېقىن جايدىن بىر قورۇ سالدۇرۇپ بەرگەندى ۋە شاھ مەشرەپنى ئۇنىڭغا مۇلازىم قىلىپ بەلگىلىگەندى ②.

«غالدان بوشوكتوخان مۈلكىي قەشقەرىيەدىن يىلىغا 40 مىڭ 898 پاتمان بۇغداي، 1463 چارەك پاختا، 365 چارەك زەپە ئالۋان - سېلىق يىغىپ بېرىشنى ئاپاق خوجىغا فارامېن قىلىپ بېكىتىپ بەرگەندى. شۇ چاغلاردا قالماقلارنىڭ قاراخانلىرى بۇغداينىڭ ھەر پاتمىنىنى تۆت تەڭگە، پاختىنىڭ چارىكىنى 48 پۇل، زەپەنىڭ ھەر چارىكىنى 32 پۇل ھېسابلاپ، جەمئىي 21 مىڭ سەر تەڭگە يىغىۋالاتتى؛ ئۇلارنىڭ مال - چارۋىدىن ئالدىنغان زاكات بېجى 20 مىڭ سەر تەڭگىدىن ئېشىپ كېتەتتى؛ گۈمرۈك - ئۆتكەل بېجى ئۈچۈن ئوندىن بىرىنى، چەت ئەللەر بىلەن بولىدىغان سودىدىن ئېلىنىدىغان باج ئۈچۈن يىگىرمىدىن

① قوتتاجى — «خان تەيجى» دېگەن سۆزنىڭ بۇزۇپ ئېيتىلىشى. خان تەيجى غالداننىڭ قېشىدىكى ۋەزىر - ۋۇزۇرالىرىغا بېرىلىدىغان بىر خىل مەرتىۋە نامى.
 ② بۇ چاغدا شاھ مەشرەپ تېخى كىلىپاللىققا ئەۋەتىلگەندى.

بىرىنى باجغا ھېسابلاپ، 20 مىڭ تەڭگىدىن كۆپرەك پۇل
يىغۋالاتتى. ①

«جۇڭغارلار مۇسۇلمانلاردىن ئالىدىغان ھەر خىل باج -
سېلىقلار ئۈچۈن دەسلەپتە نورما - چەك بەلگىلەپ بەرگەن
بولسىمۇ، ئەمما بۇنداق ئولپان - سېلىقلارنى يىلدىن - يىلغا
ئېغىرلاشتۇرۇپ ماڭغاچقا، مۇسۇلمانلار چىدىيالمىدىغان ھالەتكە
چۈشۈپ قېلىشتى. ئىلىبالىققا توشۇلىدىغان ئولپان -
تارتۇقلارنىڭ مىقدارى خۇددى شاخقا قونغان قۇشقاچتەك كۆپەيسە
كۆپەيدىكى، زادىلا ئازايمىدى. قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇ، خوتەن
قاتارلىق تۆت چوڭ شەھەرگە قاراخان قىلىپ ئەۋەتىلگەن جۇڭغار
شۈكەملىرى مۇسۇلمانلارنىڭ پۈتۈن مال - بىساتىنى، ياخشى
ئات - كالىسىنى، چىرايلىق خوتۇن - قىزلىرىنى، مىللىق -
قىلچىلىرىنى خالىغىنىچە تارتىۋالاتتى. ئۇلارنىڭ زۇلۇم -
سىتەملىرىدىن مۇسۇلمانلار ياشىيالمىدىغان ھالغا چۈشۈپ
قالغانىدى. ②

جۇڭغارلار مۈلكىي قەشقەرىيە خەلقىگە تولىمۇ ئېغىر ئالۋان
سېلىپ، مەجبۇرىي ئولپان ئالاتتى. قالماقلار ھەتتا ئاھالىنى
بۇلاپ - تالايتتى. خاقانىي چىن چەنلۇڭنىڭ ③ زامانىدا
شىنجاڭغا كېلىپ ئەمەل تۇتقان مانجۇ مەنەسپدارى نېمچا ④ يازغان:
«غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم» دېگەن كىتابىنىڭ
يەتتىنچى جىلىدىدا ئۆزىنىڭ غەربىي يۇرتتا كۆرگەن -
ئاڭلىغانلىرىغا ئاساسەن جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ مۈلكىي
قەشقەرىيىنىڭ مۇسۇلمان ئاھالىسى ئۈستىدە ئىقتىسادىي جەھەتتە

① «جۇڭغارلارنى تىنچىتىشقا ئاكت خاتىرىلەردىن قىسقارتىلىملار»، خەنزۇچە نەشرى،
75 - جىلد، 34 - ، 35 - بەتلەرگە قارالسۇن.

② «مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ غەربىيلىك تەزكىرىسى»، 4 - جىلد: «ئولپان -
سېلىق».

③ خاقانىي چىن چەنلۇڭ - ئىسمى ئىسىنكۇزۇ خۇڭلى بولۇپ، 1736 - يىلىدىن 1795 -
يىلىغىچە مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ تەختىدە ئولتۇرغان.

④ چۈنيۈەن چىشىي دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ بۇ كىتابنى مىلادى 1777 - يىلى يازغان.
پۈتۈن كىتاب جەمئىي سەككىز جىلد، 40 مىڭ خەت ئىدى.

يۈرگۈزگەن دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيىسى بىلەن سىياسىي جەھەتتە يۈرگۈزگەن ئېچىنىشلىق مىللىي زۇلۇملارنى مۇنداق دەپ ئەينەن تەسۋىرلىگەندى:

«... ھەر يىلى كۈز پەسلىدە، قالماقلار مۇسۇلمانلار يۇرتىغا شاھنە - قاراخان ئەۋەتىپ ئولپان - سېلىق يىغاتتى. بىر ئەر كەكنى بىر تۈتۈن ھېسابلايتتى ۋە ھەر بىر بازاردا بىر تەپكىدىن شاڭ - ماتا ئولپان ئالاتتى ياكى بىرنەچچە پارچە ئەلتىرە، ياكى سۈلەيسۈن تېرىسى ئالاتتى. ئالۋان - سېلىققا دەپ يىغىۋېلىنىدىغان ئاشلىق سامان - قوغانلىرىنىڭ يېرىم ھەسسىسى بويىچە ھېسابلىنىپ، ئوندىن بىرى ئاشلىق بېجى سۈپىتىدە يىغىۋېلىناتتى؛ مۇسۇلمانلار قاراخانلارنى ئالاھىدە مېھمان قىلىمسا، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئېچىش ئۈچۈن قىز - چوكان تېپىپ بەرمەيدىغان بولسا، كۆرگۈلۈكىنى كۆرسىتەتتى. قاراخانلار سەللا ئاچچىقى كېلىپ قالسا، قولىغا چىققانلىكى مال - بىساتنى ئېلىپ كېتىۋېرەتتى. مۇسۇلمانلارنىڭ مال - ۋەجىنى كۆمۈپ ساقلايدىغانلىقى شۇنىڭدىن قالغان ئادەت ئىدى.»

«مۇسۇلمانلار قالماقلارنىڭ زۇلۇمىدىن ئۆزىنى ھىمايە قىلىش ئۈچۈن، تېمىنىڭ قېلىنلىقى تۆت گەز كېلىدىغان ئېگىز قورغان - قەلئەلەرنى ياساپ ئەھيا قىلىشقاندى. قالماقلار پۇقرالارنى دائىم دېگۈدەك بۇلاپ - تالاپ، قىز - چوكانلىرىنى ئاياغ ئاستى قىلىپ، ئوت - خەسنى ئورغاندەك قىرىپ - چېپىپ زادى بۇلجۇتمىدى. مۇسۇلمانلارنىڭ بايلىرى كۈنگىرلىك ئېگىز قەلئەلەرنى ياسىتىپ ئىچىگە بېكىتىۋالدى. قالماقلار مۇسۇلمانلارنىڭ ئارىسىدىكى يامانراقلىرىنى ئۆلتۈردى. ئۇنىڭ سۈرىقىنى قىلىدىغان ئادەم چىقمىدى. مۇسۇلمانلار قالماقلارنى كۆرسە خۇددى مۈشۈكتىن قورققان چاشقانداك بولۇپ كېتىشەتتى...»^①

① چۈنچۈن چىيى: «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم»، 7 - جىلد.

ئاپاق خوجا زالىم قالماق شاھنە - قاراخانلىرىنىڭ ئالدىدا بىچارە ئىدى، «لەببەي» دەپ قۇللۇق بىلدۈرەتتى. قالماقلارنىڭ ئىما - ئىشارەت، لەۋز - تەلەپپۇزىغا قاراپ ئىش قىلاتتى. ئۇرۇش بىللىرى خۇددى قارماققا ئوخشاش ئېگىلىپ - تىترەپ تۇراتتى، قولى تىرەپ تىزلىنىپ ھۆرمەت بىلدۈرەتتى. قاپاققا قاراپ ئۆڭ - چىراي ئېلىپ، قالماق خوجىلىرىنىڭ نىجىس تاپىنىغا باش قويۇپ، ئەمرىگە دەل، ئىشارىتىگە باپ تۇرۇشنى ئۆزىگە زاكا ئادەت قىلغانىدى. ئۇ ئۆز خەلقىگە جاللاتلىق، قالماققا قۇللۇق قىلىشنى كەسپىي بەرىكەت، مەئىشتىدىكى نېمەت - پاراغەت دەپ بىلەتتى.

ئۇ جۇڭغارلارنىڭ چىدىغۇسىز ئېغىر ئالۋان - سېلىقلىرى، زۇلۇم - سىتەملىرى ۋە تۈرلۈك ئىنسانىيەت قىلىپىدىن چىققان ۋىجدانى خورلۇقلىرىغا قارشى تۇرغان ئۇيغۇر خەلقىنى «قارا مۇسۇلمان» دەپ دۇئايى - بەند قىلىپ تاشلايتتى.

«... ھەزرىتى ئەزىزان ئافاق خان پادىشاھ ئالىيلىرى (خۇدا نۇرلۇق قىلسۇن ئۇنىڭ تەۋەرۈك قەبرىسىنى!) زامانلىرى 16 يىل ئون ئاي، 8000 تۈن، 204 تۈلۈن ئاي ۋاقتى ھېسابى بىرلە قارار تاپقان ئىكەنلەر... ئۇ زاتنىڭ ۋاقىتلىرىگە شاھىد ۋە ۋۈزەر كائىبلىق قىلغانلار ئول ۋاقىت - زامانىدا 11 غازات، 18 لىك^① قەتلى ناماز^②، 200 ۋاقىتات بولغان دەپ يازىپتۇلەر...»^③

دېمەك، بۇ خاتىرىدىن جۇڭغارلار ئاپاق خوجىنى مۈلكىي قەشقەرىيىنىڭ تەختىگە يۆلەپ چىقارغان مەزگىللەردە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 11 قېتىم چوڭ قىرغىنچىلىق يۈز بەرگەنلىكىنى، 180 مىڭ تەندۈرۈس، بېجىرىم، ياراملىق ئەركەكنىڭ

18 لىك - 180 مىڭ.

جەڭدە ئۆلگەن ۋە ئۆلتۈرۈلگەنلەرنىڭ نامىزىنى چۈشۈرۈش.
② سۇلتان باي ھاجىم: «بۇرۇم ئىۋلىيا»، قولىيازما، مەزكۇر سۇلتان باي ھاجىم قاغىلىق ناھىيىسى ئازغانساللىق، 1929 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى، جۇڭغارلارغا ۋە ئۇنىڭ قورچىقى بولغان ئاپاق خوجىغا قارشى 200 قېتىمدىن كۆپرەك ئىسيان كۆتۈرۈلگەنلىكىنى چۈشىنىۋېلىش مۇمكىن.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئاپاق خوجا قەشقەرىيە سەلتەنىتىنىڭ تەختىگە چىقىشنىڭ ئالدى - كەينىدە، پەيلى يامان «قارا مۇسۇلمان» سوپىلارغا قارشى مەھەللىۋى غازاتلارنى قوزغاپ، ئۇدۇللۇق قولغا چۈشكەنلەردىن ئىش - ئەمگەككە پاراملىق نەۋىران، ھۆنەرۋەن - كاسپىلارنى تاللاپ جۇڭغار قالماقلىرىغا ئالبات قىلىپ ئىشقا سېلىپ بەرگەندىن تاشقىرى، ياراقسىز دەپ قارىغان 3000 دەك ئادەمنى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، بالا قۇم، قۇمقۇسار، ئاقتالا، يۇزقۇم، چىقىرما، تەلۋىلە، لالىملا، پەيدۇڭ، قىزىل، كورۋات قاتارلىق جايلارغا ھەيدەپ بېرىپ 11 قېتىم تاش بوران قىلىپ، ئېچىنىشلىق ھالدا ئۆلتۈرگەنىدى. مەكىت، يەكەن، قاغىلىق، پوسكام ۋە يېڭىسار خەلقى ئادەملەر قەتلىئام قىلىنغان بۇ جايلارنى تارىختىن بۇيان «شەھىدان» دەپ ئاتاپ كېلىشمەكتە.

*

*

*

ئاپاق خان خوجىنىڭ ئوردىسى.

شاھىنشىندىكى مەرمەر تەختنىڭ ئوڭ تەرىپىگە يەنە بىر ياسىداق تەخت قويۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ مۈلكىي قەشقەرىيەدىكى شاھنەسى - قونتاجى زەڭگى ئولتۇراتتى. شاھىنشىننىڭ ئىچى تىنچىق بولۇشىغا قارىماي، ئۇ بېشىغا كالۋۇتۇنلۇق قالماقچە بۈك، ئۇچىسىغا كەشتىلىك ختاي ئەتلىسىدىن تىكىلگەن يان ئىزمىلىك نىمچە - تون كىيگەن بولۇپ، بېلىنى ختايچە كەمەر بىلەن باغلىۋالغانىدى.

ئۇ باياتىن ئىلىبالىققا - جۇڭغار خانى غالدان بوشوكتوغا

ئەۋەتىلىدىغان بۇ يىللىق ئولپان - تارتۇق بىلەن ئالبات، غالچا چوكان ۋە غالچا يىگىتنىڭ تىز توشماي كېچىكىپ كېتىۋاتقانلىقىدىن كاپىپ چېچىلىپ ئولتۇرغانىدى.

— مېنىڭ مەملىكىتىمدە، ئادەملەرنىڭ ئەڭ يارىماسلىرىدىن بولغان كالتە پەم قارا مۇسۇلمانلارنىڭ قۇتراتقۇلۇق قىلىشى تۈپەيلىدىن، — دەپ ھەدەپ چۈشەندۈرۈۋاتاتتى ئاپاق خوجا قالماق شاھەنسەگە ئەمما بۇ جاھىل قالماق زادىلا گەپ يېمەيۋاتقاندى، — سەلتەنتىم تەۋەلىكىدىكى ئەۋلادتىن — ئەۋلادقىچە ئىتائەت دائىرىسىدىن چىقمىغان بىر تۈركۈم ئاھالە غەلىيان كۆتۈردى. ئۇلار يۇرت - ئايمانلارنى بۇلاپ - تالاپ، ئاھالىنى پاراكەندە قىلدى. يۇرت - ئايمانلارنى قوغداش، پۇقرانى - بەندىلەرنى ھىمايە قىلىش، يولدىن ئازغان ئازمالارنى جازالاش ئەلۋەتتە بىز كىم قۇتبىل ئەقتابى ئەۋلىيائى ئەزەمنىڭ زىممىسىگە چۈشكەن ۋەللەھم بۇرچىمىزدۇر. شۇڭا، ئول ئازمىلارنى تىنچىتىش ئۈچۈن مەستۇر سوپى لەشكەر باشىنىڭ قوماندانلىقىدا ناھايىتى ئاۋۋۇن سوپى لەشكەرلەرنى جىھادقا ئەۋەتتۇق. بۇنداق ئىشتا نۇسرەت ۋە زەپەر پەقەت ئىلاھى ياردەم — قالماق خوجامىلارنىڭ ياردىمىگە ۋە قالماق خوجامىنىڭ ئىرادىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ۋەلى بەرھەق — بىزگىلا مەنسۇپ ئىدى! ئاقىۋەت، بىندەت قارا مۇسۇلمان ئازمالار غالىب قوشۇنىمىزنىڭ ئاياغ ئاستىدا زەبىد بولىدىلەر، خانىدانىمىزنىڭ دوستى، ھىمايىچىسى، يۆلەنچۈكى ۋە خەيرىخاھى بولغان قالماق پادىشاھى ئەزەم غالىدان بېشەۋكەتى قارا خان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمىز تېخىمۇ مۇستەھكەملەندى. ئەمدى، ئىلىبالىققا — غالىدان قارا خاننىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتىلىدىغان ئالۋان - تارتۇق، ئالبات، غالچا چوكان ۋە غالچا يىگىتكە كەلسەك، خۇدا بۇيرۇسا، ئۈنۈمۈ سىلى — شاھەنە جانابلىرى دېگەن مۆھلەت قەرەلىدە تەييار قىلىپ بولۇرمىز!

قالماق شاھنەسى — زەڭگى ئاپاق خان خوجىنىڭ بۇ سۆزىنى ئاڭلاپ رازى بولغاندەك قىلىپ بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى. ئۇنىڭ بايانىن تۇتۇلۇپ قارىيىپ كەتكەن چىرايى ئەمدى ئېچىلىشقا باشلىدى.

بۇ قوش قىياپەتلىك، قوش نىيەتلىك، قوش ماكانلىق، قوش كۆلەڭگىلىك ئاپاق خوجا ئۆز تايانچلىرىدىن بولغان قالماق شاھنەسى ۋە قاراخانلار ئالدىدا ئېشەك قىياپىتىدە كۆرۈنسە، پۇقرا - پەقىرلەر ئالدىدا بۆرە قىياپىتىدە كۆرۈنەتتى. ئاللا تائالا بۇ قىلچىمۇ ۋىجدان تايانچىسى يوق ۋە ھەق - ئادالەت مىزانىنى بىلمەيدىغان، پەۋقۇلئاددە مەنسەپخۇمار ئاپاق خوجىغا ئۆز قوۋمىنى ئېزىش ئۈچۈن ئىككى ئالەملىك زېرەكلىك ۋە دانالىق خىسلىتىنى ئاتا قىلغانىدى.

قالماق شاھنەسىنىڭ چىرايىنىڭ ئېچىلغانلىقىنى كۆرۈپ، ئاپاق خوجىنىڭمۇ پاراكەندە كۆڭلى ئورنىغا چۈشتى — دە، موللا باقى بىلەن موللا ساقىغا ئىشارەت قىلدى. ئۇ ئىككىسى شاھىنشىندىن چىقىپ ھايالشىماستىنلا بىر ئېسىل قارچىغىنى كۆتۈرۈپ كىرىشتى، قارچىغىنىڭ كۆز قېپىنى ئېلىۋېتىپتى، بۇنداق ھەيۋەتلىك سورۇننى تېخى كۆرۈپ باقمىغان بۇ سەھرا قارچىغىسى ئارامسىزلىنىپ، موللا باقىنىڭ قولىدىن ئۇچۇپ كېتىشكە ئىنتىلىپ ھەدەپ يۇلقۇندى.

— ئى ھۆرمەتلىك قالماق خوجام، — دېدى ئاپاق خوجا زەڭگىنىڭ ئالدىغا يورغىلاپ كېلىپ، — بۇ قارچىغا ئىقلىمدا يېگانە قارىغىدۇر. ئۇنىڭ كۆزى قايسى ئوۋغا چۈشسە، شۇنى تەخىرسىزلا باسۇرۇق قىلۇرلەر. بىز بۇنداق قارچۇغىدىن 20 نى تەييارلىدۇق. بۇ بارچۇقتىن ئالۋانغا كەلگەن قارچۇغىدۇر. بىز قۇللىرى قالغان ئولپان - تارتۇقنى تەييارلاپ بولغۇچە، سىلى قارچىغا قۇشلاپ، مۇبارەك كۆڭۈللىرىنى ئېچىپ تۇرغايلا. سىلىنىڭ كۆڭۈل ئارامى بىز ئۈچۈن تۈگىمەس - پۈتمەس شان

ۋە نىشاندۇر!

قالماق شاھنەسى موللا باقىنىڭ قولىدىكى قارچىغىنى كۆرۈپ پۈتۈنلەي باشقا بىر ئادەمگە ئۆزگەردى — دە، يېنىدىكى شاھ مەشرەپكە دەرھال ئاتنى توقۇپ تەييارلاشنى بۇيرۇدى ۋە موللا باقىنىڭ قولىدىكى قارچىغىنى ئالماقچى بولۇپ قولىنى سوزدى.

باياتىن موللا باقىنىڭ قولىدىن ئۇچۇپ چىقىپ كېتىشكە ئۈمىتلىپ، يۇلقۇنۇپ پالاقلاۋاتقان قۇش ئاپاق خوجىنىڭ خوجىسىنىڭ قولىغا قونۇپ ئولتۇرۇشتەك بۇنداق خۇدايى ئىززەتنى بىلمىدىمۇ — قانداق، قالماق شاھنەسى قولىنى ئۈزۈتىشىغىلا پۇررىدە ئۇچۇپ شاھنىڭ ئىچىدىن چىقىپ كەتتى.

— دەرۋازىنى تاقاڭلار! شەھەرنىڭ قوۋۇق — دەرۋازىلىرىنى ئېتىڭلار! — دەپ ۋارقىراپ كەتتى ئاپاق خوجا. ئۇ قىممەتلىك سوۋغىسىنىڭ قالماق شاھنەسىنىڭ قولىدىن چىقىپ كەتكىنىگە ھەممىدىن بەكرەك پايىپتەك بولۇۋاتاتتى، — قارچىغىنى دەرھال تۇتۇش! بولمىسا، ھەممەڭ كۆرگۈلۈكۈڭنى كۆرۈشسەن! ئاپاق خوجىنىڭ سۆزلىرىنى بىر چەتتە تۇرۇپ ئاڭلىغان شاھ مەشرەپ بېشىنى چاچاپ قويدى — دە:

— شەھەرنىڭ دەرۋازىسىنىڭ ئېتەرسەن، ئەمما خەلقنىڭ ئاغزىنى قانداق ئېتەرسەن؟ — دەپ غودۇڭشۇپ قويدى. ئەمما، ئۇنىڭ بۇ تەئەددىنى ئۇنىڭ بىلەن بىللە چىقىپ كېتىۋاتقان بىر-ئىككى مۇلازىمدىن باشقا ھېچكىم ئاڭلىمىدى.

*

*

*

ئاپاق خوجا شاھ مەشرەپنى ئاختا قىلدۇرۇۋەتكەندىن كېيىن شاھ مەشرەپ بۇ خورلۇققا زادى چىدىيالمىدى — دە، قەشقەردىن

چىققان پېتى خوتەنگە سەپەر قىلدى.

شاھ مەشرەپ قەدىمكى چىن ماچىن - خوتەن دىيارىغا كېلىپ ئۇزاق ئۆتمەي، ئىمام جەئفىرى سادىق^① نىڭ مازارگاھىنى تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن، «ئىمام جەئفىرى سادىق يۈرگەن يول» دېيىلگەن دۆڭنى بويلاپ يولغا چىقتى.

بىر كۈنى ئەتىگەندە، شاھ مەشرەپ ئىلچى سەھراسىدا كېتىپ باراتتى. بىر دېھقان قوش ھەيدەۋېتىپ ئۆزىنىڭ غەزەللىرىنى بۇزۇپ، سۆزلىرىنى ئۇيان - بۇيان ئالماشتۇرۇپ ئوقۇۋاتقانلىقىنى كۆردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ھېلىقى دېھقان ئەتىگەندىن بېرى ھەيدىگەن يەرلەرنى دەسسەپ پېتىغداپ بۇزغىلى تۇردى.

— ئەي قەلەندەر! — دەپ ۋارقىرىدى ھېلىقى دېھقان ئاچچىقى كېلىپ، — مېنىڭ ئەمگىكىمنى نېمىشقا بۇزىسەن؟
— ئەي دېھقان، — دېدىكى شاھ مەشرەپ ئۇنىڭغا جاۋابەن، — سەن ھېلى ئوقۇغان غەزەل مېنىڭ سۆزلىرىم ئىدى. سەن ئۇنى توغرا ئوقۇماستىن، ئۇ يەردىن بىر، بۇ يەردىن بىر قىلىپ بۇزۇپ ئوقۇدۇڭ. سەن مېنىڭ غەزەللىرىمنى بۇزغاندىكىن، مەنمۇ سەن ھەيدىگەن يەرنى بۇزسام بولمامدىكەن؟ بىرگە بىر دېگەن شۇ!

بۇ گەپنى ئاڭلىغان دېھقان لام - جىم دېمەستىن قوشنى ھەيدەۋەردى...

«ۋادەرىخا، مەندىن كېيىن قالسا، — دەپ ئويلىدى شاھ مەشرەپ، — مېنىڭ سۆزلىرىممۇ بۇزۇلۇپ، تاققا - توققا بولۇپ

① ئىمام جەئفىرى سادىق (مىلادى 702، 765 - يىللىرى) — ئەئەمىيە ئىمامىيە تەرەپدارلىرىنىڭ 6 - ئەۋلاد ئىمامى. ياش ۋاقتىدا تەبىئىي، ھەدىس قاتارلىق دىنىي ئەقىدىلەرنى چوڭقۇر ئۆگەنگەن، شۇنداقلا خىمىيە، ئالگېبرا ۋە باشقا تەبىئىي پەنلەرنى تىرىشىپ ئۆگىنىپ، چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، «جەبىر»، «جەئفىر» دېگەن نام بىلەن شۆھرەت قازانغان، كېيىن مەدەنىي مۇنەۋۋەردە ۋاپات بولغان. لېكىن، شىنجاڭدىكى تەتقىقاتچىلار ئۇنى خوتەندىكى غازاتتا شېھىت بولغان دەيدۇ ۋە ھازىرقى نىسبە ناھىيىسىدىكى ئىمام جەئفىرى سادىق مازىرىنى شۇنىڭ قەبرىگاھى، دەپ قۇلۇغلايدۇ.

خار بولغۇدەك. ئۇنىڭدىن كۆرە، غەزەللىرىمنى يازغان دەپتەرلىرىمىمۇ مەن بىلەن بىللە كۆيۈ كەتسۇن!»
ئۆزىنىڭ غەزەل يازغان دەپتەرلىرىنى كۆيدۈرمەككە ئىرادە قىلىپ بەل باغلىغان شاھ مەشرەپ مۇنداق دەپ ئىدا قىلدى:

يارنىڭ كويىدا ئۆلگەن بارمۇكىن،
بىر ئۆلۈپ ئىككى تىرىلگەن بارمۇكىن.
ۋەسلىنى ئىزدەپ جاھاننى جەرخ ئۇرۇپ،
تەلمۈرۈپ يوللاردا قالغان بارمۇكىن.
قەتل قىلماققا يەنە كىم تەڭلەشىپ،
يالبارىپ بويىنى سۇنغان بارمۇكىن.
شاھبازى لا ماكان سۇلتانى ئىشقى،
تىل ئۇرۇپ دالبانى قاققان بارمۇكىن.
ئول مەجازى شاھىلەر تەبلىن قاقىپ،
سەلتەنەت تەختىگە مىنگەن بارمۇكىن.
نەچچە يىل ئافاق خوجام خىزمىتىدە،
بۇ خوتەن دەشتىنى كەزگەن بارمۇكىن.
مەن كەبى رەسۋايى تەرسا بولۇپ،
بويىغا زۇننار ئاسقان بارمۇكىن.
ئول قىيامەت مەھشەرىدە داد ئېيتىپ،
ئاد ئۇرۇپ مەھشەرنى بۇزغان بارمۇكىن.
داد ئېتەر مەشرەپ خۇدا يولىدا،
ئول زامان دادىغا يەتكەن بارمۇكىن.

شاھ مەشرەپ ئۇلۇغلار ھەققىدىكى جەڭنامە - رىۋايەتلەرنى،
ئىمام جەئفىرى سادىق مازارى ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنى كۆپ
ئاڭلىغانىدى. شۇڭا، ئۇ ئۇلۇغلارغا بولغان ساداقەتمەنلىكىنى
ئىپادىلەش ئۈچۈن ھېرىپ - چارچىغىنىغا قارىماستىن، دۆڭنى

بويلاپ كېتىپ بېرىپ، ئېزىپ يولدىن چەتلىپ كېتىپ قالدى.
 توغراقلىقتا يا بىرەر ئادەمنى يا يولنى تاپالماي تېنەپ -
 تەمتىرەپ قالغان شاھ مەشرەپ ئۆزىنىڭ بۇ پانى دوزاختىكى
 تارتقان دەرد - ئەلەم، رەنجۇ - خورلۇقلىرىنى ئەسلەپ، زامانە
 ئوۋچىسىنىڭ مالا مەت ئوقلىرى تەرىپىدىن زىدە بولغان كۆڭلى
 بۇزۇلدى - دە، ئېسىلىپ ئۆلۈۋالماقچى بولۇپ، ئۇ: «ئەي
 خۇدايا پاك پەرۋەردىگارا، ئەھدە سەمەدا مەلەكا پادشاھا
 كرىدىگارا، ئەگەر مېنىڭ ساڭا قىلغان تائەت - ئىبادەتلىرىمنىڭ
 ۋە كۆزۈمدىن ئاققان قانلىق ياشلىرىمنىڭ سېنىڭ دەرگاھىڭدا
 قۇربى بولسا، يا جېنىمنى ئال، يا بولمىسا، ئىمام جەئفىرى
 سادىقنىڭ نام - نىشانىنى ئاشكارا قىل!» دېگىنىچە، توغراقنىڭ
 ئۈستىگە چىقىپ، پوتىسىنى ھالقى قىلىپ توغراقنىڭ بىر
 شېخىغا ئىلدى - دە، ھالقىنى بويىغا سېلىپ، ئۆزىنى
 توغراقنىڭ ئۈستىدىن يەرگە ئاتتى. لېكىن، توغراقنىڭ ھېلىقى
 شېخىنىڭ تۈۋىدىن توغرىغا قايناپ چىقىۋېرىپ، شاخنىڭ تەڭدىن
 تولىسى چىرىپ كەتكەنىكەن، شاھ مەشرەپنىڭ ئېغىرلىقىنى
 كۆتۈرەلمىگەن شاخ سۈنۈپ كېتىپ، شاھ مەشرەپنىڭ پۇتى يەرگە
 تېگىپ قالدى. بۇنى خۇدادىن كەلگەن كارامەت دەپ چۈشەنگەن
 شاھ مەشرەپ توغراقنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئەتراپقا قارىدى.
 كۆردىكى، يىراقتا بىر دۆڭ چوقچىيىپ تۇراتتى. «مانا ئىمامى
 جەئفىرى سادىقنىڭ نامۇ - نىشانى ئايان بولدى» دەپ، مۇنۇ
 مۇخەممەسنى ئوقۇغىنىچە دۆڭگە قاراپ يۈگۈردى:

.....
 ھۆسنىڭگە ئەگەر زار بولۇپ كەلدى مەشرەپ،
 بارسامكى ئىمامنىڭ يولىغە دىن ئىلە مەزھەپ.
 ئول جەئفىرى سادىق بېرۇر بىزگە بۇ مەنسەپ،
 تەۋاف ئەتمەك ئۈچۈن جەئفىرى سادىقنى بۇ مەشرەپ،

ياشىمنى خوتەن دەشتى ئارا پۇر گۆھەر ئەتتىم.

.....

شاھ مەشرەپ ھېلىقى دۆڭنىڭ ئۈستىگە يېتىپ بېرىپ
بىر تال خادىنى تۇغ - شەددە قىلىپ يەرگە قادىدى. شۇنىڭدىن
باشلاپ، بۇ دۆڭنى ئىمامى جەئفىرى سادىقنىڭ مازارى دەپ تاۋاپ
قىلغۇچىلار كۆپىيىپ، بۇ دۆڭگە بىر خادا، ھېچ بولمىسا بىر
تال ياغاچ ياكى بىر تال قىزلىق تاشنى تىكلەش ئادىتى
كېيىنكىلەرگە ئۇدۇم بولۇپ قالدى.

شاھ مەشرەپ ئۆزىنى ئاسقان ھېلىقى توغراق تاۋاپچىلار بۇ
دۆڭگە چىقىشتىن ئىلگىرى تاۋاپ قىلىپ ئۆتىدىغان جايغا
ئايلىنىپ قالدى. شۇنىڭدىن كېيىن خەلق ئارىسىدا:
«ناھەقچىلىققا ئۇچرىغان كىشىلەر ياكى زالىملاردىن ئۆچىنى
ئېلىشقا قۇربى يەتمىگەن پەقىرلەر مۇشۇ توغراق تۈۋىگە كېلىپ،
شېخىغا ئېسىلىپ خۇداغا نالە قىلسا، ھاجىتى راۋا بولارمىش»
دېگەن رىۋايەت كەڭ تارقالدى...

*

*

*

6 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى، قالماق شاھنەسى بەلگىلەپ بەرگەن
سۈرۈك - مۆھلەتتىن ئۈچ كۈن ئىلگىرى، ئاپاق خوجىنىڭ
مۇئەككەل سويىلىرى بىز يۇقىرىقىدا بايان قىلىپ ئۆتكەن 2000
دەك ئەر - ئايال ئالبات ۋە توققۇز يۈز غالچا چوكان، توققۇز
يۈز غالچا يىگىتنى كىشەنلەپ، بويۇنلىرىغا تاقاق، ئاچا سېلىپ
تەييار قىلدى. ئەتىسى، ئولپان - تارتۇقلار ئارتىلغان 2000
دەك تۈگە ۋە مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق قالماق چېرىكى ھەربىرسى
بىردىن غالچا چوكاننى ئېتىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ يولغا چىقتى.

قالغان ئالبات ۋە غالچا يىگىتمۇ قالماق چېرىكلىرى بىلەن سوپى
چېرىكلەرنىڭ قوراللىق نازارىتىدە ئىلىبالىققا قاراپ يولغا
چىقتى.

دوئا بىلەن تەخت، دوئا بىلەن بەختنى تاپقان بەتئىيەت
ئاپاق خوجا شاھ مەشرەپنىڭ ئۆتكۈر پىكىرلىك مۇھاكىمىلىرىدىن
ئەنسىرەپ قالغانىدى. شۇڭا، ئۇنىمۇ ئۆزىدىن يىراق تۇتۇش
ئۈچۈن، خوتەندىن چاقىرتىپ كېلىپ ئۆزىنىڭ ئىلىبالىققا
تۇرۇشلۇق شەخسى ۋەكىلى سۈپىتىدە قاراخان زەڭگىگە ھەمراھ
قىلىپ ئىلىبالىققا يولغا سېلىۋەتتى.

ئاپاق خوجا ئۇلارنى يولغا سېلىپ بولغاندىن كېيىن، خېلى
يېنىكلەپ قالغاندەك بولدى. «ئەمدى، لىخاساغا —
بۈتپەرەستلەرنىڭ چوڭى دالاي لاماغا ئەۋەتىدىغان ئولپان —
تارتۇقنى تېزرەك يولغا سېلىش كېرەك» دەپ ئويلايتتى ئۇ. بۇ
ئىش ئىلىبالىققا ئەۋەتىدىغان ئولپان — تارتۇقلارنى تەييارلاشقا
قارىغاندا كۆپ ئوڭايغا توختايتتى. چۈنكى دالاي لاماغا ئەۋەتىدىغان
ئولپان — تارتۇقلارنى ئېلىپ ماڭىدىغان دۇم تېڭىقلار
ھەپسەتلىگە ساماندىك يېتىپتۇ! ئۇنىڭدىن نېمە غەم قىلغۇلۇق؟
...!

*

*

*

ئاتلىق قالماق چېرىكلىرىنىڭ باش تەرىپىدە قالماق
شاھنەسى قاراخان زەڭگىمۇ ئاتلىق كېتىپ باراتتى. ئۇ بۇ قېتىم
ئىلىبالىققا بېرىپ غالدان بوشوكتو بىلەن مۈلكىي قەشقەرىيىدىن
ئېلىنغان ئالۋان — سېلىقلارنى يەنىمۇ كۆپەيتىش ئىشىنى
مەسلىھەتلەشمەكچى ئىدى. شۇڭا، ئۇ ئات ئۈستىدە كېتىۋېتىپ
غالدان بىلەن كۆرۈشكەندە نېمىلەرنى دەپ، نېمىلەرنى دېمەسلىك
لازىملىقىنى كۆڭلىگە تىزماقتا ئىدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن شاھ

مەشرەپ پىيادە كېتىپ باراتتى. شاھ مەشرەپ كېتىۋېتىپ، تۇيۇقسىز رەھمەتلىك ئۇستازى موللا بازار ئاخۇنىنى ئەسلەپ قالدى، «ئۆمۈر پەلەكەدە، — دېگەندى ئۇ رەھمەتلىك ئۇستاز، — قانات كېرىپ ئۇچۇۋاتقان قىسمەت لاجىنى ھەر ئۇچۇشىدا تۈرلۈك يېڭى ئويۇنلارنى كۆرسىتىدۇ.» ئۇ ئۆزىنىڭ بېشىغا كەلگەن قىسمەت كۈلپەتلىرىنى ئەسلەپ، ئۇستازىنىڭ بۇ گېپىنىڭ تولۇمۇ ئورۇنلۇق ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى.

كارۋان كۈن قايرىلغان مەھەلدە بەشتوغراق دائىرىسىگە كىردى. يول بىر قەدىمكى قەبرىستانلىق يېنىدىن ئۆتەتتى. كېتىۋاتقان ئالباتلار تۇيۇقسىزدىن جىم بولۇشتى — دە، باشلىرىنى سېلىپ مېڭىشتى.

— ئىنۇ خوتۇن كۈن يامىركېچەنە؟! ① — دەپ سورىدى قالماق شاھەنەسى كەينىدىن كېلىۋاتقان شاھ مەشرەپتىن.

— بۇ يەردە خەلقىمىزنىڭ جىگەر پارىلىرى — تەۋەرۈك پەدەر ۋالىدە، بۈزۈركۋارلىرىمىز مەڭگۈلۈك ئويۇغۇغا كېتىشكەن، — دەپ چۈشەندۈردى شاھ مەشرەپ ھېلىقى قەبرىستانلىقنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، — شۇڭا، ئۇلار ياتقان تۇپراق بېشىدىن ئات چاپتۇرۇپ توپا توزۇتۇپ ئۆتۈش يامان چوڭ گۇناھ بولىدۇ! بۇنى ھەربىر ئۇيغۇر ئەھلى ئۇنتۇپ قېلىش تىرىكلىكتىكى ئۆلۈكتۈر، دەپ ھېسابلايدۇ!

قالماق شاھەنەسى شاھ مەشرەپنىڭ چۈشەندۈرۈشىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن:

— مېن، مېن! ② — دەپ قالماق چېرىكلىرىگە ئاتتىن چۈشۈشكە بۇيرۇق بەردى ۋە:

— ھەربىرىڭلار بېشىڭلارنى ئېگىپ، سۈكۈتتە مېڭىڭلار.

موڭغۇلچە سۆز: «بۇ ئۇيغۇرلار نېمىشقا بۇنداق قىلىشىدۇ؟»
مېن، مېن — موڭغۇلچە: «راست، راست» دېگەن مەنىدە.

①
②

بۇ يەر خوتۇنلارنىڭ تېكىلخانىسى^① ئىكەن. ئۇلۇغ تۇپراقنى ئەزىزلەش ھەممە ئىنسان گۈرۈھىنىڭ شەرەپلىك بۇرچىدۇر! زەڭگى ئاتتىن سەكرەپ چۈشتى — دە، قەبرىگە باش قويۇپ سەجدە قىلىشقا باشلىدى، قالغان قالماق چېرىكلىرىمۇ ئۇنى دوراپ ھەدەپ باش ئۇرغىلى تۇرۇشتى...

* * *

بەشتوغراقتىكى بۇ قەدىمكى قەبرىستانلىق — «مەتسەلىكام ئورما خوجام قەبرىستانلىقى» دېگەن قەدىمكى بىر قەبرىستانلىق ئىدى. بۇ قەبرىستانلىق ھەققىدە مۈلكىي قەشقەرىيىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مۇنداق بىر رىۋايەت گەڭ تارقالغانىدى:

قەدىمكى زاماندا ئۆتكەن سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان^② نىڭ بىبى مەريەم ئىسىملىك بىر كەنجە قىزى بولۇپ، ئۇ ئەلەمدىمۇ، قەلەمدىمۇ تەڭ يېتىشكەن، ئۈستۈن ھەربىي ماھارەت ئىگىلىگەن سىركەردە ئىدى. تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 302 - يىلى (مىلادى 914 - يىلى) 6 - ئاينىڭ 20 - كۈنى، يېڭىسارنىڭ ساغان دېگەن يېرىدە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار بىلەن بۇتقا چوقۇنىدىغان بۈتپەرەست ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدا قاتتىق ئۇرۇش پارتلايدۇ.

موڭغۇلچە: «ئۇلۇغ يەر، ئۇلۇغ تۇپراق» دېگەن مەنىدە، موڭغۇللارنىڭ ئادىتى بويىچە تېكىلخانا بار يەرگە كەلگەندە چوقۇم ئاتتىن چۈشۈش كېرەك.

② سۇلتان سۇتۇق بۇغرا قاراخان — ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى مەشھۇر فىئودال سۇلالە - قاراخانىيلارنىڭ 3 - ئەۋلاد خاقانى. ئۇ تەخمىنەن ھىجرىيە 203 - يىلى (مىلادى 876 - يىلى) بالاساغۇندا تۇغۇلغان. مىلادى 893 - يىلى، قاراخانىيلارنىڭ قوشۇنى تالاس ئۇرۇشىدا سامانىيلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندا، ئۇ تاغىسى ئوغۇلچاق بىلەن بىللە بالاساغۇندىن قەشقەرگە قېچىپ كېلىدۇ، مىلادى 914 - يىلى (ھىجرىيە 302 - يىلى) ئۇ ئەبۇ ناسىر سامانىنىڭ ياردىمى بىلەن سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ، قاراخانىيلارنىڭ تەختىنى تاغىسى ئوغۇلچاقتىن تارتىۋالىدۇ ۋە قاراخانىيلارنىڭ تەختىگە ئولتۇرۇپ بۇغرا قاراخان بولىدۇ. بۇ چاغدا ئۇ ئەبۇ ناسىر سامانىنىڭ دەۋىتى بىلەن ئىسلام دىنىغا گەلىلىقچان كىرىپ بولغانىدى. شۇڭا، ئۇ ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ ئېلان قىلىپ، بىر قاتار غازاتلارنى قوزغىغان. شۇنىڭدىن كېيىن قاراخانىيلار ئىسلام دۆلەتلىرى ئىچىدە تۇنجى تۈركىي تىلىدىكى دۆلەت بولۇپ قالغانىدى.

بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا بۇتپەرەستلەر مۇسۇلمانلارنى يېڭىۋالدى ۋە ئۇلارنىڭ نۇرغۇن ئادىمىنى قىرىپ تاشلايدۇ. مۇسۇلمانلارنىڭ سەركەردىسى بىبى مەريەم ئۆزىنىڭ سەككىز قىز مەھرىمى بىلەن ئۇرۇشا - ئۇرۇشا، جەڭ مەيدانىدىن ئاتۇش تەرەپكە قاراپ چېكىنىپ، بەشكېرەمنىڭ بەشتوغراق دېگەن يېرىگە كەلگەندە، بۇتپەرەستلەر ئاتقان بىر تال ئوق بىبى مەريەمگە تېگىپ كېتىپ، ئاتتىن يىقىلىپ چۈشىدۇ. بۇ دەل ئورما ۋاقتى ئىدى.

شۇ چاغلاردا بۇ ئەتراپتىكى ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا كىرىپ بولغانىدى. ئېتىزلىقتا ئورما ئورۇۋاتقان مەھەممەت سالىھ ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر دېھقاننى يارىدار سەركەردە بىبى مەريەمنى ئۈنچىنىڭ ئاستىغا يوشۇرۇپ قويدۇ.

بىبى مەريەملەرنى ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەن بۇتپەرەستلەرنىڭ سەردارى بايتاش رەشىت ھېلىقى مۇھەممەد سالىھ دېگەن دېھقاندىن:

— سەن يارىلانغان بىر مۇسۇلماننى كۆردۈڭمۇ؟ — دەپ سورايدۇ. مۇھەممەد سالىھ:

— بۇ يەرگە كەلمىدى. ئەمما ئۇلارنىڭ ساياتىن مەشھەد^① تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى كۆردۈم، — دەپ جاۋاب بېرىدۇ. ئەمما، بايتاش رەشىت ئۇنىڭغا ئىشەنمەستىن، يوشۇرۇپ قويغان يېرىڭنى دەپ بېرىسەن، دەپ ئۇنى قاتتىق قىينايدۇ. ئاخىر ھېلىقى دېھقاننى چېپىپ تاشلايدۇ — دە، مەشھەد تەرەپكە قاراپ ئېتىنى چاپتۇرغىنىچە كېتىپ قالىدۇ.

ئورمىلىقتىكى باشقا دېھقانلار بۇتپەرەستلەر كەتكەندىن كېيىن ھېلىقى يارىدار سەركەردە بىبى مەريەمنى ئۈنچىنىڭ ئاستىدىن چىقىرىپ يارىلىرىنى باغلاپ داۋالايدۇ. ئەمما،

① مەشھەد — ئاتۇش شەھىرى سۇتتاغ يېزىسىنىڭ بىر مەھەللىسى.

بۆتپەرەستلەرنىڭ ئاتقان ئوقى زەھەر سۈيىدە سۇغۇرىلغانلىقتىن، زەھەر ئاللىقاچان قىزنىڭ سۆڭىكىگە ئۆتۈپ كەتكەنىدى. شۇڭا، ئۇنىڭ ئەھۋالى بارغانسېرى يامانلىشىپ كېتىۋاتاتتى. بېبى مەريەم ئۆزىنىڭ ساقىيالايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ:

— مەن سۇلتان سۈتۈق بۇغراخاننىڭ قىزى بېبى مەريەم بولىمەن. مەن ئۆلگەندىن كېيىن دادام مېنى مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلسۇن، مېنى قۇتقۇزىمەن دەپ ئۆلۈپ كەتكەن بۇ شېھىتتىمۇ مېنىڭ قەبرەمنىڭ يېنىغا يەرلىككە قويسۇن! — دەيدۇ — دە، كۆزى يۈمۈلمايلا ئالەمدىن ئۆتدۇ. بۇ چاغدا ئۇ ئەمدى 17 ياشقا كىرگەنىدى.

كىشىلەر بۇ باھادىر قىزنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە ئۇنىڭ بىلەن ئورمىچى دېھقان مۇھەممەد سالىھنى مۇشۇ ئېگىزلىققا دەپنە قىلىشىدۇ...

كېيىنكى چاغلاردا، كىشىلەر مۇھەممەد سالىھ دېگەن دېھقاننىڭ تۆھپىسىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن ئۇنى ئورما پىرى قىلىپ، «ئورما خوجام» دەپ ئاتىشىدۇ ۋە بۇ قەبرىستانلىقنى «مەتسەلىيكام ئورما خوجامنىڭ قەبرىستانلىقى» دەپ ئاتىشىدۇ...

*

*

*

غالدان بوشۇكتۇ خاننىڭ مۈلكى قەشقەرىيە سەلتەنتىنىڭ ئۈستىگە ئەۋەتكەن شاھنەسى، قاراخان زەڭگى قونتاجى ئەمەلىيەتتىن 30 لاردىن ئاشقان بولسىمۇ، ئەمما كۆپ ئۇرۇشقا قاتناشقان، ئادەملەرنى كۆپ قىرىپ سۆڭىكى قاتقان، رەھىم - شەپقەت دېگەننى بىلمەيدىغان تاش يۈرەك، كاداڭ بىر سەركەردە ئىدى.

مىلادى 1680 - يىلى، جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ چوڭى

غالدان بوشۇكتۇخان مۈلكىي قەشقەرىيىنى تولۇق ئىستېلا قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئازاراقلا ئەسكەر قالدۇرغاندىن باشقا، قالغان لەشكەرلىرىنى چېكىندۈرۈپ كەتتى. ئۇ قەشقەرىيىدە ئاپاق خوجا باشچىلىقىدىكى ئاق تاغلىق خوجىلارنى يۆلەش سىياسىتىنى يولغا قويۇش ئارقىلىق ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئۈنۈملۈك يۈرگۈزدى.

ئاپاق خوجا بولسا، غالدان ئارقا - ئارقىدىن قوزغىغان باسقۇنچىلىق ئۇرۇشلىرىنى مۈلكىي قەشقەرىيىدىن مەجبۇرىي يىغىۋېلىنغان غايەت زور مىقداردىكى ئولپان - تارتۇق ماددىي ئەشيا بايلىقلار بىلەن ئۈنۈملۈك تەمىنلەپ تۇردى.

غالدان بوشۇكتۇخان دالاي لاما ۋەكىللىكىدىكى تىبەت يۇقىرى قاتلام گۇرۇھىنىڭ سىياسىي، دىنىي جەھەتتىكى قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ قورچىقى بولغان ئاپاق خوجىغا قەشقەرىيىدىن ھەر يىلى يىغىۋېلىنغان ئولپان - تارتۇقلارنىڭ بىر قىسمىنى لىخاساغا - دالاي لاماغا بىۋاسىتە ئەۋەتىپ تۇرۇشنى بۇيرۇدى. ①

بۇ مەزگىلدە، غالدان بوشۇكتۇخان ئۆزىنىڭ ئاساسلىق ئەسكىرىي كۈچىنى قەشقەرىيىدىن يۆتكەپ كېلىپ، خالخە ② موڭغۇللىرىنى ئىستېلا قىلىشقا قاراتقاندى. شۇڭا ئۇ مۈلكىي قەشقەرىيىدىكى ئۇيغۇرلارنى «ئۆزىنىڭ گۆشىنى ئۆزىنىڭ يېغىدا قورۇش» تەك ئەكسىيەتچى سىياسەت بىلەن باشقۇرۇپ، ئاپاق خوجىنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قول تىقىمىدى. ئۇنى ئۆزىنىڭ بۇ يەرلەرگە ئەۋەتكەن شاھنەسى باشچىلىقىدىكى ھەر دەرىجىلىك قاراخانىلىرى ۋە ئاز ساندىكى ئەسكىرىي كۈچى بىلەن مەھكەم كونترول قىلىپ تۇردى.

① ئامباخ: «X VII» ئەسەردىكى خەنزۇلار بىلەن تاڭغىتلارنىڭ مۇناسىۋىتى» خەنزۇچە نەشرى، 36 - بەت.
② خالخە موڭغۇللىرى - تاشقى موڭغۇللىرىنى كۆرسىتىدۇ.

غالدان بوشۇكتۇخان ئاپاق خوجىنىڭ مۈلكىي قەشقەرىيەدىكى قورچاقلىق ئورنىنى مۇستەھكەملەش ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ مايىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن مىلادى 1678 - يىلى 2 - قېتىملىق تولۇقلانغان «ئەپۇ ئومۇمىيە» پەرمانىنى جاكارلىغانىدى. بۇ پەرماندا: «خوتۇنلارنىڭ دەۋا - دەستىگەر ئىشلىرىغا خوتۇنلارنىڭ مەھكىمە ئى شەرئىسى مەسئۇل بولىدۇ. ئورتاق دەۋا ئىشلىرىدا خوتۇنلارنىڭ قازى - قۇززاتلىرى كېسىم قىلسا بولىدۇ» دېيىلگەنىدى.

غالدان بوشۇكتۇخان 2 - قېتىملىق «ئەپۇ ئومۇمىيە» سىنى ئېلان قىلغاندىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەي، ئاپاق خوجىنىڭ سەمىمىي تەلىپىگە بىنائەن، زەڭگى قونتاجى دېگەن قالماق سەرکەردىسىنى قەشقەرگە موڭغۇل ئىستېلاسىنىڭ ئەڭ ئالىي ۋەكىلى - شاھنە قىلىپ تەيىنلىگەنىدى.

ئۆز رەقىبلىرىنى ئۆز خوجىلىرىنىڭ قولى بىلەن تەقىب قىلىش - ئاق تاغلىق خوجىلار بىلەن قارا تاغلىق خوجىلارنىڭ بىردىنبىر ئوخشاشلىقى بولۇپ ھېسابلىناتتى.

سەئىدىيە خانلىرىنىڭ ئاخىرقىلىرىدىن بولغان ئىسمايىل خان غالدان بوشۇكتو باشچىلىقىدىكى موڭغۇل ئىستېلاسىغا قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىش ئارقىلىق جاۋاب بەرگەن بولسىمۇ ئەمما بۇنداق قارشىلىق ئاپاق خوجا باشچىلىقىدىكى ساتقىن خوجىلارنىڭ ئارقا تەرەپتىن بەرگەن ئەجەللىك زەربىسى بىلەن يىمىرىپ تاشلاندى. جۇڭغار قالماقلىرى بىلەن ئاپاق خوجىنىڭ سوپى قوشۇنىنىڭ ئىككى تەرەپتىن قىسىپ ھۇجۇم قىلىشى بىلەن ئاخىر ئىسمايىل خان قوماندانلىقىدىكى سەئىدىيە ئارمىيىسى ئاقسۇ چۆلىدە تەلتۆكۈس تارمار كەلتۈرۈلدى. ئېغىر يارىلانغان ئىسمايىل خان ئەسەرگە چۈشۈپ قالدى.

ئاپاق خوجا ئىسمايىل خاننى جەددى - جەمەتى بىلەن قوشۇپ بىراقلا قىرىپ تاشلىماقچى بولغان بولسىمۇ ئەمما غالدان پۈتۈن

ئىستېلاچىلىق ئۇرۇشىنىڭ ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇنى ۋاقىتىنچە تىرىك قالدۇرۇش كېرەك، دەپ ھېسابلىدى. ئىسمائىل خاننىڭ تەقدىرى ئۈستىدە ئاپاق خوجا بىلەن غالدان بوشۇكتۇخانىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر قېتىملىق چوڭمۇ ئەمەس، كىچىكمۇ ئەمەس ئىختىلاپ يۈز بەردى. بۇ ئاپاق خوجىنىڭ پۈتۈن ئۆمرىدە ئۆز خوجىسىنىڭ پىكرىگە تۇنجى قېتىم ھەم ئەڭ ئاخىرقى قېتىم قارشى چىقىشى ئىدى.

— سەئىدىيىلەرنىڭ ناپاك نەسلىنى قۇرۇتۇپ تاشلاپ، ئۇرۇق - ئەۋلادىنىڭ يىلتىزىنى قومۇرۇپ تاشلىغان ياخشىراق، - دەپ چۈشەندۈردى ئاپاق خوجا غالدانغا گەپ يېگۈزەلمەستىن، - چۈنكى، ئوتنى ئۆچۈرۈپ، چوغىنى قالدۇرۇپ قويۇش، يىلانى ئۆلتۈرۈپ، تۇخۇمنى ساقلاپ قېلىش - ئاقىللارنىڭ قىلىدىغان ئىشى ئەمەس!

— سىز بىزگە تولا ئەقىل ئۆگەتمەڭ! - دەپ تېرىكتى غالدان، - بىز بۇنى سىزدىن ئوبدانراق بىلىمىز. «بەزىدە ئوتتۇز، بەزىدە توققۇز» دېگەن گەپ بار. مەن ئۇنى ئىلبالىقتا - ئۆزۈمنىڭ يېنىدا تۇتقۇنلۇقتا تۇتسام، ئۆلتۈرۈۋەتكەندىن كۆپرەك مەنپەئەت بېرىدۇ ئەمەسمۇ؟ كىم بىلىدۇ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇمۇ سىزگە ئوخشاش، ماڭا ئىشلەپ قالسا ئەجەب ئەمەس، ھى، ھى.....

ئاپاق خوجا غالدان بوشۇكتۇخانىنىڭ مۇددىئاسىنى ياخشى چۈشىنىپتۇ. «شۇڭا، - دەپ ئويلىدى ئاپاق خوجا، - چوقۇم ئۇنىڭ ماڭا بولغان ئىشەنچىسىنى قولغا كەلتۈرۈشۈم كېرەك. بولمىسا، كۈنلەرنىڭ بىرىدە خۇددى ئەسكى پايىتىمنى كېرەك قىلىمىغاندەك، ئەتىلا مېنى چۆرۈپ تاشلاپ، ئىسمائىل خاننى باشقىلەتنى قەشقەرىيە تەختىگە يۆلەپ چىقىرىش - غالداننىڭ قولىدىن ھەر ۋاقىت كېلىدۇ! چۈنكى، پادىشاھلارنىڭ دوستلۇقى بىلەن كىچىكلەرنىڭ خۇش ئاۋازىغا ئىشەنگىلى بولمايدۇ.

ئاۋۋالقىسى بىر گۇمان بىلەن ئاينىپ قالدۇ. كېيىنكىسى بىر كېچىدىلا ئۆزگىرىپ كېتىدۇ! »

ئاخىر، ئاپاق خوجا ئۆزىگە خاپىچىلىقى ئازراق بولغان تەرەپنى — ئىسمايىل خاننى ئۆلتۈرمەي، ئاقسارايغا — ئۆزىنىڭ تەختى ئاستىدىكى زىندانغا نەزەربەند قىلىش يولىنى تاللاشقا مەجبۇر بولدى.

ھەر قانداق بىر ھۆكۈمران ئۈچۈن ئېيتقاندا، مەغلۇپ بولغان رەقىبىلەرگە رەھىم قىلىش — ئۆزىگە كېپەنلىك پىچىش بىلەن باراۋەر ئىدى. نىھايەت، ئاپاق خوجىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس — تە! چۈنكى، ئىسمايىل خان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھەر قانداق ۋاقىتتا ئاپاق خوجىنىڭ سەلتەنتى ئۈچۈن ھەلقۇمغا قادىلىدىغان قىلتىرىق ئىدى. بۇنى غالدانمۇ ئېنىق چۈشىنەتتى.

*

*

*

ئاپاق خوجىنى مۈلكىي قەشقەرىيە سەلتەنتىنىڭ تەختىگە يۆلەپ چىقىرىش ئۈچۈن بولغان قانلىق ئورۇشلار قالماق شاھەنەسى زەڭگىنىڭ كۆز ئالدىدىن بىر - بىرلەپ ئۆتۈشكە باشلىدى.

جۇڭغارلار تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ ئۇيغۇر ئېلىدە سەئىدىيە ئارمىيىسى بىلەن قان كېچىپ جەڭ قىلىشتى. سەئىدىيىلەرمۇ ئۇنچىۋالا بوش ئادەملەر ئەمەس ئىكەن. بىر ئىلىك يەرنى ئۇلارنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىش — ئون قالماق ئەسكىرىنىڭ خۇنغا باراۋەر كەلدى. سەئىدىيىلەرنىڭ قوللىرىدىكى قىلىچلار جۇڭغار چېرىكلىرىنىڭ بېشى ئۈستىدە رەھىمسىزلىك بىلەن ئوينىتتى...

ئەمما جۇڭغارلارمۇ بۆرىدەك ھۇۋلىشىپ، سەئىدىيەلەر

سېپىغا ئات چاپتۇرۇپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ لەشكەرلىرىنى قىرىپ
ساينىڭ تېشىدەك ياتقۇزۇۋېتىشكە ئۇرۇناتتى. جەڭدە بەزىلەر
ھاي - ھۇيلىسا، بەزىلەر يىغلايتتى. بەزىلەرنىڭ قېنى چېچىلسا،
بەزىلەرنىڭ دوڭغىيىپ قوڭى ئېچىلاتتى. بەزىلەرنىڭ بويىنى
ئۈزۈلسە، بەزىلەرنىڭ تېنى چۇۋولاتتى. ئەيىۋەنناس، شۇنداق
قىرغىنچىلىق بولدىكى، ئاقسۇ چۆلىدە قانلاردىن ئېرىق ھاسىل
بولدى. جەسەتلەردىن تاغ ياسالدى، ئادەملەرنىڭ كاللىلىرى
ھەممىلا يەردە سويىمىدەك دومىلاپ يۈرەتتى.

«بىزغۇ بۇ خەق بىلەن بىر تائىپىدىن ئەمەس، — دەپ
ئويلايتتى زەڭگى ئىچىدە، — ئەمما ساغان نويۇن^① بىز
قىرئەتكەن بۇ خوتۇنلار بىلەن بىر تائىپىدىنغۇ؟ نېمىشقا ئۇ ئۆز
تائىپىسىگە ئۆچتۇ؟ رەھىم - شەپقەت قىلمايدىكەن؟ ئەھۋالدىن
قارىغاندا، خوتۇنلارنىڭ كۆك تەڭرىسى ئەسلىدىنلا رەھىمسىز،
قورسىقى تار، باشقىلارنى كۆرەلمەيدىغان، چاياندەك ھەسەتخور
ئوخشايدۇ. بولمىسا، ئۇنىڭ ئەھلى بولغان بۇ ساغان نويۇنلار ئۆز
تائىپىسىدىكىلەرنى بۇنداق چاياندەك چاقمىغان، ۋەتەن - يۇرتىنى
سويغان پىياز دەك قىلىۋەتمىگەن بولاتتى!»

زەڭگى كىچىك ۋاقتىدا مومىسىدىن ئاڭلىغان مۇنداق بىر
ھېكايىنى ئەسلىپ قالدى:

— چاياننىڭ تۇغۇلۇشى باشقا چەرەندىلەرگە ئوخشاش
مۇئەييەن ئادەت بويىچە بولمايدۇ، — دېگەندى مومىسى
ئۇنىڭغا، — چايان ئانىسىنىڭ قورسىقىدا تۆرەلگەن چېغىدىنلا
ئانىسىنىڭ ئىچ - قارىنىنى يەپ، قورسىقىنى يېرىپ
چىقىدۇ — دە، چۆل - باياۋانغا كېتىدۇ. كىشىلەر چايان
ئۆۋىسىدا پەقەت ئۇنىڭ پوستىنىلا كۆرىدۇ. چايان كىچىك ۋاقتىدا
ئاتا - ئانىسىغا ئاشۇنداق مۇئامىلە قىلغانلىقتىن، چوڭ بولغاندا

① ساغان نويۇن — موڭغۇلچە: «ئاپاق خوجا» دېگەنلىك بولىدۇ.

زەھەرلىك بولۇشنىڭ سەۋەبى ئەنە شۇ! شۇڭا، باشقىلار
چايدىن:

— نېمىشقا قىشتا تالاغا چىقمايسەن؟ — دەپ سورىغاندا، ئۇ:

— يازدا تۈزۈك ھۆرمىتىم بولمىسا، قىشتا چىقىپ نېمە

قىلاي! — دەپ جاۋاب بەرگەن ئىكەن...

*

*

*

مىلادى 1685 - يىلى 7 - ئاينىڭ 25 - كۈنى، يەنى
ئالباتلار بىلەن غالىچا چوكان، غالىچا يىگىتتىن تەشكىل قىلىنغان
كارۋان قەشقەردىن يولغا چىقىپ توپ - توغرا ئوتتۇز كۈن
بولغاندا ئاقسۇ شەھىرىگە يېتىپ كەلدى.

بۇ شەھەر چاغاتاي ئولۇسىنىڭ يايلىقى بولغان ئاقسۇ دەرياسى
ۋادىسى بويىغا جايلاشقان قەدىمكى بىر شەھەر ئىدى. ئاقسۇ
دەرياسى ئاقسۇ شەھىرى جايلاشقان تار بوغۇزغا كەلگەندە، ئېقىن
بىردىنلا جىددىيلىشەتتى. شۇڭا، ئاقسۇ شەھىرى تارىختا كۆپ
قېتىم سۇ ئاستىدا قېلىپ ئاھالىسى قىرىلىپ كەتكەنىدى.

قالماق شاھنەسى زەڭگى قونتاجى ئاتلىق كېتىۋېتىپ
ئاقسۇنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى تۆپىلىككە جايلاشقان
قەبرىستانلىقنى كۆرۈپ ھەيران قالدى:

— ھەي باخشى،^① سەن ئېيتىپ باقە، ئاۋۇ دۆڭدىكى
زومچەك - زومچەك تۇرغان نېمە ئۇ؟ — دەپ كەينىدىن پىيادە
كېلىۋاتقان شاھ مەشرەپتىن سورىدى.

— قەبرىستانلىق، — دەپ جاۋاب بەردى شاھ مەشرەپ.

— نېمىشقا تىرىكلەر پەستە، ئۆلۈكلەر ئېگىزدە بۇ

خەقنىڭ؟

① باخشى — موڭغۇلچە: «ئۇستاز، ئەھلى ئىلىم» دېگەنلىك بولىدۇ.

— شاھ مەشرەپ قالماق شاھنەسنىڭ سوئالىغا ئۆزى
ئاڭلىغان مۇنداق بىر نەزمە بىلەن جاۋاب بەردى:

ئاقسۇنىڭ كوچالارى رەستە - رەستە،
ئۆلۈكى ئېگىزدەدۇر، تىرىكى پەستە!

قالماق شاھنەسى شاھ مەشرەپنىڭ بۇ ھەزىلىسىنى ئاڭلاپ
كۈلۈپ كەتتى.

ئىككى كۈندىن كېيىن ئۇلار مۇز داۋان يولىنىڭ باشلىنىش
مەنزىلى — تازلەنگەر^① گە يېتىپ كېلىشتى.

قالماق شاھنەسى زەڭگى كارۋاننىڭ بۇ يەردە ئىككى كۈن
دەم ئالدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى ۋە:

— ئالباتلار، قېچىشقا ھەرىكەت قىلماڭلار. كىمكى قاچسا
بوشۇكتۇ خاننىڭ ئادەم كۆچۈرۈش پەرمانىغا قارشىلاشقان
بولىدۇ. ئۇنداقلار فارامىن بويىچە تۈتۈپ كېلىنگەن ھامان ئوتقا
تاشلاپ ئۆلتۈرۈلىدۇ! مەن ئىشىنىمەنكى، سىلەر ھەرگىزمۇ ياش
تۇرۇپ ئۆلۈپ كېتىشنى خالىمايسىلەر! — دەپ جاكارلىدى.

*

*

*

مۇزداۋان يولى — قەدىمكى يول بولۇپ، شۇ چاغلاردا
مۈلكىي قەشقەرىيىدىن ئىلىبالىققا بېرىشتا ئەڭ يېقىن يول
بولغانلىقتىن، ھەر يىلى غالىدان بوشۇكتۇ خانغا تاپشۇرۇلىدىغان
ئالۋان - تارتۇق ۋە ئالبات، غالچا چوكان، غالچا يىگىت مۇشۇ
يول ئارقىلىق جۇڭغارىيگە ئەۋەتىلەتتى.

بۇ يول شۇ چاغلاردا 18 ئۆتەڭلىك يول ھېسابلىناتتى. ئەينى

① تازلەنگەر — ئاقسۇ كونشەھەر ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى بىر جايىنىڭ
ئىسمى.

يىللاردىكى دوغلات قەبىلىسىنىڭ تارخانىلىقى بولغان تازلەنگەر، ئىشلەمچى، جام، تۈز ئاۋات، بوزدۆڭ، قورغان، چوڭ ئارپا، يېڭى مەھەللە، تۇغ بەلچى، تامغا تاش، مۇزداۋان، توغرا سۇ قاتارلىق مەنزىلەرنى بېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن جۇڭغار جۇڭغارلارنىڭ تەۋەلىكىدىكى خان يايلاق، ئايدىڭ گېر^①، شاتى، ئاقسۇ، سىمىتاش، قاراكۆل قاتارلىق مەنزىلەرنى بېسىپ ئۆتۈپ، تېكەس ۋادىسىغا يەتكىلى بولاتتى.

ئىلىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى خۇددى كانايغا ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ غەرب تەرىپى تۈز بولغاننى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغان ئۈچ تەرىپىنى تاغ ئوراپ تۇرىدۇ. قەدىمدىن تارتىپ داۋان ئېشىپ - تاغ ئارىلاپ ماڭغاندىلا، ئاندىن ئىلىغا بارغىلى بولاتتى. تەڭرىتېغىنىڭ ئىلىغا ئۆتىدىغان تاغ ئېغىزلىرى ناھايىتى كۆپ بولسىمۇ ئەمما بۇ ئېغىزلاردىن ئۆتىدىغان تاغ يوللىرىنىڭ ئىچىدە شىمالىي يول بىلەن جەنۇبىي يوللا ئەڭ ئاساسلىق يول ھېسابلىناتتى.

تەڭرىتاغلىرى قەدىمدىن تارتىپلا يىپەك يولىدىكى تەبىئىي توساق بولۇپ كەلگەنلىكتىن، شىمالدا ئىلىغا پەقەت تەڭرىتاغلىرىنىڭ مۇھىم ئېغىزلىرىدىن بولغان مۆڭكەت داۋىنى، شىننەغول داۋىنى، كۆتۈرچىن داۋىنى قاتارلىق ئېغىزلار ئارقىلىقلا ئۆتكىلى بولاتتى. شىمالىي يولدىكى مۇھىت داۋان يولىدىن ئىككىسى بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى، قاينۇققا ئۆتكىلى بولىدىغان پىلچى داۋىنى ئىدى. مىلادى 657 - يىلى، تاڭ ئىمپېراتور لۇقنىڭ سۇ دىڭخاڭ قوماندانلىقىدىكى قوشۇنلىرى

① موڭغۇلچە: «كۈنگەيدىكى ئۆي» دېگەن مەنىدە.

تۈركلەرنىڭ ئاشىناقۇل ئىسيانىنى ① تىنچىتىش ئۈچۈن پىلچى داۋىنى ئارقىلىق تەڭرىتاغلىرىدىن ئۆتۈپ قاينۇق قەلئەسىگە تاجاۋۇز قىلغانىدى ھەمدە نارات ئارقىلىق غەرب تەرەپتىن يېتىپ كەلگەن جەنۇبىي يۈنلىشتىكى تاڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىشىپ، قاش دەرياسى ئۇرۇشىنى قوزغاپ، ئاشىناقۇل ئىسيانىنى تىنچىتقاندى.

كېيىنكى چاغلاردا خاقانىي چىن چەنلۇڭ جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ توپىلىگىنى تىنچىتقاندا، مانجۇلارنىڭ جاۋخۇي دېگەن سانغۇنى مۇشۇ يول بىلەن ئىلىبالىققا باستۇرۇپ كىرگەنىدى. يەنە بىرى، ئىلىبالىقنىڭ شىمالىدىكى تەبىئىي دەرۋازا - كەڭساي يولى بولۇپ، مانجۇلار زامانىدا تالچى داۋىنى دەپمۇ ئاتالغانىدى.

مىلادى 1218 - يىلى يازدا، چىڭگىزخان نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنىنى باشلاپ ئىلىبالىق ئارقىلىق تۆت تارامغا بۆلۈنۈپ ماۋرائۇننەھرگە باستۇرۇپ كىرگەندە، چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ كەڭساي يولىنى ياسىغان ۋە 28 ئورۇنغا كۆۋرۈك سېلىپ تاغ يولىنى راۋانلاشتۇرغانىدى. شۇنىڭدىن بېرى، كەڭساي يولى ئىلىنىڭ سىرت بىلەن ئالاقە باغلىشىدىكى مۇھىم ئېغىزغا ئايلاندى.

ئەمدى جەنۇبىي يولغا كەلسەك، ئىلىدىن مۈلكىي قەشقەرىيىگە ئۆتكىلى بولىدىغان ئۈچ تاغ يولى بار ئىدى: بىرى، نارىن داۋىنى ئارقىلىق تەڭرىتېغىدىن ئۆتىدىغان نارىن يولى؛ يەنە بىرى، نارات داۋىنى ئارقىلىق ئۆتىدىغان نارات يولى؛ يەنە بىرى،

① ئاشىناقۇل — غەربىي تۈركلەرنىڭ خاقانى، ئۇ ئىستەمى خاقاننىڭ بەشىنچى مۇلاڭ نەۋرىسى ئىدى. دەسلەپتە ئۇ ئالاستا تۇرغان، كېيىن مىلادى 648 - يىلى تاڭ ئىمپېراتورلۇقىغا تەسلىم بولغان. مىلادى 651 - يىلى ئىسيان كۆتۈرۈپ، مىڭلاقتا (ھازىرقى گىلى ۋادىسىدا) بارگاھ قۇرغان. مىلادى 657 - يىلى سۇ دىڭخاڭ قۇماندانلىقىدىكى تاڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن قاش دەرياسى بويىدا يېڭىلىپ ئەسەرگە چۈشۈپ ئۆلتۈرۈلگەن.

مۇزداۋان يولى. بۇ ئۈچ يولنىڭ ھەممىسىلا ئىلىغا تۇتاشتى. نارىن يولى^① — تۆمۈرتى كۆلىنىڭ يېنىغا بارغاندا شەرقىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، نارىن داۋىنى ئارقىلىق مۈلكىي قەشقەرىيە بىلەن تۇتاشتى.

نارات يولى — نارات داۋىنى ئارقىلىق ماڭىدىغان قەدىمكى كارۋان يولى ئىدى. بۇ يول شەرقتە تۇرپان، توقسۇن، ئالغۇي، ئالغۇنتاي، بايىنبۇلاق، نارات ۋە كۈنەسلەردىن ئۆتكەندىن كېيىن ئىلىغا تۇتاشتى. بۇ يولدا ماڭغاندا شەرقتە يۇقىرىقى جايلارغا يېتىپ بارغىلى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى جەنۇبقا قاراپ ماڭغاندا يەنە چالاش^② كۈسەن^③ قاتارلىق جايلارغىمۇ بارغىلى بولاتتى.

ئالغۇي جىلغىسىدىن ئىلىغا بارغىچىلىك يول بويىدا قەدىمكى ساكلارنىڭ قەبرىستانلىقىنى ئۇچراتقىلى بولاتتى. دېمەك، بۇنىڭدىن قەدىمكى زاماندىمۇ بوزقىر خەلقىنىڭ مۇشۇ يولدا توختىماي مېڭىپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولاتتى.

يۇقىرىقى يولنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىغا شوتا يولى دېگەن قەدىمكى بىر يول جايلاشقاندى. بۇ يول جەنۇبتا ئاقسۇنىڭ ئونسۇ^④ دېگەن يېرىدىن باشلىنىپ، تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئىچىدىكى مۇزداۋان ئارقىلىق تېكەس ۋادىسىغا تۇتىشىدىغان قەدىمكى مەشھۇر يول ئىدى. بۇ يول مۇزداۋان ئارقىلىق ئۆتكەچكە، مۇز-داۋان يولى دەپمۇ ئاتىلاتتى. بۇ يول ئارقىلىق غەربىي جەنۇبقا قاراپ ماڭغاندا ئىسسىقكۆل ئارقىلىق قەدىمكى سۈيباب شەھىرى^⑤ گە يېتىپ بېرىش مۇمكىن ئىدى؛ شەرقىي شىمالغا قاراپ ماڭغاندا، سوغۇر داۋان — قەدىمكى قاش يولى ئارقىلىق سۇ ئاسۇ

① نارىن يولى — ھازىر دۆلىتبىز چېگرىسى ئىچىدە ئەمەس.

② چالاش — قارا شەھەرنىڭ تارىختىكى يەنە بىر نامى.

③ كۈسەن — كۇچاننىڭ قەدىمكى نامى.

④ ئونسۇ — ھازىرقى ئاقسۇ كۈنئەھەر ناھىيىسى.

⑤ سۈيباب (سۈيبى ئاب) شەھىرى — ھازىرقى نامى توقماق دەپ ئاتىلىدۇ.

داۋىنىغا چىقىپ ئىلىغا بارغىلى بولاتتى.

مۇزداۋان يولىنىڭ تارىخى نەچچە مىڭ يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتتىن تارتىپلا باشلانغان بولۇپ، تاكى جۇڭغار قالماقلىرى مۈلكىي قەشقەرىيەنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئالغانغا قەدەر راۋان بولۇپ كەلگەنىدى. بۇ يولدا قەدىمدىن تارتىپلا يول ئاسرايدىغان، يول ياسايدىغان داۋانچى تۇرغۇزۇلاتتى. ئادەتتە مۇزداۋان يولىنى داۋاملىق ياساپ تۇرىدىغان مەخسۇس 120 تۈتۈن داۋانچى تامغا تاش دېگەن يەردە ماكانلاشقانىدى. ھەر كۈنى بىر گۈرۈپپا داۋانچى گېزەكلىشىپ، داۋان يولىنى ياساپ تۇرۇشقا مەسئۇل ئىدى. ھەر- بىر گۈرۈپپىدا 20 دىن ئادەم بولاتتى.

مۇزداۋان يولى ئۆزىنىڭ خەتەرلىكلىكى بىلەن تارىختىن تارتىپ «قازا يولى» دەپ ئاتىلىپ كەلگەنىدى.

مىلادى 1680 - يىلىدىن باشلاپ، ئاپاق خوجا ئۆزىگە بىۋاسىتە قارايدىغان مەخپىي ساقچى ئورگىنى — مەھكىمەنى خۇپىيە دېگەن مۇئەسسەسەنى ئىشقا سېلىپ، جايلاردا ئىسيان كۆتۈرگەن، جەددىت دەپ قارالغان كىشىلەرنى، پىرىدىن گۇمانلانغان «ئازمالار» نى «قارا مۇسۇلمان» دەپ قارىلاپ، مەخپىي ياكى ئاشكارا تۇتقۇن قىلىپ ھەپسىگە تاشلىدى.

مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، شۇ چاغدا مۈلكىي قەشقەرىيەدە جەمئىي 140 ئورۇندا ھەپسە تېگى^① بار بولۇپ، بۇنىڭغا تاشلانغانلارنىڭ سانى 10 مىڭدىن ئېشىپ كەتكەنىدى. «قوتتاجى كاپىر شاھنىڭ لەۋزى - بىشارەتلىرى ئىلاھى ئىرادەت ھەم ھالا ئافاق خاننىڭ خۇدايى ئەپۋۇمۇمىيە ئىلتىپاتى ۋە ئەمرى بىرلە... بۇ گۇناھكارلارنى خۇدالىق تۆت يول گەجىرىگە ھەيدەپ ۋە سېلىپ خاسىيەتلىرى تۆۋبە، پۇشايمان نىسابىغا يەتكەندە خۇدايى ئازات قىلىپ، پۇقرا قەۋمىگە قوشۇلۇپ كېتىش پەرمانىنى جاكار

① يەرنى كولاپ تېگى كېڭەيتىلىپ ياسالغان زىندان.

قىلىشقان ئىدىلەر...»^①

بۇ مەلۇماتتىكى «خۇدالىق تۆت يول» — قاغىلىق - ئورساڭ - لاداق ئارىلىقىدىكى 36 ئۆتەڭ - مەنزىللىك تاغئارت^② يولى - «ئەجەل يولى» نى، خوتەن - قومبەل ئارىلىقىدىكى «جىن چىغىر يولى»^③ نى، ئاقسۇ - ئىلبالىق ئوتتۇرىسىدىكى 18 ئۆتەڭ - مەنزىللىك «قازا يولى» — مۇزداۋان يولىنى ۋە قەشقەر - نارىن ئارىلىقىدىكى «كارۋان يولى» نى كۆرسىتەتتى. بۇ يوللار ئۆزىنىڭ بېرىپ يېتىدىغان ئاخىرقى مەنزىلىنىڭ يىراقلىقى، يولىنىڭ مۇشكۈللۈكى بىلەن شۇ زاماندىلا كىشىلەر تەرىپىدىن «بارسا كەلمەس يول» دەپ ئاتالغانىدى. گەرچە بۇ يوللار بۇرۇنقى زاماندا پۇقرالارغا سېلىق سېلىش، ھۆكۈمەت خىراجەت ئاجرىتىش، كىشىلەرنى ساۋاپقا چاقىرىش، خانلىقتىن تۈزۈم بېكىتىپ ئاسراش قاتارلىق چارىلەر بىلەن ئاسرىلىپ، ياسىلىپ كېلىنگەن بولسىمۇ ئەمما سەئىدىيەلەر زامانىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يۈز بەرگەن خوجىلار پىتىنىسىدە يۈز بەرگەن ئۇرۇش مالىمانچىلىقلىرى تۈپەيلىدىن ھەم ھۆكۈمەتكىمۇ، ھەم پۇقراغىمۇ پايدىلىق بولغان بۇنداق ساۋاپ ئىشلار پۈتۈنلەي تاشلىنىپ قالدى. قاچانكى ئاپاق خوجا مۈلكىي قەشقەرىيە ھاكىمىيىتىنى سەئىدىيەلەر قولىدىن تارتىۋالدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۆز خوجىسىغا — جۇڭغار قالماقلىرىغا ھەر يىلى ماڭغۇزۇپ تۇرۇلىدىغان سۈرۈكى قاتتىق، ھەددى ھېسابسىز ئولپان - تارتۇقلارنىڭ ئۆز ۋاقتى - قەرەلىدە بەلگىلەنگەن

① «تەزكىرىھى پىرياران»، قوليازما.
② تاغئارت — كۆڭئارت، پىيازلىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ دېڭىز يۈزىدىن 6262 مېتىر ئېگىزلىككە چايلاشقان. مەن 1978 - يىلى 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى گېنرال روزى ھوشۇر بىلەن بىللە تىبەتنىڭ ئالى ۋىلايىتىگە خىزمەتكە كېتىۋېتىپ، بۇداۋاندا توختاپ ئۆتكەنىدىم.
③ جىن چىغىر يولى — سانجۇ داۋىنى ئارقىلىق قاغىلىقنىڭ مازار، كۈدە، سۆڭەتلىك (ھازىرقى 30 چاقىرىملىق گازارما)، شەھىدۇللا قاتارلىق جايلارنى بېسىپ ئۆتىدىغان يول. مەن 1978 - يىلى 8 - ئايدا گېنرال روزى ھوشۇر بىلەن بىللە بۇ يولدا ماڭغانىدىم.

ئورۇنغا يېتىپ بېرىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ھەپسە تېگىدە يېتىۋاتقان ھېلىقى 10 مىڭدىن ئارتۇق گۇناھكارلارنىڭ «گۇناھى بەدەل ئەجرى» ھېسابىغا بۇ يوللارنىڭ داۋاملىق راۋان بولۇپ تۇرۇشىنى قولغا كەلتۈردى. بۇ ھەقتە بەزى ۋىزىدانى ساپ مۇئەرىخلەر مۇنداق دەپ ئەينەن خاتىرە يېزىپ قالدۇرۇشتى: «... قازارى قەدەر ئاپاق خان پادىشاھىم زاتى كالا يىلى، بىرمىڭ توقسان يەتتە ھىجرى جامادىيەل ئاۋۋالد^① زامان زۇلمى - سەتتىمى ئىلىكىدە ھەپسە بىقۇۋۇللىرىدىن بىر مىڭ قىرىق بىر مۇسۇلمان خوتەنى ھەربىرى بەش چارەكتىن^② كۆچە - دان،^③ بىر يۈدەمە بوخچا، بىر قاپتىن كىشىمىش... دۈم تېڭىق^④ قىلىپ قاتار كارۋان ئىسكىتى بىلەن بىراخمان بۇتپەرەستلەرنىڭ تۇرالغۇ يۇرتلىرىغا يۈز قالماق نازارىتىدە تۇققۇن سەپەر قىلىنىپ ھەيدەلدىلەر... ئادەملەر بۇنداق سەپەرنى قامچى كۆچ، دەر ئىدىلەر، ئون توققۇز كۈن - تۈندە كاپىر بەل^⑤ مەنزىلىگە ئۇلاشقاندا، بۇلارنىڭ ئەجەل شەرىپىتىدىن ئامان ئاشقانلىرى ئاران قىرىققا تەئىن بولدىلەر...»^⑥

دېمەك، بۇنىڭدىن قىياس قىلىشقا بولىدۇكى، ئۇچىسىغا ئاپاق خوجىنىڭ تىبەت بۇتپەرەستلىرىنىڭ چوڭى، بەشىنچى ئەۋلاد دالاي لاماغا ئەۋەتكەن ئولپان - تارتۇقلىرى ئارتىلىپ، ئات - ئىشەك ئورنىدا ھەيدەپ مېڭىلغان 1041 نەپەر خوتەنلىك تەندۇرۇس ئۇيغۇر مېھنەتكەشلىرى يۈك ئېغىر، يول يىراق،

مىلادى 1685 - يىلى 8 - ئاي. ①
بىر چارەك - ھازىرقى جىڭ ھېسابىدا تەخمىنەن 20 جىڭغا تەڭ. ②
تېرىق، بۇغداي، قوناق، گۈرۈچ، ماش، توقۇت تىپىدىكى دانلىق زىرائەتلەر. ③
يۈكى ئادەمنىڭ دۈمىسىگە تېگىپ كۆتۈرگۈزۈپ ماڭىدىغان ھاشار. ④
كاپىر بەل - قەشقەر بىلەن تىبەت چېگراسىدىكى بىر داۋان دېڭىز يۈزىدىن 6094 مېتىر ئېگىزلىككە جايلاشقان. ھازىر ئاجى جەھەت داۋان، دېيىلىدۇ. مەن 1978 - ⑤
يىلى 8 - ئاينىڭ 24 - كۈنى گېنېرال روزى ھوشۇر بىلەن بىللە تىبەتنىڭ ئالى ۋىلايىتىگە خىزمەتكە كېتىۋاتقىنىدا، بوداۋاندا توختاپ قۇتۇلدىم. شۇ چاغدا داۋاندىكى ئادەم ئۈستىخانلىرىنىڭ كۆپلۈكىدىن ھەيران قالغانىدىم. ⑥
بۇ ھەقتە خوتەنلىك تارىخچى نۇرسۇن قارى كىرىيەۋى تەرىپىدىن 1910 - يىلى كىشىمىدە يېزىپ قالدۇرۇلغان تارىخى ئەسەر: «خوتەن» گە قارالسۇن.

قورساق ئاچ، ئېغىزىمان ئوچۇق يالاك - يوپۇڭ، كەم ماغدۇر، قارانچۇق ياۋايى، سەپەر رەھىمسىز، ھاۋا سوغۇق، تۈتەك كۆپ بولۇشتەك تەنۈر پەلەك ئاستىدا قىرىلىپ تۆگىگەن. شۇڭا، ئۇيغۇر تارىخچىلىرى 1001 ئادەم قىرىلىپ، ئۆلۈكى ئايدالادا تاشلىنىپ قالغان بۇ كاپىر بەل داۋىنىنى «مىڭگە بىر داۋىنى»، «جەسەت داۋان» دەپ ئاتاشقانىدى. . . .

ھۆرمەتلىك كىتابخان، يول - داۋان ھەققىدىكى سۆزلىرىمىزنى ئەمدى مۇشۇ يەردە ئاخىرلاشتۇرۇپ، باشتىكى سۆزىمىزگە كېلەيلىق.

*

*

*

قازارا، قالماق شاھنەسى زەڭگى ئۆزىنىڭ خان چېدىرىدا ئاپاق خوجىنىڭ ئىلىبالىققا تۇرۇشقا ئەۋەتكەن ۋەكىلى شاھ مەشرەپ بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتى.

— سىلەر خوتۇنلارنىڭ بەزى ئوسال قىلىقلىقلاردىن يىرگەندىم! — دەپ سۆز باشلىدى زەڭگى، — سىلەردە: «ئوتتۇرىدا قاڭشار بولمىسا، ئۇ كۆز بۇ كۆزنى يەيدۇ» دېگەن بىر سۆز بار. مۇبادا سىلەر خەقنى بىزدەك ئادەملەر سورىمايدىغان بولسا، بىر - بىرىڭلارنى يەپ تۈگىتىدىكەنسىلەر!

— شاھنە جانابلىرى، قانداق دەيدىلا؟ — دەپ سورىدى شاھ مەشرەپ ئۇنىڭ گېپىگە قىزىقىپ.

— مەن سىلەرنىڭ يۇرتۇڭلاردا شاھنە بولۇپ تۇرغان مۇشۇ بىرنەچچە يىل ئىچىدە، سىلە خەقنىڭ ھەممە ئىشىڭلارنى ياقىتۇردۇم. ئەمما، سىلەر خەقنىڭ خۇشامەتچىلىك، سۇخەنچىلىك قىلىپ ئادەم چاقىدىغان ئىشىڭلار — نىزە، زادىلا ياقىتۇرمىدىم! ئەسلىدىنغۇ، بوشۇكتۇخانىنىڭ سىلەر ئەھلى خوتۇنلاردىن ئولپان - تارتۇق ئېلىشتىن باشقا مەخسىتى يوق

ئىدى. ئەمما، مۇشۇ بىر نەچچە يىل مابەينىدە، سىلەرنىڭ ئاراڭلاردىكى خۇشامەتچىلەرنىڭ سۇخەنچىلىكىدىن مانا مەن بىكاردىن بىكارغا ئاۋارە بولۇپ ئىلىپالققا — بوشۇكتۇ خاننىڭ ئالدىغا سىلەردىن ئالىدىغان ئولپان — تارتۇقنى كۆپەيتىشنى مەسلىھەتلىشىشكە كېتىۋاتىمەن. ئاراڭلاردىكى خۇشامەتچىلىك بىلەن ھەسەتخورلۇقنى ئۆزىگە كەسپىي مەجبۇرىيەت قىلىشىۋالغانلاردىن گوياكى قېرى تۇرۇپتىن زېرىككەندەك ئەجەبمۇ زېرىكتىم.

— شاھنە جانابلىرى، سىلى ئۈچۈن خۇشامەتچىلىك، چېقىمچىلىقنىڭ نېمە يامىنى بار؟ بىز خەقنىڭ ئارىسىدىكى نۇرغۇن ئىشلارنى شۇلارنىڭ ياردىمى بىلەنلا ئۇقالايلغۇ؟ — دەپ گەپ تەشتى شاھ مەشرەپ.

— ئوغۇ شۇنداق. ئەمما، — دېدى قالماق شاھنەسى، — سەن خەقنىڭ يول تاللىماي ھەممە ئىشنى چېقىپ كېلىۋېرىدىغىنىڭ يامان — زە، كىچىكلىرىڭ چوڭلىرىڭنى چېقىشسەن، چوڭلىرىڭ يەنە چوڭلىرىڭنى چېقىشسەن! زادى چاقىدىغان ئادەم تېپىشالمىساڭ، ھەتتا ئۆزلىرىڭنىڭ ئەھلى ئاياللىرىڭنىمۇ چېقىپ كېلىشسەن! بىر — بىرىڭلارنى چاقىمەن دەپ بىزنىڭ ھۆزۈرىمىزغا قانچە قېتىملاپ كېلىشكەنلىكىڭلارنى ئۆزەڭلارمۇ ئۇنتۇپ قېلىشسەن! بىز بولساق كۈندە ۋاقىت چىقىرىپ، كەلگەنلەرنىڭ سۆزىنى ئاڭلاشقا مەجبۇر بولىمىز. بەزىدە ئۆزىمىزمۇ بىلەلمەي قېلىپ، مۇكاپات ئورنىغا جازا بېرىپ سالغان ۋاقىتىمىز بولغان!

— بۇ گېپىڭىزمۇ خاتا ئەمەس، شاھنە جانابلىرى، — دېدى شاھ مەشرەپ كۈلۈپ تۇرۇپ، — چۈنكى، سىزنىڭ ئالدىڭىزغا كېلىپ ئادەم چاققانلار ھەسەتخور ئادەملەردۇر. ھەسەتخور ئادەملەر خۇدانىڭ نېمەتلىرىدىن قىزغىنىشىدۇ ۋە بىگۇناھ بەندىلەرنى دۈشمەن كۆرسىتىدۇ! پادىشاھقا خىزمەت قىلىشنىڭ

ئىككى تەرىپى بولىدۇ: ھەم نان ئۈمىدى، ھەم جان قايغۇسى. چۈنكى، «مۇبادا، قورساق ئالدىراتمىغان بولسا، ھېچىر قۇش تۈزاققا دەسسەمس ئىدى، شۇنداقلا سەيپاننىڭ ئۆزىمۇ تۈزاق قورماس ئىدى.»

— ناھايىتى توغرا گەپ قىلدىڭ، ياخشى! — دېدى قالماق شاھنەسى، — ئەمما، سىلەرنىڭ ئاراڭلاردا ئۇلارغا ئوخشىمايدىغان ئادەملەرمۇ بارغۇ؟ مەسىلەن، سېنى ئالايلۇق، ساغان نويۇن سېنىڭدىن بەك قورقىدىكەن، شۇڭا سېنى ئۆزىدىن يىراق تۇتۇش ئۈچۈن ماڭا قوشۇپ قويدى.

— تامامەن توغرا، مەن ئۇلارغا ئوخشىمايمەن، چۈنكى، ئۇلار ياخشى ئادەملەر ئەمەس! — دەپ جاۋاب بەردى شاھ مەشرەپ، — بىز خەقتە مۇنداق بىر ھىكايەت بار، مۇبادا، شاھنە جانابلىرىنىڭ كۆڭلى خالىسا، ئېيتىپ بېرىشىم مۇمكىن.

— مېنىڭخۇ باشقا ئىشىم يوق، سۆزلە، ئاڭلاپ باقاي، — دېدى قالماق شاھنەسى قىزىقىپ.

— بۇرۇنقى زاماندا بىر پادىشاھ ئۆتكەن ئىكەن، — دەپ ھېكايىسىنى باشلىدى شاھ مەشرەپ، — بۇ پادىشاھ ئۆزىنىڭ ۋەزىرلىرىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى سىناپ بېقىش ئۈچۈن، ئۇلاردىن ئىمتىھان ئېلىپ كۆرمەكچى بولۇپتۇ — دە، ئۇلارغا: — ماڭا ئۈچ يامان ئادەم تېپىپ كېلىڭلار، تاپالمىغىنىڭلار مەندىن يۈز تىللا مۇكاپات ئالسىلەر، تاپالمىغىنىڭلار يەتمىش كالتەك يەيسىلەر، — دەپتۇ.

بۇ ۋەزىرلەر پايىپتەك بولۇشۇپ كېتىشكەن بولسىمۇ، ئۈچ يامان ئادەمنى زادىلا تاپالماپتۇ. ئەمما، يەنە بىر دانىشمەن ۋەزىر بار ئىكەن. ئۇ ئۈچ يامان ئادەمنى — جاللات، قاسساپ ۋە سەيپاننى پادىشاھنىڭ ئالدىغا باشلاپ كېلىپتۇ. تاپالمىغانلىرى بولسا، پادىشاھتىن يەتمىش كالتەك ئىنئام ئېلىپتۇ.

— سىلەر ئۈچ يامان ئادەمنىڭ تاپالمىدىڭلار. ئەمدى، بۇ ئۈچ ئادەمنىڭ نېمە ئۈچۈن يامان ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېقىڭلارچۇ تەقسىرلەر! — دەپتۇ پادىشاھ. ئەمما، ھېلىقى ۋەزىرلەر جاۋاب بېرىشەلمەي، بۈتتەك بېزىرىشىپ تۇرۇۋېرىپتۇ. ھېلىقى دانىشمەن ۋەزىر بولسا، ئۆزى تېپىپ كەلگەن ئۈچ يامان ئادەمگە مۇنداق تەبىر بېرىپتۇ:

— جالالتقا پەرمان بولسلا بولدى. ھەقمۇ، ناھەقمۇ سوراپ ئولتۇرمايلا، ئالدىغا كەلگەنلىكى ئادەمنى بوغۇزلاۋېرىدۇ؛ قاسساپ مالنىڭ ئەڭ ياخشىسىنى سويىدۇ؛ سەيياىد جانئۇرلارنى ئوۋلايدۇ. چىرايلىق قۇشلارنى تور تاشلاپ تۇرۇپ قەپەسكە سولايدۇ، ئۇلارنى گۈزەل ھاياتتىن بەھر ئېلىشقا يول قويمايدۇ...

قالماق شاھنەسى شاھ مەشرەپنىڭ بۇ ھېكايىسىنىڭ مەزمۇنىنىڭ ناھايىتى تىرەن ئىكەنلىكىنى چۈشەندى - دە، ئۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلاردىكى ئىنسانىي خىسلەتكە باب تۈرلۈك خۇلق - مىجەز ھەققىدە سۆھبەتلىشىشكە باشلىدى.

— بىلىدىمكى، — دېدى قالماق شاھنەسى بىر پەس سۈكۈتتە ئولتۇرغاندىن كېيىن، — سەن خەقنىڭ باخشىلىرىغا ئادەم چېقىشنى نېمە قويدى؟ نوپۇنلارنىڭ ئالدىدا ئىككى پۈكلىنىپ، ئايغىغا يېقىلىپ يۈرگەندىن كۆرە، ئۆيلىرىگە ئولتۇرۇشۇپ قومۇش قەلەملىرىنىڭ بىلەن نوم - بېتىكلەرنى يېزىشنىڭ بولماسىدى؟ ھېچ بولمىغاندا، سىلەرمۇ ئادەمدەك ياشاڭلار — دە!

— ناھايىتى بەلەن گەپ قىلىدىڭىز، شاھنە جانابلىرى، — دېدى شاھ مەشرەپ، — ھەممە ھۆكۈمدارلار سىزدەك بولسا، ئادەم چاقىدىغانلار ئازايغان بولاتتىمىكىن — تاڭ! ئەمما، ھۆكۈمدارلارنىڭ كۆپى خۇشامەت پاراخنى، چېقىمچىلىقنى ئاڭلاشقا ھېرىسمەن كېلىدۇ. ئەمدى ئەھلى ئىلىملەر ئىچىدىكى

ھەسەتخورلارغا كەلسەك، بۇ خۇددى توختام سۇنىڭ ئاقىمىغىنىغا ئوخشاش بىر ئىشتۇر. ئۇلار خۇي - پەيلى تۆۋەن، ھىممەتسىز كىشىلەردۇر. ئۇلار بەستلىك كۆرۈنىمۇ ئەمما ئۇلارنىڭ كۆز - قارىنى خۇددى چاپاننىڭ كۆز - قارىدەك تار ۋە كىچىك بولغانلىقتىن، كىشىلەر ئۇنداق ئادەملەرنى ئەھلى ئىلىملەر ئارىسىدىكى ئۈستىگە كىتاب ئارتىلغان قېچىرغا ئوخشىتىشىدۇ ۋە ئۇنداقلارنى «قېچىر چاپانلار» دەپ ئاتىشىدۇ. مەنمەنلىك، خۇشامەتكۈچىلۈك، مەنپەئەتپەرەسلىك — ئۇلارنىڭ قان - قېنىغا سىڭىپ كەتكەن بولىدۇ. ئەسلىدە، ئىلىم — ئەڭ ئاۋۋال مەنىۋى ھۇزۇردىن بەھىر ئېلىش بولۇشى كېرەك ئىدى. ئەمما، بۇ ھەسەتخور باخشى - موللىلار مانا مۇشۇنداق ھۇزۇر - ھالاۋەتتىن مەھرۇم. شۇڭا، ئۇلارنى: «داستىخان يوغان بىر نان يوق، سەللە يوغان ئىمان يوق» دەيمىز. بۇنداق ئادەملەر ياماننى ياخشىغا، ھارامنى ھالالغا چىقىرىشتەك دىيانەتسىزلىكلەرنى قىلىشتىن يانمايدىغان بىر توپ پاسىقلاردۇر. شاھنە جانابلىرى، مۇبادا بىزدىكىگە ئوخشايدىغان مۇشۇنداق ئادەم چۆپرەندىلىرى سىزنىڭ قالماق تائىپىڭىزدە بولغان بولسا، سىز ئۇلارنى ئادەم ھېسابلىغان بولاتتىڭىزمۇ؟

— بىزنىڭ تائىپىمىزدىكىلەر كۆك تەڭرىدىن قورقىدۇ. شۇڭا، بۇنداق قىلساق، تەڭرى ئالدىدا گۇناھكار بولىمىز، دەپ قارايمىز!

شۇ ئەسناندا، خان چېدىرىنىڭ تېغىدا ئادەملەرنىڭ ئوپۇر - توپۇر بولۇشقان ئاۋازلىرى ئاڭلاندى. ئارقىدىنلا ئىككى قالماق نۆۋكىرى خان چېدىرىنىڭ ئىچىگە كىرىپ كەلدى:

— نويۇنغا مەلۇم بولغاچكى، بىر ئەركەك ئالبات بىلەن بىر غالچا چوكان قاچقان ئىكەن، ساقچىلىرىمىز قوغلاپ تۇتۇۋاپتۇ. ئەمىرىڭىزنى كۈتىمىز! — دەپ مەلۇم قىلدى.

— فارامېن بويىچە، ئوتقا تاشلاپ ئۆلتۈرۈلسۇن! — دەپ

ئەمىر قىلدى قالماق شاھنەسى باياتىن ئۆزىگە ھەمىسۆھبەت بولغان شاھ مەشرەپكە قاراپمۇ قويماستىن.

— قۇللۇق، ئەمىرىڭىزنى بەجا كەلتۈرگەيمىز! — دەپ ھېلىقى ئىككى قالماق نۆۋكەر خان چېدىرىدىن چىقىپ كەتتى.

شاھ مەشرەپ قالماق شاھنەسىنى ئىنساپقا، رەھىم - شەپقەتكە ئۈندەش ئۈچۈن ئاغزىنى ئاچاي دېيىشىگە، ئۇ:

— مېنىڭ بىلەن چىقىپ، جازانىڭ ئىجرا قىلىنىشىنى كۆرگىڭىز كەلمەمدۇ؟ — دەپ سوراپ قالدى.

شاھ مەشرەپ ئۇنىڭ كەينىدىن چىقىشقا مەجبۇر بولدى. تالادا قوللىرىنى ئارقىغا قايرىپ، چەمبەرچاس

باغلىۋېتىلگەن بىر قىز بىلەن بىر يىگىت تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئىككى يەردە يانتاق دۆۋىلەپ قويۇلغانىدى.

قىز رەڭگى - رۇخسارى تولىمۇ كېلىشكەن، زىبا بويلۇق چېرايلىق بىر قىز ئىدى. بۇ قىزنى قالماق شاھنەسى بىر كۆرۈپلا

تونۇدى. قەشقەردە ئۇ غالچا چوكانلارنى كۆزدىن كەچۈرگەندە، بۇ قىزنىڭ رەڭگى - رۇخسارىنىڭ باشقا قىز - چوكانلاردىن

ئالاھىدە پەرقلەندۈرۈلگەنلىكىغا دىققەت قىلغانىدى. شۇڭا، ئۇنى يولدا ئالاھىدە قورۇقداپ مېڭىشنى قالماق نۆۋكەرلىرىگە تاپىلاپ

قويغانىدى...

ھېلىقى ئالبات يىگىت بولسا، موي - ساقاللىرى ئەمدىلەتتىن خەت تارتقان، قەددى - قامەتلىك بىر خارەت^① ئىدى.

بىر سوپى سەردار قالماق شاھنەسىنى كۆرۈپ، دەرھال يەرگە قولىنى تىرەپ پۈكلەندى — دە:

— قاراخان ئالىيلىرىغا سالامدىن سۇڭرە مەلۇم بولغاچكى، چېرىكلىرىمىز ئالدىدا قاچقان ئالتە نەپەر ئالباتنى تۇتالماپتۇ. بۇ

ئىككىسى كىشەننى تولۇق چاقالمىغانىكەن، ئاسانلا تۇتۇۋالدۇق.

① خارەت — ياغاچچى.

پىرىمىزنىڭ قائىدىسى بويىچە ياغ قايناق قىلىشىمىز كېرەك ئىدى. ئەمما... — دېيىشىگە، قالماق شاھنەسى:

— ياغنى ئىسراپ قىلىپ قانداق قىلاي دەيسەن! يانتاقتا كۆيدۈرسەڭمۇ ئوخشاشلا كۆيۈۋېرىدۇغۇ؟! — دەپ ئۇنىڭ گېپىنىڭ بېلىگە تېپىۋەتتى.

قالماق شاھنەسى ھېلىقى تۇتقۇن ئالباتنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئۇنىڭ باش - ئايىغىغا سىنجىلاپ قاراپ چىققاندىن كېيىن ئاندىن ھېلىقى تۇتقۇن غالىچا چوكاننىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە قولى بىلەن ئۇنىڭ ئېڭىكىنى كۆتۈرۈپ ئەرگىلەتتى:

— ئاپپاق قىز، ئات - جۇنۇڭ نېمە؟

— چاپامسەن، كۆيدۈرمەسەن، ئىختىيار ئۆزۈڭدە، ئات - جۇنۇمنى سوراپ نېمە قىلىسەن؟

— بۇ قىزنىڭ قولىنى باغلاقتىن ئازاد قىلىڭلار! — دەپ بۇيرۇق بەردى قالماق شاھنەسى نەۋكەرلەرگە.

قالماقلار قىزنىڭ قولىنى بەندىلىكتىن بوشاتتى. قالماق شاھنەسى:

— قىزنى خان چېدىرىغا ئېلىپ كىرىڭلار! — دېدى - دە، ئۆزى خان چېدىرىنىڭ ئىچىگە كىرىپ كەتتى.

نۆۋكەرلەر قىزنى خان چېدىرىغا ئېلىپ كىردى. قالماق شاھنەسى نۆۋكەرلەرگە:

— چىقىپ كېتىڭلار! — دەپ قولىنى سىلكىدى.

خان چېدىرىنىڭ ئىچىدە قالماق شاھنەسى بىلەن ناتىۋان ئۇيغۇر قىزىلا قالدى.

— ھەي قىز، نېمىشقا قاچتىڭ؟ مەن «قاچقانلار كۆيدۈرۈلىدۇ!» دېمەيمىدىم؟

— ئەرگىنلىككە ئىنتىلىش — ھەر قانداق ئىنساندا بولىدىغان خىسلەت، — دەپ دادىل جاۋاب بەردى تۇتقۇن قىز، — مۇبادا ئۇنىڭدا ئىنسانىي غۇرۇر بولىدىغان بولسا!

— ماڭا خوتۇن بولۇشقا ماقۇل بولساڭلا، سېنى ئوتتا كۆيدۈرمەيمەن! — دېدى قالماق شاھنەسى خىرقىراپ كۈلۈپ تۇرۇپ، — تىرىك قالسەن — دە، مېنىڭ قوينۇمدا يېتىپ، دۆلەت كۆرسەن! مەن سېنى گۈل قىلىپ چېكەمگە قىسشەن مۇمكىن!

— سېنىڭ قوينۇڭدا ياتقۇچە، گۈلخاننىڭ قوينىدا ياتارمەن! سەندەك ئىمانسىز قالماقنىڭ گۈلى بولغۇچە، يانتاقنىڭ گۈلى بولارمەن!

— ياش جېنىڭغا ئىچىڭ ئاغرىسۇن ھەي نادان قىز! — ئىشىكىڭدە ئىت كەبى يالاق يالاپ خورلۇق ئىچىدە ياشغۇچە، بۇنداق جاننى يانتاقنىڭ ئوتىدا ئۆرتىۋەتكەن مىڭ ياخشى!

— خەير، ئۆزۈڭگىمۇ قىلدىڭ، ماڭىمۇ قىلدىڭ! ھوي، قايسىڭلار بار؟ ئېلىپ چىقىپ كېتىڭلار! جازانى دەرھال ئىجرا قىلىڭلار!

ئىككى سوپى چېرىك بىلەن ئىككى قالماق چېرىكى تۇتقۇن قىز بىلەن تۇتقۇن خارەتنى سۆرىگىنچە يانتاق دۆۋىسىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىشتى.

— ئەگەر، مەقسىتىڭ بىزنى ئوتتا كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈرۈش بولسا، — دەپ ۋارقىرىدى ھېلىقى ياش خارەت، — سۆيگىنىمدىن ئاۋۋال مېنى كۆيدۈرۈش! — ياق! مېنى ئاۋۋال كۆيدۈرۈش! ھېچ بولمىغاندا مەن ئۆلۈپ بولغۇچە، يىگىتىم بولسىمۇ تىرىك تۇرسۇن! چېرىكلەر ئىككىلىنىپ قېلىشتى.

— ياق، ھەر ئىككىلىنى تەڭ ئوتقا تاشلاڭلار! — دەپ بۇيرۇق قىلدى قالماق شاھنەسى.

بىر سوپى چېرىك بىلەن بىر قالماق چېرىكى ھېلىقى ئالبات يىگىت بىلەن غالچا چوكاننىڭ ئەتراپىغا دۆۋىلەنگەن يانتاققا ئوت

ياقتى. قۇرۇق يانتاق گۈپپىدە ئوت ئالدى — دە، چاراسلاپ كۆيگىلى تۇردى.

بۇ پاجىئەگە زادىلا چىداپ تۇرالمىغان شاھ مەشرەپ ئۇلارنى ئوتتىن قۇتقۇزۇپ چىقىش ئۈچۈن ئۆزىنى ئېتىۋىدى، ئىككى قالماق چېرىكى نەيزىلىرىنىڭ ئۈچىنى ئۇنىڭ بېقىنىغا تىرەپ تۇرۇۋالدى...

دۆۋىلەنگەن يانتاقلار راسا پاراسلاپ كۆيۈپ، قىز بىلەن يىگىتنى يالماپ يۇتۇشقا باشلىدى. قىز بىلەن يىگىت ناھايىتى تېزلا پەلەككە كۆتۈرۈلگەن ئوت لاۋىسى ئىچىدە كۆزدىن غايىب بولدى...

شاھ مەشرەپ بۇ زالىملارنىڭ ئىنسان قېلىپىدىن چىققان بۇنداق ۋەھشىيلىكلىرىگە شاھىت بولۇپ قېلىشنى زادىلا ئويلاپ باقمىغانىدى. شۇڭا، ئۇ تۇرغان يېرىگىلا تىزلىنىپ چۆكتى — دە، ئىككى قولىنى دۇئاغا ئېگىز كۆتۈرۈپ:

— ئىلاھا پاك پەرۋەردىگارا، ئەھدە سەمەدا مەلەكا پادىشاھا كىردىگارا، ئەگەر مۇسۇلمانلارنىڭ ساڭا قىلغان تاغەت — ئەمەللىرىنىڭ ۋە كۆزىدىن ئاققان قان ياشلىرىنىڭ سېنىڭ دەرگاھىڭدا قۇربى يېتىدىغان بولسا، ئۇل خۇنرىلارنىڭ باشىغا غەزىپىڭدىن قار — بوران ياغدۇرغايىسەن. ئەجەل تاشلىرىنى ئۇلارنىڭ شۈم باشلىرىغا ئاتقايسەن! — دەپ زار - زار قاقشىدى...

*

*

*

ئىلىبالىققا كېتىۋاتقان بۇ غايەت زور كارۋان سېپى ئون كۈندىن كېيىن مۇزدۇۋانىنىڭ تېگىدە پەيدا بولدى. قالماق شاھنەسىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە 200 قاتار تۈگىدىن تەشكىل قىلىنغان تۆگە كارۋىنى ھەممىنىڭ كەينىدە ماڭىدىغان، ئاتلىق

قالماقلار غالچا چوكانلارنى ئېلىپ ھەممىنىڭ ئالدىدا ماڭىدىغان،
 قالماق شاھنەسى ۋە پىيادە قالماق چېرىكلىرى غالچا يىگىت ۋە
 ئالباتلارنى ھەيدەپ ئوتتۇرىدا ماڭىدىغان، سۈپى چېرىكلەر كارۋان
 بىلەن بىللە ماڭىدىغان بولدى. كۈن قايرىغاندا ئۇلارنىڭ
 ئالدىنقى يېرىمى مۇزداۋاننىڭ ئۈستىگە چىقىپ بولالدى.
 تەڭرىتاغلىرىنىڭ ھەيۋەتلىك ئاقباش چوققىلىرىنى قارا
 بۇلۇتلار قاپلىۋالغانىدى. كىشىلەر داۋاننىڭ ئۈستىدە تىمىسقىلاپ
 كېتىپ بارغاندا، ھاۋا بىردىنلا ئۆزگىرىشكە باشلىدى. بىرنەچچە
 دەقىقىنىڭ ئىچىدىلا ئاسمان بىلەن داۋاننىڭ ئۈستىنى پەرق
 ئەتكىلى بولماي قالدى. چاقماق قارا بۇلۇتلارنى يىرتىپ
 تاشلىيالمىۋاتقاندى. ھەيۋەتلىك گۈلدۈر مايا داۋاننىڭ باغرىدىكى
 بۇلۇتلار ئارىسىدا ئېغىنىغاندىن كېيىن داۋان ئۈستىدە ياز
 يامغۇرى شارقىراپ ياغقىلى تۇردى. بىردەمدىن كېيىن قار
 ئارىلاش يامغۇرغا ئۆزگەردى. شىمال تەرەپتە چېقىلغان چاقماق
 گويىكى قارا بۇلۇتنىڭ بىر پارچىسىنى يىرتىپ تاشلىۋەتكەندەك
 بىرمۇنچە يەرنى ئاپئاق قىلىپ يورۇتۇۋەتتى. يامغۇر ئارىلاش
 چىقۇۋاتقان بوران داۋان ئۈستىدە پىيادە ۋە ئاتلىق كېتىۋاتقانلارنى
 ئاتلىرى بىلەن قوشۇپلا ھاڭغا ئۇچۇرۇۋەتكۈدەك تىترىتەتتى.
 ئالباتلار تەمتىرەپ نېمە قىلىشنى بىلمەي تۇرۇپ قېلىشۇپتى،
 ئالدى تەرەپتىن قالماق شاھنەسىنىڭ «شۈلۈن! شۈلۈن بول!»
 دەپ توۋلىغان قەھرىلىك ئاۋازى ئاڭلاندى. قالماق چېرىكلىرىنىڭ
 قولىدىكى سىم قامچىلار ئالباتلارنىڭ، غالچا چوكان ۋە غالچا
 يىگىتلەرنىڭ باشلىرىغا تاراسلاپ تەگكىلى تۇردى. ئادەملەر داۋان
 ئۈستىدە بىر قەدەم - بىر قەدەم ئالغا سىلجىشقا باشلىدى. دەل
 شۇ چاغدا، كېتىۋاتقان ئادەملەرنىڭ بېشىنىڭ ئۈستىدە يەنە بىر
 چاقماق دەھشەتلىك چېقىلدى - دە، بىر پارچە ئوت ئۇدۇل
 قالماق چېرىكلىرىنىڭ سېپىنىڭ ئۈستىگىلا چۈشتى ۋە ۋال -
 ۋۇل قىلىپ ئوت چاقناپ كەتتى. كۆيگەن گۆشنىڭ سېسىق

پۇرقى ئادەملەرنىڭ بۇرنىغا پۇرىدى، ئادەملەر سەسكىنىپ كېتىشتى! «ۋاي بولمىدى! نويۇننىڭ بېشىغا چېقىن چۈشۈپ كەتتى! ۋاي، ئادەملەر ھاڭغا دۈمىلاپ كەتتى!» دەپ ۋەھىمىلىك ۋارقىرىغان ئاۋازلار، ھاڭغا چۈشۈپ كېتىۋاتقان ئادەملەرنىڭ دەھشەتلىك چىرقىراشلىرى ئاڭلاندى...

قارا يامغۇرنىڭ توختىشى ۋە ھاۋانىڭ ئېچىلىشى بىردەملىكلا ئىش ئىدى. شامال قارا بۇلۇتلارنى بىر چەتكە سۈرۈپ ئېلىپ كەتكەنىدى. داۋان ئۈستىدە كۈن پارقىراپ ئۆز جامالىنى كۆرسەتتى.

قالماق شاھنەسىنىڭ نازارىتىدە كېتىۋاتقان غالچا چوكان، غالچا يىگىتلەر ۋە ئۇلارنى ئېلىپ ماڭغان قالماق چېرىكلىرى ئەمدى داۋان ئۈستىدە كۆرۈنمەيتتى. ئۇلارنى مۇزدداۋاننىڭ تېگى يوق تىك قىيالىق ھاڭلىرى يۇتۇپ كەتكەنىدى^①...

نەزمە

غەم مەنزىلىن ئۆزگە ماكان ئەتكەن بىز،
كۆز ياش تۆكۈپ يۈرەكنى قان ئەتكەن بىز.
ئالەم جاپاسىغا بىز جاپاكەشلەرمىز،
زۇلۇم ئاستىدا ئۆزىنى ناتىۋان ئەتكەن بىز.

— ئوبۇل ھەسەن رۇداكى

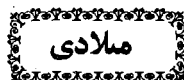
① تارىخىي مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، شۇ قېتىمقى قارا - بوراندا جەمئىي 1900 ئادەم ھاڭغا چۈشۈپ كەتكەنىدى. قالماق شاھنەسى زەڭگىمۇ شۇ قېتىمقى قارا - بوراندا ھاڭغا چۈشۈپ كەتكەنىدى.

ئونىنچى باب

ئەل قىساسى مەنەلەھق!

— ئەي زالىم، بۇ كۆك ئاسمان گۈمبىزىدە
كۆرۈنگەنلەرنى يۇلتۇز دەپ ئويلاپ قالما، ئۇ
سېنىڭ بېشىڭغا تەگكۈچى مالا مەت
تاشلىرىدۇر!

1692 - يىلى (مايمۇن يىلى) باش ياز.

قەدىمكى ئاستانە — يەكەن شەھىرىنىڭ يۇقىرى كۈنپېتىش
تەرىپىدە، شەھەردىن تەخمىنەن يىگىرمە چاقىرىم يىراقلىقتا
ئىشقىول دەپ ئاتىلىدىغان بىر قەدىمكى يۇرت بار ئىدى. يىلدا بىر
قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان ۋە بەش ئاي داۋاملىشىدىغان «ئىشقىول
سەيلىسى» مانا مۇشۇ يەردە ئۆتكۈزۈلگەچكە، بۇ يۇرت پۈتۈن
قەشقەرىيە ھۇدۇتلىقىدا يىراق - يېقىنغا مەشھۇر ئىدى.

ئادەتتە ھەر يىلى باھار كېلىپ، گۈل - چېچەكلەر ئېچىلىپ
ئۈجمە پىشقاندىن باشلاپ تاكى قارا قوغۇن پىشقانغا قەدەر بولغان
بەش ئاي ئىچىدە ھەر جۈمە كۈنى يۇرت - يۇرتلاردىن سەيلىچىلەر
بۇ جايغا كېلىپ سۇ بويىدىكى سالقىن، ھاۋالىق تال سۆگەتنىڭ
تەنگە راھەت بېرىدىغان سالقىن سايىسى ئاستىدا بەزمە تۈزۈشۈپ

بارائەت ئۆتكۈزۈشەتتى.

يولنىڭ ئىككى تەرىپى بۈك - باراقسان دەل - دەرەخلىك بولۇپ، ئاسمانغا قاراپ تىك ئۆسكەن سۇۋادان تېرەكلەر، سەرۋى قامەتلىك چىنارلار يولغا قويۇق سايە تاشلاپ تۇراتتى. پىيادە، ئېشەكلىك ۋە مەپىلەردە ماڭغان سەيلىچىلەر توپ - توپ بولۇشۇپ، گەپتانلارنىڭ ئېيتىپ بەرگەن قىزىقارلىق چۆچەكلىرىنى ئاڭلىغاچ يول ماڭسا، يەنە بەزىلىرى يول بويىدىكى ئۈجمىگە چىقىشۇپ، توپۇچە ئۈجمە يەپ، باش يازنىڭ پەيزىنى سۈرەتتى. يولدا كېلىپ - كېتىپ تۇرغان ھارۋا - مەپىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيتتى.

بۇ يەر جەننەتنىڭ ئۆزى ئىدى! ھاۋاسى كىشىگە يېقىشلىق بولۇپ، باغلىرىدا مېۋىلىك دەرەخلەر، بۇ باغلارنى ئايلىنىپ ئاقىدىغان ئېرىق - ئۆستەڭلەردىكى زۈمرەتتەك سۈزۈك سۇلار، سۇ بويىدا ھۈپپىدە ئېچىلغان رەڭگارەڭ گۈللەر، قۇشلارنىڭ چۈچۈك سايىراشلىرى سەيلىچىلەرگە باشقىچە زوق بەخش ئېتەتتى. ھەر جۈمە بولىدىغان ئىشقىل سەيلىسىدە بۇ يەر بىردەمدىلا ئادەم دېڭىزىغا ئايلىناتتى. ئاشپەزلەر، سامسەپەزلەر، قاسساپ، كاۋاپچىلار، زاسۈيپەزلەر ۋە ھەر خىل ئۇششاق يېمەكلىكلەرنى ساتقۇچىلارنىڭ خېرىدار چىللاپ ۋارقىراشقان خىلمۇ خىل ئاۋازلىرى بۇ سەيلىگاھ ئاسمىنى چاڭ كەلتۈرۈپ ياڭراشقا باشلايتتى:

— ماۋۇ بىر مانتا، ئىككى مانتا، ئۈچ مانتا! ... مانتا، مانتا، ئوتتۇز مانتا! كېلىڭلار، ئوغۇل بالىلار يەيدىغان تاماق بۇ! ئەجەب ئوخشايتۇ ماۋۇ سامسا، گۆش يەپ، ياغ چاينا! ... ساراڭ دۇغ^① يۈرەكنى ياشارتىدىغان ساراڭ دۇغ! ... غىزا - تاڭملارنىڭ مەزىلىك پۇراقلىرى سەيلىچىلەرنىڭ

① ساراڭ دۇغ — قىيام، مۇز قېتىق قاتارلىقلار ئارىلاشتۇرۇپ ياسىلىدىغان مېجەش دۇغ. ئىشقىلنىڭ ساراڭ دۇغى ئاچچىق - چۈچۈكلۈكى بىلەن مەشھۇر ئىدى.

دىماغلىرىنى غىدىقلاپ، ئىشتىھاسىنى ھېلىدىن - ھېلىغا قوزغاپ تۇراتتى. . . .

سەھراللىق غۇنچە بويلىق لىۋەن قىز - چوكانلار مەخسۇس ئىشقىل سەيلىسى ئۈچۈن تەييارلىغان شېرىن - شەربەت ئۈجمە ھالۋىلىرىنى تاۋاق - تاۋىقى بىلەن ئالدىغا تىزىشۋېلىپ، ئۆز ئەتراپىغا ھالۋا خۇمارلىرىنى يىغاتتى.

باغلاردا قوللاردىكى دۇتار - تەمبۇر ۋە راۋاپلىرىنى زارلىتىپ، يۈرەكنى لەرزىگە سالدىغان شوخ مۇزىكىلارغا چالغان سازەندىلەر يېقىملىق ئاۋازلىرى بىلەن تەڭكەش قىلىپ غەزەلخانلىق قىلىشسا، ئەتراپتا ئولتۇرغانلار ئۈسسۈلغا چۈشەتتى. دارۋازلار، سېھىرگەرلەر كىشىنى ھەيرانۇ - ھەس قالدۇرىدىغان ئاجايىپ ھۈنەر - ئويۇنلىرى بىلەن سەيلىچىلەرنى ئۆز ئەتراپىغا يىغسا، مەدداھ - ۋائىزلار ئاشىق - مەشۇقلار ھەققىدىكى داستانلارنى، جەڭنامىلەرنى سۆزلەپ، كىشىلەرنى گاھ يىغلىتىپ، گاھ كۈلدۈرەتتى. چايخانلارنىڭ بۈگۈنكىلىرىدە ۋە ئۆستەڭ بويىغا قۇرۇلغان كات - مىسىللەردە چايخور قېرىلار چاي ئىچىشكەچ دەقيانۇسنىڭ ۋاقتىدىن قالغان كونا پاراڭلارغا چۈشۈپ كېتىشەتتى.

خوتۇن - قىزلارمۇ بۇ سەيلىلەرنىڭ سىرتىدا قالمايتتى. چىرايلىق ياسىنىشقان چوكان - سېكىلەكلەر، قىرىق كۈكۈللىق زىبا قىزلار باغۇ - ئېرەملەردە ئايرىم سورۇن تۈزۈشۈپ قىرىق قىز ئولتۇرۇشىغا قاتنىشىپ، سەيلىگە ھۆسن قوشاتتى.

پالۋان چېلىشچىلار ئۆز ئارا تۇتۇشۇپ، كۈچ سىنىشاتتى. . . . «مال خېلى بىلەن، ئادەم قاياشى بىلەن» دېگەندەك، خوراز سوقۇشتۇرغۇچىلار، قوچقارۋازلار، ئىناچىلار، كالا سوقۇشتۇرغۇچىلار، كەكلىك، بۆدۈنۋازلار، ئوغرى - قىمارۋازلار ۋە باشقا ھەر كەسپتىكىلەرمۇ ئۆز تائىپىسى بىلەن كۆڭۈل ئېچىشاتتى. ھېچكىمنىڭ ھېچكىم بىلەن كارى

بولمايتتى. سەيلچىلەر ئويىناپ - كۈلۈپ چارچىغاندا، توپا ئېقىنىغا قانغۇچە سۇغا چۆمۈلۈپ، ئاندىن قۇمغا كۆمۈلۈپ، ئاللانىڭ نېمىتىدىن، سېخى تەبىئەتنىڭ گۈزەل مۇھىتىدىن قانغۇچە بەھر ئېلىپ ھۇزۇرلىناتتى. قارا قوغۇن پىشقاندا، سەيلچىلەر بارا - بارا ئازلاپ، بۇ يەر بىلەن خوشلىشاتتى - دە، بىر پەسلىدىن كۆپرەك قاينىغان بۇ سەيلگاھ ئادەتتىكىدەك قىشنىڭ جىمجىتلىقىغا چۆكەتتى.

بۈگۈن بۇ يىلقى ئىشقىل سەيلىسى باشلانغان تۇنجى جۈمە ئىدى. بىراق، يوللاردا كېتىۋاتقانلار سەيلچىلەر بولماستىن، بەلكى سوپىلارنىڭ نازارىتىدە ھەيدەپ مېڭىلغان توپ - توپ ھاشارچىلار ئىدى. ئادەتتە جۈمە كۈنى قىزىپ كېتىدىغان ئىشقىل جامەسىنىڭ ئالدىدىكى كەڭرى سەينا ھازىر چۆللىشىپ بوران ئۇچۇرۇپ تۇراتتى. سوپىلارنىڭ كىشىلەرنى ھاشارغا ھەيدەپ چاقىرىشقان ئاۋازلىرى بىلەن بالىلار ۋە ئاياللارنىڭ يىغلىغان ئېچىنىشلىق ئاۋازلىرى ھەممە ياقنى قاپلىغانىدى.

— گەييۈھەنناس، ئىشتىڭلار ئامۇ - خاس! يۇرت بېگى، مېڭىبېگى، تۈمەن بېگى، مېڭىبېشى، يۈز بېشى، ئون بېشى، كۆك بېشى، قاپ بېشى، چوڭ - كىچىك، ئۇلۇغ - ئۇششاق مۇرشىد - مۇخلىسلار، ئاڭلىمىدىم دېمەڭلار، بۈزۈكۈم ئاپاق خان خوجامنىڭ پەرمانىدۇر بۇ! ئون بەش ياشتىن ئاتىمىش ياشقىچە بولغان بېجىرىم ئەر، قىران ئوغۇللارنىڭ بەرى بۈزۈكۈر پېشۋا خوجام مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشاننىڭ سەرمازارى^① ۋە باشقا مازارگاھلار، مۇقەددەس قەدەم جاي، قۇتبخانلار ھاشىرىغا تەخىرسىز ماڭغاي، قەتئىي ھايالشمىغاي! مۇشۇ جاكارنامىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن يۇقىرىقى ئادەملەر بىردىن

① سەرمازار - قەشقەر ھەزرىتىگە ئاپاق خوجا مازىرىنىڭ بۇرۇنقى نامى.

كەتمەن، بىردىن زەمبىل، بىردىن قاپ ۋە ئوزۇق - تالقان، قىلىچ - قالقان، چويۇن داڭقان قاتارلىق لازىمەتلىكلەرنى ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئېلىپ كېلىپ، ھەزرىت ياغدۇدىكى مازار خوجام ھاشىرىغا ئىشلەپ قايتقاي! مۇبادا، بۇ مۇبارەك ئىشقا سۇسلۇق قىلىپ، ئىشنى ئاقساقۇچىلار كۆرۈلسە، قاتتىق جازاغا تارتىلىپ قازا يولى ھاشىرىغا ھەيدەلگەي! ھەرگىز رەھىم - شەپقەت قىلىنمىغاي! ئەيىۋەنناس، ئاڭلىمىدىم دېمەڭلار ئامۇ - خاس!...

قەشقەر شەھىرىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىگە جايلاشقان ياغدۇ دېگەن يەردىكى مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشاننىڭ مەقبەرىسى بۇنىڭدىن ئون يىل ئىلگىرى غەزەپلەنگەن ئالىمان تەرىپىدىن كۆيدۈرۈپ تاشلانغاندىن بۇيان، ئاپاق خوجا ئاتىسىنىڭ مازىرىنى يېڭىۋاشتىن ياسىتىش ئۈچۈن ئۇدا بىرنەچچە قېتىم تەمشەلگەن بولسىمۇ ئەمما ئىلىبالىققا گەۋدەتلىدىغان ئولپان - سېلىقنى ئۆز ۋاقتى - قەرەلىدە تەييار قىلىش ئۈچۈن پايىپتەك بولۇپ زادىلا پۇرسەت چىقماي كەلگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۆزلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتىگە زادىلا تەن بەرمەيۋاتقان قارا تاغلىقلار بىلەن سابىق سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى ئۆز ئاراتىل بىرىكتۈرۈۋېلىپ، ھېلى ئۇ يەردە توپىلاڭ كۆتۈرسە، ھېلى بۇ يەردە ئاھالىنى قۇترىتىپ، ئىش چىقىرىپ، ئاپاق خوجىنىڭ بېشىنى ئوچاق ئېتىۋەتكەنىدى.

نەھايەت، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، قارىغاندا، مۈلكىي قەشقەرىيەدە غەلىبانلارنىڭ قۇيرۇقى ئۈزۈلۈپ جاھان تىنچىغاندەك قىلاتتى. شۇڭا، ئاپاق خوجا چۈشىگە تولا كىرىپ ئارام بەرمەيۋاتقان مەرھۇم ئاتىسى مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشاننىڭ روھىنى خۇش قىلىش ئۈچۈن، بۇ يىل ئىشقىل سەيلىسى باشلانغاندىن تارتىپ كەڭ كۆلەمدە ھاشار تۇتۇپ، سەرمازار، خانىقا، مۇقەددەس قەدەم جاي ۋە قۇتبىخانلار قۇرۇلۇشى قىلىشقا پەرمان چۈشۈردى. بۇ «سەرمازار ھاشىرى» يېزا - قىشلاقلار ئۈچۈن

ئاپەت بولدى! ئاھالە ئارىسىدىكى 16 ياشتىن ئاتىش ياشقچە بولغان ئەرلەرنىڭ ھەممىسى ئات - ئۇلاغلىرى بىلەن قوشۇپ ھاشارغا ھەيدەپ كېتىلدى. ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرىنىڭ ھەممىسى تېخى سۆڭىكى قاتىمغان ئۆسمۈر ئوغۇللار، قېرى - چۆرىلەر ۋە خوتۇن - قىزلار بىلەن چامبۇل ئېشەكلەرگە قاراشلىق قالدى. يەرلەر تېرىقسىز، بۇغدايلار ئورۇقسىز، خامانلار تېپىكسىز، قوناقلار پەرۋىشسىز قالدى! دېھقانلار قاقشىماقتا ئىدى! يەرلەرمۇ قاقشىماقتا ئىدى!

*

*

*

بۇ يىلقى تومۇز بالدۇر كىردى، ئېتىزلىقتىكى بۇغدايلار تۇتاش سارغىيىپ پىشپ كەتكەنىدى. تومۇزنىڭ زەھەردەك ئاپىتى ھەممە نېمىنى كۆيدۈرمەكتە. يەكەننىڭ تومۇز ئايلىرىدا بولىدىغان تىنچىق ئىسسىق يەر - جاھاننى قىزىتىپ ھامامغا ئايلاندۇرۇۋېتىدۇ. شۇڭا، يەكەندە كىشىلەر بۇنداق ئىسسىقنى «سېرىق ئىسسىق» دەپ ئاتىلاتتى.

ئۇزاقلاردا چاڭ - توزاندىن ھاسىل بولغان ئاقۇچ بۇلۇت يۇقىرى ئۆرلىمەكتە. يىراقتىكى بىر دۆڭنىڭ ئاستىدىكى سوزۇنچاق ئېتىزنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر چوڭ، بىر كىچىك قارا گاھ ئىگىلىپ، گاھ كۆتۈرۈلۈپ ئورما ئورۇۋاتقاندى. بۇ موللا قۇۋان بىلەن ئانىسى مەمىدىخان ئىدى.

موللا قۇۋانلارنىڭ ئۆيى ئىشقىلنىڭ ئايغىدىكى توپا ئېقىنى بويىغا جايلاشقاندى. توپا ئېقىنى مەھەللىنىڭ ئايغىدىن ئايلىنىپ ئاقاتتى. ئىشقىل مەھەللىسى كۈنچىقىش تەرىپى ساسلىق، ئوتتۇرىسى دۆڭرەك بىر مەھەللە ئىدى. ساسلىقنىڭ بويى تېۋىلغىلىق ئىدى. ساسلىقنىڭ ياقىسىغا قەدەر ھەممىلا يەردە كۆك يانتاق ئۆسكەن بولۇپ، ئۇ يەر - بۇ يەردىكى دۆڭغا

جىگدىلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، باشقا دەل - دەرەخلەر يوق ئىدى.

شاخلىرى كالتە، ئەڭ ئۇزۇن شېخىمۇ بىر غۇلاچتىن ئاشمايدىغان قىسقا غوللۇق تېۋىلغىنىنىڭ قويۇق يېشىل يوپۇرماقلىرى ئۈستى - ئۈستىگە ئۆسۈپ، قاتمۇقات بولۇپ كەتكەنىدى. يەرگە پۈتۈن كۈچى بىلەن مەھكەم يېپىشقان بۇ ئۆسۈملۈكلەرنى ھەرقانداق كۈچ قومۇرۇپ تاشلىيالماتتى. كىشىلەرمۇ ئۆزى تۇغۇلغان زېمىندىكى تۇپراقنىڭ خۇسۇسىيىتىگە بېقىپ ئۆسۈپ چوڭ بولسا كېرەك. موللا قۇۋان مۇشۇ كۆك يانتاق بېسىپ كەتكەن ئۈنۈمسىز تۇپراقلىق يەردە تۇغۇلۇپ ئۆستى. دادىسى ئارۋۇاخۇن ئۆتكەن يىلقى سەرمازار ھاشىرىدا گۈمبەز ئۆرۈلۈپ چۈشۈپ ئاستىدا قالغانلىقتىن مەڭگۈ ئاكا بولۇپ قالدى. موللا قۇۋان ئون تۆت ياشقا كىرگەن بولسىمۇ، بويى زادىلا ئۆسمىگەنىدى، ئۇنىڭ يەلكىلىرى تار، جەينەك - پاقالچاقلىرى خۇددى ساسلىق بويىدا ئۆسىدىغان تېۋىلغىندەك ئىنچىكە ئىدى. تېرىلىرى قورۇلۇپ كەتكەن، سۆڭەكلىرى بۆرتۈپ چىققانىدى. يۈزى قارىقۇمچاق، كۈن نۇرى كۆيدۈرگەندەك ئىدى. ئۇنى كۆرگەن ئادەمنىڭ ئېسىگە دەرھال ھېلىقى تېۋىلغا دېگەن چاتقال كېلەتتى. ئۇ ھەم پاكىز، ھەم جىۋەك ئىدى. مىجەزى تېۋىلغىندەك جاھىل، كەسكىن ۋە قاتتىق ئىدى. ئۇنىڭ لەۋلىرى بوۋاق بالىنىڭ لەۋلىرىدەك قىزىل بولۇپ، بۇ لەۋلەردىن ھەر دائىم بىر خىل مۇلايىملىق، تەبەسسۇم ئىپادىلىنىپ تۇراتتى. بۇ ئۇنىڭ چۈس ۋە قەيسەر قىياپىتىگە بەكمۇ يارىشاتتى.

موللا قۇۋان ئانىسى بىلەن ئاخىر بۇغدايلىرىنى ئورۇپ بولۇشتى ۋە تىرىشىپ - تىرىشىپ يۈرۈپ، ئاخىرقى بىر باغ ئۈنچىنىمۇ خامانغا توشۇپ بولدى. ئۇلار بۇ ئۈنچىلەرنى تەكشى يېيىتىپ خامان راسلاشقا كىرىشتى، ئۈنچىلەردىن كۆمۈر چېڭىغا

ئوخشايدىغان دىماغنى قورۇيدىغان قاپقارا بىر خىل چالڭ تۈزۈيتتى. ئەتىگەندىن بۇيان تىنماي ئۇنى توشۇغان ۋە بۇ ئۈنچىلەرنى خامانغا تەكشى يېيىتىپ چىققان موللا قۇۋاننىڭ يۈز-كۆزى قاپقارا بولۇپ كىشى تونۇيالمايدىغان ھالغا كېلىپ قالغان، ئۇنىڭ پەقەت ئۈنچىدەك چىشلىرىلا ئاپئاق پارقىراپ تۇراتتى. نىھايەت، ئۇ ئۈنچىلەرنى پايدىلاناشقا تاشلاپمۇ بولدى. ئاياغ شۇنچە ئېگىز دۆۋىلەندىكى، خاماننىڭ ئوتتۇرىسىدىكى موما ياغىچى بۇ ئۈنچىلەر ئارىسىدا كۆمۈلۈپ قالايلا دەپ قالغانىدى.

— ئانا، سەن ھاردۇق ئال، مەن ئىشلەي، — دېدى موللا قۇۋان ئانىسىغا ئىچى ئاغرىپ.

— ياق قوزام، سەن بەك ھاردىڭ. ئاۋۇ جىگدە سايىسى ئاستىدا جىندەك يېتىپ ھاردۇق ئېلىۋال، ئۇنىڭغىچىلىك مەن بېرىپ ناشتىلىقنى قىلىپ ئېلىپ كېلىي، — دېدى ئانىسى مەمىدىغان.

*

*

*

تومۇزنىڭ پىژ - پىژ ئىسسىقىدا موللا قۇۋان شۇنچە كۆپ ئورمىنى بىر ئۆزى يالغۇز دېگۈدەك ئورۇپ تۈگەتتى. كېيىن يەنە خامان ئېتىش ئۈچۈن ئانىسى بىلەن بىرنەچچە كۈن ئېغىرتاش تولۇقنى سۆرەپ يەرنى چىگىدى. مانا ئەمدى بۇ بىرنەچچە كۈندىن بېرى خامان تېپىۋاتىدۇ. ئۇ ئېغىر مېھنەت ئاستىدا ئورۇقلاپ بىر تېرە، بىر ئۈستىخان بولۇپ قالغانىدى، يۈزلىرى ئاپتاپتا كۆيۈپ، كۆزلىرى بىر يەرلەردە قايىناپ قالغان، قوۋۇزلىرى ئىچىگە كىرىپ كەتكەنىدى.

كۈن چاشگاھ بولدى، موللا قۇۋان ئارام ئالماستىن ئىشلەۋەردى. ئاپتاپنىڭ تەپتىدىن ئۇ چىلىق - چىلىق تەرگە چۆمگەنىدى. ئاچچىق تەر ئۇنىڭ كۆزلىرىگە كىرىپ

ئېچىشتۇرۇۋەتتى بولغاي، ئۇ قولنى يۈزىگە سۈركىدى ۋە قولغا چىققان تەرنى سىلكىپ چۈشۈردى. كۈن نۇرىدا پارىلداپ كەتكەن ئېگىزلىق كۆزنى قاماشتۇراتتى. موللا قۇۋان ئېگىزغا قويۇۋەتكەن چامبۇل ئېشىكىگە بىر - ئىككى قېتىم قاراپ قويدى. ئېشەكنىڭ ئەتراپىدا بىزەڭ چۈنلار، نەشتەرلىك كۆكۈيۈنلەر غوغۇلدېشىپ ئۇچۇپ يۈرۈشەتتى. موللا قۇۋان كۆكۈيۈنلەرنىڭ ئاچچىق چېقىشىغا چىدىيالماي تولغىنىپ كېتىۋاتقان بىچارە ئېشەككە ئۇزاق قاراپ تۇردى. ئەبگا ئېشەك ئاخىر چىدىيالماستىن ئېگىزغىلا ئېغىناپ بىر - ئىككى دۈمىلىدى - دە، ئورنىدىن تۇرۇپ، ئالدى پۇتىغا بېشىنى سۈركەشكە باشلىدى.

موللا قۇۋان كۈنگە قاراپ بېقىپ، ۋاقىتنىڭ بىر يەرگە بېرىپ قالغانلىقىنى سېزىپ، ئېشەكنى يېتىلەپ كېلىپ مىڭ جاپادا تولۇققا قاتتى ۋە ئېشەكنىڭ ئۈستىدىكى يېغىردىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ ئېشەككە مىندى - دە، مومنى ئايلانغان ھالدا ئۈنچىلەرنى پايدىلاناشقا باشلىدى. ئەبگا ئېشەك دەسلەپتە ئۈنچىنى يېرىپ ماڭالماي، پات - پات ئىزىدا تۇرۇۋالاتتى. ئاخىر، موللا قۇۋان ئېشەكتىن چۈشۈشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ ئېشەك بىلەن مېڭىپ ئۈنچىنى بىللە پايدىلاناشقا باشلىدى. ئۇ ئېشەك بىلەن بىر كەملەرگىچە ئۈنچىگە يېتىپ ئېگىز - پەس دەسسەپ يۈرۈپ پايدىلانغاندىن كېيىن ئۈنچىلەر سەل بېسىلغاندەك قىلدى. مانا ياغاچ تولۇق ئۈنچىلەرنىڭ ئۈستىدە شىتىر - شىتىر قىلىپ يېنىك ئايلىنىشقا باشلىدى.

چۈشكە يېقىن خاماندىكى ئۈنچىلەر خېلى ئوبدانلا يۇمشىدى، سېلىنغان ئايلاقنىڭ قارىسى كېتىپ، سامان ئاقىرىشقا باشلىدى. ئايلىنىۋاتقان تولۇقنىڭ كەينىدىن ئۇششاق، ئالتۇنسىمان توزان كۆتۈرۈلۈپ، موللا قۇۋاننىڭ بۇرنىنى ھەدەپ ئېچىشتۇرغىلى تۇردى. شۇ ئەسنادا، يانتاقلىقنىڭ كەينىدىن بىرسىنىڭ بېشى كۆرۈندى. بىر ئازدىن كېيىن موللا قۇۋان مەھەللە تەرەپتىن

كېلىۋاتقان كىشىنىڭ ئانىسى ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈردى.
ئانىسى قارا تەرگە چۆمۈلگەن، ئۇ ئىككى قولىدا تاماق
سېلىنغان ئاپقۇر بىلەن سوغۇق چاي قاچىلانغان خۇمرىنى
كۆتۈرگەن بولۇپ، قوللىرى يەرگە تەگكۈدەك دەرىجىدە
سوزۇلغانىدى.

مەمىدىخان قولىدىكى خۇمرا بىلەن تاماق سېلىنغان ئاپقۇرنى
ھېلىقى دوڭغاق جىگدە تۈۋىگە قويۇپ قويغاندىن كېيىن ئىتتىڭ
بېرىپ ئوغلىنىڭ قولىدىن ياغاچ ئارىنى ئالدى ۋە:
— قانداق بولدى قوزام، پايخاناپ بولاي دېدىڭمۇ؟ — دەپ
سورىدى.

— ھەئە، ھەممىسى پايخانىلىنىپ بولدى.
— ئۈنچىلەر قېلىن بولۇپ كەتمىگەندۇ؟
— قېلىن بولۇشنىڭ بولدى ئەمما يۇمشاپ قالار
دەيمىنا، — دېدى موللا قۇۋان خاماندىكى ئاياقتىن كۆزىنى
ئۈزمەي.

— قېنى قوزام، ئارىنى ماڭا بەر، سەن ناشتاڭنى قىلىپ
بولغۇچە، مەن ئورنۇڭدا ئىشلەپ تۇراي، — دېدى ئانىسى
مەمىدىخان.

موللا قۇۋان قولىدىكى ياغاچ ئارىنى ئانىسىغا بېرىپ، ئۆزى
ئېتىز بېشىدىكى دوڭغاق جىگدىنىڭ سايىسىدە ئولتۇرۇپ
داستىخاننى ئاچتى. ئانىسى ئۇنىڭغا بىر ئاپقۇردا قېتىق بىلەن
ئىككى زاغرا ئېلىپ كەلگەنىدى. ئۇ ئاپقۇردىكى قېتىقنى ھىجرغا
بۆلدى — دە، زاغرىدىن بىرنى ئۇششاق ئۇشتۇپ قاچىدىكى
قېتىققا چىلىدى، ئۈستىگە قېتىقتىن ئازراق قويۇپ، ياغاچ
قوشۇق بىلەن تەكشى ئىلەشتۈردى — دە، ئىشتىھا بىلەن يېيىشكە
باشلىدى. ئۇ ناشتىسىنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن دوڭغاق
جىگدىنىڭ سايىسىدە سەل ئارام ئېلىپ ياتتى. ئۇنىڭ بېشى
سايىدە، بىلىنىڭ تۆۋىنى ئاپتاپتا ئىدى. ئۇ بەكمۇ ھېرىپ

كەتكەچكە، بېشىنى قويۇپلا ئۇخلاپ كەتتى....

*

*

*

موللا قۇۋان ئويغانغان چاغدا، بېشىن بولۇپ قالغانىدى، ئۇ كۆزلىرىنى ئۇۋۇلاپ ئورنىدىن تۇردى ۋە خامانغا يۈرگۈردى.
— ئانا، ھاردىڭمۇ؟ بىچارە ئانا، سەن بەك ھېرىپ كەتتىڭ-ھە! — دېدى ئۇ.

— كەل قوزام! — دەپ قايغۇلۇق ھالدا بويىنىنى ئەگدى ئانا، — داداڭ بىچارە ساق - بېجىرىم بولغان بولسا ئىدى، سەنمۇ كىچىك تۇرۇپلا بۇنداق جاپاغا قالمىغان بولاتتىڭ! ...

ئىككى كۈندىن كېيىن خامان سورۇلدى. ئۈچىنچى كۈنى ياخشى يانچىلىماي قالغان سامان ئارىلاش چارلار يەنە پايخان قىلىندى. تۆتىنچى كۈنى خامان چەشلەندى. قىپقىزىل بۇغداي دانلىرى خاماننىڭ ئوتتۇرىسىدا دۆۋىلىنىپ پارقىراپ تۇرماقتا ئىدى. موللا قۇۋانلار بۇغدايلارنى تاغلارغا قاچىلاپ ئۆيىگە توشۇيالىمىدى. بۇغداي چەش پېتى خاماننىڭ ئوتتۇرىسىدا چوقچىيىپ تۇراتتى.

زاكاتچىدىن تېخىچە خەۋەر يوق ئىدى. چۈنكى، زاكاتچى كېلىپ چەشنى ئۆلچەپ قالماق خوجام بىلەن ئاپاق خوجامنىڭ ئۆلۈشىنى ئايرىپ بولمىغۇچە، دېھقانلار خاماندىكى چەشنى تاغلارغا قاچىلىيالمىتتى. شۇڭا، موللا قۇۋان نەچچە كېچە پاشىغا تالىنىپ خاماندىكى چەشنى ساقلاپ چىقتى. ئەتىسى ئەتىگەندە زاكاتچى يەنە كەلمىدى. چۈش بولدى، يەنىلا خەۋەر يوق. نامازدىگەرگە يېقىن، سېمىز ئاتقا مىنگەن زاكاتچى — ئىسپەندىيار سوپى دورغىلىرىغا ھارۋىسىنى ھەيدەتكۈزۈپ يېتىپ كەلدى. ئۇنىڭ چىرايى تۈرۈلگەنىدى. ئۇنىڭ سوغۇق تەلەتنى كۆرگەن

مەمىدىخاننى قورقۇنچ باستى، چۈنكى، مەمىدىخان بۇ سوغ تەلەتنى ئوبدان چۈشىنەتتى.

ئىسەندىيار سوپى مەمىدىخاننى يېنىغا كېلىشكە ئىشارەت قىلدى ۋە دورغىسىغا:

— بەشتىن ئىككىسى قالماق خوجامنىڭ ھەققىگە، يەنە ئىككىسى ھەزرىتى ئاپاق خوجامنىڭ دۆلەتخانىسىغا، بىرسى ئۆزىگە! — دەپ بۇيرۇدى.

مەمىدىخان زاكاتچى سوپىنىڭ پۇتلىرىغا ئېسىلدى:

— ئۇنداق قىلما، چىرايلىق سوپۇم! بىزگىمۇ ئىچىڭ ئاغرىسۇن! مىڭىر جاپالاردا ئالغان ئاشلىق بۇ! بىزگىمۇ ئازراق قالدۇر. بولمىسا، بۇ يىل قىشتا ئاچلىقتىن ئۆلىمىز! ئىنساپ قىل، ئاياغلىرىڭغا سۆيەي، چىرايلىق سوپۇم!

— ۋايسىما قېرى! ھەزرىتى ئاپاق خان خوجام ھەققىڭنى قالدۇردىغۇ؟!

— مېنىڭ ھەققىم ئۈچتىن بىرى ئىدى! — دېدى بىچارە مەمىدىخان زار - زار قاقشاپ.

زاكاتچى ئاتنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ مەمىدىخانغا ئېڭىشتى ۋە ئۇنىڭ كۆزىنىڭ ئىچىگە قادىلىپ تۇرۇپ سورىدى:

— سەن تېرىغان يەر قانداق يەر؟

— خېنىيە! ①

— كىمنىڭ؟

— قالماق خوجامنىڭ!

— سۇ كىمنىڭ؟

— سۇمۇ قالماق خوجامنىڭ!

— ھەيىيەللى! شۇنداق ئىكەن، سەن قېرىنىڭ ھەزرىتى

قالماق خان خوجامنىڭ يەر - سۇ ھەققىنى بەرمەي ھەددىڭمىدى؟

① خېنىيە — خانلىق يەر دېگەن مەنىدە، ئاپاق خوجا ھاكىيىتىنىڭ ئىلكىدىكى يەرلىرىنىڭ ئورتاق نامى.

مەمىدىخان سارغىيىپ كەتتى:

— قۇلۇڭ بولاي، چىرايلىق سوپۇم، ئارۇۋاخون ئۆتكەن يىلقى «سەرمازار ھاشىرى» دا گۈمبەز بېسىۋېلىپ ناكار بولغاندىن بېرى، پۈتۈن روزىغارىمىز مۇشۇ مۇشتۇمدەك بالىمىزغا قاراشلىق بولۇپ قالدى. بىز غېرىب - غۇرۋالارنىڭ قىشلىق ئوزۇقىنى قالدۇرۇپ قوي، بولمىسا ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كەتسەك، ئۇۋالىمىز ساڭا بولىدۇ.

ئەمما ئىسەندىيار سوپى ھەرگىز ئېرىدىغاندەك ئەمەس ئىدى.

دورغا چەشنى ئۆلچەشكە باشلىدى. ئىككى چارەكنى جۇڭغار قاراخانغا، ئىككى چارەكنى ئاپاق خوجىنىڭ دۆلەتخانىسىغا، يېرىم چارەكنى بولسا، زاكاتچى سوپىنىڭ تەركە ھەققى ئۈچۈن، ئاخىرقى يېرىم چارەكنى «ھەزرىتى ئاپاق خان خوجامنىڭ ھىممىتى» ئۈچۈن موللا قۇۋانلارغا قالدۇردى. يېڭىدىن تۆكۈلۈۋاتقان بۇغداي دۆۋىلىرى تېزلا زورايجىلى تۈردى. ئەسلىدىكى چەش بولسا بارغانسېرى كىچىكلەپ تۈگەپ كېتىۋاتاتتى.

ئېتىز ياقىسىدىكى دوڭغاق جىگدىنىڭ شېخىدا ئەمدىلەتتىن ئۆچۈرتمە بولغان بىر قۇشقاچ بالىسى ئۈگىدەپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ ئۈستىدىكى شاختا ئانا قۇشقاچ ھازىرلا بىر ئىش يۈز بېرىدىغاندەك، بالىسىنى خۇددى بىرسى تۇتۇپ كېتىدىغاندەك ئەنسىزلىنىپ تىنماي چىكىلدايتتى.

بىرەر نەرسىگە ئىجىر - تۆھپە قانچە كۆپ سەرپ قىلىنغان بولسا، ئۇ زىيانغا ئۇچرىغاندا، يۈرەكنى شۇنچە كۆپ ئېزىدۇ! — چىرايلىق سوپۇم، رەھىم قىل! — دەپ زار - زار قاقشاپ كەتتى بىچارە ئانا، — ئىگەكىم قالماق خوجامنىڭ تېنىنى سالامەت، ھەزرىتى ئاپاق خان خوجامنىڭ مەرتىۋە - دەرىجىسىنى تېخىمۇ ئۇلۇغ قىلغاي. ھەزرىتى ئاپاق خان خوجام قالماق

خوجاملارنى بۇ يەرگە باشلاپ كەلگەندە: «تار كوچاڭلارغا كىرمەيمىز، نەرسە - كېرەكلىرىڭلارغا تەگمەيمىز، خوتۇن - قىزلىرىڭلارغا چېقىلمايمىز!» دېسە، راست ئوخشايدۇ، دەپ چىنىپ ئۆتۈپ قالماق خوجاملار بىلەن يىغلاپ كۆرۈشۈپتىكەنمىز. شۇ يىغلىغانچە ھالا بۈگۈنگە قەدەر يىغلاۋاتىمىز! ئۇلۇغ ئاپاق خان خوجامنىڭ ئەمرىگە بويسۇنۇپ، ئۆشەرە - زاكاتقا بارلىق ۋەجۇ - ۋەسلىمىزنى بەردۇق! قانداقمۇ قىلارمىز ئەمدى؟ بىر دەم «ساھىپ جام»، بىر دەم «قوش پۇلى»، بىر دەم «دېيەك پۇلى»، بىر دەم «سامان پۇلى»، بىر دەم «مىراب پۇلى»، بىر دەم «تاناپ پۇلى»، بىر دەم «مۆھۈر ھەققى»، بىر دەم «تەركە پۇلى»، بىر دەم «سەرلەن»، بىر دەم «ئوتۇن پۇلى»، بىر دەم «يول پۇلى»، بىر دەم «تەرى قارا»، بىر دەم «سەرمازار»، بىر دەم «قەدەم جاي»، بىر دەم «خانىقا»، بىر دەم «قۇتبىخانا»... ①، ئاھ، ساناۋەرسەڭ ئايىغى يوق!

مەمىدىخان ئۆزلىرىگە قالدۇرۇلغان بۇغداينىڭ بارغانسېرى ئازلاپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، زاكاتچىغا يالۋۇرۇپ باقتى، قاقشاپ باقتى، ئاخىر ئاڭلىمىغاندىن كېيىن دۇئاغا كۆتۈرىدىغان ئىككى قولىنى ئاسمانغا كۆتۈرۈپ، ئىسغەندىيار سۈپىنىمۇ، قالماقلارنىمۇ، ئاپاق خوجىنىمۇ قارغاشقا باشلىدى:

— ئىلاھا پاك پەرۋەردىگارا، ئەھدە سەمەدا مەلەكا پادىشاھ كىردىگارا، ئەگەر مېنىڭ ئوغلۇمنىڭ ۋە مېنىڭ قىلغان تائەت - ئەمەللىرىمنىڭ، كۆزلىرىمدىن ئاققان قان - ياشلىرىمنىڭ سېنىڭ دەرگاھىڭدا قۇربى يېتىدىغان بولسا، شۇ بۇغدايلارنى ھەرقايسىسىغا يېڭىلى نېسىپ قىلمىغايىسەن! ھۇ كۇسا سۈپى، شۇ قالماق خوجاڭنى، شۇ ئاپاق خوجاڭنى چېكەڭگە تاڭ! مەندىن تارتىۋالغانلىرىڭنى تېۋىپقا خەجلەپ تۈگىتىرسەن! ئىلاھىم، بۇ

① ئاپاق خوجا ھاكىمىيىتى مۈلكىي قەشقەرىيەدە يولغا قويغان باج - سېلىقلارنىڭ نامى.

بۇغدايلار قارىنىڭغا زۇقۇم، ھەلقۇمنىڭغا تىغ بولۇپ قادىلار!
مەمىدىخان ئۆزىنى زادىلا تۇتۇپ تۇرالمىدى، زارلاپ يىغلاشقا
باشلىدى ۋە ئوغلىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن قۇچاقلاپ باغرىغا
باستى.

— قانداقمۇ قىلارمىز - ھە! قوللىمىزنى نەگىمۇ سۇنارمىز؟
ئاھ خۇدا، كۆزۈڭ كور بولمىسا، نېمىشقا بىز يوقسۇللارنىڭ
دەردىگە دەرمەن بولمايمىن؟! . . .

*

*

*

سەئىدىيە زامانىسىدا ئوردا تەرىپىدىن سۇ چىقىرىپ ئاۋات
قىلىنغان يەر - زېمىنلار «خېنىيە» دەپ ئاتىلاتتى. ئاپاق خوجا
زامانىسىدا مۇشۇنداق خېنىيە يەرلەر تەۋەسىدىكى يايلاق ۋە
قىشلاقلار شۇ جايدا ئولتۇرۇشلۇق ياكى ئۇنىڭغا يېقىن كەنت -
مەھەللىلەردىكى پۇقرالارغا ئىجارىگە بېرىلىپ، بۇ يەرلەردىن
كىرگەن كىرىم ئاپاق خوجىنىڭ دۆلەتخانىسىغا يىغىۋېلىناتتى.
ئۆزىنى بارچە مۇرشىد - مۇخلىسلىرىنىڭ باشپاناھى، نىجاتكارى
ۋە «قۇتبىل ئەقتاب»، «سۇلتانۇل مۇھەققىقىن» دەپ
ئاتىۋالغان ئاپاق خوجا مۈلكىي قەشقەرىيە پۇقرالىرىغا شۈنچىلىك
ئېغىر باج - سېلىقلارنى سالىدىكى، سەئىدىيەلەر زامانىسىدىكى
باج - سېلىقلار ئۇنىڭ ئالدىدا ھېچنەرسە ئەمەس ئىدى. مۈلكىي
قەشقەرىيىدىكى مۇنداق كەڭ خېنىيەلەر ئەللىك - ئاتمىش لەك^①
تاناب^② بولۇپ، ئاپاق خوجىنىڭ دۆلەتخانىسىغا بۇ كەڭ يەر -
زېمىنلاردىن يىلىغا بەش - ئالتە يۈز مىڭ تەڭگە كىرىم كىرىپ
تۇراتتى.

ئاپاق خوجا بۇ پۇللارنى ئۆزىنىڭ يۇرت - يۇرتلارغا قويغان

① بىر لەك ئون مىڭغا باراۋەر.
② تاناب - قەدىمكى ئۆلچەم بىرلىكى، تەخمىنەن بىر گېكتارغا تەڭ.

زاكاتچىلىرى ئارقىلىق يىغىۋالاتتى. ھەر يىلى خامان مەزگىلىدە، ھەرقايسى جايلاردىكى زاكاتچىلار «خېنىيەلەرنىڭ ئىجارە ھەققى تولۇق تۆلەنمىگەن ئىكەن، بىز تەركە قىلغىلى كەلدۇق» دەپ يالغانلەتنى تەھقىقلەپ باھانە - سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ، «كېمىنى تولىدۇرۇپ بېرىسەن» دەپ پۇقرانى - پەقىرلەرنى زار - زار قاقشىتىپ، نېمىسى بولسا شۇنى دۆلەتخانىغا تارتىۋالاتتى. يەنە تېخى: «مەزكۇر زېمىننى مەنكى ھەزرىتى ئاپاق خان خوجا ئىجارىگە بېرىپ، ھەققىنى ئالدىم» دەپ خەت - چەك يېزىپ مۆھۈرلەپ بېرەتتى. كېيىنچە يەنە: «ئىجارە بەرگەن خېنىيەلەرنىڭ مۆھۈر ھەققىنى بەرمىگەن ئىكەنسەن» دەپ بىر تەڭگىگە بىر چاقا^① ئون تەڭگىگە بىر مىسقال، يۈز تەڭگىگە تۆت تەڭگىدىن مۆھۈر ھەققى ئېلىپ، پۇقرادىن لەكىنىڭ - لەكىنىڭ تەڭگەنىڭ پۇل ئۈندۈرۈۋالاتتى. ھالبۇكى، بۇ پۇللار ھەر يىلى جۇڭغارلارغا تۆلىنىدىغان ئولپان - سېلىققا ۋە سەرمازار، خانىقا، قۇتبىخانا، قاشى - ساراي قۇرۇلۇشىغا سەرپ قىلىنىپ تۈگىتىلەتتى.

*

*

*

خېلى كۈنلەردىن بۇيان، موللا قۇۋان كەمسۆز بولۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭ بالىلىقى چىقىپ تۇرغان چىرايمدا، قەغەزدەك نېپىزلىشىپ كەتكەن كالىپۇكىدا بىر تامچە قان دىدارى قالمىغان، ساماندەك سارغايغان، ماغدۇرىدىن كەتكەنىدى. بېشىنى ئىككى قولىنىڭ ئارىسىغا ئېلىپ خىيال سۈرگىنى سۈرگەنىدى. پۈتۈن جېنى ۋە پۈتۈن ھاياتى كۈچى، نەپرىتى ۋە مۇھەببىتى، قورقۇنچى ۋە غەيرىتى ئۇنىڭ ئاشۇ يوغان كۆزلىرىگە

① بىر چاقا — بىر تىيىن، دېگەن مەنىدە، شۇ چاغلاردا ئەڭ كىچىك پۇل بىرلىكى ئىدى.

توپلانغانىدى. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ئارىلاپ - ئارىلاپ يىغىنىنىڭ ئۈچىدەك ئۆتكۈر غەزەپ ئۇچقۇنلاپ «لاپ» قىلىپ چاقناپ، «لاپ» قىلىپ ئۆچەتتى. ئۇنىڭدىن قورقمىسا بولمايتتى؛ ئۇنىڭدىن ئەيمىنىش لازىم ئىدى. چۈنكى، ئېتىلىپ كېلىپ ئادەمنى پارچە - پارچە قىلىۋېتىشكە تەييارلانغان قاپلاننىڭ كۆزىدىنمۇ ئاشۇنداق ئۇچقۇن يېنىپ تۇرىدۇ. بۇ ئۇچقۇن نەدىن كەلگەن؟ بەلكىم، يارىلىشىدىن تارتىپ شۇنداق تۇر. ئەڭ توغرىسى، موللا قوۋاننىڭ كۆزلىرىدىكى بۇ غەزەپ ئۇچقۇنى ئۇ چەككەن ئازاب - ئوقۇبەت، جەۋر - جاپالارنىڭ ۋە دەرد - ئەلەملەرنىڭ نەتىجىسى. بۇ ئۇچقۇن ئۇنىڭ كۆزىدە ئۇ ئەمدىلا ئېسىنى تېپىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا پەيدا بولۇشقا باشلىغان. ئۇنىڭدىن بۇرۇن، موللا قوۋاننىڭ مەسۇم كۆزلىرىدە ھەيرانلىق، قىزىقىش، خۇشاللىق نۇرلىرى چاقنايتتى...

*

*

*

مىلادى 1693 - يىلى (توخۇ يىلى). قارا قۇغۇن

پىششىقى.

ئاقسارايىنىڭ پەنجىرىلىك دېرىزىلىرىدىن قۇتبىخانا ئىچىگە قۇياش نۇرى زادىلا چۈشمەيتتى. قۇتبىخانا ئىچىدىكى جىمجىت ھۇجرىلار، ئايالما يۈلەكلەر نەقىشلىك ۋادەكلەر بىلەن ئىھاتە قىلىنغان بولۇپ، ھۇجرىلاردىن ئاشۇ ۋادەكلەك يۈلەكلەر ئارقىلىق بىر - بىرىگە ئۆتكىلى بولاتتى. ھۇجرىلارنىڭ ئىشىك - دېرىزىلىرىگە، نەقىشلىك ۋادەكلەرگە ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن بولۇپ، قۇياش نۇرىدا ۋالىلداپ پارقىراپ كۆزنى چاقىتاتتى. ھۇجرا - ئۆيلەرگە ج بىلەن سىلىق سۇۋالغان بولغاچقا، تاملىرى پارقىراپ، دېرىزىلەر يالىتىراپ تۇراتتى. ئاقساراي سەئىدىيە مېمارچىلىقىنىڭ نادىر ئۈلگىسى بولۇپ، شۇ چاغلاردا، پۈتۈن

مۈلكىي تۈركىستاندا بۇنداق كاتتا ئىمارەت ساناقلىق دېگۈدەكلا
 ئىدى. ئاپاق خوجا تەختكە ئولتۇرغاندا، ئاقسارايىنى ھەددى
 ھېسابسىز ئالتۇن - كۈمۈش سەرپ قىلىپ يېڭىۋاشتىن بېزەپ
 چىققانىدى. ئاقساراي ئىچىدىكى ھۇجرىلار بىلەن بۇ ھۇجرىلارغا
 كىرىدىغان نەقىشلىك ئىشىكلەرنى ساناپ تۈگەتكىلى بولمايتتى.
 ئەگەر بىر ئادەم ئوقۇشماي بۇ ئىمارەت ئىچىگە كىرىپ قالغۇدەك
 بولسا، ئۆمۈرۋايەت چىقالماي قالاتتى. شۇڭا، ئاپاق خوجا:
 — ئەگەر ھۆر - پەرىلەر سەيلە قىلىپ ئول مۇبارەك
 قۇتبىخانا ئىچىگە كىرىپ قالغۇدەك بولسا، چوقۇم ئېزىپ قېلىپ،
 كىرگەن يولىنى تاپالماي قالدۇ! — دېگەنىدى. ئۇنىڭ
 «قۇتبىخانا» دېگەننى مۇشۇ ئاقسارايىنى كۆرسىتەتتى. شۇ چاغلاردا
 بۇ يەر ئاقساراي دەپ ئاتالماستىن، «قۇتبىخانا» دەپ ئاتىلاتتى.
 بۈگۈن كەچ قۇتبىخاننىڭ ئىچى چىراغلارنىڭ شولىسىدا
 خۇددى باھار پەسلىدىكى سۈبھىدەك يورۇپ كەتكەنىدى. خانىنىڭ
 ئىچى شۇ قەدەر پاكىز ۋە كۆركەم ئىدىكى، گويا جەننەتۈل
 رىزۋانىنىڭ ئۆزى ئىدى. قۇتبىخاننىڭ تاملىرىنىڭ چېتىگە دەرەخ
 ۋە گۈللەر نەقىشلەنگەن، شاراب تولدۇرۇلغان شېشىلەر تامدىكى
 ئويۇق - مەرەپلەرگە تىزىپ قويۇلغان، دەرەخ شاخلىرىغا
 ئۇدۇللاپ ئېسىپ قويۇلغان ئالتۇن قەپەسلەر ئىچىدىكى تۈتى،
 تۈمۈچۈق، تورغاي، بۆلبۈل، كەكلىك ۋە خوتەن پاختىكى
 قاتارلىق ھەر خىل - ھەر ياڭزا قۇشلار مۈشكى - ئەنەرنىڭ
 خۇشبۇي ھىدى ۋە شامىلارنىڭ شولىسى ئىچىدە خۇددى بوستان
 ئىچىدە تۇرغاندەك خەندەن ئۇرۇشۇپ تىنماي سايرىشاتتى.
 قۇتبىخانا ئىچىدىكى شاھ سۈپىلارغا بېسىتلار سېلىنغان،
 ئەتلەس ۋە زەرباب داستانلار يېيىلغان، ئەيش - ئىشرەت
 لازىمەتلىكلىرى ۋە تۈرلۈك نازۇ - نېمەتلەر مول، سىررەت
 تەييارلانغان بىللۈر مەي شېشىلىرى، كۈمۈش ۋە ئالتۇن
 تىللادىن، قىممەت باھا تاشلاردىن كۆز قويۇلۇپ ياسالغان ئۇزۇن

بويۇنلۇق مەي ئىدىشلىرى تەخلەنگەن، ئاپئاق شاملار تىللا ۋە كۈمۈش شامدانلاردا نۇر چېچىپ تۇرغان، خۇشروي ۋە ئاي سۈپەت شوخ - ئويناق سازەندە - بازەندىلەر خۇشناۋا بىلەن مەجلىس ئەھلى ئەتراپىدا قارار تاپقانىدى، نەزەردىن ئۆتكەن ساقىيلار ۋە زەرباب كۇلاھ كىيگەن غۇلاملار، بەللىرىگە قىممەت باھالىق تاشلار بىلەن زىننەتلەنگەن كەمەر تاقىۋالغان مۇلازىملار ھەر يەردە خەۋەردار بولۇپ، چەيدەسلىك بىلەن باراۋەر سەپ تۈزۈشۈپ ئاپاق خوجىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈشمەكتە ئىدى. ئاپاق خوجا قۇتبىخانا ئىشىكىدە كۆرۈنۈشى بىلەن تەڭ شاھ سۈپىلاردا ئولتۇرۇشقان خوجا - ئىشان، خەلىپە - سۈپىلار دەرھال ئورنىدىن تۇرۇشۇپ تەنتەنە قىلىشتى ۋە باشلىرىنى ئېگىپ قول باغلىشىپ ھۆرمەت بىلەن سالام بىلدۈرۈشتى. ئاپاق خوجا ئۇلارنىڭ سالاملىرىغا بېشىنى بىلىنەر - بىلىنمەس لىڭشىتىپ قويدى - دە، ئۈدۈل بېرىپ تۆردىكى تەخت ئۈستىگە ئولتۇردى ۋە رەئىيەتكە «ئولتۇرۇڭلار» دەپ قولى بىلەن ئىشارەت قىلدى. بۈگۈن ئۇنىڭ كەيپىياتى چاغ ئىدى.

سەۋدەر باشى غۇلاملارغا ئىشارەت قىلىۋىدى، ھەشەمەتلىك لىباسلارنى كىيگەن ئىككى مۇلازىم ئالدىغا چىقتى: بىرىنىڭ قولىدىكى كۈمۈش پەتنۇستا ئالتۇندىن ياسالغان ئىككى جام بار ئىدى. يەنە بىر غۇلام ئالتۇن ياپقۇچلۇق بىر مەرۋايىت كوزىنى كۈمۈش پەتنۇستا ئېلىپ كەلدى. سەۋدەر باشى ئالتۇن جامدىن بىرىگە ھېلىقى كوزىدىكى خۇشپۇراق شەربەتتىن لىق تولدۇرۇپ قويغاندىن كېيىن ئۇنىڭدىن ئۆزى بىر ئوتلام ئىچتى. ئاندىن تەخت ئۈستىدە ئولتۇرغان ئاپاق خوجىغا تەۋەزۇلۇق بىلەن تۇتتى. ئاپاق خوجا ئالتۇن جامدىكى شەربەتنى سۇ بولسا كېرەك، دەپ ئويلاپ لېۋىنى جامغا تەگكۈزۈپ بىر ئوتلام ئىچتى. بۇ شەربەت ناھايىتىمۇ تاتلىق ۋە خۇشپۇراق بولغاچقا، ئۇنىڭغا بەك تېتىپ كەتتى - دە، يەنە بىر ئوتلاپ:

— بۇ نېمىدۇر؟ ئۇنىڭ نېمە پايدىسى بار؟ — دەپ سورىدى.
— بۇ شەربەتل ھاياتدۇر. ئۇ مەيخورلارنىڭ باش ئاغرىقىنى
تۈگىتىپ، مېڭە ۋە يۈرەكنى قۇۋۋەتلەندۈرىدۇ. ئۇ سەندىل ۋە
مۈشكەيىد ئەرەقى، تەرەنجىۋىل، ئانار شەربىتى، مۈشكى -
ئەنەبەر قاتارلىقلاردىن ياسالغان، — دەپ جاۋاب بەردى سەۋدەر
باشى.

ئاپاق خوجا سەۋدەر باشنىڭ جاۋابىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن
تېخىمۇ خاتىرجەم بولدى — دە، ئارقا - ئارقىدىن لىق تولدۇرۇپ
ئۈچ جام شەربەتل ھايات ئىچتى ۋە شاھ سوپىلاردا ئولتۇرۇشقان
مەجلىس ئەھلىگىمۇ ئىچىشكە ئىجازەت بەردى.
مەجلىس ئەھلى ئىچىدە يەكەننىڭ شەيخۇلىئىسلامى مىرزا
بارات ئاخۇن ئەلەممۇ بار ئىدى. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ ئاپاق
خوجىغا تەزىم قىلغاندىن كېيىن قولغا مەي توشقۇزۇلغان جامنى
ئېلىپ:

— ھەممە پاساھەتلىك سۆزلەرنىڭ ئۈستۈنى — دېدى تەنتەنە
بىلەن، — دىن، مەزھەپ، ئولۇس، ئوسۇللارنى ئەھيا
قىلغۇچى، ئالىي دۆلەت ۋە تەرىقەتنىڭ بىناسىنى تۈزگۈچى،
شەرىئەتنىڭ مەرىكە مەيدانىدا ئات چاپتۇرغۇچى، تەرىقەتنىڭ
مەيدانىنى تۈزگۈچى پالۋان، ئالەمىي ھەقىقەتنىڭ سۈپىلىرىنى
يۇقىرى كۆتۈرگۈچى، ساخاۋەتنىڭ، ئەدەلۈ - ئادالەتنىڭ خەزىنە
ئاقچۇچىنى قولىدا تۇتقۇچى، مەرىكە مەيدانىدا نام چىقارغۇچى
ئەۋلىيالارنىڭ ئەڭ پېشۋاسى، شەرىئەت، تەرىقەت، ئوسۇلى
سۈلۈك، ھەقىقەت ۋە ئومۇمەتلەرنىڭ تاجى، ئەۋلىيالارنىڭ
قۇتبىل ئەقتايى جانابىي ئالىي ھەزرىتى ھىدايتۇللا ئافاق خان
خوجىغا خاستۇر. ئول زاتنىڭ ھىدايەت ئاپتېپى جىمىكى
مۇسۇلمانلارنىڭ پېشىغا باراۋەر چۈشكەندۇر. ئوزات
يۇلتۇزلىرىنىڭ يورۇقى جىمىكى كىشىنىڭ دىلىنى يورۇتۇۋاتقان،
شۇنداق ئۇلۇغ كىشىنى بىزگە يەتكۈزگەن ئۇلۇغ ئاللاغا ئەتە -

ئاخىشلارنىڭ ھەممىسىدە شۈكۈر قىلىمىز، ھەمدۇ - سانا ئېيتىمىز! ①

مەجلىس ئەھلىمۇ شەيخۇلئىسلامنىڭ سۆزىنى تەستىقلاپ گويىكى گۈرۈلدىشىپ كېتىشتى.

— ئىنشائاللا، شۈكۈرۈللا، ھەمدۇ - سانا ئېيتىمىز! ئاپاق خوجا ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتۈردى. بۇ ئۇنىڭ مەسىلە - مەرۇپ قىلىپ، مەسنىۋى شېرىق ئوقۇيدىغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. شۇڭا، مەجلىس ئەھلى دەرھال جىم بولۇشتى. پۈتۈن قۇتبخانا چىۋىن ئۇچسا ئاڭلانغۇدەك دەرىجىدە جىمجىتلىق ئىچىدە سۈكۈتكە چۆمدى.

ئاپاق خوجا ئادىتى بويىچە ئىنتايىن يېقىملىق قىرائەت ئاھاڭىدا مەسىلە - مەرۇپ قىلىشقا باشلىدى:

گۇناھ ئالۇدىدە قۇلىمەن، قىل شافائەت ئى ئاللا،
غېرىب بىناۋا قۇلىمەن، قىل شافائەت ئى ئاللا.
خىجالەتتىن سالىپ باشىم قويغە غەرق گۈنەھلەرغە،
كەرەم كۆرگۈز قىلىبان رەھىم شەپقەت ئى ئاللا.

ئۇ مۇناجاتنى قىرائەت قىلىپ بولۇپ، سەل تىنىۋالدى — دە، ئاندىن مەسىلە - مەرۇپنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

— ۋەسەد ھەزرا تۆھپەئى تەھىيات ۋە بەرەكات ئەۋلادى
مۈكەررەم ۋە ئەرۋاجى مۇئەززەم نىسارى ۋە ئەسھابى مۇھەتتەشم
ۋە ئەتبائى مەھرەملەرى ۋەسىلەلەرى بىرلە بولغايكىم، ئۇلارنىڭ
ھەربىرلارى ستارە ئەۋج سەۋەرى ۋە سەبىيارە بۇرچ مەھتەردىلەر -
كى، «ئەسھابى كەننۇ جومى، بىئەيھۇم ئىقتەدەيتۇم ئىھە

① «تەزكىرەئى ھىدايەت»، قولىيازما.

دەپتۇم» بۇلارنىڭ شەئىنلەرىدە ۋارىدۇرلار! ① (ئۇنىڭ كەرەملىك ئەۋلادلىرى، بۈيۈك خوتۇنلىرى، ھەشەمەتلىك ساھابىلىرى ۋە مەرھۇملىرىگە يۈز مىڭلىغان دۇئا ۋە سالام تۆھپىلىرى نىسار بولسۇن. ئۇلارنىڭ ھەربىرى يۈكسەكلىك يۇلتۇزلىرىنىڭ سەردارى، ئۇلۇغلۇق سەييارىلىرىنىڭ سەركەردىسىدۇر. «مېنىڭ ساھابىلىرىم يۇلتۇزلارغا ئوخشايدۇ. ئۇلارنىڭ قايسىسىغا ئەگەشەڭلار يول تاپقىنىڭلار شۇ!» دېگەن ھەدىس شۇلارنىڭ شەندە ئېيتىلغان)

ئۇ سەل تىنىۋېلىپ، سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

— بىر غاپىل ۋە ئازغۇن، بەدىكىردار سۈپەت، سىگال دىۋانە بار ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ بەتقىلىق نەپسى ئۈچۈن، بىر جامائە خەلقىنى ئۆزىگە تەۋە قىلىش ئۈچۈن بازارغا قاراپ قەدەم قويدى. ئول خاۋارىج دۇنياغا ھېرىسمەن كىشى ئىدى. رىزىقىنى تېپىپ يېيىش ئۈچۈن ئۈستۈبىشىغا بىر يېشىل يېپىنچىنى ئارتىپ، بۇ ئىش بىلەن يامان يولغا ئۈندىگۈچى نەپسىنى خۇشال قىلماقچى بولدى. ئۇ بازاردىكى بېھىساب نازۇ - نېمەتلەرنى كۆرۈپ تاقىتى - تاق بولغان ھالدا، رىياكارلىق بىلەن ۋەز - نەسىھەتلەرنى قىلدى. ئۇنىڭغا بۇزغۇنچى نەپسى ئەگرىنى تۈز قىلىپ كۆرسەتتى. ئۇ ئاخىر قەلەندەرلىك مىكرىنى ئىشقا سېلىشقا كىرىشتى. گاھ يېقىملىق مەسنىۋى شېرىقتىن سۆزلىسە، گاھ «كەسىپ - كامالەتلىرى» نى كۆز - كۆز قىلاتتى؛ بەزىدە خەلق ئارىسىدا ئۆزىنىڭ «كەسىپ، كارامەت» لىرىنى نەقىل كەلتۈرسە، يەنە بەزىدە ئەقىل ۋە شەرىئەت يوللىرىنى ئىزھار قىلاتتى. ئول سىگال بەتبەشىرە دىۋانە مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن يۈزلەرچە مىكر ۋە ئەپسۇنلارنى ئىشقا سېلىپ، خالايتتىن بىر لوقما تائام ۋە ياكى بىر دەرەم پۇلغا ئىگە بولاتتى. كىشىلەرگە ھىيلە - مىكر

① مۇھەممەد سادىق قەشقىرى: «تەزكىرەئى ئەزىزان»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 - يىلى 1 - 10 - بەت.

ئىشلىتىپ يۈز قىسمىغا نەپەرەك ۋە ئويۇنلارنى كۆرسىتىپ، نەپىسىنىڭ تىلىگىنىنى ئۇلاردىن ئېلىپ يەيتتى. نەشە ۋە مەينىڭ تەسىرى بىلەن ھەرنەپەستە يۈز قىسمىا بۇزۇق خىياللارنى سۈرەتتى. كۆڭلىدە مىڭلىغان خام تەمە ۋە بىمەنە نىيەتلەردە بولاتتى. ئۇنىڭغا بىر كۈنى توساتتىنلا بىر مەردانە ۋە ئۇلۇغ كىشى ئۇچراپ قالدى. ئۇ كىشى ناھايىتى كامالەتكە يەتكەن كارامەت ئىگىسى ئىدى. ھېلىقى غاپىل سىگال دىۋانە بۇ ئاقىل كىشىنى كۆرۈشى بىلەنلا يامان ھالەتكە چۈشۈپ قالدى ۋە چىرايىنىڭ ئۆڭى ئۆچتى. ئۇل ھەزرىتى ئەزىزان بۇ غاپىلغا:

— ئالدىڭدا ئېرىشكەن نەرسىلىرىڭنى ماڭا ئۇزاتقىن، تاپقان سەدىقىلىرىڭنى مەن كۆرۈپ باقاي، — دېدى.

ئۆزىدىن پەس دىۋانە ئۆزىنىڭ تاپقانلىرىنى كۆرسەتمەكچى بولۇپ كاشكۈلىنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ ئۇنىڭ ئىچىدە پۈتۈنلەي نىجاسەتلەرنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆردى — دە، بۇ خاۋارىجىنىڭ خەستەك جىسمىغا ئوت تۇتاشتى. ئۇل سۇلتانۇل مۇھەققىقىن يەردىن بىر ئوچۇم خاك — تۇپراق ئېلىپ خەسسى دىۋانىنىڭ قولىغا بەردى — دە:

— بۇنىڭ بىلەن كۈن ئۆتكۈزگەيسەن، — دېدى. دىۋانە ئېلىپ قارىسا، ئۇپاك زاتنىڭ بەرگەن توپىسى ئالتۇن، تاشلىرى بولسا گۆھەر، ياقۇت، مەرۋايىتلارغا ئايلىنىپ قاپتۇ. كالتە پەم دىۋانە بۇنىڭغا ھەيران بولۇپ ئالدىغا قارىسا، ئۇل پاك ئىنسان كۆز ئالدىدىن غايىپ بولۇپتۇ. ئۇ ئەقىلسىز سىگال دىۋانە خىجالەتچىلىكتە قالدى. ھەسرەتلىك ئاھ چەكتى. بۇنىڭ قىلچە پايدىسى بولمىدى. ئەي غاپىل مۇخلىسلىرىم، سىلەرگە ئاشۇ كارامەتلەر ئىگىسى بولغان زاتى شەرىق ئۇچرىغان تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭ ئۆز ۋاقتىدا قەدىرىنى بىلمىسەڭلار، پۇرسەت ئۆتكەندىن كېيىن پۇشايمان قىلىپ، نالە — پىغان قىلغان بىلەن پايدا تاپالمىغايىسىلەر. چۈنكى، پۇرسەت ئۆتكۈر قىلىچتۇر!

— يا ئەلھەزەر، يارەببى! — دەپ گۈرۈلدەشتى مەجلىس ئەھلى، ئۇلارنىڭ جور بولۇشىدىن پۈتۈن ئاقساراي لەرزىگە كەلدى...

* * *

ئاپاق خوجا شەرىپەتلىك ھاياتىنىڭ كۈچى بىلەن تازا قايناپ مەسىلە - مەرۇپ قىلىۋاتاتتى، موللا باقى تېز كىرىپ كەلگىنىچە ئۇدۇل شاھسۇپا ئۈستىگە چىقتى ۋە ئېڭىشىپ تۇرۇپ ئۇنىڭ قولىغا بىر نېمىلەرنى شۇئىرىلدى.

— نېمە؟! بۇ... بۇ ئېنىقمۇ؟ — دەپ ۋەھىمە بىلەن ۋارقىرىدى ئاپاق خوجا.

— ھەزرىتى خوجام پادىشاھىم، ئول خەۋەر ئېنىقتۇر! — دەپ جاۋاب بەردى موللا باقى ئىككى پۈكلىنىپ تۇرۇپ. ئاپاق خوجا:

— قېنى ئۇ بىزنىڭ بەگلىرىمىز؟ قېنى ئۇ بىزنىڭ باھادىر سۈپى چىرىكلىرىمىز؟ قېنى ئۇ بىزنىڭ ھىماتچىمىز بولغان قالماق خوجام؟! — دەپ چالۋاقىغىنىچە تەخت ئۈستىدىن تۇرۇپ كەتتى ۋە مەجلىس ئەھلىگە ئىشارەتمۇ قىلماستىن تەخت كەينىدىكى خۇپىيەخانىسىغا قاراپ ئىتتىك ماڭدى...

* * *

ئۆتكەن يىلى يازدا، ئاپاق خوجا قەشقەر ياغدۇدىكى ھەزرەت مازىرىنى قايتىدىن ياساش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرگەندىن بۇيان، يۇرت - ئايمىقلاردىن تۈمەنلىگەن بېجىرىم ئەرلەر «سەرمازار ھاشىرى» غا تۇتۇپ كېتىلدى. بۇ ئىشقا ئاپاق خوجىنىڭ چوڭ ئوغلى يەھيا خوجا مۇئەككەل بولۇپ قەشقەردە

تۇردى. بۇ قۇرۇلۇشقا نەچچە مىڭ ئۇستا - ھۈنەرۋەن ۋە نەچچە تۈمەن مەدىكار بىر يىلدىن كۆپرەك ئىشلىدى ۋە يۈز مىڭلاپ كۈمۈش دەرھەم سەرپ قىلىندى. ئىككى يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئارقىسىدا، قەشقەر شەھىرىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى ياغدۇدا مۇھەممەد يۈسۈپ ئىشاننىڭ مازىرى - ھەزرەت مازىرى ئاۋۋالقىدىنمۇ ھەيۋەتلىك، ياسىداق بولۇپ پۈتۈپ چىقتى.

بۇ ھەزرەت مازارىنىڭ گۈمبىزى تولىمۇ مۇشەققەت ئىچىدە پۈتكەندى! گۈمبەز - پۈتكۈل ھەزرەت مازىرى قۇرۇلۇشىدىكى ئەڭ ھالقىلىق مۇھىم بىر قۇرۇلۇش ھېسابلىناتتى. گۈمبەزنىڭ خىشلىرىنى تۈۋرۈكسىز ھالدا بىر - بىرىگە ياپسالاپ تۇرغۇزۇش كۆپ ھۈنەر تەلەپ قىلىدىغان تولىمۇ مۇشەققەتلىك بىر ئىش ئىدى. مەقبەرىنىڭ گۈمبىزى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئۈچ قېتىم ئۆرۈلۈپ چۈشتى. ھەر قېتىمدا بىرمۇنچە ئادەمنىڭ جېنىغا زامىن بولدى ۋە بىرمۇنچە ئادەملەرنى كېرەكتىن چىقىرىپ ناكار قىلدى! ھەزرەت مازىرى ھەقىقەتەنمۇ پۇقرالارنىڭ جېنىغا تۆرەلگەن دەخمىزە، ناشۈكۈر بىر ئىمارەت ئىدى!

دېمەك، «سەرمازار ھاشىرى» يوقسۇل پۇقرالارنىڭ زىممىسىدىكى ئالۋان - سېلىقنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتكەچكە، زۇلۇمغا چىدىيالمىغان بىرنەچچە تۈمەن ھاشارچى دېھقان ئاخىر ئىشقىل سەيلىسىدىن پايدىلىنىپ ئىسيان كۆتۈردى. بۇ چاغدا ئاپاق خوجا سوپى چېرىكلىرىنىڭ ئاساسلىق قىسمىنى ئاقسۇدىكى ئاقباش خان ئىسياننى باستۇرۇشقا ئەۋەتىۋەتكەن، ئاستانە يەكەندە بىر بۆلۈك ساقچى قىسمىدىن باشقا ھېچقانچىلىك ھەربىي كۈچ قالدۇرمىغانىدى.

ئىشقىلدا كۆتۈرۈلگەن ئىسيان يالقۇنى تېزلا ئەتراپتىكى مەكىت، يېڭىسار، قەشقەر قاتارلىق جايلارغا كېڭىيىپ، پۈتۈن زېمىننى قاپلىغان زور يانغىنغا ئايلاندى. شۇ يىلى جامادىيەل

ئاۋۋالنىڭ ئۈچىنچى كۈنى (جۈمە كۈنى) پولات شەيقاۋۇل باشچىلىقىدىكى ئاتىش مىڭ قوزغىلاڭچى دېھقان يەكەنگە باستۇرۇپ كىردى ۋە ئاپاق خوجىنىڭ يەكەندىكى ساقچى قىسمىنى پاك - پاكىز يوقاتتى.

ئاقسارايغا ھۇجۇم قىلغان ئىسيانچىلارغا پولات شەيقاۋۇل سەردار ئىدى. ئۇ مىلادى 1682 - يىلى يۈز بەرگەن مۇھەممەت ئىمىن خان ئىسياننىڭمۇ ئاساسلىق تەشكىلاتچىلىرىدىن بىرى ئىدى. مۇھەممەت ئىمىن خان ئاپاق خوجا تەرىپىدىن سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن پولات شەيقاۋۇل يوشۇرۇنۇۋالغانىدى. ئەمما، ئۇ مۇشۇ ئون يىل جەرياندا مۈلكى قەشقەرىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئاپاق خوجىغا قارشى تەرغىبات قوزغاپ، كۈرەشنى بىر مىنۇتتۇم توختاتماي كەلگەنىدى. ئۇ بۇ قېتىمقى ئىشقا سەيلىسى ئىسياننىڭمۇ ئاساسلىق رەھبەرلىرىدىن بىرى ئىدى.

ئىسيانچىلار ئاپاق خوجىنىڭ قۇتبخانسىغا باستۇرۇپ كىرگەندە، ھىيلىگەر، قېرى تۈلكىدىنمۇ قۇۋۋەتلىك خوجا ئۆزىنى دەرھال چەتكە ئېلىپ ئۆلگۈرگەن بولسىمۇ ئەمما ئاقساراي ئىسيانچىلارنىڭ قاتمۇ قات مۇھاسىرىسىدە قالغانلىقتىن، خۇددى «چولمىغا چۈشكەن بېلىق» تەك ھېچيەرگە قاچالماي ئاخىر قولغا چۈشتى!

*

*

*

ئىسيانچىلار ئاپاق خوجىنىڭ خۇپىيەخانىسىغا باستۇرۇپ كىرگەندە، ئۇ قارشىلىق كۆرسىتىپ قولىدىكى قىلىچى بىلەن بىر ئىسيانچىنى چېپىپ تاشلىدى، قانلىق قىلىچىنى كۆتۈرۈپ يەنە بىر ئىسيانچىنى چاپماقچى بولغاندا، يەنە بىر ئىسيانچى قولىدىكى ئۇزۇن كالتەك بىلەن بىر ئۇرۇپلا ئاپاق خوجىنىڭ قولىدىكى

قىلىچىنى چۈشۈرۈۋەتتى.
ئاپاق خوجا قورققىنىدىن تۇرۇپلا قالدى. مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ
ئاغزى گەپكە كەلمەي قالغانىدى:
— سە... ئىلەر... كىم... كىم بول...
بولسىلەر؟ بۇ يەر... بۇ يەردە نې... نېمە ئى... ئىشىڭلار
بار؟

ئىسيانچىلار ئارىسىدا قولغا قىلىچ ئالغان قامەتلىك
بىرەيلەن مەنىستەسلىك نەزىرى بىلەن ئاپاق خوجىغا تىكىلىپ
قاراپ تۇراتتى. ئۇ مىيىقىدا بىر كۈلۈپ قويدى — دە، قولىدىكى
قىلىچنى ئاپاق خوجىغا شىلتىپ ھەملە قىلدى، ئۇ ئېيتتىكى:
— ئەي ئەقىلسىز دۆت ئاپاق، سەن مېنى تونۇيالمايۋا!
تامسەن؟! مەن دېگەن سەن تۇتۇش پەرمانى چۈشۈرگەن پولات
شەيقاۋۇل دېگەن مەندۈرمەن. بۈگۈن سېنىڭ پەيمانىڭ تولغان
كۈندۇر!

— ئى جەۋانمەرد مۇخلىسلىرىم، سىلەرنىڭ غەزىنىڭلار
نېمىدۇر؟ ئەگەر مېنىڭ خەزىنەمدە سىلەرگە لايىق نەرسە بولسا،
سىلەردىن ئايىم-غايىمەن لېكىن مېنى مۇنداق
قورقۇتماڭلار! — دېدى ئاپاق خوجا تىترەپ تۇرۇپ. ئۇ مۇشۇ
تاپتا خۇددى ئوتقا چۈشكەن قىلدەك تولغىنىپ، تورغا چۈشكەن
بېلىقتەك تىپىرلايتتى، گويىكى داۋاسىز ئەلەمگە گىرىپتار بولغان
ماتەھدار كىشىلەردەك پەرىشان ئىدى.

— ھى، ھى... — دەپ سوغۇق كۈلۈپ قويدى پولات
شەيقاۋۇل ئۇنىڭ بۇ ئەھۋالىدىن يىرگىنىپ، — سەن ھىلە -
مىكىر بىلەن ئەپلاتوننىڭ زەنجىرىنى ئۈزىدىغان، ياۋۇزلۇقتىن
يىرتقۇچ بۇرنى مەككەر تۈلكىنىڭ ئۇۋىسىغا، قۇترغان قاۋاننى
چۈمۈلە ئۇۋىسىغا يوشۇرۇنۇشقا مەجبۇر قىلالايدىغان، ھەسەلدەك
شېرىن تىلىك بىلەن شېكەر تىللىق تۈتۈننى قىلتاققا
چۈشۈرەلەيدىغان ئادەمسەن! بىزنى ئۇزاق يىللاردىن ئالداپ،

ئەرلىرىمىزنى غالچا، خوتۇن - قىزلىرىمىزنى دېدەك قىلىپ قالماققا تۇتۇپ بەرگەن ئەبلەخقۇ سەن؟! —

— سۆزۈڭ توغرا، — دېدى ئاپاق خوجا مۇغەمبەرلىك بىلەن، — مالۇ - دۇنيا ھېرىسى ۋە ئۇلۇغلۇق دەۋاسى ئەقلىمنى زەئىپلەشتۈرۈپتۇ، كۆزۈمنى خىرەلەشتۈرۈپتۇ. نەتىجىدە، ئەقىل ۋۇجۇدۇم، نەپسىم بويىنۇمغا مىنگىشىپ قاپتۇ. تاجۇ - مەنسەپ تەمەنناسى خۇددى تەنناز جۇۋاندەك مىڭبىر نازۇ - كەرەشمىلەر بىلەن ئەقىل كۆزۈمنى كور قىلىپتۇ. كۆزۈمگە ئالتۇن خەزىنە بولۇپ كۆرۈنگەن بۇ يەتتە ئىقلىمنىڭ ئەسلىدە يەتتە باشلىق يالماۋۇز ئىكەنلىكىنى بىلمەپتىمەن!

— ئى خۇدا ئۇرغان تۈزكۈر خوجا، ئەمدى توۋا قىلغىنىڭنىڭ پايدىسى يوقتۇر، — دېدى پولات شەيقاۋۇل، — چۈنكى، سەندىن گۇناھلىرىڭغا توۋۇا قىلىشنى ئۈمىد قىلىپ بولغىلى بولمايدۇ. چۈنكى، سەن ئائىنىساپ، دىيانەتسىز خوجادۇرسەن! تۈزكۈرلار ئەزەلدىن يىلادىن تۆرەلگەن بولۇپ، يامانلىقنى ئۆزلىرىگە ھۈنەر - كەسەپ قىلىشقاندۇر. ئۇنداقلار ئاۋۋال ئۆز خەلقىگە، ئۆز ۋەتىنىگە ۋاپاسزلىق قىلىشىدۇ. ئاندىن ھاپاسزلىق قىلىشىدۇ!

— ۋەللەھەمكى، مەن بىسىيار خىجالەت مەھزۇنلۇق، پۇشايمان ئىلكىدە چەكسىز ئىزتىراپ چەكمەكتىمەن، — دېدى ئاپاق خوجا پولات شەيقاۋۇلنىڭ ئايىغى ئاستىدىكى يەرنى سۆيۈپ تۇرۇپ، — ھەممە پۇشايمان - مەھزۇنلۇقۇم ئۇل نادامەت ئۈچۈندۈركى، ئەسلىدە بىر پۇلغا ئەرزمەيدىغان پۇچەك دۇنيانىڭ بىردەملىك ئاپتاپتەك مېھرىگە ئالدىنىپتىمەن. خۇددى زىيان قىلىدىغانلىقىنى بىلىپ تۇرۇپ، سىڭمەيدىغان غىزا - تائامنى يەپ ھالاكەتكە ئۇچرىغان بىمارغا ئوخشاش، ئىشنى باشقىلارنىڭ ھاياتلىق شېمىنى ئۇچۇرۇشتىن باشلاپ، باشقىلارنى ھالاك قىلىشقا ھەرىكەت قىلىپتىمەن. ماڭا ئوخشاش ئەقلى كوتا،

ئەخمەق خوجىنىڭ بېشىغا ھەر بالالار كەلسە راۋا بولۇر. مەن بۇنى ئۆزۈمنىڭ ئوسال خۇي - پەيلىمدىن دەپ بىلىشىم كېرەك. چۈنكى، ئەل قىساسى مەنلەھق!

— ئى ئاپاق، — دېدى پولات شەيقاۋۇل، — سەن مەخدۇمىزادىلەرگە بىر سائەتمۇ راھەت كۆرسەتمىگەندۇرسەن! ئۇلار بىر - بىرىگە جانلىرىنى پىدا قىلىشتى، سەن ھېلىگەرلىكتە قۇياش زەررىسىنى چوغ رەڭگىدىكى ئوچاقتىن ئالالايدىغان، مەرۋايىتىنى سەدەپ تېخى قېپىدا پەيدا بولمىغان ۋاقىتتا ئوغرىلىيالايدىغان كاززاپ خوجادۇرسەن، سەن ھىيلە - مىكىرلىرىڭ بىلەن باشقىلارنىڭ تىرىكچىلىك كېمىسىنىڭ تېگىنى تېشىپ، نى - نى ئوغلانلارنى ھالاكەت سۈيىدە غەرق قىلدىڭ. سەن بۇ ئەلگە باشلاپ كەلگەن قالماقلارنىڭ ھەددى ھېسابىسىز زۇلۇم - سىتەملىرى دەستىدىن يامان كۈنگە قالغان، تىرىكچىلىك خامىنىغا ئوت كەتكەن، پۈتۈن ئۆمرىدە مۇراد - مەقسەت چىرىغى بىرەر كېچىمۇ يورۇپ باقمىغان، جاپا - مۇشەققەت ئىچىدە يىلىكى قۇرۇپ، ھېچ مادارى قالمىغان بىچارىلەرنىڭ جان تارىسىنى رەھىمسىزلىك بىلەن ئۈزگەندىڭ! ئۇلۇغلار: «بى رەھىمدىل كىشىگە تەڭرىمۇ رەھىم قىلمايدۇ» دېگەندى. ئى نەپرەتلىك ئاپاق، بۇ گۇناھىڭغا قايىلدۇرسەنمۇ؟ — قايىلدۇرمەن، قايىلدۇرمەن! — دەپ ئىتتىك جاۋاب بەردى ئاپاق خوجا پېشانىسىدىكى پۇرچاقتەك - پۇرچاقتەك تەرلىرىنى كىمخاب تونىنىڭ يېڭى بىلەن سۈرتۈپ تۇرۇپ، شۇ تاپتا ئۇنى سۈر بېسىپ كېتىۋاتقاندى، — سەئىدى ئەختەر باشىم ئۈستىدە قايىم بولغاندا، ھۇما قۇشى باشىمغا سايە تاشلىغاندا، تەن - تېنىم يايىراپ، كىمخاب تونلارغا سىغماي قالدۇرئىدى. قوۋۇرغىلىرىمغا مامۇق تۆشەكلەر پېتىپ ئاغرىتاتتى. ئامەت دۆلدۈلغا مىنىپ، سەلتەنەت ساماسىدا ئۇچۇپ يۈرگەنمىدە، زېمىن ئۈستىگە قانداق قونارمەن، دەپ ئويلىمىغانىكەنمەن!

ۋاقتىكى، ئەيش - ئىشرەتتىن ئۆزۈمنى تارتالمايدىغان خاراكتېرلارنىڭ كۆزىدەك ھىجران پەردىسى قاپلىغان كۆزۈمگە ئول قالماق خوجامنىڭ ئاياغ - ئىزىنى كۆھلىۈل جەۋاھىر سۈرمىسىدە تارتقانكەنمەن. چۈشەندىمكى، ھايات سەپىرىنىڭ ئۆزى بىر ئىبرەتلىك ساۋاق ئىكەن. دۇنيا ھادىسىلىرى ھەر ۋاقىت يۈز خىل نەپەرەتلىرىنى كۆرسىتىپ تۇرار ئىكەن.

— سەن ئۇ چاغدا تاش يۈرەكلىكنى ئۆزۈڭگە كەسىپ قىلغانىدىڭ، خەلقىمنى كۆرگەندىڭ، ھەرقانچە زارلىنىپ، نالە - پەرياد ئەيلىسەڭمۇ، بىزنىڭ ئاھۇ - زارلىرىمىزغا نە قالماق، نە سەن قولاق سېلىشمىغانىدىڭ! بىسىر نەۋجۇۋان - ئوغلان، باكىرقىز - چوكان ھەم شىرىلىرىمىزنى، خىش - ئەقرەبالىرىمىزنى ئۈستەك ھېسابىدا قالماققا ئەرزانلا غالىچىلىققا سېتىۋەتتىڭ! سەنلەر قالماق خوجاڭ بىلەن خەلقىمىزنىڭ تەقدىر تۈنىنى پېچىشقاندا، ھەتتاكى مۇئامىلە - تىجارەت قىلىشىۋاتقان سودىگەرلەرچىلىكمۇ بولالمىدىڭ. چۈنكى، كىشىلەر بىلەن بولىدىغان مۇئامىلە تىجارەتنىڭ رەسمىي شۈكى، ناۋادا بىرنەرسىگە ئون تەڭگە باھا قويۇلدى، دېيىلسە، ئىككى تەرەپ نەرقى - ناۋا ئۈستىدە ئۇزاق تالاشقاندىن كېيىن ساقچۇچى ئالتە تەڭگىدىن ئاشۇرۇپ سېتىشنى، ئالغۇچى يەتتە تەڭگىدىن زىيادە ئالماسلىقىنى كۆڭۈللىرىگە پۈككەن بولىدۇ. سەن بولساڭ ئازراقمۇ تالاشماستىنلا مۈلكىي قەشقەرىيەنى ئاتىمىش مىڭ خام ۋە ئاتىمىش مىڭ تەڭگە بەدىلىگە قالماققا ئەرزانلا سېتىپ، تاجۇ - مەنسەپ سودىسىدا پۈتۈشتۈڭ!

— يا ئەلھەزەر، يا رەببى! — دەپ ئىخراق قىلدى ئاپاق خوجا دەرھال، — ئەلھال، كۆزۈم غەپلەت ئۇيقۇسىدىن ئويغىنىپ، قارايدىغان بولسام، قالماق چېرىكلىرىنى بۇ ئەلگە باشلاپ كېلىپ ئىنتايىن چوڭ سەۋەنلىك سادىر قىلغانكەنمەن! بالا - قازا ئۆكۈزۈنى ئەلنىڭ تىرىكچىلىك خامىنىغا

باغلىغىنىمغا، ئەجەل پالتىسىنى ئۆز قولۇم بىلەن ئەلىنىڭ ھاياتلىق سەرۋىسىگە چاپقانلىقىمغا قاتتىق ئۆكۈنمەن! ئول كۈنكى، بۇ مەملىكەتنى قالماق لەشكىرىنىڭ ھىمايىسى بىرلە سەئىدىيلەر قولىدىن سويۇپ ئالىپ، تەختى - سەلتەنەتكە ئولتۇردۇم. شۇ ۋەجىدىن، مېنى قىيام - قىيامەتكىچە قارا يۈز، دەپ بەتنام بىرلە ئاتارلەر^①. . . شۇڭا، تاجاۋۇزچىنى ياشىسۇن، دەپ مەسنىۋى شېرىق ئوقۇغان، ئەل - يۇرتنى قالماققا تەقدىم قىلىپ يەنە، نەۋجۇۋان - ئوغلان، باكىر قىز - چوكان، خىش - ئەقرەبالىرىنى ئۈستەك ھېسابىدا قالماققا تۇتۇپ بەرگەن ماڭا ئوخشاش سولامچى خوجىغا ھەرقانداق بالا - قازا كەلسە راۋا بولۇر. مەن بۇنى ئۆزۈمنىڭ تۈزكۈرلۈقۇمدىن دەپ بىلىشىم كېرەك. چۈنكى، ئەل قىساسى مەنلەھەق!

— ئۇلۇغلار: «يۈز قۇشقاچقا بىر چالما!» دەپتىكەن، — دېدى پولات شەيقاۋۇل ئاپاق خوجىنىڭ توۋۇسىغا پىسەنتمۇ قىلماستىن، — قالماقلار مۈلكىي قەشقەرىيىنىڭ دەۋران تاجىنى سەئىدىيلەر بېشىدىن سويۇپ ئېلىپ، سېنىڭ بېشىڭغا قوندۇرغانىدى. ئەمما، كۆرگەنسەن، ئول تاجۇ - تەختنىڭ بىۋاپالىقىنى؟!

— بەرھەق، بەرھەق! — دەپ ماقۇللىدى پولات شەيقاۋۇلنىڭ سۆزىنى ئاپاق خوجا دەرھال، — بۇ جاھان ھېچكىمگە باقى بولغان ئەمەس. ئۇ — پايانى يوق چەكسىز يىللاردا ئاللاننىڭ بەندىلىرىگە بەرگەن ئاماننىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. شۇڭا، ئۆتۈپ تۇرغان ھەربىر دەقىقە ئۆمۈرۈم ئاللاننىڭ ئۆز بەندىسىگە سوۋغا قىلغان ئاماننىدۇر!

— ئى خاۋارىج خوجا، — دېدى پولات شەيقاۋۇل، — سەن بۇنى بىلمەيسەن؟ گەسلىدە، ئامانەت — بارلىق ياخشى

① مۇھەممەد سادىق قەشقەرى: «تەزكىرەئى ئەزىزان»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988-يىلى نەشرى، 57 - 61 - بەت.

سۈپەتلەرنىڭ ئۇلۇغى، دىيانت — بارلىق ياخشى خۇي -
ئەخلاقنىڭ يىلتىزى ئىدى. ئىمان ئامانەت ئارقىلىق كامالەتكە
يېتەتتى. بىراق، سەندەك ئىمانى سۇس، دىيانتسىز، خۇدا
ئۇرغان خوجىغا بۇنداق ياخشى پېئىل، ئېسىل خۇي مەنسۇپ
بولماپتۇ. ۋەللەھمكى، تەپەككۈر نەزەرى بىلەن قارىغان
ھەرقانداق بىر بەندە شۇنى بىلگەيكى، ئۇنىڭ ئىمانىنىڭ بىر چېتى
ئامانەتكە - ساداقەتكە چېتىقلىقتۇر. يەنە بىر چېتى خىيانەتكە
باغلانغاندۇر! بەس، سەن ئەسلىدە ئىمانغا چېتىلغان ئامانەتنى ئۆز
شەخسىيەتنىڭ ئۈچۈن سەرب قىلغانلىقىڭدىن ئۇ ئالەملىك ۋە بۇ
ئالەملىك تۈزكۈر، قارايۈز بولدۇڭ! چۈنكى، خۇدايىتائالا
ھەربىر بەندىسىگە ئۇنىڭ ھەرقايسى مۈچىلىرىنى تازا قىلىپ
بەرگەن بولۇپ، بۇ مۈچىلەر شۇ كىشى ئۈچۈن ئەسلىدە ئامانەت
ئىدى. نىھايەت، سەن ئاللاننىڭ قۇدرەتلىرىنى كۆرۈشكە بېرىلگەن
كۆز بىلەن ناشايان نەرسىلەرگە نەزەر سالىدىڭ؛ ھەقتائالانىڭ
مۇبارەك كەلىمىلىرىنى، پەيغەمبەر ھەدىسلىرىنى ۋە
ئەھلىللاھنىڭ نەسىھەتلىرىنى ئىشتىش ئۈچۈن بېرىلگەن قۇلاق
بىلەن قالماق خوجاڭنىڭ ئەمر - پەرمانلىرىنى ئاڭلىدىڭ؛ ھەتتا
ئاللاننىڭ زىكرى - تەسبىھىنى بايان قىلىش ئۈچۈن بېرىلگەن ئاشۇ
ئۈچ ئىلىك ئۇپرىماس تىل بىلەن ئاللاننىڭ روسۇلىغا شېرىك
كەلتۈرۈپ، يالغان پەيغەمبەرلىك دەۋاسىنى قىلىپ چىقتىڭ؛
ھەتتا ئاللاننىڭ نامىدىن ئۆز خەلقىگە ساخاۋەت قىلىش ئۈچۈن
بېرىلگەن بىر جۈپ قول بىلەن مۇسۇلمانلارغا زۇلۇم سالىدىڭ.
ئۇلارنىڭ قەينىنى تۆكتۈڭ! ئەسلىدە پۇقرالارمۇ خۇدايىتائالانىڭ
پادىشاھ ۋە ئەمرلەرگە تاپشۇرغان ئامانەتنى ئىدى. بىراق، سەن
ناكەسنىڭ خىيانەتچىلىكى ئارقىسىدا، ئەركان - دۆلەتكە خارابلىق
ۋە قۇسۇر يەتتى.

پولات شەيىقاۋۇلنىڭ نەشتەردەك سۆزلىرى ئاپاق خوجىنىڭ
يۈرىكىگە ھەر دەقىقىدە بىر ئاچچىق سانجىلاتتى. ئۇ ئۆمرىنىڭ

ساناقلىق مىنۇت - دەقىقىلىرىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى
سەزدى - دە، ئەلەملىك ئۆكۈنۈش ئىچىدە ئۆرتىنىپ، زار -
زار قاقشىدى:

ئەھەدا، سامئەل - مۇناجات،

سەمەدا، كافىئەل - مۇھىمات.

ھېچ پۇشىدە ئەزتۇپىنھان نىسىت،

ئالەمۇس - سەرى ۋەل - خەفىيات.

ھەر دۇئايىكى مىكۇنەل بەند،

ئىستەجىپ يامۇجىدە - دەئۋاد.

(ئى مۇناجاتلارنى ئاڭلىغۇچى يەككە - يېگانە ئاللا، ئى
ھاجەتلەرنى راۋا قىلغۇچى ھەممە موھتاج ئاللا، ھېچقانداق نەرسە
ساڭا سىر ھەم مەخپىي ئەمەس. سىرلارنى ۋە مەخپىيەتلىكلەرنى
بىلگۈچى سەن. ئى مۈشكۈللۈكلەرنى ئىجابەت قىلغۇچى ئاللا،
بەندىلىرىڭنىڭ ھەرقانداق مۈشكۈللۈكىنى ئاسان قىلغايسەن!)
— ھەيھات، ھەيھات! — دەپ ئاپاق خوجىنىڭ سۆزىنى
ئۈزۈپ تاشلىدى پولات شەيقاۋۇل، — ئى ئائىنىساپ، دەپۈز خوجا،
قايسى يۈزۈك، قايسى ئەھۋالنىڭ بىلەن ئاللاغا مۇناجات
قىلۇرسەن؟! قادىر ئاللا سېنى شاراپەتلىك قىلىپ سەئىدى
ئەختەرنى باشنىڭ ئۈستىدە قايىم قىلغۇزمىغانىدى؟ ھۇما قۇشنى
باشىڭغا سايە قىلىپ ئەۋەتمەپتىدى؟ ئىلىم - ئەدەب، ھەسەب ۋە
نەسەب بىلىملىرىنى ساڭا ئاتا قىلىپ، كامالەتكە يەتكۈزۈپ،
ئۇلۇغلۇق سەھنىسىدە ھەممىمىزدىن ئۈستۈن كۆتۈرمىگەنمىدى؟
«ئاللا رازى بولىدىغان، ياخشى كۆرىدىغان ئەخلاقىنى
ئۆزلەشتۈرۈڭلار!» دەپ ئاگاھلاندۇرمىغانمىدى؟ بىزمۇ:
«ئاللاغا ئىتائەت قىلىڭلار، پەيغەمبەرگە ئىتائەت قىلىڭلار؛
ئۆزۈڭلاردىن بولغان پادىشاھ ۋە ئەمىرلەرگە ئىتائەت قىلىڭلار»
دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنى بويىچە، سېنىڭ ئەمرىڭنى ۋاجىپ دەپ
بىلگەن ئەمەسمىدۇق؟! بىراق، سەن نېمىلەرنى قىلىدىك؟! سەن

ئەدلۇ - ئادالەتنى تەرك ئېتىپ، زۇلۇم - سىتەمنى راۋا كۆردۈڭغۇ؟ زۇلۇم چەككۈچىلەرنىڭ داد - پەريادىغا شەپقەتسىزلىك نەزىرى بىلەن قارىدىڭغۇ؟ غەزەپ تىغىدىن مەجرۇھ بولغانلارنىڭ جاراھىتىگە ئوغا مەلھىمىنى قويدۇڭغۇ؟ جاپا چەككەنلەر جەۋر - سىتەم ئاپتىپىدىن ھارارەت ۋە تەڭلىككە قالسا، ئۇلارنىڭ بېشىغا كۈلپەت نەشتىرىنى ئوردۇڭغۇ؟! بىلەمسەن، مەنپەئەت كۆرمىسىمۇ، ئەدلۇ - ئادالەتنى ھەركىم دوست تۇتىدۇ؛ زەرەر كۆرمىسىمۇ، زۇلۇمنى ھەممە كىشى دۈشمەن سانىدۇ. نۇشرۋان ئادىل ئاتەشپەرەس كاپىر ئىدى؛ ھەججاج ئىسلام يېرىدە تۇغۇلغان، ئىسلامنىڭ ئۇلۇغ پېشۋالىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولغان مۇسۇلمان ئىدى. ئەمما، قاچانكى، نۇشرۋان ھەققىدە سۆز بولسىلا، كىشىلەر تاكى ھازىرغا قەدەر ئۇنى ئادىللىق، ياخشىلىق تەرەپلىرى بىلەن ياد قىلىشىدۇ؛ ۋەللەھمكى، ھەججاج ھەققىدە سۆز بولسا، ھېلىمۇ ئۇنىڭ زالىملىقى توغرىلىق لەنەت ياغدۇرۇشىدۇ!

*

*

*

پولات شەيقاۋۇل تىلغا ئالغان نۇشرۋان ساسانىيلار سۇلالىسىدىن بولۇپ، مىلادى 531 - يىلىدىن مىلادى 579 - يىلىغىچە ياشىغان بىر ئىران پادىشاھىنىڭ نامى ئىدى. ئۇ توغرىسىدىكى مۇنداق بىر ۋەقە قەدىمدىن تارتىپ كىشىلەر ئاغزىدا ھېكايەت قىلىنىپ كېلىنمەكتە ئىدى:

— قەدىمكى زاماندا، ئەجەم پادىشاھلىرى نۇشرۋاننىڭ بىر زىياپىتىگە داخىل بولۇپتۇ. بىر مەھرەم نۇشرۋاننىڭ ئالدىغا ئاش قويماقچى بولۇپ، ئېھتىياتسىزلىقتىن قاچىدىكى ئاشنىڭ بىر قىسمىنى شاھنىڭ ئۈستىگە تۆكۈپ ساپتۇ. نۇشرۋان دەرغەزەپ بولۇپ: «جاللات، بۇ ئەدەپسىزنى بارگاھ ئالدىغا ئېلىپ چىقىپ

بېشىنى ئېلىڭلار!» دەپ پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. مەھرەم ھامان قالغان ئاشنىمۇ شاھنىڭ بېشىغا تۆكۈۋېتىپتۇ. شاھ:

— ھوي بەتبەخت! بۇ نېمە قىلغىنىڭ؟ بۇ گۇناھ ئۈستىگە گۇناھ قىلغانلىقىڭ ئەمەسمۇ؟ — دەپتىكەن، ھېلىقى مەھرەم: — ئى پادىشاھ، سېنىڭ ئادالىتىڭ پۈتۈن ئالەمگە ئاڭلانغاندۇر. ئېھتىياتسىزلىقتىن گۇناھ سادىر قىلىپ ئۆلۈمگە ناھەق بۇيرۇلسام، سەن پۈتۈن ئالەمدە يامان ئاتلىق بولۇرسەن. شۇڭا، مەن يەنە قەستەن گۇناھ سادىر قىلدىم. چۈنكى، بۇنداق بولغاندا، سەن يامان ئاتلىق بولمىغايسەن، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

نۇشۇرۋان خۇشال بولۇپ، ھېلىقى مەھرەمگە تەرىپىيە قىلىپ، ئۆلۈمدىن كەچۈرۈپتۇ...

پولات شەيقاۋۇل تىلغا ئالغان ھەججاج تارىختىكى مەشھۇر زالىم ھەججاج يۈسۈپ بولۇپ، ئۇ ئۈمەۋىيلەر سۇلالىسىدىكى 5-ئەۋلاد خەلىپە، مىلادى 646 - يىلىدىن 705 - يىلىغىچە ياشىغان ئابدۇلمۈلك ئىبنى مەرۋان ئىبنى ھەكىم ئۈمەۋىينىڭ ئايىبى ئىدى. ئۇ توغرىلىق مۇنداق بىر ھېكايەت قەدىمدىن تارتىپ ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ كەلمەكتە ئىدى:

ھەججاج مەككە بىلەن مەدىنىگە ئەمر بولغان مەزگىلدە، بىر كۈنى سەھرادا يالغۇز سەيلە قىلىپ يۈرەتتىكەن، بىر مازارلىققا كەلگەندە، دۇئاسى ئىنتايىن ئىجابەتلىك بىر دەرۋىشنىڭ دەرەخ سايىسىدە دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ ئولتۇرغىنىنى كۆرۈپتۇ. ھەججاج ھېلىقى دەرۋىشنىڭ ئالدىغا بېرىپ:

— ھوي دەرۋىش! ھەججاج ئۈچۈن ياخشى بىر دۇئا قىلىپ قويساڭچۇ؟ — دەپتۇ. دەرۋىش:

— خۇدانىڭ لەنەتلىرى ھەججاجقا تەگسۇن! ئۇ زالىم، قانخور، خۇدادىن قورقمايدىغان ئەقىلسىزدۇر. خۇدايىتائالا يەر-

يۈزىنى ئۇ ناپاكتىن پاك ۋە خالىي قىلسۇن! — دەپ دۇئا قىلىپتۇ.

ھەججاج چۆچۈپ:

— خۇدا ھەققى، بۇ قانداق دۇئا؟ — دەپ سوراپتىكەن،

دەرۋىش:

— بۇ ئۇنىڭ ئۈچۈن ۋە بارلىق مۇسۇلمانلار ئۈچۈن ياخشى

دۇئا! — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

— مېنى تونۇمسەن؟ — دەپ سوراپتۇ ھەججاج ھېلىقى

دەرۋىشتىن.

— تونۇمايمەن، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ھېلىقى دەرۋىش.

— ھەججاج دېگەن مەن بولمەن! — دەپتۇ ھەججاج.

— سەنمۇ مېنى تونۇمسەن؟ — دەپ سوراپتۇ ھېلىقى

دەرۋىش.

— ياق.

— مەن پالانى كىشىمەنكى، — دەپتۇ ھېلىقى دەرۋىش، —

ھەر ئايدا ئۈچ كۈن ساراڭ بولۇرمەن، مانا بۈگۈن مەن ساراڭ

بولغان كۈنۈمدۇر! ...

*

*

*

ئاخىر، ئاپاق خوجا ئەينى ۋاقىتتا سەئىدىيىلەرنىڭ

ئاخىرقىلىرىدىن بولغان ئىسمائىل خان نەزەربەند قىلىنغان

زىندانغا تاشلاندى. بۇ زىندان دەل ئاپاق خوجىنىڭ ئاق سارايدىكى

شاھىنىشىغا قويۇلغان ئالتۇن تەختىنىڭ ئاستىغا جايلاشقاندى.

ئۇ ئۆزىنىڭ نۇرغۇن سىياسىي رەقىبلىرىنى مۇشۇ زىندانغا تاشلاپ

يوق قىلغانىدى.

ئاپاق خوجا بۇ زىنداننى ياساتقاندا گۇناھكارلارنىڭ قېچىپ

كېتەلمەسلىكى ئۈچۈن، بويىنى تار، ئىچى كەڭ خۇمرا شەكىلدە

بولسۇن، دەپ ئەمىر قىلغانىدى. زىنداننىڭ ئىچى گويىكى زۇلمەت كېچىسىدەك قاراڭغۇ ئىدى. كەمەك ئەييار بولغان تەقدىردىمۇ بۇنداق زىنداندىن قانات ياساپمۇ ئۇچۇپ چىقىپ كېتەلمەيتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئوردىدىكى پۈتۈن ئەۋرەزلەرنىڭ ئاخىرقى ئۇچى مۇشۇ زىندانغا تۇتاشتى. ھاۋا ئالمىشىدىغان تۈڭلۈكى ئېتىپ تاشلانغانلىقتىن، بەتبۇي سېسىقچىلىق دەستىدىن زادىلا چىداش مۇمكىن ئەمەس ئىدى! زىندانغا تاشلانغان ھەرقانداق ئادەم گەندە - نىجاسەتكە چىلىنىپ ئۆلۈشكە مەجبۇر بولاتتى. نىھايەت، ئاخىر ئاپاق خوجىمۇ ئۆزى كولىغان زىندانغا چۈشۈشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ «كىشىگە ئورا كولىساڭ، ئۆزۈڭ چۈشەرسەن!» دېگەن سۆزنىڭ راستلىقىغا مانا ئەمدى چىنىپۈتتى. بىراق، ئۇ ئۆز مەغلۇبىيىتىگە ئەزەلدىن زادىلا تەن بېرىپ باققان ئەمەس.

ئاپاق خوجا مانا ئەمدى ئۆز تەقدىرى ئۈستىدە، ئۆزىنىڭ ئىقبال - قىسمىنى ھەققىدە ئەستايىدىل ئويلىنىشقا باشلىدى: «... مەن بۇزۇرۇكۋار پەدەرىم بىلەن ئۇل زېمىنغا قەدەم باسقۇنىمغا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئاتىش يىلدەك بوپتۇ، — دەيتى ئۇ خىيالەن، — بۇ ئاتىش يىل ئىچىدە قىرىق يىلدەك سۈلۈك تەۋرىتىمەن دەپ، مۈلكىي قەشقەرىيىنىڭ سەھرا - قىشلاقلىرىدا تەمتىرەپ يۈرۈپتىمەن. مەن كىرمىگەن ئوي، مەن چىقمىغان دۆڭ قالماپتۇ. ئاخىر، شېھىتدۆڭ مۇزاپىتىسى (سۇلتانۇل مۇھەققىق، لىق شاراپىتىگە ئائىل بولۇپ، مۇقەددەس ئىشقىيە سۈلۈكىمىزنىڭ پىر ئەزەملىك ئېرىشاننامىسىگە ئېرىشىپتىمەن. كېيىن يەنە بۇ ئەلدىن لالما ئىت كەبى قوغلىنىپ، ماۋرا ئۈننەھر ۋە تۈركىستان سەھرالىرىدا تېنەپ - تەمتىرەپ يۈرۈپ ئاخىر تىبەتتىكى بۈتپەرەس كاپىرلارنىڭ چوڭى دالاي لاما بۇرھانەھۇ سەللەللەھى ئەلەيھىسسالامدىن نۇسرەت مەدەتكە ئېرىشىپ، قالماق چېرىكلىرىنىڭ زورى بىلەن

بۇ ئەلنى سەئىدىيىلەر قولىدىن سويۇپ ئېلىپ، ئاخىر ئۆز
 تەسەررۇپىمغا ئاران ئاپتىمەن. ماڭا يىگىرمە يىلدەك مۈلكى
 قەشقەرىيە سەلتەنىتىنىڭ تەخت ساھىبى بولۇش نېسىپ بولۇپتۇ.
 بۇ يىگىرمە يىلنىڭ مابەينىدە غالدان قالماق خوجامغا ھەر يىلى
 ئاتىش مىڭ خام، ئاتىش تەڭگە ئولپان تۆلەپ تۇرغاندىن باشقا،
 پۈتۈن مۈلكى قەشقەرىيىنىڭ يىللىق ساپ كىرىمىنىڭ ھەممىسى
 مېنىڭ تەسەررۇپاتىمغا سەرپ قىلىنىپ سورۇۋېتىلدى. مەن
 كۆرمىگەن راھەت - پاراغەت قالماپتۇ. ھالبۇكى، پانىي ئالەمدىكى
 بۇ راھەت - پاراغەت باقىي ئالەمدىكى سەككىز ئۇچماغىدىمۇ بولۇش
 ناتايىن! مېنىڭ تاجۇ - تەخت خاھىشىم ئۈچۈن بۇ ئەل
 ئاقتاغلىق، قارا تاغلىق بولۇپ كېتىشتى. يېغا - بالالارنىڭ
 ئايىغى ئۆكسىمدى. ھازىر قارايدىغان بولسام، بىز خوجىلار
 تەرىپىدىن بۇ زېمىنغا چېچىۋېتىلگەن ئاداۋەتنىڭ ئۇرۇقى بىخ
 سۈرۈپ ھەر تەرەپكە يىلتىز تارتىپ، تەپرىقچىلىق جاڭگىلىغا
 ئايلىنىپتۇ. زالىملارنىڭ قىيىن - قىستاقلىرى، زۇلۇم
 تارتقۇچىلارنىڭ ئاھۇ - زارلىرى، پۇقرالارنىڭ يوپۇرۇلۇشلىرى،
 سوپى - چېرىكىلىرىمىنىڭ ئۇلارنى ياۋۇزلۇق بىلەن جازالاشلىرى،
 ھەسەتخور موللا، تەمەگەر ئىشانلارنىڭ قاملاشمىغان
 مۇلايىملىقلىرى، تەلەپكارلارنىڭ بىمەھەل خۇشامەتلىرى، ئەجەل
 مۇئەككەللىرىنىڭ زورلۇق تىغىدىن ھاياتلىق شېمى ۋاقىتسىز
 ئۆچۈرۈلگەنلەرنىڭ ھازىدارلىقى، ھەددى ھېسابسىز ئېغىر باج -
 سېلىقلارنىڭ دەستىدىن بەختى قارا، تۈنى ئۇزۇن بولغانلارنىڭ
 دەردلىك پىغانلىرى، تۈگىمەس - پۈتمەس ئالۋان - سېلىقلار
 دەستىدىن قەددى پۈكۈلگەن خەلقنىڭ نىمجان ھالىتى مېنىڭ
 ناپاكلىقىم ۋە تۈزكۈرلۈقۇم تۈپەيلىدىن، نادانلىق شارابى بىلەن
 مەستۇ - مۇستەغرىق ۋە تەكەببۇرلۇق ھەۋەسلىرى بىلەن ئىنتايىن
 باشباشتاق بولۇپ كەتكەنلىكىمنىڭ، ئاللاغا، ئاللاننىڭ
 ئەلچىلىرىگە شەك كەلتۈرگەنلىكىمنىڭ نەتىجىسى ئەمەسمۇ؟

ئەسلىدە بۇ ئەلچىلەرنىڭ ئاجايىباتلىرىنى سېھىرگەرلىك بىلەن ئوخشاش، دەپ بىلمەسلىكىم، پەيغەمبەرلەرنىڭ مۆجىزىلىرىنى «ھىيلە - نەيرەك» دەپ ئۆز خاھىشىم بىلەن كەمسىتمەسلىكىم كېرەك ئىدى! شۇڭا، مەن ئىككى ئالەملىك بەتبەخت بولۇشقا مۇناسىپ! قۇرئاندا: «ئەنە شۇلار دوزاخ ئەھلىدۇر، ئۇلار دوزاختا مەڭگۈ قالىدۇ» ① دېگەن ئايەت نازىل بولغان. «بەتبەخت ئانىسىنىڭ قورسىقىدىمۇ يەنىلا بەتبەخت» دېگەن ھەدىس بويىچە بۇ دۇنيادا مەڭگۈلۈك خارۇ - زارلىققا، ئاخىرەتتە، ئەبەدىي دوزاخ ئازابىغا دۇچار بولسام، مەندەك بەتبەخت خوجىغا راۋا بولۇر، چۈنكى، ئەل قىساسى مەنەلھەق!!!»

زىنداندا نىجاسەتلەرگە مېلىنىپ ياتقان ئاپاق خوجا ھەر قېتىم پۇشايمان ئىلكىدە مۇشۇنداق پۇچۇلانغىنىدا، ئازابلىنىپ غۇنۇجىنىدەك تولغىناتتى. ئۇ ئوقۇغان قايسىبىر كىتابتا مۇنداق دېيىلگەنلىكىنى ئېسىگە ئالدى:

«ھۆكۈمدارلارنىڭ زۇلۇم بولغىسى مەزلۇملارنىڭ سەۋر سەندىلىنى يارسا، مەزلۇملارنىڭ دىلىدىن ئېتىلىپ چىقىدىغان ئوتلۇق پىغان - نادامەتلىرى، ئاھۇ - زارلىرى زۇلۇم كوھىقاپىنى يارىدۇ؛ ئەگەر ھۆكۈمدارلارنىڭ سەلتەنەت گۈررىسى مىسلى تاغ بولسا، خەلقنىڭ قەھرى - غەزىپى قۇياشنىڭ يۈرىكىگە قادالغۇچى مىسلى تىغدۇر!»

ئاپاق خوجا مۇشۇلارنى ئويلاۋېتىپ شەيخ ئەبۇ بەكرى نىشا پۇرى ② ھەققىدىكى مۇنداق بىر رىۋايەتنى ئەسلىپ قالدى:

— بىر كۈنى شەيخ ئەبۇ بەكرى نىشاپۇرى ساياھەت قىلماقچى بولۇپ نىشاپۇر شەھىرىدىن يولغا چىقىپتۇ. ئۇنىڭ شەيخلىق مەرتىۋىسى ئىنتايىن ئۈستۈن بولۇپ، مۇرىد - مۇخلىسلىرى

① «قۇرئان كەرىم»، سۈرە ئال ئىمران، 116 - ئايەت، 66 - مەيىت.
② يەنى ئابدۇللا ئىبنى مۇھەممەت (853 - 935) — ئىراننىڭ نىشاپۇر شەھىرىدە تۇتۇن مەشھۇر شەيخ، ئەللاھ، فىقھ.

ھەددى - ھېسابسىز كۆپ ئىكەن. مەپلىرى، تۇغ - ئەلەملىرى
 بىلەن گۈرۈھ - گۈرۈھ مۇرىد - مۇخلىسلىرى ئۇنىڭغا ئەگىشىپ
 يولغا چىقىپتۇ. ئۆزىنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ كېلىۋاتقان بۇ
 ھەيۋەتلىك گۈرۈھنىڭ ھەشىمىتىگە قاراپ، شەيخنىڭ كۆڭلىدىن
 بىر بىھۇدە خىيال زاھىر بولۇپ، ئۇنىڭ خىيال - پىكىرىنى ھەر
 تەرەپكە ئېلىپ قېچىشقا باشلاپتۇ. ئۇنىڭ خىيالى تەڭرىنىڭ
 ئەلچىسى مۇھەممەد سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمنىڭ ئۆزىگىچە
 بېرىپ يېتىپتۇ. ئۇنىڭ يادىغا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ بۇراق
 ناملىق تۇلپارغا مىنىپ ئاسماننى سەيىر قىلغانلىقى، ئۇنىڭ
 بىرلىك گۆھىرىدىن تاج بەخش ئېتىلىپ، ۋەھىدەتۇل ۋۇجۇد
 پەللىسى مىراج بولغانلىقى، شۇنداقلا ئۇنىڭغا يۈكسەك ئاسمان
 ئىككى قاش ئارىلىقىدەك يېقىن بولۇپ، ساپلىق ۋە يېقىنلىققا
 ئېرىشكەنلىكى، تەڭرىدىن ئۇنىڭغا خىتاب كېلىپ: «ئەي دوست،
 ئىستىگەن مەقسىتىڭ نېمە؟» دەپ سورالغاندا، ئۇ تەڭرىنىڭ
 ئېھسانىغا ئۆزى خاھلىق قىلىپ، ئاسىي ئۈممەتلىرىنىڭ
 گۇناھىدىن ئۆتۈشنى تىلگەنلىكى كېلىپتۇ - دە، شەيخ: «نېمە
 ئۈچۈن پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام پەقەت ئادەملەرنىڭلا گۇناھىنى
 كەچۈرۈشنى سورايدىكەن بولغىنىتى؟» دەپ
 تېڭىرقاپ كېتىۋاتسا، بىر ئېشەك ھاڭراپ كېتىپتۇ، شۇنىڭ
 بىلەن بىللە بۇ ئېشەك «تارت!» قىلىپ ئوسۇرۇپ ساپتۇ. شەيخ
 بۇ بېشارەتتىن چۆچۈپ، خىيال ئىلكىدىن ئويغىنىپ دەرھال
 ئېسىگە كەپتۇ - دە، دەرھال قاقاقلاپ كۈلگىنىدىن يەرگە
 يىقىلىپتۇ، شەيخنىڭ مۇرىت - مۇخلىسلىرى بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ
 ھاڭ - تاڭ قېلىشىپ، پاتىپاراق بولۇشۇپ كېتىپتۇ. مۇرىتلار
 ئارىسىدىن بىرى:

— بۇ نېمە ئەھۋالدۇر؟ — دەپ سوراپتۇ سۆزلەشكە
 يېتىنىپ.

— ئەي سىر - ئەسرار ئىزدىگۈچى دوستۇم، — دەپتۇ شەيخ

جاۋاب بېرىپ، — قارىسام، سان - ساناقسىز خالايق ماڭا ئەگىشىپ پۈتكۈل دالانى قاپلاپ كېتىشىۋېتىپتۇ. بۇ ئىش تۈپەيلىدىن شۇم نەپسىم كۆڭلۈمگە مۇنداق بىر ۋەسۋەسىنى سالىدى: «ئىككى يولباشچى پېشۋالاردىن شەيخ جۈنەيدى، شەيخ شىبلى، شەيخ ئوبەيد نۇرى، شەيخ ئەبۇ سەئىددەك ماشايخلاردىن قايسىبىرى پېقىرلىق بوستانىدا مۇشۇنچىلىك مەرتىۋە ھەم ھەيۋەت - ھەشەمەتلىك مۇخلىسلار قوشۇنىغا ئىگە بولالىغان؟» ھېرىسمەنلىك نەپسىم كۆڭلۈمگە بۇ ۋەسۋەسىنى سالغا ھامان ئۇ ئېشەك مېنىڭ بۇ ئازغۇن، بېھۋە خىياللىرىمغا دەل ۋاقتىدا ئوسۇرۇق بىلەن جاۋاب بەردى. مەن ئۇنىڭدىن ئۆز خىيالىمغا جاۋاب تاپقانلىقىم ئۈچۈن، بۇ ئازغۇن خىياللارنىڭ تولىمۇ كۈلكىلىك ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتىم! بۇ جاھان ئىككى ئىشكىلىك، ئالتە گۈمبەزلىك ئۆيدۇر. بۇ جاھان ئۆيىنىڭ ئۆلى زۇلۇم - سىتەم تاشلىرىدىن قوپۇرۇلغان. بۇ تاشلار مېھنەت تېغىدىن توشۇلغان. تاملارنىڭ خىشلىرىنى مەزلۇملار زۇلۇم قېلىپىدا قۇيغان، غەم تۇپراقلىرىنى كۆزلىرىنىڭ ھەسرەت سۈيى بىلەن يۇغۇرۇپ لاي قىلغان. بۇ ئىككى ئىشكىلىك جاھان ئۆيى ئىككى قەۋەتتىن تەركىب تاپقان. ئاستىنقى قەۋىتى زۇلمەت كېچىسىدەك قاراڭغۇ بولۇپ، ئۆيەردە نەسلىك قوزغۇنلىرى بىلەن زۇلمەت شەپەرەڭلىرى ئارام ئالىدۇ؛ ئۈستۈنكى قەۋىتى بولسا، ۋەيرانلىق دەستىدىن ئۈمىدسىزلىك ھۇقۇشلىرىغا ئۇۋا، ماتەم لىباسى كىيگەن كەپتەرلەرگە كوۋۇك بولغاندۇر. بۇ ئۆيىنىڭ تۆت بۇلۇڭىدىن «ئەي ئەقىل ئىگىلىرى، ئېھتىيات قىلىڭلار!» دېگەن نالە - پەريادنى ھەمىشە ئاڭلاش مۈمكىن...

— ئاپاق خوجا دەرد - ئەلەم ئىچىدە بۇ رىۋايەتنى ئەسلەۋېتىپ، كىچىكدە ئېسىدە قالغان مۇنداق بىر مەسنەۋىنى ئىختىيارسىز ئوقۇشقا باشلىدى:

پادشاھىم سەن ئىشت، بۇرناغى دەۋرانلار قېنى،
 سىز بىلەنكىم ۋەدە قىلغان شاھى - سۇلتانلار قېنى؟
 ئۇشېۋ دۇنيا بىۋەفا سىندۇردى ئول پەيمانى،
 نەچچە يىغلاپ زارى قىلغان شەرتى يالغانلار قېنى؟
 سەندەدۇر دەۋران بۇ كۈنكىم سەندىن ئۆزگە كىمدە بار،
 سەندىن ھەم ئىلگەرى ئۆتكەن شاھۇ - سۇلتانلار قېنى؟
 نەچچە مىڭ ھايۋ ھەشەملىك سائىد سەيفۇل مۈلۈك،
 مەلىكە بەدىئۇل - جەمال ئول ئىككى جانانلار قېنى؟!

...

*

*

*

زىنداندىكى ئاپاق خوجىغا كۈندە ئىككى زاغرا بىلەن بىر
 ئۇرىقتا سۇ بېرىلەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ رىياكارلىقى تۈپەيلىدىن
 مۇشۇ كۈنگە قالدى. ئەمما، ئۇ توۋا قىلغاندەك قىلىسىمۇ،
 ئۆزىنىڭ مەغلۇبىيىتىگە زادىلا تەن بەرگۈسى كەلمەيتتى. ئۇ
 ھىيلە - مىكىرنى شۇنداق پۇختا ئىگىلەپ، ۋاپىغا يەتكۈزگەنكى،
 ئىبلىس ئۇنىڭ ماكانىدىن لاھەۋال (ئاللانىڭ قۇدرىتى زور)
 ئوقۇپ ئۆتەتتى؛ ئۇ بارچە ئەييارلاردىن چېچەن ۋە ئۇستا ئىدىكى،
 ھىيلە - مىكىرنى ئۆزىگە ئاتا كەسىپ قىلىپ، ھىيلىگەرلىك
 مەكتىپىدە چازا قۇرۇپ ئولتۇرىدىغان ئىبلىسقا ئوخشاش شەيتان
 ھىيلە - مىكىرى بىلەن كىشىلەرنىڭ سەۋر - تاقىتىنى تالان -
 تاراج قىلىپ، ئۇدۇل ھىيلە - مىكىر دەرسخانىسىغا باشلاپ
 ۋەيران قىلىدىغان مەككار ئىدى.

ئاپاق خوجا ھەر ۋاقىت بىر ئېكەك بىلەن بىر خەنجەرنى ئۆز
 يېنىدىن ئايرىماس ئىدى. ئېكەكنى خەنجەرنىڭ غىلىپىدا
 يوشۇرۇپ، خەنجەرنى بولسا، مىسۋاكىنىڭ ئىچىدە مەخپىي
 ساقلايتتى، ھەتتا ئۇخلاۋاتقان چېغىدىمۇ بۇ ئىككى نەرسىنى ئۆز
 يېنىدىن زادىلا ئايرىمايتتى. پولات شەپقەۋۇللار ئۇنى تۇتۇپ

باغلىغاندا، ئۇ ئېكەك بىلەن خەنجەرنى ئۇلارغا سەزدۈرمەي زىندان ئىچىگە ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كىرگەنىدى. «گەرچە مەن بۇ يەردە ئېغىر غولدا - زەنجىرلەرگە بەند قىلىنىپ، بۇنداق ئېغىر پالاكەتكە دۇچار بولغان بولساممۇ، - دەيتتى ئۇ ئۆز - ئۆزىگە، لېكىن مەن بۇ يەردىن قۇتۇلۇپ كېتىشنىڭ چارىسىنى قىلىشتىن بىر دەققىمۇ قول ئۈزمەيمەن!»

ئاپاق خوجا ھەر كۈنى ئۆزىگە بېرىلگەن زاغرا بىلەن سۈنى بىر چەتتە قويۇپ خەنجىرى بىلەن يەرنى كولاشقا باشلايتتى، توپىنى ئىۋرىقتىكى سۇ بىلەن لاي ئېتىپ پەلەمپەي ياسىدى. ئېكەك بىلەن زەنجىرلەرنى كېسىپ، نان بىلەن جان ساقلىدى، ئۇسساپ چاڭقاپ كەتسىمۇ، بىر تېمىم سۈنمۇ بېھۋەدە ئىچمەستىن قەيسەرلىك بىلەن تاقەت قىلدى. ئۇ يەتمىش ياشقا كىرىپ قالغان چال بولسىمۇ ئەمما ئۇنىڭدا قىلچىمۇ قېرىلىق ئالامەتلىرى كۆرۈنمەيتتى. ئۇزاق ئۆتمەي پەلەمپەيلەر شۇ يۈسۈندا ئاستا - ئاستا ئېگىزلىپ زىنداننىڭ تۈڭلۈكىگە يەتتى. ئۇ زىنداننىڭ ئېغىزىغا باستۇرۇپ قويغان ئېغىر تاشنىڭ چېتىنى قولىدىكى پولات خەنجىرىنىڭ ئۇچى بىلەن بىر ئازدىن - بىر ئازدىن چوقۇپ، ئاخىر تۆشۈك ئېچىشقا مۇۋەپپەق بولدى. بۇ تۆشۈك يوغىناپ ئاخىر ئادەم پانقۇدەك ھالەتكە كەلدى. ئۇ ئاشۇ تۆشۈكتىن چىقىپ قاچتى...

*

*

*

مىلادى 1694 - يىلى (ئىت يىلى) 2 - ئاينىڭ 10 - كۈنى (پەيشەنبە)، تۈن نىسبى. تۈن ئاسمىنى قويۇق قارا بۇلۇتلار بىلەن قاپلانغانىدى. گەرچە تولۇن ئاي تېخى قوتانلىمىغان بولسىمۇ ئەمما قارا بۇلۇتلارنى تېشىپ ئۆتكەن ئاجىز نۇرى بىلەن ئەتراپىنى سۇس يورۇتۇپ تۇراتتى. ئاقساراينىڭ يوغان

سەيناسىنىڭ ھەشەمەتلىك ھالىتى قاراڭغۇلۇق ئىچىگە غەرق بولغان بولۇپ، ئادەتتىكىدەك ھەيۋەتلىك مەنزىرىسىمۇ غۇۋالىشىپ كەتكەنىدى. يىراقتىكى خانىلارنىڭ پەنجىرلىرىدىن سوس سارغۇچ چىراغ نۇرى كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

بۇ — ئىسيانچىلار ئاقسارايىنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىنكى ئاتمىشنىچى كېچە ئىدى. شۇ كېچىسى ئىسيانچىلارنىڭ سەردارلىرىدىن بىرى بولغان پولات شەيقاۋۇل قاراۋۇللارنى تەرگە قىلىش ئۈچۈن قۇتبىخاندىن سىرتقا چىققانىدى. ئۇ تۇيۇقسىز يىراقتا ئاڭلىنىۋاتقان شۈبھىلىك ئاياغ تاۋۇشىنى سېزىپ قالدى. ھېلىقى شۈبھىلىك ئاياغ تاۋۇشى بارغانسېرى يىراقلىماقتا ئىدى. بىردەمدىن كېيىن بولسا، ئاقسارايىنىڭ كەينىدىكى ھەرەمخانا تەرەپتە ئاڭلىنىۋاتاتتى.

— كىم؟! — دەپ توۋلىدى ئۇ قەھرى بىلەن، ھېلىقى ئاياغ تاۋۇشى تېخىمۇ تېزلەشتى. ئەمدى بولسا، يىراقتا بىر قارا سايىنىڭ تېز يۈگۈرۈۋاتقانلىقىنى تېخىمۇ ئېنىق كۆرۈش مۇمكىن ئىدى. پولات شەيقاۋۇل ئىككى تاقلاپلا ھېلىقى قارا سايىگە يېتىشىۋالدى — دە، گەجگىسىدىن قاماللاپ تۇتقىنىچە ئالدىغا بىر تارتىپلا ھېلىقى ئادەمنى خارلىق بىلەن تۇپراققا يىقىتتى. ئۇنىڭغىچىلىك قالغان ساقچىلارمۇ يۈگۈرۈشۈپ يېتىپ كېلىشتى. ئەتراپ ساقچىلارنىڭ قولىدىكى ئوتقاشلارنىڭ شولىسىدا كۈندۈزدەك يورۇپ كەتكەنىدى.

پولات شەيقاۋۇل يەرگە ئېگىلىپ قارىۋىدى، كۆردىكى، ئاپاق خوجا يەردە توپىغا مىلىنىپ يېتىپتۇ. ئۇنىڭ قولىدىكى خەنجىرى قاغما بويالغانىدى.

— ئاپاق خوجا؟! سەن زىنداندا ئەمەسمىدىڭ؟ بۇ يەرگە قانداق چىقتىڭ؟ — پولات شەيقاۋۇل كۆزىگە زادىلا ئىشەنمەي قالدى.

— ئەي پالۋان، — دېدى ئاپاق خوجا يېلىنىپ تۇرۇپ، —

مېنىڭ ھېچ مادارىم قالمىدى. مەن ساڭا زادى نېمە يامانلىق قىلىدىم؟ ماڭىلا ئېسىلىۋالدىڭغۇ؟ ياشىنىپ قالغان ئادەمگە دوزاخ ئازابىنى كۆرسىتىۋاتىسەنغۇ؟

پولات شەيقاۋۇل ئاپاق خوجىنىڭ كۆتىگە كېلىشتۈرۈپ ئىككىنى تەپتى. ئاندىن:

— ئەي بەتبەخت مۇناپىق خوجا! سەن ئۆزۈڭنىڭ بۇ ئانا زېمىنىدا دۈشمەنلىك ئۇرۇقىنى تېرىپ، ئاداۋەت دەرىخى ئۆستۈرگەنلىكىڭنى بىلمەسەن؟ ئول مۇبارەك ۋەتەننى ياتلارغا تۈتۈپ بەرگىنىڭنى ئۇتۇپ قالدىڭغۇ؟ سەن نى - نى ئوغلانلارنىڭ ھاياتلىق چىرىغىنى ئۆچۈرۈۋىدىڭغۇ؟ مانا ئەمدى ئەجەل شىرىنىڭ پەنجىسىگە چۈشتۈڭ! ئەمدى ئاداۋەت دەرىخىدىن قىساس مېۋىسىنى يېمىگىنىڭنى مەن بىر كۆرەيچۇ؟!

— ئەي رۇستەمى داستان، سەن بەجايىكى پىلىتەن روينىتەن، مەن ئاياغىڭدىكى جۈمۈلە كەبى خاردۇرمەن. مېنىڭ بېشىمنى كەسكەندىن ساڭا نېمە پايدا چىقۇر؟ مېنى ئۆلتۈرمىگىن، مەن ئاتا - بوۋىلىرىڭنىڭ روھ - ئەرۋاھلىرىغا قۇل بولاي، ئۇلارنىڭ مازارىدىكى شەيخلەرنىڭ چاكىرى بولاي! — دەپ زار - زار قاقشاپ يېلىناتتى پولات شەيقاۋۇلنىڭ ئايىقى ئاستىدا ياتقان ئاپاق خوجا.

— ھۇ، ناكەس خوجا، سەن ئاتا - بوۋىلىرىمىزدىن قالغان «قۇرۇتنىڭ داۋاسى قايناقسۇ» دېگەن مەشھۇر بىر تەمسىلنى ئاڭلىمىغانمۇ؟ ئابدۇللاخان، ئىسمائىل خان ھەتتا، ئوت كەتكەن كېچىدە سېنىڭ جالالتىرىڭ تەرىپىدىن قەتلى قىلىنغان مۇھەممەت ئىمىن خانلار دەل مۇشۇ ئاددىي ھەقىقەتنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويۇشقىنى ئۈچۈن، ھالا بۈگۈن قارا يەر قوينىدا كۆزىگە توپا تىقىلغان ھالدا ياتمامدۇ؟! ئۇلارنىڭ مۇبارەك تەن - جىسمى قۇرۇت - قوڭغۇزلارغا يەم بولۇپ تۇرمادۇ؟! مەن سېنى ھازىر ئۆلتۈرمەي قويۇپ بەرسەم، جاھاندا بۇ ئىنتايىن

غەلىتە بىر ئىش بولمامدۇ؟! — دەپ غەزەپ بىلەن
 ۋارقىرىغىنىچە ئاپاق خوجىنىڭ مەيدىسىگە دەسسەپ تۇرۇپ،
 قوللىرى بىلەن ئۇنىڭ ئۈچتەك ئاقارغان ساقلىنىنى قاماللاپ
 تۇتتى — دە، ئاپاق خوجىنىڭ ئۆزى خەنجىرى بىلەن ئۇنىڭ
 بېشىنى قۇچقاچنىڭ بېشىنى كەسكەندەك كېسىپ، جېنىنى
 تېنىدىن جۇدا قىلدى...

*

*

*

ۋادەرخا، بۇ پەلەك خۇدى بىر ئويۇنچىغا ئوخشايدۇ. بىر
 پەستىلا يەتمىش خىل ئويۇن كۆرسىتىدۇ. ئۇ بەزىدە شامال
 ئاستىدا، بەزىدە تىغ - خەنجەر ئۈستىدە ۋە بەزىدە بولسا،
 لەنتەگەردىلەرنىڭ قولىدا ئولتۇرىدۇ. بەزىدە تەخت ۋە تاجى
 بەرسە، بەزىدە خارلىق زىندانغا سالىدۇ! بۇ پەلەكنىڭ يوسۇنى
 مانا شۇنداق. لېكىن، بۇ پەلەك ئۆزگۈر مۇناپىقلارغىمۇ ھېچقاچان
 رەھىم قىلغان ئەمەس. زالىملارنىمۇ ھېچقاچان ئاياپ قويغان
 ئەمەس! تاشتەك قاتتىق كۆڭۈلمۇ ئۆلۈمدىن قورقىدۇ. بۇ دۇنيا
 رەنجۇ - مۇشەققەت سارىيىدۇر. ئۇ بىراۋلارنى كەڭلىكتە تۇتقان
 بولسا، بىراۋلارنى تەڭلىكتە قويغاندۇر! ئاخىرىغا كەلگەندە
 ھېچكىممۇ ئۆلۈمدىن قېچىپ قۇتۇلالىغان ئەمەس! ...
 نەزمە

ئەي باش، سەۋەب سەندە، سەۋەب سەندە، سەۋەب،
 ئەي تەن، ئەجەب سەندە، ئەجەب سەندە، ئەجەب.
 ئەي دىل، تەلەپ سەندە، تەلەپ سەندە، تەلەپ،
 ئەي جان، تەرەپ سەندە، تەرەپ سەندە، تەرەپ.

— جالالىدىن رومى

ئون بىرىنچى باب

شېرىك پادشاھلار

يىلاننىڭ قۇيرۇقىغا دەسسە-
سەڭ، زەھەردە ئۆلمەكتىن باشقا
ئىشنى كۆرمەيسەن!

— ئۇيغۇرلارنىڭ ئەقلىيە سۆزلىرىدىن

1695 - يىلى (توڭگۇز يىلى) كۈز پەسلى.

ئاپاق خوجا ئۆتكەن يىلى ئىسيانچىلار تەرىپىدىن ھەلقۇم تىغ
قىلىپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن چوڭ خوجىزادە يەھيا خوجا
ئاتىسىنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە ئۇنىڭ جەستىنى قەشقەر ياغدۇدىكى
ھەزرەت مازىرىغا ئېلىپ كېلىپ، بوۋىسى مۇھەممەت يۈسۈپ
ئىشاننىڭ مەقبەرىسىگە دەپنە قىلدى.

ئاپاق خوجىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئۇنىڭ خوتۇن،
توقاللىرى ۋە بالا - چاقىلىرى ئارىسىدا تەخت تالىشىش
ماجرالىرى كۆتۈرۈلدى. ئاپاق خوجىنىڭ ئامراق كىچىك خوتۇنى
مۆھتىرەم خېنىم قارا نىيىتى تولىمۇ ئۇرغۇپ تۇرىدىغان بىر
ئايال ئىدى. ئاپاق خوجا ھايات ۋاقتىدا مۆھتىرەم خېنىمىدىن
تۇغۇلغان ئوغلى ھەسەن خوجىنى بەكمۇ ياخشى كۆرەتتى. شۇڭا،

ئۇ ئۆزىنىڭ چوڭ خوجىزادە يەھيا خوجىنى ۋەلىئەھدىلىكتىن قالدۇرۇپ، ھەسەن خوجىنى تەخت ۋارىسى قىلىپ تاللىماقچى بولغانلىقىنى شەيخۇلئىسلام مىرزا بارات ئاخۇن ئەلەم بىلەن يەكەن ئەمرى مىرزا ئەلىمشاھقا بىرقانچە قېتىم ئېيتقاندى.
— ئول كۈنكى بۇ مەملىكەتنى، — دېگەندى ئۇ بىر قېتىم، — قالماق لەشكەرلىرىنىڭ ھىمايىسى بىرلە ئالىپ، تەخت، سەلتەنەتكە ئولتۇردۇم. ئەلھەمدۇللىلاھكى، بۇ فەرزەندىم ۋۇجۇدى بىرلە بۇ خىجالەتكە تەدارىك ئەيلىدىم^①. قارا يۈزۈم ئاقاردى...

ئاپاق خوجا ئولتۇرۇلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئامراق توقىلى مۆھتىرەم خېنىم چوڭ خوجىزادە يەھيا خوجىنىڭ قەشقەردە سەرمازار قۇرۇلۇشىغا مۇئەككەل بولۇپ تۇرۇۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ھاكىمىيەت ئۆزگىرىشى قىلدى — دە، ئوغلى ھەسەن خوجىنى «ئىشان پادىشاھ» دەپ ئېلان قىلدى ۋە ئۆزىنى «خېنىم پادىشاھ» دەپ ئاتاپ، «ئاپاق خوجا ۋەسىيەتنامىسى» نى ياساپ چىقىپ، رەئىيەتكە جاكارلىدى.

«... پادىشاھلار ئولتۇرغان تەختتە، — دېيىلگەندى بۇ ۋەسىيەتنامىدە، — پادىشاھلاردىن كېيىن شاھزادىلەر ئولتۇرىدۇ. شاھزادە بولسا پادىشاھ بۇ ئالەمدىن كېتەر ۋاقتىدا قالدۇرۇپ كېتىدىغان تەخت ۋارىسىدۇر. قۇياشمۇ غەربكە غايىب بولىدىغان چاغدا، ئاينى ئۆز ئورنىغا ئورۇن باسار قىلىپ قويۇپ كېتىدۇ. ئەگەر باغدىن بىر تۈپ قېرى دەرەخ يوقالسىمۇ، ئۇنىڭ ئورنىدا ياش كۆچەتلەر قېپقالغانلىقتىن، باغنىڭ زىنىتىگە نۇقسان يەتمەيدۇ. شۇڭا، ئى ھەسەن خوجا، بۇ تەختتە سەن ئولتۇرۇپ دەۋران سۈرگەيسەن!...»

بۇ «ۋەسىيەتنامە» بويىچە، 15 ياشلىق ھەسەن خوجا

① ئىلاج قىلىش دېگەن مەنىدە.

«مەھدى» نامى بىلەن «پادىشاھ ئىشان بولدى.» مۆھتىرەم خېنىم «خېنىم پادىشاھ» دېگەن نام بىلەن سەلتەنەتنىڭ تىزگىنىنى ئۆز قولىدا تۇتۇپ، چىمىلىق كەينىدە ئولتۇرۇپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە باشلىدى^①. ئەمما، بۇنىڭغا ئاپاق خوجىنىڭ مۇرىتلىرى بولغان رەيئەت تازا قايىل بولۇپ كەتمىدى. چۈنكى، قەدىمدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر سەلتەنەت ئۇدۇمىدىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ، پادىشاھتىن كېيىن تەختكە چوقۇم پادىشاھنىڭ بەيىشەسىدىن تۇغۇلغان چوڭ ئوغۇل ۋارىسلىق قىلىشى كېرەك ئىدى. شۇڭا، بۇ قەدىمكى ئۇدۇم بويىچە تەختكە ئاپاق خوجىدىن كېيىن كىچىك خوتۇن مۆھتىرەم خېنىمىدىن تۇغۇلغان كىچىك خوجىزادە ھەسەن خوجا ئەمەس، بەلكى ئاپاق خوجىنىڭ مەكتىلىك بەيىشەسىدىن تۇغۇلغان چوڭ ئوغلى يەھيا خوجا ۋارىسلىق قىلسا دۇرۇس بولغان بولاتتى. خوجىلارنىڭ سەلتەنەت تۈزۈلمىسىدە خوجا - ئىشانلارنىڭ تەرىقەت - سوپىلارچە باشقۇرۇش ئېڭى ئالاھىدە گەۋدىلەنگەنىدى. شۇڭا، پۈتۈن قەشقەرىيەدە يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە بولغان بارلىق روھانىي ۋە دەھرىي ھاكىمىيەت ھوقۇقى خان - خوجىلارنىڭ ۋە ئۇلارغا قول بېرىپ مۇرىت - مۇخلىس بولغان دەرۋىش - سوپىلارنىڭ قولىغا مەركەزلەشكەنىدى. شۇڭا، ئۇلارنىڭ مەرتىۋە - دەرىجىسىمۇ ئەزەلدىن يۇرتدارچىلىق تىزگىنىنى ئۆز قولىلىرىدا تۇتۇپ كەلگەن جامائەت مۆتىۋەرلىرىدىن ۋە ئەمۇرلاردىن كۆپ ئۈستۈن تۇراتتى. ھەممە جايدا سوپى - ئىشانلارنىڭ باشبашتاقلقى، زۇلۇم - سىتەملىرى ھەددىدىن

① «تارىخىي ئادەبىيە» دېگەن كىتابتا مۇنداق دەپ خاتىرىلەنگەن: «... خېنىم پادىشاھ زامانىدا، شۇنداق خۇنزىلىق بولغاندىكى، مۇبادا ئىككى ئادەم ئۇرۇشۇپ كىرسە، ھەر ئىككىسىنىلا ئۆلتۈرۈشكە ئىجازەت بېرەر ئەردىلەر، خېنىم پادىشاھنىڭ بىر سىڭلىسى بولۇپ، زەينەپ خېنىم، دەر ئەردىلەر. بىسىپار ساھىبجامال، تۇغىغان ئەردى. ئۇنى ھەم رەشكىتتىن (يەنى كەچۈرگۈسىز گۇناھكار) دەپ قايىناق ياغاغا تاشلاپ ياغدا كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈردىلەر. ھەممە ئادەم ئۇنىڭدىن ۋەھشە تېناك بولۇپ (ۋەھشىلىكتىن سىسكىنىپ)، ئۇنى جاللات خېنىم، دەپ ئاتىدىلەر...»

ئاشقان بولۇپ، تەرىقەت بىلەن سەلتەنەتنى بىرلەشتۈرگەن خوجىلارنىڭ جاھالەتلىك ئىستىبداتلىقى ھۆكۈم سۈرەتتى.

ئاپاق خوجىنىڭ بۈزۈكۋار بوۋىسى مەخدۇم ئەزەم بېكىتكەن ئىشانلىق ئۇدۇمنىڭ مەڭگۈ زىددىيەتلىك كۈرەش چارىسىدىن ھاسىل بولغان بۇنداق ئاقىۋەت نەتىجىسىدە، تەخت ئاپاق خوجىنىڭ مەكتىلىك بەيىشەسىدىن تۇغۇلغان چوڭ ئوغۇل يەھيا خوجىنىڭ قولىغا قالماي، بەلكى ئۇنىڭ ئۇچتۇرپانلىق توقىلى، ھازىر «خېنىم پادىشاھ» دەپ ئاتىلىدىغان مۆھتىرەم خېنىمدىن تۇغۇلغان كىچىك ئوغۇل ھەسەن خوجىغا قالدى.

ئەينى يىللاردا، مەخدۇم ئەزەم سەئىدىيىلەردىن ھوقۇق تارتىۋېلىش ئۈچۈن، قەشقەرىيە دىيارىدا قوش تارماقلىق خوجا تۈزۈمى، يەنى كۆپ تارماقلىق سۈلۈكچىلىك تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، كۆپ سانلىقلارنى قولىغا كەلتۈرگەن ۋە ئۆز رەقىبلىرىگە ئەجەللىك زەربە بەرگەنىدى. بۇنداق كۈرەش تاكتىكىسى ئاخىرقى ھېسابتا ئاپاق خوجا سۈلۈكىدىكى ئاقىتاغلىقلارچە كۈرەش چارىسى بىلەن دانىيال خوجا سۈلۈكىدىكى قارا تاغلىقلارچە كۈرەش چارىسىنى بارلىققا كەلتۈرگەنىدى. «گەرچە، ئۇلار بىردىن بىر مەزھەپ بولغان بولسىمۇ، — دېگەن ئىدى موللا مۇسا سايرامى ئۇلار ھەققىدە، — لېكىن ئۇلار ئىككى پىرقە، ئۈچ سۈلۈك، تۆت مەزھەپ، بەش تائىپىگە بۆلۈنۈپ كېتىشتى. ئۇلار بىر — بىرىگە ھەسەت — ئاداۋەت قىلىشىپ يۈرۈشتى. بىر تائىپە بىر سەيپىدەكە ئىناۋەت — ئىتائەت قىلىشىپ، يەنە بىر سەيپىدەكە ئىنكار — ئاداۋەت كۆرسىتىشتى. ئۆزلىرىگە ئاقىتاغلىق ياكى قارا تاغلىق دەپ ئات قويۇشۇپ، بۇ يۇرتلارنى ۋە يۇرت ئادەملىرىنى قالماقلارغا تەۋە قىلىپ بېرىشتى. ھەتتا بۇنداق يامان ئەقىدە، نالايىق ئىشلارنى ئۆزلىرىگە راۋا ۋە مۇناسىپ كۆرۈپ، بۇ ئىشلارنىڭ يامان ۋە شۇملۇقىنى ئايرىۋالالمىدى. بەلكى، بۇ خىل جاھىل، ۋاپاسىز، مەككەر

سوپىلار ئۆزلىرىنىڭ بۇ ناشايان قىلمىشلىرىدىن ھايا ۋە ياكى نومۇس قىلىشىمىدى...»

پادىشاھ ئىشان ھەسەن خوجا ئىباردىن كېيىن ئانىسى خېنىم پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا كىردى. ئۇ ئاقسارايىنىڭ قىشلىق مېھمانخانىسىدا خاپا بولۇپ ئولتۇراتتى.

ھەسەن خوجا خېنىم پادىشاھقا يەھيا خوجا تەرەپدارلىرىنىڭ ئوردىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا غەلىيان قوزغاپ، سوپى - ئىشانلارنى خېنىم پادىشاھقا قارشى قويۇۋاتقانلىقى ئۈستىدە ئەزمىسىنى ئېزىپ ئۇزاق - ئۇزاق شىكايەت قىلدى.

خېنىم پادىشاھ ئوغلىنىڭ شىكايەتلىرىنى خوشياقماسلىق نەزىرى بىلەن تىگىشاپ ئولتۇردى. ئاندىن ئۇمۇ ئوغلىغا مۇشۇ تاپتا بېشىنىڭ ئىچىنىمۇ، تېشىنىمۇ قاتۇرۇۋاتقان دەردلىرىنى تۆككىلى تۇردى. گەرچە ئۇ ئاتا قاتلىنىڭ تۇقلى بولغان بولسىمۇ ئەمما خۇددى ھەدىستە: «سۆھبەت تەسىر قىلىدۇ» دەپ ئېيتىلغانىدەك، خېنىم پادىشاھمۇ ئۆز مۇھىتىغا ۋە ئاپاق خوجا جەمەتىگە خاس بولغان ۋە ئانا سۈتى بىلەن قانغا سىڭگەن مۇناپىقلىقنى ناھايىتى ئۈستىلىق بىلەن ئۆزىگە تولۇق ئۆزلەشتۈرگەنىدى.

— ۋەزىيەت ھازىر خوجا يەھيا پايدىسىغا قاراپ ئۆزگەرمەكتە، — دېدى خېنىم پادىشاھ، — گاھى سۈلۈك پىرلىرى، ھەتتا بەزى سەئىدلەر خوجا يەھياغا ئىناۋەت - ئىتائەت قىلىشىپ، بىزىلەرگە ئىنكار ۋە ئاداۋەت كۆرسىتىشمەكتە. ئۇ سەل سۈكۈت قىلىپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

— بۇنداق ئەھۋالدا، ئەقىلگە ئەڭ لايىق يول — دۈشمەنلەر ئارىسىنى بۇزۇشتۇر. بىر ئامال قىلىپ، خوجا يەھيا تەرەپدارلىرىنىڭ ئۆملۈكىنى بۇزۇپ تاشلاش كېرەك. شۇنداق

قىلالىساقلا، ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ ئوتىدا ئۆزلىرىنى قورۇيدىغان قىسمەتكە مۇپتىلا قىلىپ قويغىلى بولىدۇ. يەنى دېمەكچىمەنكى، ئىسھاقىيىچى خوجىلارنىڭ قولى بىلەن خوجا يەھياغا ئەجەللىك زەربە بېرىش كېرەك!

ھەسەن مۇرىسىنى قىسىپ قويدى ۋە:

— بۇ ئىشنىڭ چارىسىنى قىلىش بىر سىلى ئۆزلىرىڭىلا خاستۇر. بىزلەرنىڭ بۇ ئىشقا ئەقلىمىز قىسقىلىق قىلىپ قالور، — دېدى. ئەمما ئارقىدىنلا يەنە:

— بىراق، چۈشەنمىدىمكى، سەلتەنەت قىلىچى ئۆزلىرىنىڭ قولىدا تۇرۇپتۇ. خوجا يەھيا خۇددى ئاياغلىرى ئاستىدا چېلىنىپ ياتقان نىمجان چۈمۈلىدەك زەئىپ تۇرسا، يەنە ئۇنىڭدىن ئەندىشە قىلىپ ئولتۇرماقلىرىنىڭ سەۋەبى نېمىدىندۇر؟

— سەن تېخى كىچىك، كۆپ ئىشلارنى بىلمەيسەن، ھاكىمىيەتچىلىك ئىشلىرىغا تېخى خام، — دېدى خېنىم پادىشاھ ئۇنىڭغا كايىپ، — دۈشمەننى ھەقىر ۋە زەئىپ چاغلاپ، ھەرگىز ئۇنىڭدىن غاپىل بولغۇلۇق ئەمەس! قارىماققا خار - زەبۇن كۆرۈنۈپ تۇرۇپ، ئاخىر قەست قىلغان كىشى رەقىبىنىڭ مېڭىسىدىن تۈتۈن چىقىراالايدۇ. ئىلاھىم، دۈشمەنلىرىمىزنى زەبۇن، سەلتەنەتلىرىمىزنى ئۇزۇن قىلغايىسەن!

خېنىم پادىشاھ قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئۇزاققىچە پىچىرلاپ دۇئا قىلدى، ئاندىن ئوغلىغا قاراپ:

— ساڭا قەدىمكىلەردىن قالغان ئىبرەتنامىلەردىن: «قۇشقاچ بىلەن يىلاننىڭ ھېكايىسى» نى ئېيتىپ بېرى، قۇلاق سېلىپ ئوبدان ئاڭلا ۋە ئېسىڭدە مەھكەم تۇت! — دېدى.

— قۇللۇق، ئانھەزىرىتىم! قۇلقىم سىلىدە، مەرھەمەت قىلغايلا.

— بىر ئۆينىڭ پېشايۋىنىنى ۋەتەن تۇتۇپ، ئۇۋا سالغان ئىككى قۇشقاچ بار ئىكەن، — دەپ ھېكايىسىنى باشلىدى خېنىم

پادشاھ ، — ئۇلار بالا چىقىرىپتۇ. ھەر كۈنى تالغا چىقىپ، تاپقان يەملىرىنى ئېلىپ كېلىپ، بالىلىرىنىڭ ئاغزىغا يۇمشىتىپ سالىدىكەن. بىر كۈنى، ئەر كەك قۇشقاچ ئوزۇق ئىزدەپ كەچ قاپتۇ. قايتىپ كېلىپ قارىسا، چىشىسى بەك ئىزتىراپ بولۇپ، ئۇۋىسىنىڭ ئەتراپىدا ئۆزىنى ھەر تەرەپكە ئۇرۇپ، چىكىلداپ نالە — پەرياد قىلىپ يۈرگۈدەك.

— ھەي خان، ساڭا نېمە بولدى؟ نېمىشقا ئۇنداق پاراكەندە بولسەن؟ — دەپ سوراپتۇ ئەر كىكى.

— نېمىشقا پاراكەندە بولماي، بىردەم غايىب بولۇپ كەلسەم، يوغان بىر يىلان پەيدا بولۇپ، تېخى قىزىل گۆش بالىلىرىمىزنى يېمەكچى بولۇپ قەست قىلىۋاتقانىكەن. شۇنچە زارلاندىم، شۇنچە يالۋۇردۇم ئەمما ئاھىم ئۇ زالىمغا قىلچە تەسىر قىلمىدى. ئۇ ماڭا:

— مېنىڭ قارا كۆڭلۈمنىڭ ئەينىكىگە سېنىڭ ئاھىڭنىڭ يېلىدىن ھېچ ئەسەر يەتمەيدۇ، — دېدى. مەن ئۇنىڭغا:

— ئېھتىيات قىل، مەن ۋە بالىلىرىمنىڭ دادىسى سېنىڭ پېيىڭگە چۈشۈپ، ھالاك قىلىش كويىدا بولىمىز! — دېدىم. يىلان مېنىڭ بۇ گەپلىرىمگە كۈلدى ۋە:

— چۈمۈلە قاپلانغا ئۆزىتىپ بەنجى، يەتكۈزەلىگەيمۇ ئۇنىڭغا رەنجى، — دېدى. ئۇنىڭغا تەڭ كېلەلمەي، پەرياد قىلسام، دادىمغا يېتىدىغان ھېچ كىشى چىقمىدى. ئاخىر ئۇ زالىم بالىلىرىمىزنى يەپ، چاڭگىلىرىمىزنى ئىگىلەپ يېتىۋالدى، — دەپتۇ چىشى قۇشقاچ.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئەر كىكىنىڭ جان خامىنىغا ئوت چۈشۈپتۇ ۋە چېكە مورسىدىن تۈتۈن يېنىپتۇ. شۇ چاغدا، ئۆي ئىگىسى چىراغ ياندۇرماقچى بولۇپ پىلىكىنى ياغقا چىلاپ ئۇچىغا ئوت تۇتاشتۇرۇپ چىراغدا قويعان ئىكەن. ئەر كەك قۇشقاچ ئۇچۇپ كېلىپ، ئوتلۇق پىلىكىنى تۇمشۇقى بىلەن چىشلىگىنىچە بېرىپ

يىلان ياتقان چاڭگىغا تاشلاپتۇ. ئۇ زالىم يىلانى ھالاك قىلىشنى ئويلىغان ئىكەن، لېكىن ئۇي ئىگىسى: «ئۆيگە ئوت كېتىرمىكەن» دەپ قورقۇپتۇ — دە، دەرھال قولغا كەتمەننى ئېلىپ ئۆگزىسىگە چىقىپتۇ ۋە چاڭگىنىڭ تۆشۈكىنى چېپىشقا باشلاپتۇ. چاڭگا ئىچىدىكى يىلان ئوتنىڭ قورقۇنچىسىدىن ۋە ئۈستىدىكى شەپە — ھەيۋىتىدىن تۇرالماي، ئۆگزە تەرەپتىكى تۆشۈكتىن بېشىنى چىقارغان ئىكەن، بويىنى كېسىلىپ ئۆلۈپتۇ...

15 ياشلىق پادىشاھ ئىشان — ھەسەن خوجا ئانىسىنىڭ سۆزلەپ بېرىۋاتقىنىنى گاھ چۈشىنىپ، گاھ چۈشەنمەي ھاڭۋېقىپ تۇراتتى.

— سەلتەنەت ۋە سىياسەت تىغىنىڭ مەڭگۈ ئۆز قولىدا بولۇشىنى ئويلايدىغان بىر ھۆكۈمران چوقۇم ھوشيار بولۇشى، سۈبھى ۋاقتىدا ئاگاھتىن غاپىل بولماسلىقى لازىم. شۇنداق قىلغان ھۆكۈمدار بىلەن دۈشمەنلەشكەن ۋە ئاداۋەتلىشىشنى ئىختىيار قىلغان ھەرقانداق بىر رەقىب ئۆلۈمنى مىڭ سىرتماق بىلەن ئۆزىگە تارتقان ۋە تىرىكلىكنى نەچچە مەنزىل ئۆزىدىن بىرى قوغلىغان بولىدۇ، — دېدى خېنىم پادىشاھ ھېكايىسىنىڭ ئاخىرىدا.

*

*

*

بىر كۈنى يەكەن شەيخۇلىئىسلامى مىرزا بارات ئاخۇن ئەلەم يەھيا خوجىنى ئاستا بىر خىلۋەتكە تارتىپ ئېلىپ كىردى — دە:

— ئى خوجا يەھيا! مەملىكەتنى تەسەررۇپقا ئالماق قىيىن ئىشتۇر. خېنىم پادىشاھ مەزلۇم، زەئىپ كىشى بولغانلىقتىن، سەلتەنەت ئىشىغا خامدۇر. مۇبادا، ئايال كىشى سەلتەنەت

تەختىدە ئولتۇرسا، بۇ بېشىمىز ھەرگىز ساقايماستۇر. بىر تەرەپتە قىرغىزلار، بىر تەرەپتە قالماقلار بىزلەرنى تەسەرۇپقا ئېلىشقا ھەر ۋاقىت تەييار تۇرۇپتۇ. سىز ئاتا - بوۋىلىرىمىزدىن قالغان خانلىق ئۇدۇمى بويىچە يەكەنگە بېرىپ تەختنى ئىگىلىشىڭىز زۆرۈردۇر. خېنىم پادىشاھ بىلەن ئىشان پادىشاھ قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ ھەزرىتى ئاپاق مازىرىدا دۇئاگۈي بولۇپ ئولتۇرسۇنلەر، شۇنداق بولغاندا رەقىبلىرىمىز بىزلەردىن بىرەر ئېۋەن تاپالماس! مەملىكەتمۇ ئاسايىشلىق تاپۇر! — دەپ ئەقىل كۆرسەتتى.

— ھەيھات، ھەيھات! — دېدى ئۇنىڭ بۇ مەسلىھەتنى تازا خوپ كۆرمىگەن يەھيا خوجا، — بۇنداق قىلسام باشقىلار: «پەدەرىنىڭ جەستى تېخى سوۋۇماي تۇرۇپلا شەھەر تالاشقىلى تۇرۇپتۇ!» دەپ مېنى ئەيىبلەمسۇ؟

— سەلتەنەتكە شەرمى - ھايا كېرەك ئەمەستۇر! — دېدى مىرزا بارات ئاخۇن ئەلەم، — شەرمى - ھايانى دېسىڭىز مەملىكەت خاراب بولۇر. نۆۋەت قولىدىن كېتسۇر، نۆۋەت كەتكەندىن كېيىن قىلىنغان پۇشايمان پايدا بەرمەس.

— ئۇنداق بولسا، بۇ ئىشنىڭ ئېپى نېمىدۇر؟ — دەپ سورىدى يەھيا خوجا ئۇنىڭدىن.

— ئاتىڭىزنىڭ قىرىق نەزىرىگە ۋالدىڭىز خېنىم پادىشاھ بىلەن ئىنىڭىز پادىشاھ ئىشاننى چىللايدۇرسىز، مۇبادا، ۋالدىڭىز يەكەندىن ھەزرىتى سەرمازار تامان كەلسە، ئىشنىڭ يېرىمى پۈتۈر. قالغىنىغا يەنە ئازماس ئاللا باردۇر! خاتىرجەم بولۇڭ، بۇ ئىشنى موللا ساقىغا تاپشۇرسىڭىز بولۇر! — دېدى ئۇ.

ئۇلار بۇ ئىشنى مەسلىھەتلەشكەندە، موللا ساقىمۇ شۇ يەردە ئىدى. كېيىن ئۇ بۇ سىردىن خوتۇننى ۋاقىپلاندۇرۇپ قويدى. بۇ سىرنى موللا ساقىنىڭ خوتۇنى خېنىم پادىشاھقا يەتكۈزدى.

خېنىم پادىشاھ بەتگۇمان بولۇپ، يەھيا خوجىنى ئۆلتۈرۈشنىڭ پېيىگە چۈشتى... .

يەھيا خوجا ئاتىسى ئاپاق خوجىنىڭ قىرىق نەزىرىسىنى ياغدۇدىكى ھەزرىتى سەرمازار — مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشاننىڭ مازىرىدا «قىرىق مىڭ تۆگە، قىرىق مىڭ ئات، قىرىق مىڭ كالا، قىرىق مىڭ قوتاز، قىرىق مىڭ قوي، قىرىق مىڭ ئۆچكە، قىرىق مىڭ توخۇ ئۆلتۈرۈپ، قىرىق مىڭ پاتمان گۈرۈچ، قىرىق مىڭ پاتمان ئاق ئۇن، قىرىق مىڭ پاتمان قوناق ئۇنى، قىرىق مىڭ پاتمان سۆك بىلەن نەزىر ئېشى ئېتىپ، مۇرشىد - مۇخلىسلارغا كاتتا نەزىر بەردى...»^①

شۇ كۈنى كەچتە خېنىم پادىشاھ پادىشاھ ئىشان بىلەن يەھيا خوجىنى ئاپاق خوجىنىڭ مەقبەرىسى ئالدىغا باشلاپ كەلدى ۋە: — ئى خوجا يەھيا، — دېدى ئۇ يىغلاپ تۇرۇپ، — سىز ناشۈكۈر ئازغۇنلارنىڭ گېپىگە قۇلاق سېلىپ، بىز تۈل خوتۇن، يېتىم ئوغۇلنىڭ بەختىگە قارا ساناپ ئۆلتۈرۈپسىز. سىزدىن نەلەزمىدۈركى، بىزنى بۇ يەردە قوندۇرۇپ، ئۆزىڭىز شەھەردىكى ئوردىڭىزدا راھەت - پاراغەت ئىچىدە ھۆزۈرلىنىپ ياتىپتۇدۇرسىز! مەن مېھمان بولساممۇ، يەنىلا سىزنىڭ ئىككىنچى ۋالىدىڭىزدۇرمەن. مەن يەكەنگە يانغۇچە ئول سەرمازاردا بىزلەر بىلەن بىللە بىرنەچچە كۈن تۇنىمىسىڭىز، بۇ ئەدەپسىزلىك بولماسمۇ؟ سەلتەنەت سىزدە تۇرسا ۋە ياكى بىزلەردە تۇرسا ئوخشاش ئەمەسمۇ؟ سىزلەرنىڭ قايسى ئاتاڭىزىلەر پادىشاھ بولۇپ كەلگەن؟ بىزلەرنىڭ ئاتا - بابامىزغا دۇئاگوي بولۇپ كەلگەن ئەمەسمۇ؟ شۇڭا، سىزنىڭ خانلىق دەۋاسىنى قىلماڭىز بىمەنلىكتۇر! — دەپ يەھيا خوجىنى ئەيىبلىدى.

① بوللا ياقۇپ ئىبنى ئۆمەر روزى قەشقەرى: «تەزكىرەئى ھىدايەت»، ھىجرىيە 1300 - يىلى (مىلادى 1883 - يىلى) كۆچۈرۈلگەن.

— مەن ھەزرەتكە — سىزىلەرگە خىزمەتتە بۇلۇرمەنكىمىن، دەپ كاشىغەردىن نېرى بارمىغاندىم، — دېدى يەھيا خوجا ھولۇقۇپ كېتىپ، — مېنىڭ ھەزرىتى سەرمازاردا دۇئاگۈيلۈك بىلەن كۈن ئۆتكۈزۈشتىن باشقا تامايمىمۇ يوق!

— يوق بولسا، ناھايىتى بەلەن گەپ ئىكەن، — دېدى خېنىم پادىشاھ كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ، — ئۇنداق بولسا، مەن خاتىرجەم بولسام بولۇر ئىكەن، كۆڭلىڭىزگە ئالماڭىز، خۇدا خالىسا، سىزنىڭ ئورنىڭىزنى ھەممىسىدىن ئۈستۈن قىلۇرمىز! شۇنداق قىلىپ، خېنىم پادىشاھ قەشقەردىكى ئىشلىرىنى تۈگىتىپ پادىشاھ ئىشان — ھەسەن خوجىنى ئېلىپ يەكەنگە قايتتى...

*

*

*

خېنىم پادىشاھ قاراخان چاغاتاشنى ئاقسارايىنىڭ ھەشەمەتلىك قوبۇلخانىسىدا كۈتۈۋالدى ۋە ئالاھىدە ئىلتىپاتلارنى كۆرسىتىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ تەختى يېنىدىكى ئالتە پۇتى قۇيما ئالتۇندىن ئىشلەنگەن، ئۈستى پۈتۈنلەي مەرغۇپ تاشلار بىلەن بېزەلگەن، ياسىداق مىز ئۈستىگە ئولتۇرغۇزدى.

خېنىم پادىشاھ بېشىغا قارا جىيەك تۈتۈلغان ئاق يىپەك رومال ئارتىپ، قارامتۇل كۈمۈش رەڭ كىمخايتىن يان ئىزمىلىق نىمچە كىيگەندى. ئۇنىڭ رومال ئۈستىگە كىيگەن زەرباب دوپپىسىدا كۆزگە ئانچە چېلىقمايدىغان شالاڭ مەرۋايىت دانىلىرى چىراغ نۇرىدا ۋالىلداپ تۇراتتى. رومالغا رەڭمۇ رەڭ لەئەل - ياقۇت، مەرۋايىت، قەھرۇۋا، ئېسىل ھېقىق مارجانلار ۋە گۆھەرلەر ناھايىتى ماھىرلىق بىلەن قادالغانىدى. قولىقىغا ئىككى دانە ئۇزۇن ئالتۇن سىرغا، بويىغا رەڭلىك دۈر - مەرۋايىتتىن تىزىپ ياسالغان قىممەت باھا زۇننار ئېسىلغانىدى.

خېنىم پادىشاھ بويى زىلۋا، روھىي ھالىتى غەمكىن ئىدى. بۇنداق جاۋاھىراتلار ئارىسىدا گۈزەل خوتۇن - قىزلار ئوتتۇرىسىدا ئولتۇرغان چوڭ سۈپەت نەۋجۇۋان — خېنىم پادىشاھنى كۆرگەن جۇڭغار قاراخانى چاغاتاش بىردىنلا ھودۇقۇپ قالدى. بۇ چوكاننىڭ ئۇنىڭدا قالدۇرغان تۇنجى تەسىراتى بېجىرىملىك، گۈزەللىكتىن ئىبارەت ئىدى. «بۇ ئەگەر گۈل بولسا، — دەپ ئويلىدى ئۇ ئۆز كۆڭلىدە، — چوقۇم غۇنچىنىڭ ئىچىدىن چىقتى؛ گۆھەر بولسا، چوقۇم سەدەپنىڭ قېپىدىن ئۆرنىنى نامايان قىلدى. ئون تۆت كۈنلۈك تولۇنئاي بولسا، چوقۇم بۇلۇتلارنىڭ پەردىسىنى يېرىپ چىقتى! . . .»

قاراخان چاغاتاشنىڭ سەل ئوڭايسىز لانغانلىقىنى سەزگەن خېنىم پادىشاھ خاتىرجەم كۈلۈمسىردى:

— جانابىي قالماق خوجام، سىز بىز تۇل خوتۇن، يېتىم ئوغۇلغا پاسباندۇرسىز. شۇڭا، خۇددى ئۆز ئۆيىڭىزدىكىدەك بەخىرامان ئولتۇرىڭىز!

— كۆپ تەشەككۈر! سىزلەرنى كۆك تەڭرى ئامان قىلغاي! قاراخان چاغاتاش ئوتتۇز ياش ئۆپچۆرسىدىكى جەسۇر ھەربىي كىشى بولۇپ، كۆپ جەڭلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ سۆڭىكى قاتقان، بوينى بۇقنىڭ بوينىدەك سېمىز ئىدى. ئۈستىدە قارا مەخمەلدىن تىك ياقىلىق كۆك خىتاي شايسىدىن تىكىلگەن قالماقچە تون، بېشىدا موغۇلچە قالپاق، تېلىدە رەڭمۇ رەڭ قىممەت باھا تاشلار بىلەن كۆز قويۇپ ياسالغان تاسما كەمەر بولۇپ، قولىدا كۈمۈش ساپلىق قوش تىللىق قامچا بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۆڭىنىڭ قارا، بۇرنىنىڭ پاناق ئىكەنلىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۆزى كېلىشكەن، خۇشچاقچاق ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ بىر جۈپ كۆزىنىڭ ئارىلىقى ناھايىتى كەڭ ئىدى. تۇرقىدىن قارىغاندىمۇ ئۇ خۇشچاقچاق، مەجەزى ئوبدان بىر ئادەمدەك قىلاتتى. لېكىن، ئۇ قىلچىمۇ مادارا قىلمايدىغان، مۇستەھكەم

ئىرادىلىك ئىدى.

چۈمپەردىلىك قىز - جۇۋانلار كۈمۈش پەتۈستە شاراپ كەلتۈرۈشتى. يۈزلىرىدە يۇپقا قارا يىپەك چۈمپەردىلىرى بار بۇ قىز - جۇۋانلارنىڭ چىرايىنى ئېنىق كۆرگىلى بولسىمۇ ئەمما ئۇلارنىڭ خېنە يېقىلغان نازۇك بارماقلىرى، يىپەك نىمچىلەر بىلەن ئورالغان ئىنچىكە بەللىك تولغان بەدەنلىرى ۋە بۆرتۈپ چىققان بىر جۈپ كۆكسى بۇ ئاياللارنىڭ ياش ئىكەنلىكىنى بىلدۈرەتتى.

چاغاتاينىڭ ئۇلارغا يەۋەتكۈدەك قاراپ قالغانلىقىنى كۆرگەن خېنىم پادىشاھ شوخ كۈلكە بىلەن بېشىنى لىڭشىتتى - دە، ئۇنىڭغا قارىدى:

— قالماق خوجام، يارىدىمۇ؟ يەكەننىڭ خام يۇتۇپ ئالغۇدەك گۈزەل قىز - چوكانلىرى سىزگە ئىشتىياق باغلاپ، مۇشتاق بولۇۋېتىپتۇ. ئاڭلىساق، سىلىدەك شۇنداق كېلىشكەن ساغلام ۋە شۇنداق جەسۇر باھادىر سەركەردە تا ھازىرغا قەدەر بويتاق ئۆتەرسىز ئىمىش، بۇ راستمۇ؟

— جانابى خېنىم پادىشاھ، بۇ گەپلىرى راست، — دېدى قاراخان چاغاتاش، — ئەمما، بۇ دىياردىن ئۆيلىنىش خىيالىمىز يوقمۇ ئەمەس.

— قالماق خوجام، سىزنىڭ كۆڭلىڭىز خوشلا بولىدىكەن، خاندانىمىزدىن سىزگە مۇناسىپ گۈزەل ۋە ئەقىللىق قىز - چوكانلار تېپىلىدۇ! — دېدى خېنىم پادىشاھ خۇشامەت بىلەن. چاغاتاش خېنىم پادىشاھنىڭ كۆڭلىدىكى مۇددىئاسىنى چۈشىنىتتى. چۈنكى، مۈلكىي قەشقەرىيەدە ئۆيلىنىش ئۇنىڭ تەرەپدارىغا ئايلىنىش، دېگەن سۆز ئىدى. قاراخان چاغاتاش خېنىم پادىشاھنىڭ ئۆگەي ئوغلى يەھيا خوجا بىلەن چىقىشالمايتتى. خېنىم پادىشاھمۇ دەل مۇشۇ زىددىيەتتىن پايدىلانماقچى ئىدى. شۇڭا، چاغاتاش ئېنىق ئىپادە بىلدۈرمەي،

خۇپسەنلىك قىلىپ جىم ئولتۇرۇۋالدى.
خېنىم پادىشاھ قىز - جۇۋانلارغا ئىشارەت قىلىۋىدى، ئۇلار
شاملارنىڭ ئۈچىنى تۈزەپ بولۇپ، ھەشەمەتلىك قوبۇلخانىدا
ئۇنىڭ بىلەن جۇڭغار قاراخانى — چاغاتاشنى خالىي قويۇپ،
كەينىچە مېڭىپ چىقىپ كېتىشتى.
خېنىم پادىشاھنىڭ گۈزەل رەڭگى - رۇخسارى قالماق
قاراخانىنىڭ دىققىتىنى ئىختىيارسىز ئۆزىگە جەلپ قىلىۋالدى.
بىر پەس سۈكۈتتىن كېيىن خېنىم پادىشاھ ئارىدىكى
جىمجىتلىقنى بۇزدى:

— قالماق خوجام، سىزلىنى بىمەھەل ئاۋارە قىلدۇق.
جانابلىرىغا ئۆزىمىزنىڭ ئادەملىرىدىن تولاراق ئىشەنگەنلىكىمىز
ئۈچۈن، بەزى ئىشلار خۇسۇسىدا سىزلىنىڭ مەسلىھىتىنى
ئالايلىق دېۋىدۇق، — دېدى خېنىم پادىشاھ چاغاتاشقا ئېڭىشىپ
تۇرۇپ، مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ جىڭگىلماچ چاچلىرى قاراخانىنىڭ
يۈزىگە تېگىپ تۇراتتى.

— بۇ ئۇلۇغ مەرھەمەتلىرى ئۈچۈن مەن سىلگە ئالاھىدە
تەشەككۈر بىلدۈرمىەن! — دېدى چاغاتاش ئورنىدىن تۇرۇپ.
— يوقسۇ، يوقسۇ، ھەرگىز تۈزۈت قىلمىغايىسىز،
مەرھەمەت قىلىپ ئولتۇرغايىسىز، — دېدى قاراخانىنىڭ
شاپائىتىدىن قاتتىق تەسىرلەنگەن خېنىم پادىشاھ، — بىز گەرچە
مەرھۇم ھەزرىتى ئەزىزان — ئاپاق خان خوجىنىڭ غۇماسى^① ۋە
زەئىپ مەزلۇمى بولغان بولساقمۇ ئەمما قالماق خوجاملارنىڭ
دۇئاسىنىڭ بەرىكەتىدە سەلتەنەت سۈرۈپ كېلىۋاتىمىز، كىچىك
خوجىزادە — پادىشاھ ئىشان ئۆسۈپ، تەڭرىگە شۈكرى،
ئەقلى - ھوشىنى تونۇماقتا. بۇ پەرزەنت تولىمۇ رەھىم -
شەپقەتلىك، مېھرىبان، كارامىتى چەكسىز، ئىلمۇ - ئېرىپان

① غۇما — ئىككىنچى خوتۇن، توقال.

گۈلزارىدا گۈلتاجى، رەڭگى - رۇخسارىدا يۈسۈپ سانى ۋە شىجائەتتە دەۋر يەكتاسى بولۇپ تونۇلماقتا. شۇڭا، سىزلىدىن يوشۇرىدىغان ھېچ سىر - ئەسرارىمىز يوق.

خېنىم پادىشاھ ئىنچىكە قاشلىرىنى ئوينىتىپ، سەل توختىۋالغاندىن كېيىن سۆزىنى داۋاملاشتۇردى.

— كىچىك خوجىزادىمىزنىڭ ئىقبالى ئۈچۈن ھازىردىن باشلاپ يولنى دۇرۇسلاش لازىم، دەپ ئويلايمىز. بىزگە ئايانكى، ھەرقايسى خوجىزادىلەر، بولۇپمۇ چوڭ خوجىزادىنىڭ ئۆز كۆڭلىدە ئارزۇ - ئارمانلىرى باردۇر. ئۇنىڭ ئېتىبارلىق ئادەملەردىن تەربىيىچىلىرى باردۇر. ۋەللەھمكى، چوڭ خوجىزادىنىڭ ئادەملىرى بىزكى تۇل خوتۇن ۋە يېتىم ئوغۇلنىڭ يەكەندە تۇرۇشىغا قارشى. نىھايەت، ئۇلارنىڭ چوڭ خوجىزادىنى مەرھۇم ئەزىزان ئاپاق خان خوجامنىڭ ۋەلىئەھدى سۈپىتىدە يەكەنگە يېتىپ كېلىپ تەختكە - سەلتەنەتكە چىقىشىغا دەۋەت قىلىۋاتقانلىقى بىزگە ئايان بولدى. ئۇنداق بولغاندىكىن، ئوغللىمىز ئۈچۈن مەزلۇمە باشىمىزغا ئۆزىمىز قاينۇرمىساق بولماس ئىكەن... بىزلىنىڭ پىكىرىمىز قالماق خوجامغا ئوقۇلغان بولسا كېرەك؟ — خېنىم پادىشاھ پىسقى - فوجۇر بىلەن تولغان مىكىرلىك تەنناز كۆزلىرىدە قاراخان چاغاتاشقا قارىدى.

— ئى دۇنيادىكى گۈزەللەرنىڭ گۈزىلى، — دېدى قاراخان چاغاتاش قولىدىكى جامنى پىرقىرتىپ تۇرۇپ، شېرىن مەي ئۇنىڭغا خېلى ئوبدانلا تەسىر قىلغانىدى، — سىلىنىڭ ناز - ئىشۋىلىرىگە جان - دىلىم ئەسىر، شېرىن سۆزلىرىگە تېنىم پىدا بولغاي، ھەر ۋاقىت سىزلىگە بىرەر ھادىسە يولۇقسا، مەن سىلى ئۈچۈن جېنىمنى تەقدىم قىلىشقا تەيياردۇرمەن. مەن بۇ ۋاقىتقىچە مەرھۇم ساغان خوجا ۋە سىلىنىڭ نان - تۈزلىرىنى يەپ پەرۋىش تېپىپ، دۆلەتلىرىگە شېرىك بولۇپ كېلىۋاتىمەن.

شۇڭا، بۇ يولدا ئۆزۈمنى سىلىگە ئاتىشىم ۋاجىپ ۋە زۆرۈردۇر!
— ۋاي، چىرايلىق قالماق خوجام، مېنى پەقەت سىلىلا
چۈشىنىدىلا، — دەپ كۈلۈمسىرىدى خېنىم پادىشاھ ئىككى
قولنى كۆكسىگە قويۇپ، غالدان خوجامغا قانداق قۇل بولغان
بولسام، سىلى قاراخان خوجامغىمۇ شۇنداق قۇلدۇرمەن! ئەسلىدە
مۈلكى قەشقەريىنىڭ تەخت - سەلتەنتىدە سىلىدەك جەسۇر،
ئىرادىلىك، باھادىر ئادەم ئولتۇرسا ئېلىمىز مەڭگۈ ئاسايىشلىق
تاپقان بولاتتى!

قاراخان چاغاتاش خېنىم پادىشاھنىڭ يەھياخوجىغا كۆڭلى
قارىلىق قىلىپ، «ماڭا بولمىسا، ئۇنىڭغىمۇ بولمىسۇن!»
دېگىنىدىن، ئۇلار تالىشۋاتقان بۇ مەملىكەتنىڭ ئۇلاردىن پەقەت
بىرىگىلا تەگكىنىدىن كۆرە، قايناتىمۇ قېنى قوشۇلمايدىغان ياتقا
تەگكىنىنى ئەۋزەلرەك كۆرۈۋاتقانلىقىنى سەزدى. چۈنكى، بۇ
ئەلنىڭ ئادەملىرىنىڭ نەزىرىدە ياتلار ئۇلارنىڭ بۇنچىلىك
ھەسەتخورلۇقىنى قوزغىيالمىتتى. «مۇبادا، خېنىم پادىشاھقا
ياردەم قىلىپ ئانا - بالا ئىككىيلەننى يەھيا خوجىدىن كېلىۋاتقان
خەۋپتىن خالاس قىلالىسام، — دەپ ئويلىدى چاغاتاش، —
كۈنلەرنىڭ بىرىدە مۈلكى قەشقەريىنىڭ تەختىنى تەنھا
ئىگىلەپ، شاھلىق تاجىسىنى بېشىمغا كىيىپ، سۇلتانلىق
ناغرىسىنى ئۆزنامىغا ساداغا كىرگۈزۈش قانچىلىك ئىش
ئىدى؟!»

— ھەببەللى، بۇ گېپىڭىز تولىمۇ ئورۇنلۇق بولدى، —
دېدى قاراخان چاغاتاش بېشىنى كۆتۈرۈپ مەنلىك كۈلۈمسىرەپ
تۇرۇپ، — بۇنىڭدىن كېيىن سادىق ئادەملىرىڭىز ئارقىلىق
ھەرقانداق ئىشلار توغرىسىدا بىر - بىرىمىزنى ئاگاھلاندۇرۇپ
تۇرمىقىمىز لازىم ۋە كىچىك خوجىزادىنىڭ بەختى ئۈچۈن
ھازىردىن باشلاپ تەدبىرلەرنى كۆرمىكىمىز زۆرۈر! بۇنىڭ
ئۈچۈن چوڭ خوجىزادىنىڭ ئوردىدىكى كۆز - قۇلاقلىرىنى تۇتۇپ

يوق قىلماقلىرى ھەممىدىن مۇھىم. ئاندىن قالسا، ئاشكارا پەرمان جاكارلاپ، چوڭ خوجىزادىگە «نايىب دۆلەت» مەرتىۋىسىنى بەرمەكلىك لازىم. قاچانكى، ئۇل خوجىزادە بۇ مەرتىۋىنى قوبۇل قىلغان پەيتتە، ئۇنىڭ شۈبھى - گۇمانلىرى سۈسلىشىدۇ - دە، شۇ چاغدا قول سېلىپ، ئۇنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادى بىلەن تەڭ يوق قىلماقلىرى لازىمدۇر! بىزكىم جۇڭغار چېرىكلىرى بۇ ئىشتا سۈكۈت قىلىپ بىتەرەپ تۇرغايىمىز! — كۆرسەتكەن ئەقلىڭىزگە بارىكالا، تەشەككۈر، كۆپ تەشەككۈر جانابىي قالماق خوجام! — دەپ خۇشال بولغىنىدىن نايناقتىشىپ كەتتى خېنىم پادىشاھ، — ھەزرىتى ئەزىزان ئاپاق خان خوجامنىڭ ئۆلۈمى ئۈچۈن بىز تۇل خاتۇن، يېتىم ئوغۇلنىڭ كۆڭلى ناھايىتى غەمكىندۇر. گەرچە بىزنىڭ ناتىۋان كۆڭلىمىز دەرد - ئەلەمدىن يىلاندىك تولىغىنىۋاتقان بولسىمۇ لېكىن سىزلىنىڭ نەسىھەتلىرى خېنىمىزغا راھەتتۇر! ...

شۇنىڭ بىلەن خېنىم پادىشاھ ھۇزۇرىدىكى قوبۇل تامام بولدى. قارا خان چاغاتاش خېنىم پادىشاھ بىلەن خوشلىشىپ، ئاقسارايدىن چىقىپ كەتتى. ...

*

*

*

ئاق سارايدىكى سالام ۋاقتىدا خېنىم پادىشاھ يەھيا خوجىنى ئالاھىدە قىزغىن مۇئامىلە بىلەن قوبۇل قىلدى ۋە ئۇنى ئۆزىنىڭ نايىب دۆلەت ئۇنۋانى بىلەن تارتۇقلىماقچى بولغانلىقىنى ئىزھار قىلدى.

نايىب دۆلەت - قەشقەرىيىدە شۇ چاغلاردا خېنىم پادىشاھ بىلەن پادىشاھ ئىشاندىن قالسىلا ئۈچىنچى رۇتبىدە تۇرىدىغان ئالىي مەرتىۋە ئىدى.

— سىزلى غايەت تەجرىبىلىك، سەلتەنەت ئىشىدە بىلەرمەن

ئادەم، — دېدى خېنىم پادىشاھ قەتئىيلىك بىلەن، — ئاتىخانلىرى قازا قىلىپ كەتكەندىن كېيىن سەلتەنەت بىز تۇل خاتۇن، يېتىم ئوغۇلغا توغرىلانغان بولسىمۇ ئەمما ھاكىمىيەتچىلىك تەجرىبىمىز كۆپ ئەمەس. ئارىمىزدا ئۆتكەن كۆڭۈل ئاغرىشلارغا ئەمدى خاتىمە بېرىلۇق. شۇڭا، جانابلىرىغا بىز ۋە پادىشاھ ئىشاندىن قالسىلا ئۈچىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان نايىب دۆلەتلىك ئۇنۋانىنى بەرسەكمىكىن، دەيمىز. لېكىن، بىر شەرت بار، — دەپ لېۋىنى چىشلەپ يەھيا خوجىغا تىكىلىپ قارىدى خېنىم پادىشاھ.

— مۆھتىرەم ئاتىخانمىز ۋاقىتسىز قازاغا ئۇچرىغاندىن كېيىن ئوتتۇرىمىزدا بولۇپ ئۆتكەن كۆڭۈلسىزلىكلەرنى، — يەھيا خوجا ئۆزىنى دانىشمەنلەردەك تۇتۇپ، — بىر - بىرىمىزنى چۈشەنمەسلىكنىڭ نەتىجىسى، دەپ بىلىمەن. شۇڭا، بىزلەر ئىچكى سىرلىرىمىزنى بىر - بىرىمىزدىن يوشۇرۇپ، بىر - بىرىمىزنىڭ پېيىدا بولۇپ يۈردۈق. نىھايەت، بۇنى خېنىم پادىشاھ بىلەن پادىشاھ ئىشان جانابىي ئايلىرىمۇ ھېس قىلىپتۇ. شۇنداق بولغانىكەن. بىزلەرنىڭ سىرلىرىمىزنى پىنھان تۇتۇپ يۈرۈشىمىزنىڭ ئەمدى ئورنى بولمىسا كېرەك. چۈنكى، خاھتالارنى تۈزىتىش - ئەقىللىق ئادەملەرنىڭ ئىشىدۇر. قېنى، جانابىي ئايلىرى ئېيتماقچى بولغان شەرت قايسىكىن؟

— دوستانە مۇناسىۋەتتە بولۇپ، ئىسھاقىيىچى كاززاپلارنى ئۇرۇق - يىلتىزىدىن قۇرۇتۇشتا ھەمكارلىشايلى، — دېدى خېنىم پادىشاھ ئاستا سۆزلەپ، — ھەمكارلىق شۈكى، ھېچقاچان سىزلى ھېچقانداق يەردە بىز تۇل خاتۇن، يېتىم ئوغۇلنىڭ ئۈستىدىن شىكايەت قىلمىسلا، بىز خاتۇن كىشى بولساقمۇ، پادىشاھ بولغانلىقىمىز ئۈچۈن، بىزلەرنىڭ تەدبىر - سىياسەتلىرىمىزگە ھەمىشە قارشى كەلمىسە، ئىسھاقىيىچى كاززاپلارغا قارشى تۇرۇشتەك ئورتاق ئىشتا ھەرقانداق

مۈشكۈللۈكنى ھەم جەھەتلىك بىلەن بىللە ھەل قىلايلىق.
— ناھايىتى توغرا شەرت، — دېدى يەھيا خوجا خوشال بولۇپ، — ئەسلىدە ئاۋۋالدىنلا بىز مۇشۇ شەرتكە بويسۇنۇشىمىز لازىم ئىدى. خەير، ئۆتكەن ئىشلارنىڭ كونا خامىنىنى سۈرۈپ يۈرمەيلىك.

— ۋەدىگە ۋاپامۇ؟ — دەپ قەتئىي سورىدى خېنىم پادىشاھ.
— ۋاپاسىزلىقتەك قەيىم بەتنام يوق، خۇدا بىر، تەرىقتە بىر، سۈلۈك بىر، پىر بىر، سۆز بىر!
ئىككىنچى كۈنى، يەھيا خوجا خېنىم پادىشاھ ۋە پادىشاھ ئىشاننىڭ رەسمىي يارلىقى بىلەن ئايىب دۆلەت بولۇپ تەيىنلەندى...

*

*

*

بىر كۈنى، خېنىم پادىشاھ يەكەن ئەمرى مىرزا ئەلىشاھ باشلىق ئىشەنچلىك دەپ سانالغان ئەكابر - ئەشرەبلىرىنى مەخپىي يىغىن بار، دەپ ھۇزۇرى مۇبارەككە چاقىرتتى. ئۇلارنى ئۆز ئورۇنلىرىدا ئولتۇرۇشقا پەرمان قىلدى ۋە ئۇلارغا كۆپ ئىلتىپاتلارنى كۆرسىتىپ، شېرىن سۈپەت سۆزلىرى ئۇلارنىڭ كۆڭلىگە تەسكىن بەرگەندىن كېيىن بۇ ۋەزىر - ۋەزىرا ۋە ئەمرۇل - ئۆمەرلارغا مۇنداق دېدى:

— جۇڭغار خانى پەلەكتەك ھەيۋەت، ھەشەمەتلىك جاھانگىردۇر. ئۇ پۈتۈن موغۇلىستان ۋە مۈلكىي قەشقەرىيىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ، كۈچلۈكلەرنى باش ئەگدۈردى. ئەسەرلەردىن بۇيان، مۈلكى قەشقەرىيىنى ئۆز تەسەررۇپاتىمىزدا تۇتۇپ كېلىۋاتقان بىزدەك قەدىمكى خانىدانمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا قالغىنى يوق. ئەلھال، بۇ قەدەر ھەشەمەت بىلەن كۈچ - قۇدرەتكە ئىگە بولغان جۇڭغار خانىنىڭ بىزگە مۇشۇنچىۋالا ئاتىدارچىلىق

كۆرسىتىرىنى ئويلىمىغاندۇق. جۇڭغارلار بۇ جايلارنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئالغاندىن كېيىن دۈشمەنلىشىشنى تاشلاپ، مۇرەببىم، مەرھۇم ھەزرىتى ئەزىزان ئاپاق خان خوجامنىڭ ۋە بىزكىم تۇل خاتۇن، يېتىم ئوغۇلنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ساقلاپ، بۇ يەرلەردە قاراخان تۇرغۇزۇپ، بىزنىڭ بېشىمىزنى سىلىدى. قاراخان بىزگە ئۆز تەختىنىڭ يېنىدىن ئورۇن بەردى. بىلەمسىزلىرىكىن، ئەگەر ئۇ زۇلۇمنى ئىختىيار قىلغان بولسا، لەشكەرلىرىمىز بىلەن پۇقرالىرىمىزنى ھېسابسىز زىيان - زەخمەتكە ئۇچراتقان بولاتتى. ئەمما، قالماق قاراخانى چاغاتاش جانابلىرى مەرھەمەت يولىنى تۇتۇپ، ياخشىلىق ۋە ساۋاپلىق ئىشلارنى كۆپ قىلدى. بۇ يەردە ئولتۇرغانلارنىڭ ھەممەتلىرى ئۇل جانابنىڭ ياخشىلىقى ۋە ئىلتىپاتىدىن بەھرىمەن بولغانسىزلىرى. بىزكىم مەزلۇمە گەرچە پادىشاھ بولساقمۇ لېكىن قارا خان جانابلىرىنىڭ خىزمەتكارى ھېسابلىنىمىز. شۇڭا، بۇنىڭدىن كېيىن ھەممىمىز يەكدىللىق بىلەن قالماق خوجام چاغاتاش جانابلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشىمىز لازىم. بىز گەرچە قالماق خوجامنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن چوڭ خوجىزادىگە ئايىب دۆلەتلىك مەرتىۋىسىنى بەرگەن بولساقمۇ ئەمما ئۇ بىزگە بويۇن تولغىماقتا. ئەلھال، قادىر ئاللا بىزگە ناھايىتى كۆپ ئىلتىپاتلار كۆرسەتمەكتە. بۇنىڭدىن بەكمۇ خۇشال بولماقتىمىز. بىر سىرنى سىلەرگە ئېيتىپ بېرەي، ئەمما سىلەر ھېچكىمگە ئېيتماڭلاركى، بۇ سىرنى مۇتلەق مەخپىي تۇتقايسىلەر.

مەجلىس ئەھلىنىڭ ھەممىسى بۇ سىرنى مۇتلەق مەخپىي تۇتۇپ، ھېچكىمگە ئاشكارىلىماسلىق ھەققىدە ئانت - قەسەملەرنى ئىچىشتى. خېنىم پادىشاھ تولىمۇ مەمۇن بولغان ھالدا سۆزىنى سىرلىق داۋاملاشتۇردى:

— ماڭا چوڭ خوجىزادە، ئايىب دۆلەتنىڭ يېقىنلىرىدىن

بىرى خەت يېزىپ ئەۋەتتى. بۇ خەتتە: «... خوجا يەھيا بىزگە ناھايىتىمۇ كۆپ زۇلۇم قىلدى. قاتتىق رەنجىگەنلىكىمىزدىن ئۇنىڭدىن كۆڭلىمىز قالدى. رايىمىز قايتتى. بۇ ئەھۋالنى سىزگىم خېنىم پادىشاھمۇ ئاڭلىغاندۇرسىز. بۇ خەتنى يېزىشىمىزدىكى مەقسەت، خوجا يەھيا ئەتە - ئۆگۈن سىزنىڭ مۇبارەك ھۇزۇرىڭىزغا بارىدۇ. بۇ ئوبدان پۇرسەتتۇر، شاھنىشىن ئەتراپىغا چوماقچى پالۋانلاردىن بۆكتۈرمە قويغايىسىز. قوبۇل ۋاقتىدا ئول تەخت تەمەخورىنى تۇتۇپ، بېشىنى كەسكىيسىز...» دەپ يېزىپتۇ. ھەممەڭلار بۇ ئىش ھەققىدە ئۆزۈڭلارنىڭ قانداق مەسلىھەتلىرى بولسا بېرىڭلار!

— ئى كەرەملىك شاھسانىيە، — دېدى يەكەن ئەمرى مىرزا ئەلىمشاھ ئورنىدىن تۇرۇپ تەزىم قىلغاندىن كېيىن، — سىز ساددا بولماڭىز، «سېرىق ئىتمۇ چىلبۆرىگە ئوخشايدۇ» دېگەننى ئىشىتمىگەنمۇ؟ ئەگەر قارا خان چاغاتاش بىلەن سەلتەنەتكە شېرىك بولمەن دەپ، خوجا يەھيانى ئۆلتۈرسىڭىز، ئەجدىھاننىڭ ئېغىزىدىن قۇتۇلۇپ، لەھەڭگە يەم بولغان بولمامسىز بۇنىڭغا ئەڭ ياخشىسى، ھېچ ئىككىلەنمەيلا، قالماق قارا خانى چاغاتاشنىمۇ، خوجا يەھيانىمۇ بىللە جەھەننەمگە يوللاپ، ئۇلارنىڭ ھىيلە - مېكىرلىرىدىن ئۈزۈل - كېسىل خالاس بولۇشتۇر. قەدىمكىلەردىن قالغان مۇنداق بىر ئىبرەتلىك ھېكايە بۇ سۆزۈمگە ئىسپات بولالايدۇ:

— بىر دەريادا نۇرغۇن بېلىق توپى بار ئىكەن. ئۇلار ھەمىشە سۇ تېپىش ئۈچۈن تەشنا بولۇپ يۈرۈشىدىكەن. ئۇلار سۇغا ئېرىشىشنىڭ ئارزۇسىدا: «سۇنىڭ رەڭگى ۋە تەمى قانداق بولىدىغاندۇ؟ ئۇنىڭ يۈرۈش - تۇرۇشىنى بەكمۇ كۆرگۈمىز بار» دېيىشىپتۇ. ھەممە بېلىقلارنىڭ جىسمى ئاشۇ ئارزۇ - ئارمان ئوتلىرىدا كۆيىدىكەن. لېكىن، ھېچبىرى ئۆزلىرىنى سۇغا ئېرىشكەندەك ھېس قىلمايدىكەن. ئاخىر بىر بېلىق ئۆكۈنگەن

ھالدا: «دېڭىز دولقۇنىدا بىر چوڭ باشلىق لەھەڭ بار. ئۈمىدىم شۇكى، ئۇ بىزگە سۇ بار جاينى ئېيتىپ بېرىپ، بىزنىڭ مۈشكۈللىرىمىزنى ئاسان قىلغۇسى» دەپ مەسلىھەت بېرىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھەممە بېلىقلار سۇغا يېتىش ئارزۇسىدا دېڭىز تەرەپكە قاراپ يول ئېلىشىپتۇ. ئۇلار دېڭىز دولقۇنىنىڭ ئەتراپىغا يىغىلغاندىن كېيىن ئۇ يەردىكى پىرقىراۋاتقان پەلەكتەك قاينامنى كۆرۈپ ھەيران قېلىشىپتۇ. بۇ يەردىكى دولقۇن ۋە قايناملارنىڭ كۆتۈرۈشلىرى سەۋەبىدىن بېلىقلار تەرەپ - تەرەپكە بېرىپ چۈشۈپ، بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ كېتىشىپتۇ. ئۇلار قورققىنىدىن تال ياپرىقىدەك تىترەشكە باشلاپتۇ. شۇ چاغدا، دېڭىز قاتتىق چايقىلىشقا باشلاپتۇ - دە، بىرىدىنلا بەھەيۋەت بىر لەھەڭ پەيدا بولۇپ، بىر - بىرىدىن جۇدا بولۇشقان ھېلىقى بېلىقلارنىڭ ھەممىسىنى يالماپ يۇتۇپ قورسىقىغا يىغىپتۇ. ھېلىقى بېلىقلار لەھەڭنىڭ قورسىقىغا كىرگەندىن كېيىن ئىلگىرى ئۆزلىرىنى پۈتۈنلەي سۇ ئىچىدە ئۆتكەنلىكىنى ئاندىن ھېس قىلىشىپتۇ ۋە ھەسرەت - نادامەت قىلىشقان بىلەن قىلچە پايدىسى بولماپتۇ، ھەممىسى لەھەڭنىڭ قورسىقىدىكى ئوتقا غەرق بولۇپ، كۆيۈپ كۈل بولۇشۇپتۇ. . .

يىغىن ئەھلى ئارىسىدا يەكەننىڭ شەيخۇلىئىسلامى مىرزا بارات ئاخۇن ئەلەممۇ بار ئىدى. ئۇ ھەمىشە خېنىم پادىشاھنىڭ ئوردىسىدىكى مەخپىي ئەھۋاللارنى يەھيا خوجىغا يەتكۈزۈپ تۇراتتى. خېنىم پادىشاھنىڭ قىلغان ۋە قىلماقچى بولغان ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىنى مەكتۈپ ئارقىلىق يەھيا خوجىغا توختاۋسىز يوللاپ تۇراتتى. خېنىم پادىشاھنىڭ بۇ ئىشتىن خەۋىرى بار بولسىمۇ ئەمما ئۇنىڭغا چىقىلماي كەلگەنىدى. ئۇ قاراخان چاغاتاش بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن قالماقلارنىڭ خوجا يەھيادىن راىي قېلىشقا باشلىغانلىقىنى سەزدى - دە، كۆڭلىگە ئاجايىپ بىر مەسلىھەت كەلدى. شۇڭا، يەكەن ئەمرى مىرزا

ئەلىمشاھنىڭ بايامقى سۆزىنى ئاڭلاپ، بېشىنى لىڭشىتىپ قويۇپلا، باشقا ھېچقانداق ئىپادە بىلدۈرمىدى.

بۇ خەتنىڭ مەزمۇنىدىن خەۋەر تاپقان مىرزا بارات ئاخۇن ئەلەم خېنىم پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىدىكى مەخپىي يىغىنىدىن چىقىپلا يەنە خەت يېزىپ يەھيا خوجىغا ئەۋەتتى. بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان يەھيا خوجا ۋەھىمە ئىچىدە ئىزتىراپقا چۈشۈپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ يا ئىسيان كۆتۈرۈپ، مۇستەقىللىق ناغرىسىنى ئاشكارا چېلىپ چىقالماي، ياكى ئۆزىگە قەست قىلماقچى بولغانلارنى تۇتۇپ يوقىتىشقا پىتىنالماي، ئىككىلىنىپ قالدى. ئاخىر، ئۇنىڭ جاسارىتى سۈسلىشىپ، خېنىم پادىشاھ بىلەن سۈلھىلىشىپ، ئۇنىڭ «شاھ سانىيە» لىك ئورنىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى ۋە شېرىك پادىشاھ بولۇشقا تەن بەردى. خېنىم پادىشاھمۇ ئۆزىنىڭ ھىيلە - مېكرىسى ئارقىلىق تەختىنى مۇستەھكەملەش مەقسىتىگە ئاخىر يەتتى.

ئۇزاققا قالماي، يەكەننىڭ شەيخۇلىئىسلامى مىرزا بارات ئاخۇن ئەلەم خېنىم پادىشاھ تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن بىرنەچچە ئەسەبىي سىگال دىۋانلىرى تەرىپىدىن پالتا بىلەن ۋەھشىيلەرچە چاناپ ئۆلتۈرۈلدى...

*

*

*

بۇ، رامزاننىڭ ئاخىرقى كېچىلىرىدىن بىرى ئىدى. قەشقەر ئاسمىنى قارا بۇلۇتلار ئىلكىدە ئىگىرىماقتا ئىدى. تۈمەن دەرياسىنىڭ قىرغاقلىرى قاراڭغۇلۇق ئىچىگە غەرق بولغان، دەريا يۈزىنىڭ مەنزىرىسىمۇ غۇۋا ئىدى. ئاسمان بىلەن زېمىن، يىراق بىلەن يېقىندىكى مەنزىرىلەر، كۆرگىلى بولىدىغان ۋە كۆرگىلى بولمايدىغان ھەممە نەرسىلەر بۇ زۇلمەت ئىچىدە بىر - بىرى بىلەن گىرەلىشىپ قوشۇلۇپ كەتكەنىدى. قاراڭغۇلۇق قۇزغۇنى

ئۆزىنىڭ قاپقارا قاناتلىرىنى ئاقسارايىنىڭ ئۈستىگە ياپقاندى.
ئادەتتە يىراقتا قارىيىپ كۆرۈنىدىغان ئاخۇنۇمنىڭ يارلىقى قارا
بۇلۇتلۇق ئاسمان ئاستىدىكى پاناھلىق ئىچىگە مۆكۈنگەنىدى.
تۈمەن دەرياسى چوڭقۇرلۇقتا بىر خىللا ئىگراپ، قايغۇ
دولقۇنلىرى ئىچىدە ئېگىز يار بويىغا ئۇرۇلۇپ ئاقماقتا ئىدى.
«گۈلدۈر!» قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭ، يارنىڭ بىر پارچىسى
گۈمۈرۈلۈپ سۇغا چۈشتى — دە، ئارقىدىنلا سۇنىڭ شالاقشىغان
ئاۋازى ئاڭلاندى.

ھېيتگاھ جامەسىنىڭ قۇببىسىنىڭ قاپقاراڭغۇ كۆلەڭگىسى
يىراقتا چوقچىيىپ قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. ئۇ سالقىن قىياپەتتە
ئۆرە تۇرغىنىچە ئۆز بېشىغا قونۇۋالغان قارا قۇزغۇن بىلەن بىللە
خىيالغا چۆككەنىدى.

بەزىلەر «ئەل ئۇيقۇغا ياتقاندا، جىمى ياخشىلىق بىلەن جىمى
رەزىللىكىمۇ تەڭلا يوقايدۇ!» دېيىشىدۇ. ئەمما، بۇ گەپ تولۇق
ئەمەس. ئۇنىڭغا يەنە «جىمى ئادەم بەختكە ئىنتىلىدۇ. ئەمما،
بەخت خۇددى رامزان كېچىسىدىكى ئايدەك بۇلۇت كەينىگە
مۆكۈنگەن بولىدۇ» دېگەننىمۇ قوشۇپ قويۇش كېرەك.

يەھيا خوجا نايب دۆلەتى مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەندىن
كېيىن، خۇددى ئون پىنەك بەك چەككەندىنمۇ بەكرەك مەستخۇش
بولۇپ كەتتى. شۇڭا، ئۇ بۈگۈن كېچە قوزى ئۇيقۇسىغا غەرق
بولۇپ، ھېچنېمىنى سەزمەي ئۇخلاپ ياتاتتى. ھويلا ۋە ئۆگزىدىن
گۈرۈسلىگەن ۋە غورۇسلىغان ئاياغ تىۋىشلىرى ئاڭلىنىۋاتاتتى.

— خوجىزادەم، بېگىم، ئۇيقۇلىرىنى ئاچسىلا، — دەپ
ئۇنى ھەدەپ تۇرتتى ئامراق خوتۇنى ئايىم بىكە. ئەمما، يەھيا
خوجا تېخىچىلا قوزى ئۇيقۇسىدىن ئويغانمايۋاتاتتى. ئاخىر ئۇ
شېرىن چۈش ئىلكىدىن ئويغىنىپ، ئۆزىنى ھەدەپ
تارتقۇشلاۋاتقان خوتۇنىغا، نېمە دەيسەن، دېگەندەك تەئەججۇپ
نەزىرى بىلەن قارىدى. شۇ ئەسنادا، ئىشىك تاراقلاپ

ئېچىلدى — دە، ئۆيگە قارا نىقابلىق ئالتە — يەتتە بەستىلىك ئادەم باستۇرۇپ كىرىشتى.

— سەنلەر نېمە ئادەم؟ ھاي، قايسىنىڭ بار! — دەپ ۋارقىرىدى يەھيا خوجا خىزمەتچىلىرىگە، ئاندىن ئورنىدىن ئىتتىك تۇرۇپ تامدىكى ئېسىقلىق تۇرغان قىلىچنى ئالماقچى بولۇۋىدى، نىقابلىقلاردىن ئىككى — ئۈچ ئادەم سەكرەپ كېلىپلا ئۇنىڭ مۈرىسىدىن قاماللاپ تۇتقىنىچە كاتنىڭ ئۈستىگە نىقتاپ بېسىپ تۇرۇۋالدى. قالغانلار يەھيا خوجىنىڭ ئىككى ئوغلىنى ئۇخلاۋاتقان يېرىدىن سۆرەپ چىقىشتى. ئۇنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى ئەمەت خوجا چوڭ ئانىسىنىڭ سەمەندىكى قورۇق-قا^① كەتكەنلىكتىن، بۈگۈن ئۆيىدە قونمىغانىدى.

— سىلەر كىم بولىسىلەر؟ كىمنىڭ پەرمىنى بىلەن مېنى تۇتماقچى؟ — دەپ سورىدى يەھيا خوجا خىرقىراپ تۇرۇپ، — مەن كىم، بىلەمسىلەر؟ مەن خېنىم پادىشاھنىڭ يارلىقى بىلەن نايىب دۆلەت بولغان خوجا يەھيادۇرمەن! ئىشەنمىسەڭلار مېنى خېنىم پادىشاھنىڭ دەرگاھىغا ئېلىپ بېرىڭلار!

— ناھايىتى توغرا ئېيتتىڭىز، ئەقسىر، بىزمۇ دەل شۇنداق قىلماقچىمىز. نايىب دۆلەت جانابلىرى، — دېيىشتى ئۇلار يەھيا خوجىنى مازاق قىلىپ، — ھازىر سېنى ۋە ئوغۇللىرىڭنى تۇپتوغرا تەڭرى ئالانىڭ دەرگاھىغا ئېلىپ بارماقچىمىز!

— ياق، ياق، مېنى ئۆلتۈرسەڭلار بولمايدۇ. سىلەر يالغان ئېيتىسىلەر، خېنىم پادىشاھ بىلەن ئوتتۇرىمىزدا لەۋز — قەسەم بار، بۇنى سىلەر بىلىمىسىلەر؟

— بىلىمىز، ئوبدان بىلىمىز ۋە بەلكى سېنى ۋە سېنىڭ ئۈچ ئوغلوڭنى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈش ھەققىدە خېنىم پادىشاھنىڭ پەرمان بەرگەنلىكىنىمۇ بىلىمىز. قېنى، يەنە بىر ئوغلوڭ؟ يوققۇ

① بىزى ئەپەلەردە: «تۆشۈكتاغدىكى...» دەپ يېزىلغان.

ئۇ لەنتى! — دەپ قەھر قىلدى قارا نىقابلىق ئادەملەرنىڭ ئارىسىدىن بىرى.

يەھيا خوجا نىقابلىق كىشىلەرگە چەكچىيىپ قارىدى ۋە بىردىنلا ئوڭۇپ تاتىرىپ كەتتى. يۇلقۇنۇپ ئورنىدىن تۇرماقچى بولدى. لېكىن، نىقابلىق ئىككى ئادەم ئۇنىڭ يەلكىسىدىن بېسىپ، قوللىرىنى ئامبۇر بىلەن قىسقاندەك تېخىمۇ مەھكەم قىسىپ تۇتتى.

— نومۇسسىزلار، لەۋزىگە ۋاپا قىلمايدىغان ۋىجدانسىزلار! — دەپ يۇلقۇناتتى يەھيا خوجا، — خۇدانىڭ قەھر — غەزىپىدىن قورقماسىلەر؟ پىرىنىڭ قارغىشىدىن قورقماسىلەر؟ مەن سەيپىدۈرمەن! مەن ھەزرىتى ھىدايتۇللا خوجا مەسئۇلىنىڭ^① پۇشتىمەن!

جانابىي قۇتبىل ئىقتابىنىڭ پەرزەنتىمەن! شۇڭا، مېنى ۋە مېنىڭ پەرزەنتلىرىمنى ئۆلتۈرسەڭلار مەڭگۈ دەۋزىخى بولۇپ كېتىسىلەر! گۆرۈڭلاردا توڭگۇز قۇپىسىلەر! قويۇۋەت مېنى! يوقال ھەممىڭ!

— بۇ ئىش خېنىم پادىشاھ بىلەن پادىشاھ ئىشاننىڭ پەرمانى بويىچە بولۇۋاتىدۇ. تەقدىرگە تەن بېرىش كېرەك، — دېدى نىقابلىقلاردىن بىرى.

— مۆھتىرەم دېگەن ئۇ ئەر سارىڭى جالاپقا نېمە بولدى؟ نېمىشقا لەۋزىدە تۇرمايدۇ؟ ھۇ بەتبەخت، ناپاك خوتۇن! — دەپ خېنىم پادىشاھنى ھەدەپ قارغىدى يەھيا خوجا. جاللاتلار يەھيا خوجا بىلەن ئۇنىڭ ئىككى ئوغلىنى كۆتۈرۈپ يەرگە بېسىپ يانقۇزدى.

— خېنىم پادىشاھنىڭ پەرمانى بويىچە، — دېدى نىقابلىقلاردىن بىرى، — سەن ۋە ئىككى ئوغلۇڭ ھەلقۇم تىغ

① ئاباق خوجىنىڭ ھۆرمەت نامىسى.

جازاسى بىلەن جازالىنىسىلەر!
 يەھيا خوجا كۈچسىز، دەردلىك ئاۋازى بىلەن: «ئادەم
 بارمۇ؟ قوتقۇزۇڭلار!» دېيىشىڭىلا جاللات قولىدىكى ئىنچىكە
 يېڭىسار پىچىقىنى ئۇنىڭ قولىقىنىڭ ئاستىغا تىقىپ بىر تولغاپلا
 ئۇنىڭ ھەلقۇمىنى ئۈزۈپ تاشلىدى!... بىر پەس خىرىلداپ،
 تىپىرلاپ بېقىپ، ئاخىر يەھيا خوجا جىم بولدى ۋە پۇت - قولىنى
 سوزۇپ يېتىپ قالدى.
 ئۇنىڭ ئىككى ئوغلىنىڭ تەقدىرىمۇ خۇددى ئاتىسىنىڭكىدەك
 بولدى...

نەزمە

ئەپسۇسكى، باھادا ئوتۇن ھەم ئۆد^① بىر،
 مەرتىۋىدە خەلىل^② بىلەن نەمرۇد^③ بىر.
 دۆلەتتىن مەست بولغان بىخۇدلار ئۈچۈن،
 ئېشەك ئاۋازىيۇ، كۈيى داۋۇت^④ بىر.

— پۇرپاۋەلى^⑤

① ئۆد — 1. پەنجىتار؛ 2. قىممەت باھالىق خۇشپۇراق دەرەخ.
 خەلىل — يەنى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام. خۇدالىق دەۋاسىنى قىلغان نەمرۇدقا قارشى
 تۇرغاندا، ئوتقا تاشلاپ ئۆلتۈرۈلگەن.
 ② نەمرۇد — خۇدالىق دەۋاسىنى قىلغان زالىم پادىشاھ.
 ③ داۋۇت ئەلەيھىسسالام — مۇزىكىتلارنىڭ پىرى.
 ④ پۇرپاۋەلى — خارەزىملىك پالۋان مەھمۇد (1247 — 1326) نىڭ تەخەللۇسى.
 مەشھۇر شائىر.

ئون ئىككىنچى باب

جاللات خېنىم

جاھالەت ئەھلى بىلەن قىلما سۆھبەت،
يېتەر ھەردەم بۇ ئىشتىن جانغا زەخمەت.

— ناسىر خىسراۋ

مىلادى 1696 - يىلى (چاشقان يىلى) 4 - ئاينىڭ

15 - كۈنى. يەكەن ئالتۇنلۇقتىكى بىر خانىقادا ئاشىق - سوپىلارنىڭ سۆھبىتى قىزىپ كەتكەنىدى. بۇ خانىقا - تۈنەكخانغا شۇ چاغدىكى مۇسۇلمانچىلىق خىسلەت ئۆلچىمى قىلىنىدىغان خۇدايى ئادەت بويىچە چاڭگا چاچ، سىركە ساقال، جۈل - جۈل چاپان، چۈلە مەست، قاسماق بەدەن، بەڭگى دېۋانە، كۆكەمە ئاشىق، ماكانسىز قوڭالتاق، رەزگى رودىپاي، ئەبگاھ دەرۋىش، چاتاقچى سوپىلاردىن بىرقانچە يۈزى توپلانغانىدى. بۇ سۆھبەتكە يەنە شۇ چاغلاردا «ئاشىق ھاپىزلارنىڭ شاھى» دەپ ئاتالغان ئاتاقلىق دەرۋىش سوپى ئاللايارمۇ قاتناشقانىدى. ئۇ بۇ سۆھبەتتە مۆھتىرەم خېنىمنىڭ قەشقەرىيە سەلتەنىتىگە پادىشاھ بولغانلىق شەرىپىگە بېغىشلاپ يازغان قەسىدىسىنى ئوقۇپ بەردى. ئاڭلىغۇچىلار تولىمۇ مەمنۇن بولۇشۇپ قىقاس - چۇقان

كۆتۈرۈشتى. ئاۋازلار بىر ئاز پەسەيگەندىن كېيىن سوپى ئاللايلار يەنە ئورنىدىن تۇردى ۋە:

— مەن ھاياتىمدا ھەزرىتى ئاپاق خان خوجىمىزغا ئاتاپ دىققەتكە سازاۋەر بولغۇدەك نۇرغۇن قەسىدىلەرنى يازغانىدىم. ئەمما، بۇلارنىڭ ھەممىسىنى تۆۋەندە مەن سىلەرگە ئوقۇپ بېرىدىغان، ياش شائىرە ئىجاد قىلغان مەسنىۋىگە ھېچبىر سېلىشتۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى جاھاندا چۈپتى يوق ئۇ جانان مېنىڭ ئۆمرۈمدە تاپقان پۈتۈن ساۋابلىرىمنىڭ ھەممىسىنى بىر تىيىن قىلىۋەتتى. ھازىر مەن ئۇنىڭ پىراقىدا ئاتەشتەك كۆيمەكتىمەن! — دېدى.

سوپى ئاللايلار جاراڭلاپ چىققان ئاۋازى بىلەن ئىشقى-مۇھەببەت ھەققىدە يېزىلغان بۇ ئاجايىپ مەسنىۋىنى ئاشىق سوپىلارغا ئوقۇپ بەردى. بۇ شېئىردا ھەۋەس بىلەن نازۇكلۇق قوشۇلۇپ كەتكەن ئىككى قەلىبنىڭ ئەبەدىي بەختى توغرىسىدىكى ئارزۇ ئاجايىپ ئۈستىلىق بىلەن يوشۇرۇن ئىپادە قىلىنغان بولۇپ، دەررۇ ئاڭلىماققا خۇددى پىر - ئەۋلىياغا ئوقۇلغان ئىشقى - سەۋدا زارىدەك تۇيۇلاتتى.

سوپى ئاللايلار بۇ مەسنىۋىنى ئوقۇپ تۈگەتكەندىن كېيىن ئاشىق سوپىلار ئارىسىدا يەنە شاۋقۇن - سۈرەن كۆتۈرۈلدى:

— كىم يازغان؟ ئۇنىڭ ئىسمى نېمە؟ ئىسمى؟
ئۇ يەنە ئورنىدىن تۇردى ۋە سۈكۈت ئەھلىگە قاراپ سۆزلىدى:

— ھەيران قېلىۋاتامسىلەر؟ شۇنداق، كۆرۈۋاتىمەن. ھەيرانۇ - ھەس بولغانلىقىڭلاردىن بارمىقىڭلارنى چىشلەپ قېلىۋاتىسىلەر! بىلەمسىلەر، بۇ مەسنىۋىنى بىر ياش قىز يازغان. ئۇنىڭ لەپىيدە بىر قاراپ قويۇشنى كۆرگەن بولساڭلار ئىدى. ئون يېنىك بەڭ چەككەندىنمۇ بەكرەك مەستخۇش بولۇپ كەتكەن بولاتتىڭلار!

— ئىسمى! ئىسمىنى دېمەمسەن! — دېگەن چۇقان ئاڭلاندى.

— بۇ شائىرە نامى پۈتۈن قەشقەرىيە ئاسمىنىدا جاراڭلىشى لازىم! ئۇنىڭ ئىسمى زەينەپ بىبى! بۇ چاغدا سورۇن ئىچىدە ئولتۇرغان 15 ياشلاردىكى بىر يىگىت يىلان دەك تولغىنىپ، «ۋاي» دەپ سالىدى. خام بەگنى تولا چېكىپ، شىركەپ بولغان سۆھبەت ئەھلى قىزنىڭ نامىنى ئاڭلاپ ھاياسىز لارچە كۈلۈشتى. سوپىلارنىڭ ھاياسىز كۈلكە ساداسى ئىچىدە ھېلىقى ياش يىگىت تۈنەكخانىدىن سەزدۈرمەي چىقىپ كەتتى...

*

*

*

خېنىم پادىشاھ بىر نەۋرە سىڭلىسىنى بىرىنچى قېتىم كۆرۈۋاتقان دەك ئۇنىڭغا سىنچىلاپ قاراپ كەتتى.

— راستتىنلا بۇ مەسئۇتنى سىز يازدىڭىزمۇ؟

— ھەئە! — دەپ جاۋاب بەردى قىز دادىللىق بىلەن.

— بىز سىز يازغان مەسئۇتلەرنى ئاڭلىدۇق، — دېدى

خېنىم پادىشاھ ئاستا، — سىز ئىشقا — مۇھەببەت ھەققىدە شېئىر يازىدىكەنسۇ؟! سىز كىمنى ياخشى كۆرۈشكە جۈرئەت قىلىدىڭىز؟

بۇ قىز سەئىدىيە خانلىرىنىڭ ئاخىرقىلىرىدىن بىرى بولغان ئىسمائىل خاننىڭ ئامراق قىزى زەينەپ بىبى ئىدى. ئۇ دادىسى ئىسمائىل خاندىن ئىككى يېشىدىلا ئايرىلىپ يېتىم قالغان بولسىمۇ ئەمما ئاق كۆڭۈل ئىنىكئانىسىنىڭ قولىدا چوڭ بولغانىدى. گەرچە ئۇ ھازىر ئاپاق خوجا سارىيىدىكى چىركىنلىك ئىچىدە ياشاپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ ئەمما خان ئاتىسى ئىسمائىل خاننىڭ ساپ دىل، مەرىپەتپەرۋەر، راستچىل، قەيسەر مەجەزىنى

ئۆزىگە ئۆزلەشتۈرگەنىدى. كېيىن ئۇ ئەتكەسى^① نىڭ قولىدا ئوقۇپ خەت ساۋادىنى چىقاردى، بىلىم ئۆگەندى. ئادەتتە ۋاقتىنى كىتاب ئوقۇش بىلەن ئۆتكۈزدى. ئاستا - ئاستا كۆپ غەزەللەرنى يادقا ئوقۇيالايدىغان بولدى.

— مەن زامانىمىزنىڭ نازىملىرىدىن بولغان بىر يىگىتنى ياخشى كۆرىمەن! — دەپ جاۋاب بەردى زەينەپ بىبى. ئۇ بىر نەۋرە ئاچىسى — خېنىم پادىشاھنىڭ ئالدىدا ئۆز سىرىنى يوشۇرۇشنى خوپ كۆرمىگەنىدى.

— مېنىڭ قۇللىرىمنى ھە! — دەپ غەزەپلىنىپ ۋارقىرىدى خېنىم پادىشاھ، — سەنمۇ؟ مەن خوجىزادە - شاھزادىلەرگە لايىق، دەپ يۈرگەن سىڭلىمۇ؟! ... ئېيتە، ئۇنىڭ ئىسمى كىم؟!

زەينەپ بىبى ئاپئاق تاتىرىپ كەتتى. ئەمما، ئۇ خاتىرجەم ئىدى.

— خېنىم پادىشاھ، سىلى مېنى ئۆلتۈرۈشلىرى مۇمكىن ئەمما مەن ئۆزۈمنىڭ ياخشى كۆرگەن يىگىتىمنىڭ ئىسمىنى قەتئىي ئېيتمايمەن! — دېدى ئۇ.

— ئىسمى! ئىسمىنى ئېيتىپ بەر دەيمەن؟!

— ياق، ياق! قەتئىي ئېيتمايمەن!

— ھە شۇنداقمۇ؟ ئۇنداق بولسا، سەن ئەڭ ۋەھشىي ئۇسۇلدا قىيىنلىسەن! ئەڭ دەھشەتلىك ئۇسۇلدا ئۆلسەن!

— مەيلى! مۇھەببىتىم، ئېتىقادىم ئۈچۈن مەن ھەرقانداق ئىشقا تەييار!

— سەن... سەن مېنىڭ بېشىمغا چۈشكەن بۇ شەرمەندىچىلىك ئۈچۈن ئەڭ ئېچىنىشلىق ئۆلۈم بىلەن ئۆلتۈرۈلسەن!

① ئەتكەسى - ئۇستازى، تەربىيىچىسى.

خېنىم پادىشاھ غەزەپلەنگەنلىكىدىن ھاسىراپ كەتتى. ئۇنىڭ ئادەتتە ئادەمنى مەھلىيا قىلىدىغان چىرايلىق جامالى مۇشۇ تاپتا بۇزۇلۇپ كەتكەندى. ئۇ كۆزلىرىدىن ياۋۇزلۇق ئوتلىرىنىڭ شولىسى چېچىلىپ تۇرغان يالماۋۇزغا ئوخشاپ قالغانىدى. ئۇ جاللاتلىرىغا ۋارقىرىدى:

— ئاۋۋال مىش قىيىناققا ئېلىنىپ، ئىقرار قىلدۇرۇلسۇن! ئىقرار كەلمىسە، ئاندىن ياغ قايناققا تاشلانسۇن!

— قۇللۇق! — دەپ تۆت مەلئۇن سۈپەت جاللات سۈپى بىچارە قىزنى سۆرىگەن پېتى قىيىناققانغا ئېلىپ چىقىپ كەتتى. خېنىم پادىشاھمۇ زەينەپ بېيىنىڭ ھالىنى تاماشا قىلىش ئۈچۈن كەينىدىن قىيىناققانغا ماڭدى.

ئاپاق خوجا قەشقەرىيە تەختىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ سىياسىي رەقىبلىرىنىڭ قارشىلىقىنى جىسمانىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن ئەلتۈكۈس بىتچىت قىلىپ تاشلاش ئۈچۈن، شۇ چاغلاردا پۈتكۈل ئىسلام دۇنياسىغا مەلۇم بولغان ۋە تېخى مەلۇم بولمىغان تۈرلۈك قىيناش، جازالاش ئۇسۇللىرىنى ئەھيا قىلىپ چىققانىدى. بۇنىڭ ئىچىدە پۈتۈن مۈلكىي تۈركىستان، ماۋرائۇننەھر ۋە مۈلكىي ئەجەم يۇرتلىرىغا تونۇشلۇق بولغان خوجا قىيىنقىلىرىدىن: دار، تاش بوران، ئەن بەدەن، مىش قىيىناق، ئىت قىيىناق، قوڭ قىيىناق، قىل قىيىناق، پەي قىرغىما، ئۆرە قىيىناق، كۆتەك، دەررە، تۇنجۇق، ئات قۇيرۇق، قاپ قىيىناق، بوغما قول، ئۆركەتتى، زۇقۇم جان، ھەلقۇم تىغ، چۆل قاق، جان ئوغلاق قاتارلىق 30 خىلدىن ئارتۇق ئۆلتۈرۈش جازاسى بار ئىدى.

ئەن بەدەن — بۇ ئادەمنىڭ قول، پۇت، قۇلاق، بۇرۇن قاتارلىق مۇچىلىرىنى كېسىپ تاشلايدىغان ياكى ئادەمنىڭ كۆزىنى ئويۇپ، تىلىنى كېسىپ، بۇرنىنى يۇلۇپ، ئەرلىكىنى پىچىپ،

ئاختا قىلىپ ناكى قىلىدىغان، ئاياللارنىڭ تۇغۇتىنى قۇرۇتۇپ،
نىمجان قىلىپ تاشلايدىغان بىر خىل ۋەھشى جازا ئىدى. بۇنداق
جازاغا مۇپتىلا بولغان ئادەم قىيىنلىپ ئاخىر مىڭبىر ئازاب
ئىچىدە جان تەسەددۇق قىلاتتى.

مىش قىيىناق — بۇ ئادەمنى مۈشۈككە تاتىلىتىپ،
مورلىتىپ، چىشلىتىپ ئۆلتۈرىدىغان بىر خىل قىيىناش جازاسى
بولۇپ، گۇناھىنى ئىقرار قىلمىغان ياكى لەۋزىدىن تېنىۋالغان
ئادەمنىڭ ئىشتىنىنىڭ ئىچىگە ماڭغا كىرگەن چىشى مۈشۈكنى
سولاپ، ئۈستىدىن خوخا تىكەن بىلەن ساۋاش ئارقىلىق ئادەمنى
مۈشۈككە تاتىلىتىپ، چىشلىتىپ قىيىناپ سوراق قىلىدىغان بىر
خىل ۋەھشى جازا ئىدى.

پەي قىرغىما — بۇ ئادەمنىڭ پېيىنى كېسىدىغان جازا
بولۇپ، پاتتاڭنىڭ پېيىنى كېسىش، پاقالچاقنىڭ پېيىنى
كېسىش، سۆڭەكنىڭ پېيىنى كېسىش دەپ ئۈچ خىلغا
بۆلۈنەتتى.

پاتتىڭنىڭ پېيى كېسىۋېتىلگەن ئادەم بېشىنى كۆتۈرەلمەي
دېمى سىقىلىپ ئۆلەتتى. پاقالچاقنىڭ پېيى كېسىۋېتىلگەن
ئادەم ئۆرە بولالماي ئۆلەتتى؛ سۆڭەكنىڭ پېيى كېسىۋېتىلگەن
ئادەم ماڭالماي ئۆلەتتى.

كۆتەك — بۇ ئادەمنىڭ پۇتىغا گۇندا - كۆتەك سېلىپ
قويدىغان بىر خىل جازا ئىدى. كۆتەك — بىر پارچە چېقىر
ئۈجمە ياكى قارىياغاچ كۆتىكىنى زەنجىر بىلەن مىخلاپ ئادەمنىڭ
پۇتىغا گۇندا قىلىپ چېتىپ قويدىغان ۋە ياكى كۆتەكنى
ئوتتۇرىدىن تېشىپ، كامىرىغا ئادەمنىڭ ئىككى پۇتىنى سېلىپ
كۆتەكنى مىخلاپ قويۇش ئارقىلىق ئادەمنى بەند قىلىپ قويدىغان
بىر خىل جازا ئىدى. پۇتىغا گۇندا - كۆتەك سېلىنغان ئادەم
مىدىرلىيالماي قىيىنلىپ ئۆلەتتى.

دەررە — بۇ ئىچىگە قۇم ياكى ئۇششاق تاش

تولدۇرۇلغان ياپىلاق كۆن پالاق بولۇپ، غولدا دەپمۇ ئاتىلاتتى. جازالانغۇچىنىڭ غولىغا دەررە بىلەن ئۇرۇلغاندا، ئادەتتە ھەرقانداق مەن - مەن دېگەن بوز يىگىتلەرمۇ ئوتتۇز - قىرىق غولىغا بەرداشلىق بېرەلمەستىن جان تەسەددۇق قىلاتتى.

ئۆرە قىيىناق — بۇ ئادەمنى قىش - قىرودا يالىڭاچ مۇزغا دەسسەستىپ قويدىغان بىر خىل جازا بولۇپ، جازالانغان ئادەم سوغۇقتا ئۆرە تۇرۇۋېرىپ ئاخىر سوغۇقتا قېتىپ قېلىپ ئۆلەتتى.

قىل قىيىناق — بۇ ئادەتتە ئەر كىشىگە قوللىنىلىدىغان بىر خىل جازا بولۇپ، ئەر كىشىنىڭ زەكىرىگە ئات قىلىنى تىقىپ قىيىنايدىغان بىر خىل ۋەھشىي قىيىناق جازاسى ئىدى. بۇنداق جازاغا مۇپتىلا بولغان ئادەم ئون ئۆلۈپ - بىر تىرىلىپ، خۇدادىن ئىتتىكرەك جېنىمنى ئالساڭ، دەپ تىلەيتتى.

قاپ قىيىناق — بۇ ئادەمنىڭ كىيىملىرىنى سالدۇرۇپ قىيىپالغاچ قىلغاندىن كېيىن قىل تاغارغا سېلىپ، ئاندىن ئادەمنى تاغار بىلەن ئېگىزدىن پەسكە قارىتىپ دومىلىتىدىغان ياكى ئاسمانغا ئېتىپ يەرگە تاشلايدىغان بىر خىل جازا ئىدى. بۇنداق جازاغا مۇپتىلا بولغان ئادەم ئاخىردا سۆڭەك - ئۈستىخانلىرى پىقىش - پىقىش بولۇپ كېتىپ، بىر دۆۋە گۆشكە ئايلىنىپ قالاتتى.

قوڭ قىيىناق — بۇ ئادەمنى ئۆرۈك ياغىچىدىن ئۇچلۇق قىلىپ ئۇچلانغان قوزۇققا ئولتۇرغۇزىدىغان بىر خىل جازا بولۇپ، قوزۇققا ئولتۇرغۇزۇلغان ئادەم ئۈچ - تۆت كۈنگىچە يا ئۆلمەي، يا تىرىلمەي، قىيىنلىپ جان تالىشاتتى — دە، ئاخىر ئېغىر ئازاب ئىچىدە ئۆلۈپ كېتەتتى.

چۆل قاق — بۇ ئادەمنى چۆل - جەزىرىگە ئاپىرىپ پىزغىرىم ئاپتاپتا قاق سېلىپ قۇرۇتۇپ ئۆلتۈرىدىغان بىر خىل جازا ئىدى.

ئات قۇيرۇق — بۇ ئادەمنى ئىككى پۇتىدىن ئىككى ئاساۋ
ئاتنىڭ قۇيرۇقىغا چېتىپ، چېتىنى يېرىپ ئۆلتۈرىدىغان بىر
خىل جازا ئىدى.

ياغ قايناق — بۇ ئادەمنى تىرىك پېتى قازاندىكى
قايناۋاتقان ياغقا تاشلاپ قورۇپ ئۆلتۈرىدىغان بىر خىل جازا
ئىدى.

بوغما قول — بۇ ئادەمنى كۆشۈك ھارۋىغا سېلىپ،
بېشىنى قىسماققا ئالغاندىن كېيىن تانا بىلەن قىسماقنى
بارغانسېرى چېگىتىش ئارقىلىق بوغۇپ ئۆلتۈرىدىغان بىر خىل
جازا ئىدى.

جان ئوغلاق — بۇ تىرىك ئادەمنى ئوغلاق قىلىپ
تارتىپ ئۆلتۈرىدىغان بىر خىل جازا ئىدى. . .

بەس! ئاپاق خوجىنىڭ بۇنداق «جازا ئىجادىيەتلىرى»
ھەققىدە مۇشۇنچىلىكلا توختىلىشقا بولىدۇ! چۈنكى، مۇئەللىپ
بۇ سەتىرلەرنى يېزىۋېتىپ تېنى شۈركىنىپ، بۇنىڭ نېرىسىغا
يېزىشنى داۋاملاشتۇرالمىي قالدى!

چىشىنى خۇن پىچىقى، مىجەزىنى ئىت پەيلى ئوراپ ۋە
چىرماپ تۇرغان بۇ جاللات سوپىلار بىگۇناھلارنى جازالىغاندا
چاينىدەك چېقىپ تۇرىدىغان، زەھەرلىك قوللىرى يىرتقۇچىلارنىڭ
پەنجە - چىشلىرىغا ئوخشاپ كېتىدىغان، نە ئەقىل، نە دىن، نە
شەرم - ھايى. . . دىن مەھرۇم بولغان بۇ مەلئۇن خوجىلار؛
قىلغان ئىشلىرى خۇددى يالماۋۇزدەك خۇن تۆكۈش، ئىنساننى
خارۇ - زار قىلىش، ئەل - يۇرتىدىن تاندۇرۇش ۋە ئۆي -
ماكانىنى تۈزدۈرۈشنى ئۆزىگە كەسىپ قىلغان بۇ شەرمەندە
ئىنسانلار؛ پۈتۈن ۋۇجۇدى پىسقى - فوجۇر بىلەن تولغان،
نامەردلىك، رەزىللىك، ۋەھشىي قىلمىشلارنى كەشىپ قىلماقنى
ئۆزىگە زاكا ئادەت قىلغان بۇ ھايات كۈشەندىلىرى يەنە يېڭى -
يېڭى جازا قىيىنچىلىقلىرى داۋاملىق ئويلاپ ئىجاد قىلاتتى. . .

جاللات سوپىلار زەينەپ بېيىنى دارقىرىتىپ سۆرىگەن پېتى قىيناقتانغا ئېلىپ كىردى. بۇ قىيناقتان ئاقسارايىنىڭ تېگىگە جايلاشقان بولۇپ، ئىسمائىل خان دەسلەپتە مۇشۇ يەرگە نەزەربەند قىلىنغانىدى.

جاللاتلار قىزنىڭ كىيىملىرىنىڭ ھەممىسىنى يىرتىپ تاشلاپ، سويغان پىياز دەك يالىڭاچلاپ تاشلىدى. ئاندىن ئۇنى سىم دىن ياسالغان قاپقا سېلىپ، چېتىغا ماڭغا كىرگەن بىر چىشى مۇشۇكىنى سالدى. ئاندىن قوللىرىغا خوخا تىكەنگە ئوخشاش تىكەنلىك سەبەندىنى ئېلىپ، ھېلىقى مۇشۇكىنى ساۋاشقا باشلىدى. بەدىنىگە تىكەن سانچىلانغان مۇشۇك بىردىنلا غالجىرلىشىپ، دەھشەتلىك مياڭلاشقا باشلىدى — دە، قىزنىڭ يۇمران بەدىنىنى تاتلاشقا ۋە چىشلەشكە باشلىدى.

قىيناقتاننىڭ ئىچىنى بۇ بىسىپار ساھىبجامال، باكىر بىچارە قىزنىڭ ئېچىنىشلىق ئىگراشلىرى بىلەن غالجىر مۇشۇكىنىڭ دەھشەتلىك مياڭلىغان ئاۋازلىرى قاپلىدى.

ئىنسان بىلەن ھايۋاننىڭ ئاۋازلىرى ئارىسىدىن قەيىم ھايات كۈشەندىلىرى بولغان بۇ جاللات سوپىلارنىڭ خىرقىراپ كۈلگەن زەھەرلىك كۈلكە ئاۋازلىرىمۇ پات - پات ئاڭلىنىپ قالاتتى...

ئاخىر بىچارە قىزنىڭ ئېچىنىشلىق ئىگراشلىرىمۇ، غالجىر مۇشۇكىنىڭ دەھشەتلىك مياڭلاشلىرىمۇ ئاڭلانمىدى. سىم تور قاپنىڭ ئىچىگە بەند قىلىنغان قىزمۇ، مۇشۇكىمۇ ھالسىزلىنىپ ھوشىدىن كېتىشكەندى...

قىز ئۆز ئاشىقىنىڭ ئىسمىنى زادىلا ئاشكارىلىمىدى... قازارا، قىز ئاخىر ھوشىغا كەلدى. بۇ چاغدا جاللات سوپىلار ئۇنى سىم تور قاپنىڭ ئىچىدىن چىقىرىپ ياغ بۇلدۇقلاپ قايناپ تۇرغان داشقازاننىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىشكەندى. قىز جاللاتلارنى ئىتتىرىۋەتتى — دە، ئاندىن پۈتۈن كۈچىنى

يىغىپ تۇرۇپ مۇنداق ئىدى قىلدى:

باشىڭ كېتەر دېمەگىل، قورقۇتۇپ مېنى زامىد،
مۇھەببەت ئەھلىنى ئىستەرەم تا ئاياغىم بار.
زەلىلى ھېچ خەزىنە نەزەرگە كەلمەيدۇ،
جەۋاھىر يوقاتىمەن ئانى سوراغىم بار^①.

— ئەي ئاسىي بەندە، ئۆلۈم ھەلقۇمىدا تۇرۇپمۇ يەنە
«ئىشۇق-مۇھەببەت» دەپ بىلجىرلايسەنغۇ؟ — دەپ قەھر قىلدى
خېنىم پادىشاھ، — ئېيتە، ئېيتساڭ ئەركىنلىككە چىقسەن!
بولمىسا، قايناق ياغدا قورۇلۇپ، نەسلى ۋەسىلىڭ تۈگەيدۇ!
قىز مەردانىلەرچە قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى:

— ئى شەددات، بىلەمسەن، مېنىڭ يۈرىكىم مۇھەببەت
ئىلكىدىلا ياشنايدۇ. مۇھەببەت ئىلكىدىن ئايرىلسا، ھېلىغۇ
سېنىڭ بۇ پاسىق ئوردىڭ ئىكەن، جەننەتمۇ ماڭسا ھارام
بولدۇ! — دېدى — دە:

نەسلى جاھاندا قالدى دېمەك، تەلەب زەلىلىنىڭ،
ئۆلگەندىن كېيىن ھەر غەزەلدىن بىر ئوغۇل!^②

دەپ نەزمە ئوقۇغىنىچە قايناۋاتقان ياغقا باتۇرلارچە سەكرىدى.
قازاندىن پاژىدە قىلغان ئاۋاز ئاڭلىنىش بىلەن تەڭلا يوغان بىر

① يېشىمى: «ئەي سۈيى مېنى بېشىڭ كېتىدۇ دەپ قورقۇتسا، پۈتۈملە قالدىدىن
مۇھەببەت ئەھلىنى ئىزدەيمەن. مېن زەلىلى ھېچقانداق خەزىنىنى كۆزگە ئىلمايمەن.
چۈنكى مەن گۆھەر يوقاتتىم، شۇنى ئىزدەيمەن.»
② يېشىمى: «نەسلى قالدى دېمەك، تەلەب زەلىلىنىڭ جاھاندا، ئۇ ئۆلگەندىن
كېيىن ھەر غەزەلدىن بىر ئوغۇل تۇرىدۇ.»

پارچە ئوت كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ، قىيناخاننىڭ تۇرۇسغا تۇتاشتى ①. . . .

*

*

*

ھۆرمەتلىك كىتابخان، بىز زەينەپ بىبى پاجىئەسى ھەققىدىكى بۇ سەھىپىنى ھازىرچە مۇشۇ يەردە توختىتىپ تۇرۇپ، خېنىم پادىشاھ ھەققىدە ئاز - تولا مەلۇمات بېرىپ ئۆتۈشنى لازىم تاپتۇق.

مىلادى 1678 - يىلى (ئات يىلى) 10 - ئاينىڭ 24 - كۈنى، ئاپاق خوجا ئىلىدىن باشلاپ چىققان جۇڭغارىيە قالماقلىرى سەئىدىيە خانلىرىنىڭ ئاخىرقىلىرىدىن بىرى بولغان ئىسمايىل خاننىڭ قوشۇنلىرى بىلەن ئاقسۇ چۆلىدە قاتتىق سوقۇشتى. كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا ئاسمان - زېمىن پەرق بولغان ئىككى تەرەپنىڭ قانلىق ئۇرۇشى ئاخىر سەئىدىيە قوشۇنلىرىنىڭ ئۈزۈل - كېسىل بەربات بولۇشى بىلەن نەتىجىلىنىپ، نۇسرەت قۇشلىرى ئىسمايىل خان قوشۇنىدىن نەچچە ھەسسە كۆپ بولغان جۇڭغارلار سېپىدە پەرۋاز قىلدى. ئۇرۇشتا، ئىسمايىل خان ئېغىر يارىلانغانلىقتىن جۇڭغارلارغا ئەسىر چۈشۈپ قالدى ۋە ئاۋۋال يەكەندىكى ئاقسارايىدا نەزەربەند قىلىنىپ، كېيىن جۇڭغارىيىگە ھەيدەپ كېتىلدى.

بۇ چاغدا، ئىسمايىل خاننىڭ ئەڭ كىچىك قىزى زەينەپ بىبى ئەمدىلەتنى ئىككى ياشقا كىرگەن بولۇپ، بىر نەۋرە ئاچىسى، ئاپاق خوجىنىڭ توقىلى — مۆھتىرەم خېنىمنىڭ يېنىدا تۇرۇۋاتقانىدى.

① «بۇرۇم ئەۋلىيا» دېگەن كىتابتا يېزىلىشىچە، داشقازاندىكى قايناق ياغا سەكرىگەن بۇ زەينەپ بىبى شۇ چاغدا 18 ياشتا ئىكەن. ئۇ شائىر زەلىلىگە غايىۋانە ئاشىق بولۇپ، ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى يادلاپ يۈرگەنلىكتىن خېنىم پادىشاھ تەرىپىدىن قايناق ياغاغا مەجبۇر قىلغانىكەن.

زەينەپ بىبى گەرچە دادىسى ئىسمائىل خاننى ئېسىگە ئالالمىسىمۇ ئەمما ئىنىكئانىسى بىلەن ئەتكەسىدىن دادىسى ئىسمائىل خاننىڭ ئىلىدا — قالماقلار قولىدا تۇتقۇنلۇقتا ياشاپ، كېيىن قالماقلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلىغانىدى. كىچىك دادىسى مۇھەممەت ئىمىن خاننىڭ ئۆز ئۆيىدە كۆيۈپ كۈلگە ئايلانغان، تونۇغۇسىز بولۇپ كەتكەن جەستى ئۇنىڭ مەسۇمە قەلبىدە غۇۋا ئىز قالدۇرغانىدى. كېيىن ئۇ بارا - بارا ئۆسۈپ چوڭ بولدى. ئاق - قارىنى پەرق ئېتەلەيدىغان بولغاندا، ئۇ يەنە قالماقلارنىڭ ياردىمى بىلەن دادىسى ئىسمائىل خاندىن تەختنى تارتىۋالغان، مۇھەممەت ئىمىن خاننىڭ قاتلى بولغان مەلئۇن ئاپاق خوجىنىڭ ئوردىسىدىكى سان - ساناقسىز قانلىق پاجىئەلەرنىڭ ئۆتمۈشىنى ئاڭلىدى. بەزىلىرىنى بولسا ئۆز كۆزى بىلەن كۆردى.

دېمەك، بۇنداق پاجىئەلەرنى تولا ئاڭلاپ، تولا كۆرۈپ چوڭ بولغان زەينەپ بىبى قىسمەتنىڭ چاقچىقىدىن تولا ھەيران قالمايىدى. چۈنكى ئۇ، «گۈلىستان»دىن مۇنداق بىر نەزمىنى ئوقۇغانىدى:

يىللار چەكسىز، پايانى يوق، ھايات بەك ئۇزۇن،
جاھاندا خەلق بېشىمىزدىن ئۆتمەك ئىستەر.
قولدىن قولغا ئۆتۈپ شاھلىق بىزگە يەتتى،
بىزدىن يەنە باشقا قولغا شۇنداق ئۆتەر!

بۇ ئەسلىدە خىسراۋەرۋىزنىڭ تاجىغا يېزىلغان نەزمە بولۇپ، ھازىرقى ئەھۋالنى سۈرەتلەپ بېرىشتە بۇنىڭدىن ئوبرازلىقراقىنى تاپقىلى بولمايتتى.

زەينەپ بىبى ئەتكەسىنىڭ قولىدا ساۋاق ئېلىپ، خەت ساۋادىنى چىقارغاندىن كېيىن سوپى ئاللايارنىڭ ۋە خاراباتىنىڭ

ئىسيانكارلىققا تولغان مەسنىۋىلىرىنى، غەزەللىرىنى ئوقۇپ بەدىئىي بەھر ئالىدىغان بولدى. نەۋائى خەمىسەلىرىنى ئۇ قولدىن زادىلا چۈشۈرۈپ باقمايتتى.

ئۇ خۇددى شورلۇق يەردە ئۆسۈپ چېچەكلەپ مېۋە بەرگەن يېمىش دەرىخىدەك، ئۆزىمۇ غەزەل يېزىشنى مەشىق قىلىشقا، قەغەز يۈزىگە ئۈنچە - مەرۋايىتتەك تىزىشقا باشلىدى...

ئاپاق خوجا خان بولغان زاماندا، قەشقەرىيىدە سوپى ئىشانلارنىڭ زىكرى - سۆھبىتى ۋە خوجىلار تەرىپىدىن تەرغىب قىلىنىدىغان خۇدايى ئىلىم غارايىپ، خۇدايى رىسالە ۋە خۇدايى نەپەس مۇبارەك دەپ ئاتىلىدىغان خۇراپاتلىقلار تولىمۇ ئەۋج ئېلىپ، كەڭ راۋاجلاندى؛ باشقا ئىلمىي ئىجادىيەت، پۈتۈكچىلىك، قەلەمكەشلىك، دىۋان كىتاب، رىسالە ئۇلام - خەت، نەزمە - قوشاق، تارىخ - سالنامە، ئەدەبىيات، جۇغراپىيە، مۇھەندىسە، ئالخىمىيە، ئالجىبىر قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى خوجىلار تەرىپىدىن «كۆپرايلىقى ئايان، جەدىتى بايان» دەپ قارىلىنىپ قاتتىق تەقىپ قىلىندى.

كېيىنكىلەر تەرىپىدىن يېزىپ قالدۇرۇلغان «بۇرقۇم ئەۋلىيا» دېگەن كىتابتا يېزىلىشىچە، «... ھەزرىتى ئاپاق خان خانلىق قىلغان زاماندا، خانلىق مەدرىسلەر، مەھكىمە ئىشلىرى شەرىئەلەر، خانلىق، بەگلىك ئوردىلار ۋە مەرىپەتخانىلاردا، ئەللامە، ئۆلىما، قازىكالانلارنىڭ ھويلا - ئاراملىرىدا بۇت - ھەيكەل، كۆي - مۇسقىيۇن، نەققاش، چاپىسى، ئويما... قاتارلىق مۈلكىي ھاراملارنى پەيدا قىلغۇچى، تارقاقچى جاي، ئورۇن ۋە كىشىلەر ئىلكىدىكى «نۇسەندە»، «سەنناسە» لەرنى ۋە دەھرىيلەر دامىدىكى كىتاب - رىسالە، شەكىل - يازما، قەلەم قويمىلىرىنى پاك زېمىندىن تازىلىماق، ئەھلى مۇسۇلمانلارنى ئۇ خىل ئازغۇن ۋە قەلىمىي لەنەت كۆپۈرلەر دامىدىن تازىلىماق،

ساقلاپ قالماق- خۇدا رىزالىقى ئۈچۈن ۋاجىپ قىلىنغان
ئىردى...»

*

*

*

بۇ يىل يەكەن ۋادىسىدا باھار ھەر يىلقىدىن بالدۇر كەلدى.
تەبىئەتنىڭ مول نېمەتلىك سېخى داستانىنى ھەممە جايغا تەڭ
سېلىنغانىدى. تاڭ شامىلى ۋادىغا زۇمرەتتىن زىلچا -
گىلەملەرنى سالغان بولۇپ، زېمىن ئىنىكئانىسى، باھار
بۇلۇتلىرى ئۆزىنىڭ بىسىپار رەھىمىتى ۋە ئوغۇز سۈتى - باھار
يامغۇرى بىلەن زېمىن بۆشۈكىدىكى ئۆسۈملۈك قىزلىرىنى
پەرۋىش قىلىۋاتاتتى؛ زېمىن ئەتكەسى - ئىللىق قۇياش ئۆزىنىڭ
سېخى نۇرى بىلەن كائىناتنى ئىسسىتىپ، زېمىن قوينىدىكى
جىمى جانلىقلارنى ئويغاتقاندى. دەرەخلەر نورۇزلۇق كىيىم
بىلەن ياپيېشىل ياپراق تون بىلەن كىيىندۈرۈلگەن، ئۇششاق
بالىلىرىنىڭ شاخ - پۇتلىرىنىڭ بېشىغا باھار پەسلىنىڭ قەدەم
تەشرىپ قىلىش مۇناسىۋىتى بىلەن گۈل - چېچەكلەردىن تاجلار
قويۇلغانىدى.

ھەر يىلى ئادىتى بويىچە، بۈگۈن زەينەپ بىنىمۇ باھارنىڭ
يېقىشلىق ھاۋاسىغا قېنىش ئىستىكىدە، ئۆزىنىڭ دوست -
يارەنلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا چاھارباغقا - باھار سەيلىسىگە
چىقتى.

چاھارباغدا رەڭگارەڭ گۈللەر ھۈپپىدە ئېچىلغان، گۈل
شاخلىرىدا بۇلبۇللار خەندان ئۇرۇپ زوق - شوخ بىلەن سايىرىشىپ
تۇراتتى. شاتۇتلار خۇش ئاۋازدا: «مەرھەمەت، مەرھابا» دېگەن
سۆزلەرنى زېرىكمەستىن تەكرارلىشىپ چۈرۈقلىشاتتى.
قىشمۇ - ياز كۆكرىپ، بىر - بىرى بىلەن بوي تالىشىپ
ئۆسكەن سەرۋى دەرەخلىرى، بۈك - باراقسان چىنارلار كۆكۈچ

قۇم تۆكۈلگەن ئەگرى - بۈگرى باغ يوللىرىنىڭ ئىككى تەرىپىدە
سايە تاشلاپ قەد كۆتۈرۈشۈپ تۇراتتى.

چاھارباغنىڭ ئوتتۇرىسىدا قىزىل گۈللەر ئورالغان بىر
شىپاڭ بار ئىدى. سۈزۈك بۇلاق سۈيى شىپاڭنى ئايلىنىپ
شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇراتتى. ئېرىقتىكى سۇ يۈزىنى قىزىل گۈل
بەرگىلىرى قاپلىغانىدى.

باغ ئىچىدە سەيلە قىلىشىۋاتقان قىزلارنىڭ شوخ كۈلكىلىرى
پۈتۈن چاھارباغنى بىر ئالغانىدى. ئۇلار سەيلە قىلىشىۋېتىپمۇ
نېمىلەرنىدۇر تاللىشاتتى. سېخىي تەبىئەتنىڭ بۇ مول
ئىنئاملىرىدىن بەھر ئېلىپ ھۈزۇرلانغان قىزلار مۇشۇ تاپتا زادى
ھارغاندەك ئەمەس ئىدى.

— قىزلار، كېلىڭلار، شىپاڭدا دېمىمىزنى ئالغاچ ئەنجۈ -
مەنىمىزنى داۋاملاشتۇرايلىق، — دېدى زەينەپ بىبى شىپاڭغا
قويۇلغان كۈرستى ئولتۇرۇۋېتىپ.

قىزلار چۇرقىرىشىپ شىپاڭدىكى كۈرسىلاردا ئولتۇرۇشتى.
شۇ ئەسنادا دىلارام ئىسىملىك بىر قىز قالغان قىزلارغا شوخلۇق
قىلىپ كۆزىنى قىستىپ قويدى — دە:

— بېگىم، ھارمىغانلا، ماقۇل كۆرسىلە، مېنىڭ سىلىگە
بىر مۇشائىرەم بار، — دېدى.

— مەرھابا، ئەيياردۇرمەن، — دېدى زەينەپ بىبى جاۋاب
بېرىپ.

دىلارام:

بىناناگاھ كەلدى گۈلنى كۆردى بۇلبۇل،
ئېچىلىپ لەخشە يەڭلىغ، ھەر قىزىل گۈل^①.

① خىرقىتى: «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام»

دەپ مۇشائىرە ئوقۇۋىدى، زەينەپ بېسىمۇ دەرھال:

گىرەلىك غۇنچە مىسلى لەئلى مارجان،
يېزىلغان گۈل كەبى مەشۇقى خەندان! ①
دەپ مۇشائىرە قىلىپ جاۋاب بەردى — دە، ئارقىدىنلا
ئۆزىمۇ بىر مۇشائىرە ئوقۇدى:

ئېنىڭ ھەر غۇنچەسى چۈن قەددى دىلەپ،
ئېسىدىن ھەر تەرەپ گۈلشەن مۇئەتتەر. ②

دىلارام بۇ مۇشائىرەگە دەرھال جاۋاب تاپالماي، تەمتىرەپ
قالدى — دە، ياردەم قىلىڭلارچۇ، دېگەندەك قىلىپ باشقا
قىزلارغا قاراپ قېلىۋىدى، ئاڭغىچىلىك شىپاڭنىڭ نېرىقى
چېتىدىكى سەرۋى دەرىخىنىڭ كەينىدىن بىرەيلەننىڭ:

جامالى شۇئەلسى كۆزنى قاماتۇر،
چۈشۈپ ئەكسى سارىخ يۈزنى قىزاتۇر!

دېگەن جاۋابى ئاڭلاندى. قىزلار قارىۋىدىكى، سەرۋى دەرىخىنىڭ
كەينىدىن 22 - 23 ياشلاردا بار، قامەتلىك بىر يىگىت مۇرىسىگە
كەتمەن سالغان ھالدا چىقىپ كېلىۋېتىپتۇ.

يىگىت خاقىزلارغا بېشىنى ئېگىپ سالام بەردى. ناتونۇش
يىگىتنى كۆرۈپ يۈزلىرىنى دەرھال يىپەك رومال كەينىگە
يوشۇرۇشقان بۇ شوخ قىزلارمۇ يىگىتنىڭ سالىمىنى ئىلىك ئېلىشىپ،
جاۋابەن باشلىرىنى ئېگىشىپ نازاكەت بىلەن سالام قايتۇرۇشتى.

زەينەپ بېبى يىپەك رومال ئاستىدىن بۇ يىگىتكە ئوتلۇق
كۆزلىرى بىلەن نەزەر سالىدى. ئۇ يىگىتكە قارىمىغان بولسىمۇ

① ② خىرقىتى: «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام»

بىر نۆرى ئەمما ئۇ قارىۋىدى، ئەندىكىنىدىن قولىدىكى قىزىل گۈلنىڭ يەرگە چۈشۈپ كەتكىنىنى تۇيىمىدى. قىزلار زەينەپ بېيىنىڭ ئۆزى بەدھال، ئەقلى لال بولۇپ تۇرۇپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ، پىخىلدېشىپ كۈلۈشتى. يىگىت بۇ چاغدا ئاللىقاچان قىزىل گۈللەر ئارىسىدا كۆزدىن غايىب بولغانىدى. پەقەت يىراقتىن ئۇنىڭ نەزمە ئوقۇغان ئاۋازى كېلىۋاتاتتى:

لەيلىڭ خالىنى كۆرگەچ تەن ئۆيىدە ناتەلۈن كۆڭلۈم،
قۇشىدۇركىم قەپەسىدە تەلپۈنۈپ كۆپ ئىزتىراپ ئەيلەر.
سېنى لەيلىنى رەئادەك ئاجايىپ دىلرەبا دەرلەر،
مېنى مەجنۇن ھەيراندەك كويۇڭدا بىر گادا دەرلەر. ①

.....

يىگىتنىڭ ئاۋازى بارا - بارا يىراقلىشىپ ئاڭلانمىدى. يىگىت كەتكەندىن كېيىن خىجىللىق ئىلكىدىن تېخى ھازىرلا ئازاد بولغان قىزلار «يەنە بايقىدەك پۈتۈن چاھارباغنى بېشىغا كىيىشىپ شوخلۇق، تەننازلىق قىلىشقا باشلىدى. ئەمما، زەينەپ بېيى تېخىچىلا: «بۇ يىگىت كىمدۇ؟ نەزمە - غەزەلنى خۇددى زەلىلىدەكلا ئوقۇيدىكەنغۇ؟» دېگەن خىيالىنىڭ ئىلكىدە ئىزتىراپقا چۈشكىنى چۈشكەنىدى. ئۇ قىزلارنىڭ تالاش - تارتىشلىرىغا ئارىلاشماي ھېلىقى يىگىت ئوقۇغان غەزەلنى كۆڭلىدە مۇتالىيە قىلماقتا ئىدى.

— بېگىم، زەينەپ بېيى، — دەپ ئاستا چاقىردى دىلارام ئۇنى ئەمما زەينەپ بېيى ئۇنىڭ چاقىرغىنىنى ئاڭلىمىدى.
— ھە؟! — دەپ بېشىنى كۆتۈردى ئۇ دىلارامنىڭ

① زەلىلى: «غەزەللەر».

ئىككىنچى قېتىم ئۆز ئىسمىنى چاقىرىغىنىنى ئاڭلاپ چۆچۈپ كېتىپ.

— بېگىم، دىلەيسە: «قىزىل گۈل ئەسلى ئاق يارىتىلغان ئىكەن، مەن بۇ گەپنى بېگىمدىن ئاڭلىغان» دەيدۇ. بىز ئۇنىڭغا ئىشەنمىدۇق. بۇ گەپ راستمۇ؟

زەينەپ بىبى ئەمدى ئۆزىگە كەلدى. ئۇ قوشۇمىسىنى تۈرۈپ سەل ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن:

— شۇنداق، نەۋائى ھەزرەتنىڭ «مەجالسۇن نەفائىس» دېگەن كىتابىدا شۇنداق دېيىلگەن، — دەپ جاۋاب بەردى.

— مەنمۇ ئول ھەزرەتنىڭ كىتابىنى ئوقۇغانىدىم، بىراق نېمىشقىدۇر، ئېسىمگە ئالمايۋاتىمەن. نەۋائى ھەزرەت قانداق دېگەن بولغىتتى — ھە!؟

— نەۋائى ھەزرەتنىڭ دېيىشىچە، — دېدى زەينەپ بىبى ئەستايىدىللىق بىلەن، — ئاللا قىزىل گۈلگە جەننەتتىن ئورۇن بەرگەندە، ئاق رەڭدە ئىكەن. لېكىن، ئادەم ئەلەيھىسسالام ئۇنىڭغا قاراپ سالغانلىقتىن، قىزىرىپ كېتىپ، قىزىل بولۇپ قالغانىكەن!

بۇ چاغدا كۈن چاشگاھ بولۇپ قالغانىدى. زەينەپ بىبى كۈنگە قارىۋېتىپ:

— قىزلار، بولدى قىلايلىيا، ھېرىپ قالدىم. سىلەرمۇ ھاردىڭلار، ئەمدى ئوردىغا قايتايلى، كەچ قالساق، خېنىم يادشاھ كايىپ كېتىدۇ، — دېدى.

ئۇلار باغدىن چىققاندا، مەپكەشلەر شاھانە مەپىلەرنى تەييار قىلىشىپ تۇرۇشقاندى. زەينەپ بىبىلەر مەپىگە چىققاندا، باغنىڭ ئىچىدىن ھېلىقى يىگىت ئوقۇغان غەزەل ئاڭلاندى:

باھارى ئارەزنىڭ تاپتىڭ ئەمدى خەت چىقسۇن،

بى رهڭگى ئەرغۇۋانى، ياسىمەن ئەلبەتتە، ئەلبەتتە. ①

باغنىڭ ئىچىدە تۇرۇپ غەزەل ئوقۇغان بۇ يىگىت ئەسلى يەكەن دىيارلىق مۇھەممەت سىدىق دېگەن يىگىت، بولۇپ شۇ زامانلاردا زەلىلى دېگەن نام بىلەن ئەمدىلەتنى تونۇلۇۋاتقان ياش نازىملارنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ يەكەندىكى كاتتا بىلىم يۇرتلىرىدا ئوقۇپ بىلىم ئالغان بولۇپ، بەدىئىي ئەدەبىياتقا كىچىكىدىنلا قىزغىن ئىشتىياق باغلىغانىدى. ئۇ ئۇيغۇر ۋە شەرق ئەدەبىياتىنىڭ نامەيەندىلىرى بولغان سەككاكى، جامى، نەۋائى، خىرقىتى قاتارلىق ئۇستازلارنىڭ خەمسە - غەزەللىرىنى پىششىق ئوقۇپ يادلىغانىدى.

ئۇ ئىسمائىل خان زامانىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا تۇغۇلغانىدى. ماھىر مۇغەننەلەر، تالانتلىق شائىر، نازىملار توپلانغان يەكەن دىيارى ياش زەلىلىنىڭ يۇمران نازىملىق تالانتىنى، مۇغەننەگە بولغان ئىشتىياقنى يېتىلدۈرگۈچى بۆشۈك بولدى. ئۇ ئۆزىنىڭ زېرەكلىكى بىلەن شۇ چاغلاردا «تۈركىي ھۈنەرەست» ② دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر تىلىدا نۇرغۇن پاساھەتلىك شېئىر - غەزەللەرنى ئىجاد قىلىپلا قالماستىن، بەلكى «پارسىي شېكەرەست» ③ دەپ ئاتالغان پارس تىلىنىمۇ ھەم «ئەرەبىي ئەسەلەست» ④ دەپ تەرىپلەنگەن ئەرەب تىلىنىمۇ پىششىق، ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئۆزلەشتۈرۈۋالغانىدى.

كېيىن بۇ ئەلدە ئاپاق خوجا يېغىلىقى بولۇپ ئۆتتى، سەئىدىيىلەر دۆلىتى ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. جاھاننى خوجىلار زۇلمىتى قاپلاپ، قەشقەر زېمىنىنى ئىشان - سوپىلارنىڭ جاھالەتلىك تەپرىقاتلىرى بېسىپ كەتتى.

زەلىلى: «غەزەللەر».
① «ھۈنەر - سەئىدىيىلەر دۆلىتى بولغان ئۇيغۇر تىلى».
② «شېكەرەست» تاللىق پارس تىلى.
③ «ھەسەلدەك شېئىر ئەرەب تىلى».
④

گەرچە، ياش زەلىلى ئۆزىنىڭ قىزغىن، يارقىن ۋە خەلقپەرۋەر، ئاممىباب شېئىر - غەزەللىرى بىلەن تېزلا كىشىلەر ئارىسىدا تونۇلغان بولسىمۇ ئەمما «ئاسمىنى كەڭ، زېمىنى تار، ئىتىلىرى بەگ، ئادىمى خار» بولغان ئاشۇ يىللاردا ياش زەلىلىنىڭ يۈرىكى سىقىلىپ، ئەرەكن سوقمىدى. شۇڭا، ئۇنىڭدا مەشھۇر زىيارەتگاھلارنى تاۋاپ قىلىپ، ئۆز كۆڭلىنى بېزەش ئىستىكى تۇغۇلدى. ئۇ «ئاهىنى بەلۋاغ، ئاياغنى ئۇلاغ قىلىپ»، يەكەننى تەرك ئېتىپ قەشقەرگە كەلدى ۋە ئاپاق خوجىنىڭ ھەزرەتتىكى چاھاربېغىغا قارايدىغان تاغىسى دەرۋىش سوپىنىڭ ياردىمى بىلەن مۇشۇ باغقا باغۋەن بولۇپ ئورۇنلاشتى.

ئەمدى بۇ باغۋەن يىگىتنى بىر كۆرۈپلا ئاشىق بولغان زەينەپ بىبى ئۇنىڭ ئىسمىنىڭ مۇھەممەت سىدىق ئىكەنلىكىنى، ئۆزى سۆيۈپ ئوقۇيدىغان زەلىلى نامىدىكى نەزمە - غەزەللەرنى مۇشۇ يىگىت يازغانلىقىنى بىلگەنلىكىگە كەلسەك، بۇ كېيىنكى گەپ ئىدى...

*

*

*

زەينەپ بىبى پاجىئەسى پۈتۈن مۈلكى قەشقەرىيىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. بەزى كىشىلەر بۇ پاجىئەنىڭ پۈتۈن تەپسىلاتىغا چىلىك بىلىپ بولغان ئىكەن. باشقىلارنىمۇ بۇ پاجىئەدىن ئۆز ۋاقتىدا خەۋەرلەندۈردى...

شۇنداق قىلىپ، بۇ پاجىئەنىڭ تەسىر قىلىشى بىلەن گۈرۈھ - گۈرۈھ ئادەملەر قاتتىق ھايانغا چۆمدى. پۈتۈن قەشقەر تەۋرىمەكتە ئىدى. ئاق كۆڭۈل كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ زەينەپ بىبى پاجىئەسىگە ئېچىنغانلىقلىرىنى باشقىلارغا ئېيتىشىپ، ئىچ- پۇشۇقلىرىنى چىقىرىشتى.

بىسىار ساھىبجامال، باكىر شائىرە — زەينەپ بىبى ئۆز مەشۇقنىڭ نامىنى ئاشكارىلىماي، مۇھەببەت ئۈچۈن ئۆز ئاچىسىنىڭ — خېنىم پادىشاھنىڭ پەرمانى بويىچە قايناق ياغقا سەكرەپ ئۆلگەنلىكى — ئاپاق خوجا سارىيىدا ئۇزاققىچە داۋام قىلىپ كەلگەن بۇ ياۋۇزلۇقنىڭ پۈتۈن پاجىئەلىك مەنزىرىسىنى ئېچىپ تاشلىغانىدى. كىشىلەر مەرىپەت ۋە ئادالەتنىڭ كۈشەندىلىرى بولغان بۇ جاھالەت كۈچلىرىنىڭ ئەپت - بەشرىسىنى بارغانسېرى ئېنىق تونۇشقا باشلىدى...

ھەققانىيەت تۇيغۇسىغا ئىگە ھەرقانداق بىر ئادەم مۇشۇ كەيپىيات ئىچىدە كۆيۈپ - پىشماقتا ئىدى. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە زەينەپ بىبى ئۆز ئەقىدىسى ئۈچۈن كۈرەش قىلغان گۇناھسىز قۇربان، ئۇلۇغ قەھرىمان، يۈكسەك ئىنسانغا ئايلانغانىدى. جاھاننىڭ ئىشلىرى شۇنداق: ئاجىزلار كۈچلۈكلەرنىڭ ئاياغلىرىدا چەيلىنىپ، خارۇ - زار بولغان تەقدىردىمۇ، يەنىلا كىشىلەر تەرىپىدىن ئوخشاشلا ھۆرمەتلىنىۋېرىدۇ. بەلكى ئۇلار ئاجىز بولغانلىقى ئۈچۈنلا ۋە ئۆز ئەقىدىسىگە ئاخىرغىچە سادىق بولۇپ، ھەرگىز تىز پۈكمەي مەغلۇپ بولغانلىقى ئۈچۈنلا ۋە ياكى قۇربان بولغانلىقى ئۈچۈنلا تېخىمۇ سەلتەنەتلىك كۆرۈنىدۇ. شۇڭا، بىزنىڭ مەغلۇپلارنى كۈيلىشىمىز غالىبلارنى تەقدىرلىشىمىزدىن كۆپ ئېشىپ كېتىدۇ!...

*

*

*

كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، نازىمى - غەزەلخانىلارنىڭ زەينەپ بىبىگە ئاتاپ يازغان بېيىت - غەزەللىرى پەيدا بولۇشقا باشلىدى. بۇ غەزەللەردە زەينەپ بىبىگە ئوخشاش مەردۇ - مەردانىلار كۈيلەنگەنىدى. ئاشىق - مەشۇقلار جەننەتۈل ماكاندا ۋىسال تاپقان قىلىپ تەسۋىرلەنگەنىدى؛ زالىم، رىياكار خوجىلار، جاللات

سوپىلار ئاچچىق تىللار بىلەن سۆكۈلگەندى.
شائىرە زەينەپ بىبى پاجىئەسى ياش زەلىلىگە قاتتىق تەسىر
قىلدى. ئۇ تەڭسىزلىك، ئادالەتسىزلىك قاينىغان زامان
ئۈستىدىن نەشتەر قەلىمى ئارقىلىق مۇنداق دەپ قاتتىق شىكايەت
قىلدى:

گەردىش روزىگارىدىن تۈلكىنى دەي قەينىئاتا،
تار زاماندىن دەغى خەرس ئىلە خۇكىنى ئەمەك.
كىمى ھەم ئوتىدا كۆپسەلەر ئادەم ئاتا كەبى بۇ ئەل،
ئۆرتەردى باھارىمنى فۇرقەتىدىن جانىم كەبەك.^①

قازارا، زەينەپ بىبى قايناق ياغقا باتۇرلارچە سەكرەپ، ئۆز
ۋۇجۇدىدىكى ئىسيانكارلىق ئىرادىسىنى ئىپادىلەپ، ھەققانىيەتنى
ياقلايدىغان تېخىمۇ كۆپ كىشىلەرنىڭ ئويغىنىشىغا سەۋەبچى
بولغان بولسا؛ ۋەھالەنكى، يەھيا خوجىنىڭ ئىككى ئوغلى بىلەن
بىللە ھەلقۇم تىغ قىلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى — كېيىنكى
چاغلاردا ئاقتاغلىق مەزھىپىدىكى خوجىلار بىلەن قارا تاغلىق
مەزھىپىدىكى خوجىلار ئوتتۇرىسىدا تېخىمۇ چوڭ، تېخىمۇ
ۋەھشىي تەپرىقات - جاڭجالغا سەۋەبچى بولدى.

بۇ بەدىئىيەت خوجىلارنىڭ مەزھەپ - تەپرىقاتچىلىقلىرى
قەدىمدىن تارتىپ شانلىق يىلتىز مەنبەسىدىن ھاسىل بولغان،
بىرلىك - ئۆملۈك، ئويۇشقانلىق خىسلىتىنى ئۆزىنىڭ مەنئۇ
تۈۋرۈكى قىلىپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلقىنى تېخىمۇ ئېچىنىشلىق،
تېخىمۇ پاجىئەلىك قىسمەتلەرگە دۇچار قىلدى...

① يىشمىسى: دەۋر تىرىكچىلىكى تۈپەيلىدىن تۈلكىنى قەينىئاتا دەي،
زامان تارلىقىدىن تىلىم ئۆتۈلۈشى توغرىسىدا ھامىيا دەي.
بۇ خەلق زامانە ئوتىدا كۆپسە ئادەم ئاتىدەك،
جۈدالىق ئوتى ئۆرتىدى باھارىمنى، بۇ پىغاننى كىمگە دەي.

*

*

*

خېنىم پادىشاھ يەھيا خوجىنى ئىككى ئوغلى بىلەن بىللە قەتلى قىلىپ، سەلتەنەتنى تەنھا ئىگىلەش مەقسىتىگە يەتكەندىن كېيىن مەملىكەتنىڭ ئىشلىرىنى پۈتۈنلەي ئۆز خاھىشى بويىچە ماڭغۇزدى. ئۇنىڭ ئۆز ئوغلى ئۈچۈن جان كۆيدۈرۈشمۇ تامامەن ئۆزىنىڭ مەرتىۋە - ئابروۋىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنى مەقسەت قىلاتتى. ئەمەلىيەتتە ئۇ بۇ مەقسەتكە يەتكەندەك بولدى. ئۇ «تەدبىرلىك، پاراسەتلىك»، «تىرىشچان، ئىش بىلەرمەن» «شاھسانىيە» سۈپىتىدە پۈتۈن مۈلكىي قەشقەرىيە ھودۇتلىق قىدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل مۈلكىي تۈركىستان تەۋەسىدىكى يىراق-يېقىن ئەللەردە ھەممىگە تونۇشلۇق مەشھۇر ئايال ھۆكۈمرانغا ئايلاندى. ئەتراپتىكى مەملىكەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۇنى تەبرىكلەپ ئەلچىلەر ئەۋەتتى. مەملىكەت ئىچىدە شېرىن زۇۋان، ئىش بىلەرمەن سۇخەنچى شائىرلار ئۇنىڭ شەنىگە ئاتاپ قەسىدىلەرنى توقۇشتى. ئەمما، خېنىم پادىشاھ مۈلكىي قەشقەرىيەدە باسقاقلىق ھوقۇقىنى ئىگىلەپ تۇرغان جۇڭغار شاھنەسى — قاراخان چاغانتاھنىڭ تەكەببۇرلۇقلىرىنى ۋە ئۆز بېشىمچىلىقلىرىنى يوقىتالمىدى. مەسچىتلەردىكى خۇتبىلەر خېنىم پادىشاھنىڭ نامىدا جاكارلىناتتى. ھاكىمىيەتمۇ ھەر ھالدا خېنىم پادىشاھنىڭ نامىدا يۈرگۈزۈلۈۋاتقاندى. بىراق، خېنىم پادىشاھنىڭ سەلتەنەت سۈرى قانچىلىك قۇدرەتلىك بولسا، ئۇنىڭ ئۈستىدىكى جۇڭغار شاھنەسىنىڭ قۇدرىتىمۇ شۇنچىلىك قورقۇنچىلۇق ئىدى. چۈنكى، جۇڭغار خانى غالدان خېنىم پادىشاھتىن ئۆزىنىڭ خاقانى چىن كاڭشى بىلەن ئېلىپ بېرىۋاتقان سوقۇشلىرىنى تېخىمۇ كۆپ تەڭگە پۇل بىلەن تەمىنلەشنى تەلەپ قىلاتتى.

مۈلكىي قەشقەرىيەدە ئاپاق خوجىغا قارشى كۆتۈرۈلگەن

ئىسياندىن پايدىلىنىپ ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان خېنىم پادىشاھ ھەممىدىن ئاۋۋال جۇڭغار شاھنەسى — قاراخان چاغاتاش بىلەن ئىناق ئۆتۈشكە مەجبۇر ئىدى. چۈنكى، چاغاتاش ئۇنىڭ ئاپاق خوجا جەمەتىنىڭ قولىدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشىدا ھەمدەم بولغانىدى. شۇڭا، ئۇ كۆرەڭلەشكە ھەقلىق ئىدى. ئۇنىڭغا تايانمىغاندا، خوجا يەھيا تەرەپدارلىرىنىڭ بىر كېچىدىلا ئۇنىڭ تەخت — بەختىنى كۆكۈم — تالقان قىلىپ تاشلىشى مۇمكىن ئىدى. ئۇلارنىڭ دۈشمەنلىكىدىن پەقەت قاراخان — چاغاتاشلا ساقلاپ قالالايتتى. ئەمما، بۇ قالماقلارنى ۋەدىگە ۋاپا قىلىدۇ دەپ كىم ئېيتالايدۇ؟ خوجا يەھيادىن راۋىي قايىتقان قارا خاننىڭ كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۆزىدىنمۇ كۆڭلى قالماسلىقىغا كىم ھۆددە قىلالايدۇ؟! مۇشۇنداق بىر ۋەھىمە ئۇزاقتىن بېرى ئۇنى ۋە ئۇنىڭ جىسمىنى توختاۋسىز كۆيدۈرمەكتە ئىدى. خېنىم پادىشاھ مۇشۇلارنى ئويلىغىنىدا، تويۇقسىز: «بالا — قازا ۋەھىمىسى ئىچىدە بولغاندىن كۆرە، بالا — قازانىڭ ئىچىدە بولغان ياخشىراق» دېگەن بىر ئاجايىپ ياخشى ماقالىنى ئېسىگە ئالدى ۋە ئۆزىنىڭ جۇڭغارلار بىلەن ھەمىنەپەس، تەقدىرداش، قەلبداش ئىكەنلىكىگە تېخىمۇ ئىشەندى...

*

*

*

بۇ مەزگىللەردە خاقانىي چىن كۆك يايىق^① دالاسىدىكى جۇڭغار ئېلىگە كەڭ كۆلەمدە ئىستېلاچىلىق ئۇرۇشلىرىنى قوزغىغان مەزگىل ئىدى. مىلادى 1695 — يىلى قەمەرىيە 2 — ئايدا ۋە مىلادى 1696 — يىلى قەمەرىيە 5 — ئايدا خاقانىي چىن

① كۆك يايىق دالاسى — جۇڭغارىيە دالاسىنىڭ قەدىمكى نامى.

كاغشى ① ئىككى قېتىم يۈز مىڭ قارا چېرىككە قوماندانلىق قىلىپ جۇڭغار خانى غالدانغا ھۇجۇم قىلدى. بولۇپمۇ كېيىنكى قېتىملىق ئۇرۇشتا خاقانى چىن كاغشىنىڭ قوماندانلىقىدىكى زور قوشۇن جۇڭغار خانى غالداننىڭ 30 مىڭ ئاتلىق ئەسكىرىنى تاشقى موڭغۇلىيىدىكى زۇن مودۇن دېگەن جايدا تارمار كەلتۈرۈپ، تېرىپىرەن قىلىپ تاشلىدى.

غالداننىڭ تەلتۆكۈس مەغلۇپ بولۇشى — خېنىم پادىشاھنىڭ جۇڭغار قاراخانى چاغاتاش بىلەن بىرلىشىپ ھاكىمىيەت سوراخ خام خىيالىنى بىتچىت قىلىپ تاشلاپ، جۇڭغارلارنىڭ مۈلكىي قەشقەرىيىدىكى ھاكىم بەگلىك ئورنىنى تەۋرىتىپ قويدى. قارا خان چاغاتاش ئەمدى ئۆز تەقدىرى ئۈستىدە باش قاتۇرۇشقا توغرا كەلدى. «دەرەخ ئۆرۈلسە، مايىمۇن تاراپتۇ» دېگەندەك، ئىش قول ئىسياندىن پايدىلىنىپ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىۋالغان خېنىم پادىشاھ ئەمدى ئۆزىنىڭ يۆلەنچۈكى دەپ قارىغان پاسىباندىن ئايرىلغانلىقىنى ھېس قىلىشقا باشلىدى. بۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭغا ئەمدى كىممۇ ھامىيلىق قىلار - ھە؟! ...

*

*

*

يەكەن ۋادىسىدا بۇ يىل كۈز بالدۇر كەلدى. ئەقرب پەسلىنىڭ سۆرۈن ئاسمىنى ئاستىدىكى پايانسىز دالا كەچقۇرۇندىكى جىمجىتلىق ئىچىگە چۆككەندى. تومۇزدىكى تىنچىق ئىسسىق ئەمدى قۇيرۇقىنى ئاستىلا خادا قىلغان بولۇپ، دالالاردا يازدىكى قىزغىن مەنزىرىدىن ئەسەرمۇ قالمايغانىدى. توپا

① يەنى ئىسنىگور شۈەنىي، ئۇ مانجۇلار 1616 - يىلى سەددىچىننىڭ سىرتىدىن سەددىچىننىڭ ئىچىدىكى خەنزۇلار رايونىغا باستۇرۇپ كىرگەندىن كېيىنكى ئىككىنچى ئەۋلاد خاقانى چىن بولۇپ، 1662 - يىلىدىن 1722 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان.

يولنىڭ ئىككى چېتىدىكى ئېگىزلىقلاردا مال - ۋارانلار توپ - توپ ئوتلىشىپ يۈرەتتى. بولۇق دان تۇنقان ئاق قوناقلار باشلىرىنى ئېگىپ مۇسبەتتە تۇرغاندەك جىم تۇرۇشاتتى. كۆممىقوناقلار پىشىپ كېتىشكەن بولۇپ، قۇرۇپ قالغان شاخلىرى ئەنسىز شىلىدىرلايتتى. ئۇچۇرتما بولغان قۇشقاچ بالىلىرى توپ - توپ بولۇشۇپ خۇددى بىر پارچە قارا بۇلۇتتەك ئويۇشۇپ، ئېگىزلىقتىن ئەنسىز ھاۋاغا كۆتۈرۈلەتتى - دە، ئارقىدىن يەنە توپا - چاڭ بىلەن تولغان يوللارغا قونۇشاتتى. چۆپلۈكلەرنىڭ ئارىسىدىن بۆدىنىلەرنىڭ سايىرىغان ئاۋازلىرى ھېلىدىن - ھېلىغا ئاڭلىناتتى. نەدىندۇر بىر قاغا ئەلەملىك قاقىلداپ، يىراققا ئۇچۇپ ئۆتۈپ كەتتى، كەچ چۈشۈپ كەتتى. تۈن قاراڭغۇسى زېمىنغا شىپىقاپ يېقىنىلىشىپ كەلمەكتە ئىدى.

ئاخىرقى ئىككى يولۇچى شەھەرگە كىرىپ بولۇشى بىلەن تەڭ، شەھەرنىڭ قالغات دەرۋازىسىمۇ گۈلدۈرلەپ تاقالدى. بۇ ئىككى يولۇچى شەھەرگە كىرگەندىن كېيىن گىرىمىسەن گۇگۇم يورۇقىدا پۇسۇرلاپ ئۇدۇل غەدىگەرلىك تەرەپكە قاراپ ماڭدى. ئۇلار غەدىگەرلىككە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ئەتراپقا بىر - ئىككى قارىدى - دە، شۈبھىلىك بىرەر ئىشنى سەزمىگەندىن كېيىن دەرھال «دەھمى شاھان» مازىرىغا كىرىپ كېتىشتى. مازارلىقتا ئۇلارنى كەيپ قىلىپ ئولتۇرۇشقان بەش - ئالتە ئادەم ساقلاپ ئولتۇرۇشاتتى.

— ھىلىم دىۋانە، ھەجەپ ۋاخ قالدىڭلارغۇ؟ — دەپ سورىدى ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن بىرى، — بىز تېخى سىلەرنى تۇتۇلۇپ قالدىمىكەن دەپ ئەنسىرەپ ئولتۇرغان!

— خۇپىيەلەردىن قېچىپ ئەگىپ ماڭدۇق، — دېدى ھېلىقى ئىككىيلەننىڭ بىرى، — ھەرنە قىلىپ يۈرۈپ، شەھەر دەرۋازىسىدىن ئاران كىرىۋالدۇق دېگەنە، قېنى، قەيۇم سوپى،

چىلىمىڭنى بىر چەكتۈرگىنە، خۇمارىم بەك تۇتۇپ كېتىۋاتىدۇ!
قەييۇم سوپى چىلىمنى خورلىتىپ - خورلىتىپ ھېلىم
دېۋانگە تۇتتى. ئۇ چىلىمنى قولغا ئېلىپ، سەيخانىسىگە بىر
پېنەك بەگنى سېلىپ ئازا شورىۋىدى، لاپپىدە چوغلانىپ
مازارنىڭ ئىچىنى يوپپورۇق قىلىۋەتتى.

— بۇ يەردىكى ئىشىكلار قانداق بولدى؟ مىراخور بىلەن
كۆرۈشەلىدىڭلارمۇ؟ — دەپ سورىدى ئۇ قولىدىكى چىلىمنى
ھەمراھىغا ئۆزىتىپ تۇرۇپ.

— كۆرۈشتۈق، ئۇنىڭ دېيىشىچە، بۈگۈن ھەرەمدە بەزمە
بولۇۋېتىپتۇدەك، — دېدى قەييۇم سوپى.

ھېلىم دېۋانە بۇ گەپنى ئاڭلاپ:

— تەييارلىق پۈتكەن بولسا، تۈن نىسبىدىن كېيىن قول
سالىمىز ئەمەس! — دېدى بۇيرۇق ئاھاڭدا.

بۇ ھېلىم دېۋانە دېگەن كىشى قەشقەردىكى يەھيا خوجىنىڭ
خەلىپىلىرىدىن بىرى بولۇپ، يەھيا خوجا ئىككى ئوغلى بىلەن
بىللە ئۆز ئۆيىدە ئۆلتۈرۈلگەندە، ئۇنىڭ يەنە بىر ئوغلى ئەھمەت
خوجىنى سەمەنگە قاچۇرۇپ يوشۇرۇپ قويغان كىشى ئىدى.
كېيىن خېنىم پادىشاھ تەرىپىدىن قەشقەرگە ھاكىملىققا
تەيىنلەنگەن سەيپىد بەگنى ئۆلتۈرۈشنى پىلانلىغۇچىمۇ شۇ ئىدى.

سەيپىد بەگ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن خېنىم پادىشاھ موللا ساقىنى
قەشقەرگە ھاكىم قىلىپ ئەۋەتتى. ھېلىم دېۋانە ئەھمەت خوجىنى
يوشۇرۇپ قويغان يېرىدىن ئېلىپ كېلىپ، قەشقەردە خان قىلىپ
كۆتۈرگەندە، موللا ساقى يەكەنگە قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر
بولغانىدى. شۇنداق قىلىپ بىر مەھەل يەكەندە خېنىم پادىشاھ
پادىشاھلىق قىلىدىغان، قەشقەردە ئەھمەت خوجا پادىشاھلىق
قىلىدىغان، مۈلكىي قەشقەرىيىدە ئىككى پادىشاھ بىللە مەۋجۇت
بولۇپ تۇرىدىغان ھالەت شەكىللەنگەنىدى. بۇ قېتىم ئۇ ئاشۇ
ئەھمەت خوجىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن، خېنىم پادىشاھنى قەستلەپ

ئۆلتۈرۈش ئىشىغا قوماندانلىق قىلىش ئۈچۈن يەنە بىر ئادەمنى
ئېلىپ يەكەنگە كەلگەنىدى.

تۈن نىسبىدىن ئىككى ھەسسىسى ئۆتۈپ، بىر ھەسسىسى
قالغاندا، ئۈستىگە قارا پالاس ئارتىۋالغان يەتتە - سەككىز قارا
سايە غەدىگەرلىكتىن چىقىپ ئۇدۇل مۈشۈكتەك تىمىسقىلاپ
ئاقسارايىنىڭ كۈنگۈرلىك ئېگىز سېپىلى ئاستىغا يېتىپ
كېلىشتى. سېپىلدىكى ساقچىلار غەپلەت ئۇيقۇسىغا غەرق
بولۇشقان بولۇپ، ھېچبىر جان ئىگىسى مىدىرلىمايتتى.

ھېلىم دىۋانلىرى پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىشىپ، بەللىرىدىن
ئارقانلىرىنى يېشىشتى. ئۇلار ئارقاننىڭ بىر ئۈچىنى ھالقا
قىلىپ قەسىرنىڭ كۈنگۈرسىگە ئاتتى. ئارقان ھالقىسى ئۈگەككە
كېيىلگەندىن كېيىن يەنە بىر ئۈچىنى بەللىرىگە مەھكەم باغلاپ
ئېگىز تامغا ياماشقىلى تۇردى. ئۇلار ھەس - پەش دېگۈچىلىك
ئارىلىقتا قەسىر تېمىغا مۈشۈكتەك يامىشىپ چىقىپ بولۇشتى.
بۈگۈن ئاقسارايدىكىلەرنىڭ ھەممىسى بەزمىدە مەي - شاراب
ئىچىپ، مەست بولۇشۇپ، ئەقلى - ھوشىنى يوقىتىشقانىدى.
ساقچىلارمۇ مەست ئىدى. ئۇلار ھېچ ئىشتىن بىخەۋەر جاھاننى
تىرتىپ ئۆرۈۋەتكۈدەك قىلىپ خورەك تارتىشىپ ئۇخلاشماقتا
ئىدى.

ھېلىم دىۋانلىرى ھەرەمنىڭ دەرۋازىسى ئالدىغا يېتىپ
كېلىشكەندە، دۈشمەن ئىچىدىكى سادىق ئادىمى مىراخور ئۇچراپ،
ئىشكىنىڭ ئىچىدىن بۇزۇلغانلىقىنى ۋە خابىغاھقا كىرىش
مۇمكىنلىكىنى مەلۇم قىلدى. ئۇلار بۇزۇلغان ئىشنىڭ ئارقىلىق
ئاسانلا ھەرەم ئىچىگە كىرىۋالدى ۋە دالاندا قاراڭغۇدا تەمتىلەپ
يول ئىزدەپ ئاخىر خابىغاھنىڭ ئىشكىگە يېتىپ كېلىشتى ۋە
ئىشكىنى يېنىك ئىتتىرىپ ئېچىپ ئىچكىرىگە كىرىۋېلىشتى.
بۆلىنمىنىڭ پەنجىرىلىرى تاقالمىغان، يىپەك پەردىلەر مەين تۈن

شامىلىدا يېنىك ئۇچۇپ تۇراتتى. قېلىن، يۇمشاق گىلەم، ئەنەس - مەخمەلدىن تىكىلگەن مامۇق ئورۇن - تۆشەك ئۈستىدە غەرق مەست بولغان يوغان بىر گەۋدە قېتىپ ئۇخلاماقتا ئىدى. ئۇ قالماق قاراخانى چاغاتاش ئىدى. پەنجىرە تۈۋىدىكى تۆشەكتە ئاپاق ياستۇققا قارا سۈمبۈل چاپلىرىنى يېيىپ، يېنىك تىنىپ خېنىم پادىشاھ جىمجىت ئۇخلاۋاتاتتى. خابگاھ ئىچىدە ئۇ ئىككىسىدىن باشقا ئادەم يوق ئىدى.

دىۋانلەر دەرھال ئۇ ئىككىسىنىڭ باش ۋە ئاياغ تەرىپىگە ئۆتۈشتى. بۇ چاغدا، ھېلىم دىۋانە «تىۋىش چىقارماڭلار!» دەپ ئىشارەت قىلدى - دە، قولىدىكى زەھەر يالىتىلغان خەنجىرىنى چاغاتاشنىڭ كانىيىغا بىر سۈرۈپلا بېشىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. بۇ ئىش شۇنداق تېز يۈز بەردىكى، قاراخان چاغاتاش ھەتتا ئىگىراشقىمۇ ئۈلگۈرمەستىن، بىر - ئىككى پۈت ئاتقىنىچە قاتتىق خارتىلداپ يېتىپ قالدى.

خانە ئىچىدىكى خارت - خۇرتتىن چۆچۈپ ئويغانغان خېنىم پادىشاھ بۇ ۋەھشەتنى كۆرۈپ، مەڭدەپ قېتىپ قالدى. بۇ چاغدا، ھېلىم دىۋانە يېنىدىكىلەرگە: «تۈت مۇنۇنى!» دەپ بۇيرۇق قىلدى. دىۋانلەر خېنىم پادىشاھنى سىلكىپ ئاياغقا تۇرغۇزدى. ئۇلارنىڭ تۆمۈردەك پەنجىلىرىدە بىلەكلىرى مىجىلغان خېنىم پادىشاھ كارامەت بەك قورقۇپ كەتكەنىدى. ئۇ جۆيلۈپ بىرنەرسىلەرنى دەيتتى. ھېلىم دىۋانە خېنىم پادىشاھنى زەھەرلىك ھەزىلە قىلىپ، ئۇنى دالانغا ئېلىپ چىقىشقا بۇيرۇدى.

خېنىم پادىشاھ ئەس - ھوشىنى يوقاتقان ھالدا يەردە ئولتۇراتتى. ئۇ ئەتراپىغا بىچارىلارچە مۆلدۈرلەپ قارايتتى. ئاخىر، ئۇ بېشىغا كەلگەن بۇ بالا - قازانى ئۇقتى - دە، تىلى كالۋالاشقان پېتى ئورنىدىن تۇردى. ئۇ قوللىرىنى مەيدىسىگە قويۇپ، تىترەپ، ئۆز دۈشمىنىگە تىكىلدى. غۇۋا چىراغ يورۇقىدا ئۇنىڭ ئاشۇ بىچارىلەرچە مۆلدۈرلەپ تۇرغان قارا

كۆزلىرىدە قورقۇنچ، ۋەھىمە، زەئىپ يالۋۇرۇش ئىپادىلىنىپ تۇراتتى.

— ئى ئوغلانلار، — دېدى ئۇ تىلى كالۋالاشقان ھالدا، — سە... سىلەرگە نې... نېمە لا - لازىم؟ مەن ئاغىچى بەگكە بۇيرۇپ، تىللا - كۈمۈش كەلتۈرەي، سىلەرنى ھەددى - ھېسابسىز مال - دۇنياغا كۆمۈۋېتەي، مېنى، مەن زەئىفەنى ئۆلتۈرمەڭىزلەر!

— ئى لەنتى مۆھتىرەم، نەپرەتلىك تەخت ئوغرىسى، ئىمانسىز شەددات، ئۆزىنى قالماققا تۇتۇپ بەرگەن بۇزۇق خوتۇن! — دېدى ھېلىم دىۋانە غەزەپ بىلەن، — پەيمانىڭنىڭ توشقانلىقىنى بىلىڭمۇ؟ ھە، ساڭمۇ جان تاتلىق ئىكەن — دە؟! سېنىڭ ھېچنەمىڭ كېرەك ئەمەس. سېنىڭدىن پەقەت خوجىزادىمىز يەھيا خوجامنىڭ جان قەرزىنى تەلەپ قىلىمىز! — ئى جاۋانمەردلەر، رەھىم قىلىڭلار! — دېدى خېنىم پادىشاھ يىغلاپ تۇرۇپ، — بۇ نېمە ئىشتۇر؟ مەن مەزلۇمە، زەئىف كىشى سىياسەت كۇرسىدا ئولتۇرۇپ، تۈگىمەس دىشۋارچىلىققا قېلىپتۇرمەن! ماڭا رەھىمىڭلار كەلگەي. مەن نادان بۇنداق بولۇشنى نەدىن بىلەي؟ ئۆز ۋاقتىدا نى - نى ئەجدىھا سۈپەت كىشىلەرنى چۈمۈلىدەك ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويغانىدىم. ئەلھال، ئەجەل ئەجدىھاسى غالىب كېلىپ، مېنىڭدەك ئەجدىھا ئۆلتۈرگۈچى تەخت ساھىبىنى چۈمۈلە سىياقىغا كەلتۈرۈپ قويدىلەرغۇ؟ تەدبىر - سىياسەتلىرىم ئالدىدا نى - نى شىر سۈپەت، قاپلان سۈرلۈك ئەرەنلەر ئاجىز كەلگەن خېنىم پادىشاھ ئىدىم. ئەمدى قىساس شىرى ئەجەل پەنجىلىرىنى ئېچىپ، ئارىسلاندىك ئېتىلىپ كەلگەندە، توردىكى بىچارە قۇش بولدۇم؛

بىر چاغلاردا جاھان چەرخنى ئىككى بارمىقىدا پىرقىراتقان،
تەخت تەمەخۇرلىرىنى دىر - دىر تىترەتكەن شاھسانىيە مەن
ئىدىم، ئەمدى تەخت قىساسخۇرلىرى ئۆچ - ئاداۋەت جېڭىنى
قوزغاپ، ئەجەل قوشۇنىنى ماڭا سېلىپتۇ. ئەمدى ئاھىم
ئوتلىرىدىن چىققان تۈتۈندىن ئېيتايىمۇ؟ بۇ شېرىن جان قەرزىنى
بەرمەكنىڭ نەقەدەر ئازاب - ئوقۇبەتلىكلىكىنى ئېيتايىمۇ؟ ! ئەمدى
بىلىدىمكى، شاھلىق تاجى ئەسلىدە لاۋۇلداپ كۆيۈپ تۇرغان
ئوتلۇق چەمبەرگە ئوخشايدىكەن. ۋادەرىخا، سەلتەنەت تاجىنى
ئارزۇ قىلىپ، تالىشىپ ئۆز قولىم بىلەن بۇ بىرگىنە باشىمغا
كىيگىنىم - ئەجەل ھەلقۇمنى ئۆز قولىم بىلەن بويىنىمغا
سىرتماق قىلىپ سالغىنىم ئىكەن؟! ئەمدى بۇنىڭغا نېمىمۇ
دەي؟! ...

ھېلىم دىۋانە زارلىنىپ يىغلاۋاتقان خېنىم پادىشاھنىڭ
سۆزىنىڭ ئايىغىنى كۈتمەستىنلا قولىدىكى قانلىق خەنجىرىنى
ئۇنىڭ سول كۆكسىگە زەرىپ بىلەن ئۇردى. ئەمما، خەنجەر
ئۆتمىدى! دىۋانلەر ھەيران بولۇشۇپ، ئۇنىڭ يىپەك كۆڭلىكىنى
يىرتىپ تاشلاپ قارىۋىدى، ئەسلىدە ئۇ كۆڭلىكىنىڭ ئىچىدىن
بەدىنىگە ھىم يېپىشىپ تۇرىدىغان پولات زىرىھ كىيىۋالغان
ئىكەن. قەييۇم سوپى خېنىم پادىشاھنىڭ جۈببەسىنى قايرىپ
تۇردى. ھېلىم دىۋانە ئۇنىڭ ئىككى كۆكسىنىڭ ئارىسىغا
ئىككىنچى قېتىم خەنجەر ئۇردى. خەنجەرنى تاكى تىغ چۆكۈپ
بولغانغا قەدەر تولۇق سانجىغاندىن كېيىن يەنە بىر تولغۇۋەتتى.
خېنىم پادىشاھ ئازابلىق بىر ۋارقىرىدى - دە، خۇددى قەلەمچە
قىلىنغان قومۇشتەك يانغا قىيسىيىپ شۇ زامان جان تەسلىم
قىلدى...

ۋادەرىخا، بۇ مەككار جاھاننىڭ خۇي - پەيلى كىشىلەرنى
ئەجدىھادەك دەم تارتىپ يۇتۇشتىن ئىبارەت. ئادەمغۇ
يۇتالغىنىنىلا يۇتىدۇ. بىراق، بۇ نەيرەڭۋاز ئالەم بولسا،
پادىشاھنىمۇ، پۇقرانىمۇ — ئۇ يۈز مىڭلارچە كۆپ بولسىمۇ —
يۇتۇپ يەر يۈزىدىن نام - نىشانىنى قويدۇ!

نەزمە

دۇنيا بىناكارى تۈزەر قەسىر - ئايۋان،
تۈزۈپ بولىدۇ - يۇ، قىلىدۇ ۋەيران.
پەلەككە يەتكۈزۈپ بۈگۈن تاقىنى،
ئەتىلا ئېتىدۇ يەر بىلەن يەكسان!

— پۇرىا ۋەلى

ئون ئۈچىنچى باب

جۇڭغارىيە بۇرسى

باغلاقتىكى بۇرىنىڭ تۈكى ئاسان
ئاقىرىدۇ.

1697 - يىلى (كالا يىلى)، قەمەرىيە 3 -

مىلادى

ئاي.

چېتىگە تۇخۇم قويسا كۆرۈنىدىغان بايانسىز كەڭ كۆك يايىق
دالاسىدا بىر توپ تايغانلار بىر كۆك بۇرىنى قوغلاپ يۈرەتتى.
بۇ ئادەتتىكى بۆرە بولماستىن بەلكى بويىنىڭ ئېگىزلىكى بەش
گەز كېلىدىغان، تۈكلىرى كۆك، ھۇۋلاشلىرى خۇددى مالچى
ئىتىنىڭ ھاۋشىشىغا ئوخشايدىغان قارا ياللىق يوغان جۇڭغارىيە
بۇرسى ئىدى. ئۇنىڭ دۈمبىسىدىكى ياللىسى خۇددى ئايغىرنىڭ
تار ھەم قىسقا قىرقلغان ياللىسىغا ئوخشاش تىك ئىدى.
ئورۇقلۇقىدىن بۇرىنىڭ قوۋۇرغىلىرى مانا مەن دەپ كۆرۈنۈپ
قالغانىدى. ئېگىز، ئىنچىكە بەل تايغان ئىتلار يانداپ كېلىشىپ
ئۇنىڭ سانىدىن چىشلەپ تارتاتتى. بۇ چاغدا، بۇ كۆك بۆرە
قايرىلىپ قارىغاندا، ئىتلار ئۇنىڭدىن يىراققا قاچاتتى ۋە
بىردەمدىن كېيىن يەنە ئايلىنىپ كېلىشەتتى. ئىتلار بۇ بۇرىنى

قوغلاپ، قاساپ، تەرەپ - تەرەپتىن تالاپ، زادىلا ئارام بەرمەيۋاتاتتى. بەزىدە بۆرە قىرقىراپ يىرتقۇچ چىشلىرىنى كىرىشتۈرۈپ بىر ئىتقا ئېتىلىپ بارغىنىچە تالىۋېتەتتى — دە، ئۇنى كاڭشىتىپ پاخشە قىلىپ قاچۇرغاندىن كېيىن يەنە بىرسىگە قاراپ ئېتىلاتتى. بۆرە ئۆزىنى قايسىۋالغان بۇ ئىتلارغا ئەنە شۇنداق زادىلا بوي بەرمەيۋاتاتتى.

بۇ چاغدا تايغانلارنىڭ ئىگىسى بولغان ئوۋچىلارنىڭ ئارىسىدىكى بىرى بۆرىگە قاراپ چېكە سوقۇپ يېقىنلىشىپ كەلدى ۋە قولىدىكى سويلسى بىلەن بۆرىنى ئۇرماقچى بولدى. بۆرە شارىتىدە ئۆزىنى يان تەرەپكە ئالدى ۋە ئالدىنى توسۇۋالغان بىر تايغانغا ئېتىلىپ كەلگەنچە بىر تاشتىن سەكرەپ ئۆتتى — دە، ئوۋچىلار بىلەن تايغان ئىتلارنىڭ قاتمۇ - قات قورشىۋىدىن قېچىپ چىقىپ يېشىل ئىرتىش بويىدىكى بولۇق ئۆسكەن چاتقاللىقنىڭ ئىچىگە كىرىپ كۆزدىن غايىب بولدى.

ئادەملەرمۇ، ئىتلارمۇ بۆرە كەتكەن تەرەپكە قاراپ قۇيۇندەك چېپىشىپ كېتىشتى. بىر كەملەردە بىر قىردىن پەسكە چۈشۈپ كۆزدىن يوقالدى. پەقەت ئادەملەرنىڭ ھۇيقۇتۇشقان، ۋارقىراشقان ئاۋازلىرى بىلەن ئىتلارنىڭ ۋاڭشىپ ھاۋشىغان ئاۋازلىرى يىراقتىن ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بىر كەملەردىن كېيىن بۇ ئاۋازلارمۇ بېسىقچى، پايانسىز كۆك يايىق دالاسىدا يەنە بۇرۇنقىدەك تىمتاسچىلىق ھۆكۈم سۈرۈشكە باشلىدى...

*

*

*

— بوغدا خان خان ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغاچكى، — دېدى شىغاۋۇل ۋۇخې تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ، — سۇجۇ ئايمىقىنىڭ^①

① گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى جىۋچۇەن ئەتراپلىرىنىڭ بۇرۇتقى نامى.

باش بۇغى مۆھۈردار، يانداش سانغۇن خەن چېگىنىڭ مەلۇماتىدىن قارىغاندا، قۇمۇل چەتئۆلىرىنىڭ ئاقساقىلى ئەبەيدۇللا تارخان بەگ ئۆزىنىڭ بوغدا خان ئالىيلىرىغا بەيئەت قىلىش سەمىمىيىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، بىر دانە نار تۆگە، ئىككى دانە ئېسىل نەسىللىك بارىكۆل ئارغىمىقى، سەككىز دانە ھىنگان تۆگە، بىر دانە كۈمۈش دەستىلىك يېڭىسار پىچىقى ۋە باشقا ھەر خىل قىممەتلىك سوۋغا - سالام راسلاپ، مەكتۈپ بىلەن ئالىم بەگ دېگەن دورغىسىنى ھۇزۇرلىرىغا ئەۋەتتى. ئۇلار لىڭتاۋغا يېتىپ كەلگەندە، باش بۇغ جانابلىرى ئادەم قوشۇپ بىر تىلماچ بىلەن ھۇزۇرى مۇبارەككە يولغا سايىتۇ. شۇ ۋەجىدىن ئۇشبۇ مەلۇماتنى مۇبارەك نەزەرلىرىگە سۈندۈق. ۋاقىپ بولغاچلا، بوغدا خان ئالىيلىرى، ياشىغاچلا، ياشىغاچلا، تۈمەن مىڭ يىل ياشىغاچلا! — ئىجازەت! — دەپ بېشىنى لىڭشىتتى تەخت ئۈستىدە ئولتۇرغان خاقانىي چىن كاڭشى، ئاندىن يېنىدا تۇرغان ھۆدەيچىگە قاراپ ئەمىر قىلدى:

— ئوقۇلسۇن!

— قۇللۇق، ئانەزىرىتىم! — دەپ خانغا تەزىم بەجا كەلتۈردى ھۆدەيچى، ئاندىن شاھسۇپىدىن چۈشۈپ شىغاۋۇل ۋۇخېنىڭ قولىدىن ئەبەيدۇللا تارخان بەگنىڭ مەكتۈپىنى ئېلىپ ئوقۇشقا باشلىدى:

«... ئەيىانلىرى يېقىندا بوغدا خان ئالىيلىرىغا بەيئەت قىلىپ، تارتۇق - ئولپان تۆلەپ كېلىۋاتقان چەتتۇ ئولۇسىنىڭ ئاقساقىلى ئەبەيدۇللا ئىبنى مۇھەممەت شاھ غازى تارخان بەگ بولمەن. بوغدا خان ئالىيلىرىنىڭ ئەلچىسى مادى جانابلىرى جۇڭغارلارنىڭ ئاقساقىلى سېۋان ئارابداننىڭ ئالدىغا كېتىۋاتقاندا، لوپساڭ غالدان بېشەۋكەتى خان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. مەن نادان ئەيىانلىرى بوغدا خاننىڭ ئەلچىسىنى ئويراتلارنىڭ تۆمۈر تىرىنىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقالمىغانلىقىمغا تولىمۇ ئۆكۈنمەن.

ئاڭلىسام، بوغدا خاننىڭ نۇسرەتلىك تەڭرى قوشۇنلىرى ئول باشتۇڭ غالداننى مەغلۇپ قىپتۇدەك. بۇ ئەلۋەتتە تەڭرىنىڭ ئەمرى بويىچە بولۇۋاتقان ئىشتۇر. مۇبادا، غالدان بېشەۋكەتى خان بىزنىڭ ھودۇتلۇقىمىز تەۋەسىگە قېچىپ ئۆتۈپ قالغۇدەك بولۇپ قالسا، بارچە ئاماللارنى قىلىپ بولسىمۇ، ئول ئاسىي دەيۈزنى تۇتۇپ بوغدا خان ئالىيلىرىنىڭ مۇبارەك ئاياغلىرى ئاستىغا كەلتۈرۈشكە تىرىشقايمىز. مۇبادا، ئۇنىڭ خەۋەر - سىرتقىنى قىلالىساق، بوغدا خان ئالىيلىرىغا داۋاملىق ئۆز ۋاقتىدا مەلۇم قىلىپ تۇرغايىمىز. ئاللا تائالا بوغدا خان ئالىيلىرىنى ئۆز پاناھىدا ساقلىغاي، سەلتەنىتىنى ئامان قىلغاي، مەرتۈسىنى يەر يۈزىدىكى بارلىق پادىشاھ - سۇلتانلاردىن ئۈستۈن قىلغاي، گەپ تامام، نامە ۋەسسalam!»

ئەبەيدۇللا تارخان بەگنىڭ مەلۇماتىنى ئاڭلاپ، نەچچە كۈندىن بېرى قاپقى زادى ئېچىلماي كېلىۋاتقان خاقانى چىن كاڭشى خۇشال بولغىنىدىن گۈلەقەلىرى ئېچىلىپ، ئولتۇرغان ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى. شۇنداق، ئۇ خۇشال بولماي يەنە كىم خۇشال بولسۇن؟ ئۆلمىگۈر غالدان ئۇنىڭغا ئاز باش قېتىنچىلىق تېپىپ بەرمىسۇن؟ قاچانكى غالدان جۇڭغارىيە تەختىگە چىقتى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، خاقانى چىننىڭ چېگرا - ھودۇتلۇقىدا ئۇرۇش مالىمانچىلىقى زادىلا توختاپ باقمىدى. «جۇڭغارىيە بۇرسى» دەپ ئاتالغان غالدان ھەر يىلى دېگەندەك ئۆزىنىڭ ئاتلىق قوشۇنى بىلەن خاقانى چىننىڭ غەربىي شىمالىدىكى زېمىنىغا باستۇرۇپ كىرىپ، پۇقرالارنى پاراكەندە قىلىپ، زادىلا ئارام بەرمىدى. ئائىلاج، كاڭشىنىڭ 29 - يىلىدىن باشلاپ، غالدان بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن، ئۆزى ساقلىنىشى سۆرەپ قوۋۇقتىن ئەسكەر باشلاپ چىقىپ چۆل - جەزىرىلەردە ئاچ - توق

قېلىپ قانچىلىغان رىيازەتلەرنى چەكمىدى؟! گەرچە، يېقىندا يۈز بەرگەن زۇن مودۇن^① ئۇرۇشىدا غالداننى مەغلۇپ قىلغان بولسىمۇ ئەمما يارىدار بولغان بۇرىننىڭ تېخىمۇ غالجىرلىشىدىغانلىقى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى. «... ئەمما، — دەپ ئىچىدە ئويلايتتى كاڭشى، — بۈرگىنى ئۆلتۈرمەك ئوڭاي بولغىنى بىلەن، ئۇنى تۇتماق ئانچە ئوڭاي ئىش ئەمەس. چۈنكى، بۈرگىنى پەقەت پەم بىلەنلا تۇتۇش مۇمكىن!...» ئۇ مۇشۇلارنى ئويلاۋېتىپ، كۆڭلى «ۋاللىدە» يورۇغاندەك بولدى — دە، دەرھال ھۆدەيچىگە ئىشارەت قىلدى. ھۆدەيچىمۇ ئۇنىڭ نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى چۈشەندى بولغاي، دەرھال:

— پەرمان! — دەپ جاكارلىدى، — چەنتۇلارنىڭ ئاقساقىلى گەبەيدۇللا تارخان بەگ مانجۇ سەلتەنتىگە سەممىي - سادىق بولۇپ، ئاسىي قاراقچىلارنى يوقىتىشتا قولىمىزغا قول، پۈتمىزغا پۈت، غېمىمىزگە غەمگۈزار بولدىلەر، شۇ ۋەجىدىن، ئۇنىڭ بۇ ساداقىتىنى تەقدىرلەش ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئەجدىھا سۈرىتى كەشتە قىلىنغان كىمخاب تون بىر ياقا، قاما تەلپەك بىر باش ۋە ئالتۇن توقىلىق كەمەردىن بىر تال ئىنئام قىلىنسۇن! سەلتەنتىمىزنىڭ تۆتىنچى دەرىجىلىكتىن تۆۋەن مۈلكىي ئەمەلدارلىرى ئول ئەيىنمىزنىڭ قەسىرى ئالدىدىن ئۆتكەندە تەختىراۋاندىن چۈشۈپ ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ئۆتكەي؛ بەشىنچى دەرىجىدىن تۆۋەن ھەربىي ئەمەلدارلارمۇ ئۇنىڭ قەسىرى ئالدىدىن ئۆتكەندە، جىددىي ئىشى بولمىسا، ئاتتىن چۈشۈپ ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ئۆتكەي! بۇ پەرمانغا كىمكى خىلاپلىق قىلسا، گۇناھى سۈرۈشتە قىلىنىپ، تېگىشلىك جازا - سوراققا تارتىلسۇن!...^②

موڭغۇلچە «توپىل» دېگەنلىك بولىدۇ.
 ① «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى شېنخۇ خان دەۋرىدە يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 178 - جىلد، كاڭشىنىڭ 36 - يىلى.
 ②

بوغدا خاننىڭ بۇ پەرمانى جاكارلىنىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا،
ئەبەيدۇللا تارخان بەگدىن مانجۇ خاقانىنىڭ ئوردىسىغا مەلۇمات
كەلدى. بۇ مەلۇماتتا: «غالدان بارىكۆل ئەتراپىغا قېچىپ كېلىپ
قوش تىكتى» دېيىلگەنىدى...

*

*

*

ئەسلىدە، مىلادى 1679 يىلى بەشىنچى ئەۋلاد دالاي لاما
غالدانغا رەسمىي تۈردە بوشۇكتۇلۇق ئوتىغانىنى بەرگەندىن كېيىن
بوغدا خانمۇ ئۇنى «جۇڭغارلارنىڭ بوشۇكتۇ خانى» دەپ رەسمىي
ئېتىراپ قىلغانىدى.

غالدان تەختكە چىققاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ كېڭەيمىچىلىك
قارائىيىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، «قوشنىلىرىنى كۈچلەش
ھىيلىسى» نى يولغا قويدى. زېمىن كېڭەيمىچىلىك پىلانىنى
ئىشقا ئاشۇرۇشتا: «ئاۋۋال قوشنا ئەللەرنى، ئاندىن يىراقتىكى
ئەللەرنى بويسۇندۇرۇش؛ ئاۋۋال ئاجىز ئەللەرنى، ئاندىن
كۈچلۈك ئەللەرنى بويسۇندۇرۇش» — غالداننىڭ «قوشنىلارنى
كۈچلەش ھىيلىسى» نىڭ مېخىزى ئىدى.

غالدان بۇ پىلان بويىچە، ھەممىدىن ئاۋۋال ھەرقايسى
ئويرات قەبىلىلىرىنى ئۆزىنىڭ بەش جالالىق ئاق توغى ئاستىغا
توپلىغاندىن كېيىن ئاندىن بىرقەدەر ئاجىز دەپ ئاتالغان سەئىدىيە
دۆلىتىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى باي ئۆلكىلىرى بولغان چالىش،
تۇرپان ۋە قۇمۇللارغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. بۇ چاغدا،
سەئىدىيە دۆلىتى قەشقەر خوجىلىرىنىڭ سۈلۈك تەپرىقاتچىلىقى
ئارقىسىدا، «ئاقتاغلىق، قارا تاغلىق» بولۇشۇپ پارچىلىنىپ
كەتكەنىدى. مۈلكىي قەشقەرىيە تەۋەسىدە غەلىتەلەر ئۆي
توشقىنىدەك كۆپەيگەن، بالا ئاتىغا، ئاتا بالىغا، قېرىنداش
قېرىنداشقا قارشى قىلىچ كۆتۈرۈش بۇ ئەلدە ئادەتكە ئايلانغان.

چوڭ - كىچىك شەھەرلەردە، ھەرقايسى ۋىلايەت، ئايمىقلاردا بەگلەر، ھاكىملار، نايىپ شاھزادىلەر ئۆز ئالدىغا ھۆكۈمەت بولۇشۇۋالغانىدى. ئۇلار مەركىزىي ھاكىمىيەتكە بويسۇنۇشمايتتى. كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسى قالايمىقانلاشقان، ئىرادىسى گاللاشقان، ئەقلى خىرەلەشكەن، توغرا بىلەن ئاتوغرىنى، ھالال بىلەن ھارامنى، راست بىلەن يالغاننى، ساپ نىيەت بىلەن رەزىللىكنى ئايرىيالمايدىغان بىخەم ھالغا چۈشۈپ قېلىشقانىدى. تېجىمەل ئىشان، ماكانسىز خوجىلارنىڭ دەپتى - دۇنياغا، شانۇ - شەۋكەتكە، ھاكىمىيەت - سەلتەنەتكە، مەملىكەتدارچىلىق - يۇرتدارچىلىققا بولغان ئىشتەيلىرى قىزىپ كەتكەنىدى. شۇڭا، غالدان بېشەۋكەتى خاننىڭ كۆڭلى مۈلكىي قەشقەرىيىدە پەيدا بولغان بۇ تەپرىقاتچىلىقلارنىڭ، قانلىق غوۋغالارنىڭ ۋە ئور - يىقىتلارنىڭ ئۇزاق داۋام قىلىپ، سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ بىرلىك يىلتىزىغا پالتا چاپىدىغانلىقىنى تۇيۇپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، غالدان ئۈچۈن بايلىقى مول، ئاھالىسى كۆپ، باياشات، گۈزەل مەملىكەت بولغان مۈلكىي قەشقەرىيىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن بۇنداق ئەپلىك پۇرسەت داۋاملىق چىقىۋەرمەيتتى. شۇڭا، مۈلكىي قەشقەرىيە تەختىدە ئولتۇرغان سەئىدىيە پادىشاھلىرىنى غۇلىتىپ، بۇ ئەلگە ئۆزى تەنھا ھۆكۈمران بولۇش ياكى ھېچبولمىغاندا، غالىچىدىن بىرنى مۈلكىي قەشقەرىيىنىڭ تەختىگە قارانچۇق قىلىپ قويۇپ، ئۈستىگە قالماقلاردىن شاھنە - قاراخاننى باسقاق قىلىپ، مۈلكىي قەشقەرىيىنىڭ ھاكىمىيەت تىزگىنىنى ئۆزىنىڭ قولىدا تۇتۇش - ئۇنىڭ ئۈچۈن شامنى پۇۋلەپ ئۆچۈرگەندەكلا ئاسان ئىش سانىلاتتى. ئەمما، بۇ ئىش ئۇنىڭ كۈتكىنىدىنمۇ ئوڭاي روياپقا چىقتى! غالدان ئاپاق خوجىنىڭ ياردىمى بىلەن مۈلكىي قەشقەرىيىنى ھېچقانداق بەدەل تۆلمەستىنلا ئىستېلا قىلىۋالدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇ قوشۇنلىرىنى باشلاپ مۈلكىي تۈركىستاننىڭ

ماۋرائۇننەھر، پەرغانە قاتارلىق ئەڭ مۇنبەت ئۆلكىلىرىگە ئارقىمۇ - ئارقا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. مىلادى 1681 - 1683 - يىللىرى، غالىدان قازاقلارغا ھۇجۇم قىلغاندا، قازاق خانى توڭخان (بەزى مەنبەلەردە «توپچە خان» دېيىلگەن) «ئالداپ ئىچكىرىگە ئېلىپ كىرىپ قاپقانغا دەسسەتىش ھىيلىسى» نى ئىشقا سېلىپ غالىداننى تۇزاققا دەسسەتتى. قاتتىق قار يېغىپ كەتكەن بىر كېچىسى، توپچە خان غالىداننىڭ قارار - گاھىغا شەبخۇن ئۇرۇپ، ئۇنىڭ تاجاۋۇزچى ئارمىيىسىنى بىتچىت قىلىپ تاشلىدى. بۇ ئۇرۇشتا غالىدان لەشكىرىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى تالاپەت بېرىپ، كۆك يايىق دالاسىغا قايتىشقا مەجبۇر بولغان بولسىمۇ ئەمما بۇ قېتىمقى مەغلۇبىيەت ئۇنىڭ ئىرادىسىگە قىلچىمۇ تەسىر كۆرسىتەلمىدى. ئۇ قازاقلارنىڭ توپچە خانغا ئەلچى ئەۋەتىپ: «دەرھال كېلىپ تەسلىم بولساڭ بولدۇڭ، بولمىسا، ھەر يىلى چارۋىلىرىڭ تۆللەيدىغان چاغدا، ئاتلىق قوشۇنۇمنى ئەۋەتىپ، ئاۋۋال قىشلاقلرىڭغا ھۇجۇم قىلىپ، قوتانلىرىڭغا ئوت قويۇپ، مال - چارۋىلىرىڭنى بۇلاپ، يايلاقلرىڭنى ئاتلىرىمنىڭ پولات تۇياقلىرى بىلەن تىلغاپ تاشلايمەن. سېنى زادىلا ئارام تاپقۇزمايمەن. بۇ يىل مەن قىرىق ياشقا كىردىم، تاكى چېچىم ئاقىرىپ، چىشلىرىم سارغايغانغا قەدەر بۇ ئىرادەمدىن زادىلا قايتمايمەن!»^① دەپ ئاگاھلاندۇر - دى. كېيىنكى يىلى غالىدان يەنە لەشكەر تارتىپ بېرىپ، تاشكەنت، ئىسسىقكۆل قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالدى. توپچە خاننىڭ ئوغلىنى تۇتۇۋېلىپ، «دالاي لامادىن ئەدەب - ئەردەم ئۆگەنسۇن» دەپ تىبەتكە يالاپ كەتتى.^② شۇ قېتىم غالىدان

① لياڭ فېن: «چىڭرا - ھودۇتلۇقلارنىڭ مۇداپىئەسى ھەققىدىكى خاتىرىلەردىن قىسقارتىلما»، 422 - بىت،
 ② «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى شېخۇزۇ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 111 - جىلد. كاڭشىنىڭ 27 - يىلى.

ئاتلىق لەشكەرلىرىنى باشلاپ تاكى ئەزھەر دېڭىزى^① بويلىرىدىكى نوغايستانغا قەدەر باستۇرۇپ كەلدى.

مىلادى 1683 — 1685 - يىللىرى، غالدان پەرغانىدىكى قىپچاق، ئۆزبېك ئولۇسلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلدى. غالدان تەڭرىتاغلىرىنىڭ غەربىدىكى قىرغىز ئولۇسلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلغاندا، ئۇنىڭ ئاتلىق قىسىملىرى پامىردىكى مۇرغاب رايونىنىڭ بويلىرىغىچە، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ يىراق بولغان سارىقۇل بويلىرىغىچە بېسىپ كېلىپ، «تۈركىستان جاڭگىلىنىڭ شىرى» دەپ ئاتالغان قىرغىزلارنى بويسۇندۇردى. ئۇزاق ئۆتمەي، غالداننىڭ قوشۇنلىرى پەرغانىنى بېسىۋالدى. شۇنداق قىلىپ، قىسقىغىنا بەش يىلغىمۇ يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدىلا، غالدان پۈتۈن سەئىدىيە دۆلىتىنى ئىستېلا قىلىش مەقسىتىگە يەتكەندىن سىرت، پۈتۈن كۆك يايىق دالاسىنى، پۈتۈن مۈلكىي تۈركىستاننى ئۆز تەسەررۇپىغا ئېلىش پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇردى. ئۇ چىڭگىزخاندىن كېيىن بارلىققا كەلگەن، چاغاتاي ئولۇسىنىڭ ئەسلىدىكى پۈتۈن زېمىنىنى ۋە جۇجى ئولۇسىنىڭ ئەسلىدىكى زېمىنى بولغان پۈتۈن قىپچاق دالاسىنى ئۆزىگە قوشۇۋالغان يەنە بىر قۇدرەتلىك موڭغۇل ھۆكۈمرانى بولۇپ قالدى. بۇ چاغقا كەلگەندە، ئۇ جۇڭغارلارنىڭ سىياسىي مەركىزىنى ئىلېلىقتىكى ئېرەن قابۇرغىدىن كۆك يايىق دالاسىنىڭ شىمالىدىكى خالخە موڭغۇللىرىنىڭ زېمىنى بولغان قوبدۇغا يۆتكىدى.

خالخە موڭغۇللىرى موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدىكى تاشقى موڭغۇلىيە زېمىنىدا ياشايدىغان ھەرقايسى موڭغۇل ئولۇسلىرىنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن، تۇشتۇخان

① قارا دېڭىزنىڭ تارىختىكى نامى.

ئولۇسى، چېچىن خان ئولۇسى ۋە زاساكتو خان ئولۇسى قاتارلىق ئۈچ موڭغۇل قەبىلىسىنى كۆرسىتەتتى. خالخە موڭغۇللىرىنىڭ زېمىنى تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىدىكى ئېرغۇنا دەرياسى ۋە ئىچكى موڭغۇلنىڭ خولۇنبىر يايلىقىدىن تارتىپ غەربتىكى ئالتاي تاغلىرىغىچە تۇتاشتى. جەنۇبتا گوبى چۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى ئېۋرى (ئىچكى) موڭغۇللىرىنىڭ زېمىنىغىچە تۇتاشتى. شىمالدا بايقال كۆلىنىڭ ئەتراپلىرىدىكى ھۈدۇتلۇقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

غالدان ئۆزىنىڭ ئۇلۇغۋار پىلانىنىڭ بىرىنچى قەدىمى بولغان «قوشنىلىرىنى كۈچىلاش ھىيلىسى» نى ئوڭۇشلۇق ئىشقا ئاشۇرغاندىن كېيىن ئىككىنچى قەدەمدە «شەرققە ئىلگىرىلەش پىلانى» نى ئىشقا ئاشۇرۇشقا كىرىشتى. ئۇنىڭ «شەرققە ئىلگىرىلەش پىلانى» نىڭ مېخىزى شەرقتىكى كۈچلۈك قوشنىسى بولغان خاقانى چىننىڭ قولىدىن كۆكنوردىكى خۇشۇت قەبىلىلىرى بىلەن موڭغۇل دالاسىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئېۋرى موڭغۇللىرى ۋە خالخە موڭغۇللىرىغا بولغان كونتروللۇق ھوقۇقىنى تارتىۋېلىپ، پۈتۈن موڭغۇللارنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئاندىن بۈيۈك موڭغۇل ئىمپېراتورلۇقىنى قۇرۇش ئىدى. ھالبۇكى، بۇ سىياسى ئىستراتېگىيە موڭغۇللار ئارىسىدا ناھايىتى چوڭقۇر تارىخىي يىلتىزغا ۋە ناھايىتى ئۇزاق ئەنئەنىگە ئىگە ئىدى.

مىلادى 1279 - يىلى قۇرۇلغان يۈەن سۇلالىسى مىلادى 1368 - يىلى مۇنقىرز بولغاندىن كېيىن قانچىلىغان موڭغۇل سىياسىي ئورۇنلىرى ۋە سەركەردىلىرى مۇشۇ مەقسەت ئۈچۈن ئۆمۈرۋايەت كۈرەش قىلغان بولسىمۇ ئەمما مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرالماي، ئاخىر ھەسرەتتە ئۆلۈپ كەتكەنىدى. ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ ئىچىدە غالدان سىياسىي جەھەتتە غايىگە ئىگە،

مۇھارەبە ئىشلىرىدا ئىنتايىن ئىقتىدارلىق بىر سىياسەتچى ۋە سەركەردە بولۇش سۈپىتى بىلەن موڭغۇللارنىڭ شانلىق ئەجدادى چىڭگىزدەك ھېچكىمگە بېقىنمايدىغان، بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن قۇدرەتلىك بىر موڭغۇل ئىمپېراتورلۇقىنى قۇرۇپ چىقىشقا بەل باغلىغانىدى.

بىراق، خالداڭ شەرقتە ئېلىشماقچى بولغان خاقانى چىن-بوغدا خان ھەرگىزمۇ قولىدىن ئىش كەلمەيدىغان ئاتقۇچى بولماستىن، بەلكى ئۆت مىڭ يىللىق شانلىق مەدەنىيەت تارىخىغا ئىگە قەدىمكى چوڭ ئولۇس - خەنزۇلارنى ئىستېلا قىلغان، سەلتەنىتى كۈندىن - كۈنگە روناق تېپىۋاتقان، زېمىن - ھۈدۇتلىقنى ئەتراپقا ھەدەپ كېڭەيتىۋاتقان قۇدرەتلىك بۈيۈك مانجۇ ئىمپېراتورلۇقىنىڭ قابىل ئىمپېراتورى كاڭشى ئىدى...

*

*

*

خاقانى چىن كاڭشىمۇ كۈچلۈك رەقىبى خالداڭنى يېڭىش ئۈچۈن «پولات ئىسكەنجىگە ئېلىش ئەمما ھۇجۇم قىلماي چولمىنى يوغان ئېچىپ قويۇش ھىيلىسى» نى قوللاندى. بۇ ھىيلە ئاساسەن، سىياسى ھۇجۇمنى ئاساس قىلىش، بارلىق ئاماللار بىلەن خالداڭنى ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن قوللاۋاتقانلارنىڭ ياردىمىدىن مەھرۇم قالدۇرۇش، بولۇپمۇ خالداڭنىڭ تىبەت ھۆكۈمرانى دىبا ئىنانجىجاسۇ بىلەن بولغان ئىتتىپاق مۇناسىۋىتىنى بۇزۇش، شۇنىڭ بىلەن بىللە خالداڭنى ئەل بولۇشقا داۋاملىق قىزىقتۇرۇش قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. خاقانى چىن كاڭشى خالداڭ ۋە رۇسىيە تەرەپتىن تەڭلا زەربىگە ئۇچراشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن خاقانى چىننىڭ رۇسىيە بىلەن بولغان جىددىي مۇناسىۋىتىنى تەرتىپكە

سېلىش قارارىغا كەلدى ۋە ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى نېۋچىنىسكىنى خاقانىي چىن بىلەن رۇسىيە ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا پاسىلى قىلىش تەلىپىدىن ۋاز كېچىپ، 50 مىڭ كۋادرات كىلومېتىرلىق زېمىننى رۇسىيىگە بىكارغا تاشلاپ بېرىپ، ئېرغۇنا دەرياسىنى ئىككى دۆلەتنىڭ چېگرا پاسىلى قىلىشقا قوشۇلدى ھەمدە 1689 - يىلى 9 - ئاينىڭ 7 - كۈنى^① رۇسىيە بىلەن نېۋچىنىسكى شەرتنامىسىنى ئىمزالىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىمپېراتور كاڭشى زېمىنغا خاتىرجەملىكنى تېگىشىپ قولىنى بوشاتتى - دە، پۈتۈنلەي غالدان بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى.

مىلادى 1690 - يىلى 7 - ئاينىڭ 2 - كۈنى، خاقانىي چىن كاڭشى قارا چېرىكلىرىنى ئىككى تارامغا بۆلۈپ، بىر تارامغا شاھزادە، خۇشۇت چىنۋاڭشى فۇچۈەننى يىراقنى ئەمىن تاپقۇزغۇچى سەركەردە، ۋەلىئەھد يۈنشىنى ئورۇنباسار سەركەردە قىلىپ تەيىنلەپ، ئۇلارنى سەددىچىننىڭ گۈبىيىكۇ قوۋۇقىدىن ئاتلىنىشقا بۇيرۇدى؛ يەنە بىر تارامغا شاھزادە، خۇشۇت گۇڭچىنۋاڭشى چاڭشىڭنى شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى سەركەردە، شاھزادە خۇشۇت جەنچىنۋاڭشى يابۇ بىلەن دولشۇن ئىنالىچىسى ئېزالارنى ئورۇنباسار سەركەردە قىلىپ تەيىنلەپ، ئۇلارنى سەددىچىننىڭ شىڭگۇ قوۋۇقىدىن ئاتلىنىشقا بۇيرۇدى. خاقانىي چىننىڭ ھەرقايسى تاراملاردىكى زور قوشۇنغا بىر تۇتاش قوماندانلىق قىلىش ئۈچۈن، 7 - ئاينىڭ 14 - كۈنى خاقانىي چىن كاڭشىمۇ ئاستانە بېيجىڭدىن يولغا چىقىپ، 7 - ئاينىڭ 24 - كۈنى بولخوتۇن^② دېگەن يەرگە يېتىپ كېلىپ بارگاھ قۇرغۇزدى. بۇ خاقانىي چىن كاڭشىنىڭ تۇنجى قېتىم لەشكەر باشلاپ قوۋۇقتىن چىقىشى ئىدى.

① كاڭشىنىڭ 28 - يىلى قەمەربە 7 - ئاينىڭ 24 - كۈنى.
② خېبېي ئۆلكىسىنىڭ چېڭدې ۋىلايىتىدىكى لۇڭخۇا نامىيىسى.

بەش كۈندىن كېيىن يەنى 7 - ئاينىڭ 29 - كۈنى،
ئۇلانبۇتۇن دېگەن يەردە، كاڭشىنىڭ تۇرشاۋۇلى فۇچۈەن
باشچىلىقىدىكى خاقانىي چىن قوشۇنلىرى غالدان بوشۇكتۇ خاننىڭ
20 مىڭ ئاتلىق لەشكەرى بىلەن تۇنجى قېتىم تۇتۇشتى. بۇ
تارىختا مەشھۇر بولغان «ئۇلانبۇتۇن جېڭى» ئىدى.

غالدان بوشۇكتۇ خان خاقانىي چىن كاڭشى بىلەن ھەل
قىلغۇچ جەڭ قىلىش ئۈچۈن، 30 مىڭ تۆگىنى چۆكتۈرۈپ،
ئەتراپىغا شاخ - شۆمبىلارنى دۆۋىلەپ، ئۈستىگە ھۆل كىگىزنى
ئارتىپ ئىستېھكام ياسىدى. ھەربىر تۆگىنىڭ ئارىلىقىغا بىردىن
تۈفەڭچىنى^①، ئىككىدىن ئوقرۇقچىنى^② ئورۇنلاشتۇردى؛
خاقانىي چىن كاڭشىنىڭ لەشكەرلىرى شارمۇرىن دەرياسىنىڭ بۇ
قېتىمدا تۇرۇپ، غالداننىڭ تۆگە ئىستېھكامىنى يىراقتىن شىددەت
بىلەن توپقا تۇتتى. غالداننىڭ ئۇيغۇر توپچىلىرىمۇ بوش
كەلمەستىن كاڭشى قوشۇنلىرىنىڭ ئىستېھكامىنى شىددەت بىلەن
توپقا تۇتتى. ئىككى تەرەپ ئەتىگەندىن تاكى قاراڭغۇ چۈشكەچە
توختىماستىن بىر - بىرىنىڭ ئىستېھكاملىرىنى توپقا تۇتۇشتى.
ئاندىن قۇچاقلاشما جەڭ باشلاندى. ئاخىر غالداننىڭ «تۆگە
ئىستېھكامى» خاقانىي چىن قوشۇنلىرىنىڭ شىددەتلىك توپ
ئۇقلىرىنىڭ زەربىسىدىن بىتچىت قىلىپ تاشلاندى. غالدان
لەشكەرلىرىنى باشلاپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇلار گۇگۇم
چۈشۈپ كۆز باغلانغان پەيتتىن پايدىلىنىپ، شارمۇرىن
دەرياسىنى كېچىپ ئۆتتى ۋە خاقانىي چىن قوشۇنلىرىنىڭ
كەينىدىن قوغلاپ كېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، يايلاققا ئوت
قويۇپ بېرىپ، شىمالغا قېچىپ كەتتى. ئۇ قۇبدۇغا يېتىپ
كەلگەندە ئاران بىرقانچە مىڭلا ئادەمى قالغانىدى...

تۈڭلۈك — ئاغزىدىن ئوقلىنىدىغان مىلتىق. ①
ئوقۇق — ئىلىكىلىك نەيزە. ②

مىلادى 1691 - يىلى قەمەرىيە 4 - ئايدا، دالىننۇر^① دېگەن يەردە كاڭشى بىلەن خالخە موڭغۇللىرى ۋە ئېۋرى موڭغۇللىرىنىڭ ئاقساقاللىرى ئوتتۇرىسىدا ئىتتىپاق تۈزۈش يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. بۇ يىغىندا كاڭشى مۇنۇلارنى جاكارلىدى: بىرىنچى، خالخە موڭغۇللىرىنىڭ جاساق تۈزۈمىدىمۇ ئېۋرى موڭغۇللىرىنىڭكىدەك تۈمەنېشى مەسئۇللۇقىدىكى 49 خۇشۇنلۇق جاساق تۈزۈمى يولغا قويۇلدى؛ ئىككىنچى، خالخە موڭغۇللىرىنىڭ ھەرقايسى ئولۇسلىرىدا خانلىق نامىنى ساقلاپ قېلىشقا يول قويۇلدى. خاندىن تۆۋەنكى مەرتىۋە ناملىرىدا خاقانىي چىننىڭ ئارستوكراتىيە نامى قوللىنىلىدۇ ۋە شاھزادە، ئىنالچى، بېلى، بەيسى، باسقاۋىگ، تايىنغۇر تۆرە قاتارلىق ئالتە دەرىجىلىك بەگلىك ئوتىغانى بېرىلىدۇ. ئالتە دەرىجىلىك ئوتىغان ئاستىدىكى تەيجىلەر تۆت دەرىجە بويىچە ئايرىلىدۇ، ۋەھاكازالار. شۇنىڭ بىلەن ئوپراتلاردىن باشقا موڭغۇل ئولۇسلىرىدا غالدان بوشۇكتۇ خاندىن يۈز ئۆرۈپ، خاقانىي چىنغا بېقىنىش خاھىشى بارغانسېرى ئەۋج ئېلىپ، غالداننىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن قۇدرەتلىك موڭغۇل ئىمپېراتورلۇق قۇرۇش پىلانى سۇغا چىلىشقا باشلىدى. غالدان بوشۇكتۇ خان بۇنداق ئاقىۋەتنى كۆرۈشنى ھەرگىزمۇ خالىمايتتى، ئەلۋەتتە!...

*

*

*

غالدان بوشۇكتۇ خاننىڭ سېرىق خان چېدىرى بارىكۆلنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى بىر تۆپىلىكنىڭ ئۈستىگە تىكىلگەنىدى. خان چېدىرىنىڭ بوسۇغىسى ئالدىدا ئىككى تورغاۋۇت تاياققەك قېتىپ تىك تۇراتتى.

① خېبېي ئۆلكىسىنىڭ چېڭدى شەھىرى بىلەن چاڭجياكۇ شەھىرى ئارىسىدىكى بىر جاي.

مىلادى 1692 - يىلى قەمەرىيە 8 - ئاينىڭ 11 - كۈنى، ئىمپېراتور كاڭشىنىڭ ئەلچىسى، چۆپدارلىق مەرتىۋىسىدىكى مادې خان چېدىرىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىنگەندە، ھېلىقى ئىككى تۇرغاۋۇت قوللىرىدىكى كالتە نەيزىلىرىنى شارىتىدە بىر - بىرىگە قايچىلاشتۇرۇپ تۇتتى. بوغدا خاننىڭ ئەلچىسى بۇ نەيزىلەرنىڭ ئاستىدىن بېشىنى ئېگىپ ئۆتۈپ، موڭغۇللارنىڭ ئادىتى بويىچە خان چېدىرىنىڭ ئىشىكىنى ساداق ئوقىنىڭ ئۈچى بىلەن كۆتۈرۈپ ئاچتى - دە، تاپسىنى دەسسەمەستىن، بەلكى ئاتلاپ ئۆتتى. ھېلىقى ئىككى تۇرغاۋۇت ئۇنىڭ ئادەت بويىچە ئىشىكتىن ئاتلاپ ئۆتكەنلىكىنى كۆرگەندىن كېيىن خاتىرجەم بولۇشۇپ ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ قويۇشتى.

— داڭقىڭ تاغلاردىن ئېشىپ، كۆكتە ياڭرىسۇن، بەخت - سائادىتىڭ زىيادە، دۈشمەنلىرىڭ يەر بىلەن يەكسان بولسۇن! كۆك تەڭرى ساڭا مەڭگۈ نۇسرەت ئاتا قىلسۇن، غالىدان بوشۇكتۇ خان ياشىغايىسەن، تۈمەن مىڭ يىل ياشىغايىسەن! — دېدى ئەلچى مادې يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ قىلچىمۇ ھېسسىياتسىز ھالدا.

— ئالدىغىراق كەل! — دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى.

ئەلچى مادې تىزى بىلەن مېڭىپ تەخت ئالدىغا كەلدى ۋە بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىدى. خان چېدىرىنىڭ تۈرىگە قويۇلغان ئالتۇن تەختتە يېشى ئەمدىلەتتىن ئەللىكلەردىن ئاشقان، سەل قورساق سالغان، ئۈستىخانلىق بىر ئادەم ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ دۇبۇلغىسىغا موڭغۇللارنىڭ ئادىتى بويىچە كۆك قوتان ئۈكىسى قادالغانىدى. بۇ موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئالاھىدە ئەنئەنىۋى بەلگىسى ئىدى. ئۇ خىتاي يېپىكىدىن تىكىلگەن يان ئىزمىلىق زەرباب تون ئۈستىدىن ئالتۇن رەڭلىك زىرە - قۇياق كىيگەن، پۇتىدا ئورۇس يۇرتىدىن كەلتۈرۈلگەن ئېگىز قونچىلىق قىزىل بولغارى ئۆتۈك بار ئىدى. ئۇنىڭ يۈزى سەل ياپىلاق بولۇپ، ئىككى ياڭاق سۆڭىكى بۆرتۈپ چىققان، ھىلىگەرلىك چىقىپ

تۇرغان كۆزلىرى ئادەتتىكى موڭغۇللارنىڭكىدەك قىيىس، يۇمۇق بولماستىن، بەلكى چوڭمۇ ئەمەس، كىچىكمۇ ئەمەس قوڭۇر رەڭدە ئىدى. ئۇنىڭ كۆزلىرىگە يالقۇنلۇق ئوت يوشۇرۇنغان، تېخىمۇ ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئادەمنى شۈركەندۈرىدىغان بىر خىل زىددىيەتلىك سۈرلۈك ھالەت يوشۇرۇنغانىدى. ئۇنىڭ بۇ بىر جۈپ كۆزىدىن ئۇنىڭ دادىلى، قەيسەر ۋە ئىرادىلىك ئىكەنلىكى ئىپادىلەنسە، يەنە بىر تەرەپتىن ياۋۇزلۇق، شەپقەتسىزلىك ۋە قاتتىق قوللۇقلۇقى چىقىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئېڭىكىنى ئات تاقىسىدەك يېرىم چەمبەر شەكلىدە قاپلىغان يىرىك قارا ساقاللىرىغا ئانچە - مۇنچە ئاق سانجىغانىدى.

— كېلىشىڭ نېمە ۋەجىدىندۇر؟ — دەپ سورىدى غالىدان كاڭشىنىڭ ئەلچىسى مادېغا تىكىلىپ تۇرۇپ.

— بوغدا خان شۇنداق پەرمان چۈشۈردىكى، — دېدى مادې قوللىدىكى يارلىقنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، — «غالىدان بوشۇكتۇ خان مۇبادا سەلتەنتىمىزگە بەيئەت قىلسا، ئىلتىپاتىمىزغا نائىل بولۇپ، بەخت - ساڭادەت، راھەت - پاراھەت ئىچىدە ياشايدۇ. بىراق، ئۇ ئەمدى كۆك يايىق دالاسىدا تۇرسا بولمايدۇ. ئۇ جۇڭغارىيە بىلەن مۈلكىي قەشقەرىيىنى بىزگە بوشىتىپ بېرىشى كېرەك. قاچانكى، غالىدان بوشۇكتۇ خان بۇ زېمىنلارنى بىزگە تاپشۇرۇپ بەرگەندىن كېيىن ئاستانىمىزگە يېقىن ھۈدۇتلىقتىن سۈيۈرغال ئېلىپ شۇ يەردە تۇرسا، بىز ئۇنىڭغا رۇخسەت قىلىۋىرىمىز. شۇ چاغدا، ئۇ بىزدىن كۆپ ئىنئاملارغا ئېرىشەلەيدۇ. مۇبادا، ئۇ تەسلىم بولۇشنى خالىسا، ئۆمۈرۋايەت غەم - ئەندىشىسىز ياشىسا بولىدۇ!» ①

ئەلچى خاقانى چىن كاڭشىنىڭ يارلىقىنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن يەنە مۇنداق دەپ قوشۇمچە قىلدى:

① «گوپىنىڭ شىمالىدىكى ئاسىيلارنى تىنچىتىش چارلىرى»، 9 - جىلد، 10 - ، 11 - بەت.

— بوغدا خان ئالىيلىرى سېنى قىيىنلىپ قالدى، دەپ ساڭا ئالاھىدە ئىلتىپاتلارنى كۆرسىتىپ، 10 مىڭ سەر كۈمۈش ئىنئام قىلدى!

ئۇ سۆزىنى تۈگىتىپلا، خىزمەتچىلىرىگە شەرەت قىلىۋېدى، ئىككى خىزمەتچىسى كۈمۈش سېلىنغان بىر ساندۇقنى كۆتۈرۈپ كىرىپ، تەخت ئالدىغا قويدى.

— سۆزۈڭ تۈگىدىمۇ؟ — دەپ سورىدى غالىدان ئەلچىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن قاپقىنىمۇ ئاچماستىن.

— يەنە بوغدا خان ئالىيلىرى «غالىدان بوشۇكتۇ خان ئالىيلىرى دالىننۇرغا كەلسە، توشتۇخان بىلەن ياراشتۇرۇپ قويايتىم» دەيدۇ!

— ياخشى گەپكەنغۇ بۇ، بولىدۇ، بىراق، بوغدا خان توشتۇخان جابزۇن دەنبا خوتۇكتۇنى ئۆز قولى بىلەن ماڭا تاپشۇرۇپ بىرسۇن ئەمەسمە! — دېدى غالىدان كۆرەڭلىپ تۇرۇپ، — مەن ئۇلاردىن بۇنىڭدىن ئالتە يىل ئىلگىرى نېمە ئۈچۈن دالاي لامانىڭ ئەلچىسىنى مەسخىرە قىلغانلىقىنى سوراپ باقماقچىمەن! ...

—
ئەلچى مادې جاۋاب بېرەلمىدى.

ئەسلىدە، مىلادى 1686 - يىلى يازدا خالخە موڭغۇللىرى تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ دۆلىتى بېچىر دېگەن يېرىدە قۇرۇلتاي ئېچىپ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى تۈزگەنىدى. بۇ قۇرۇلتايدا جابزۇن دەنبا خوتۇكتۇ دالاي لامانىڭ ئەلچىسىنى خورلاپ، ئاغزىغا تېزەك چىشلەتكۈزگەنىدى. مىلادى 1688 - يىلى يازدا، غالىدان بوشۇكتۇ خان خالخە موڭغۇللىرىنىڭ خانى جابزۇن دەنبا خوتۇكتۇنى جازالاش نامى بىلەن 30 مىڭ ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ تاشقى موڭغۇلىيىگە باستۇرۇپ كىردى. ...

*

*

*

— بايا سەن ئەلچى جانابلىرى بوغدا خاننىڭ يارلىقىنى ئوقۇغاندا، ئۇنىڭ مېنىڭ كۆك يايىقىنى بوشتىپ بېرىشىمنى، ھەتتا خوتۇنىستاندىنمۇ چىقىپ كېتىشىمنى تەلەپ قىلىدىغانلىقىنى قەيت قىلىپ ئۆتتۈڭ ئەمما سەن بۇنىڭ سەۋەبىنى ماڭا چۈشەندۈرمىدىڭغۇ دەيمەن؟!

— چۈنكى بۇ زېمىنلار بوغدا خانغا كېرەك! شۇڭا، چۈشەندۈرۈپ ئولتۇرۇش بىھاجەت!

— كۆك يايىق، خوتۇنىستان ۋە پۈتۈن مۈلكىي تۈركىستان مېنىڭ ئاتامىراس زېمىنىمىدۇر! ھەتتا ھازىر سەن بوغدا خان دەۋاتقان ئاشۇ زېمىن باسقۇنچىسى بېسىۋالغان سېرىق دەريا بىلەن كۆك دەريا^① ئارىلىقىدىكى بىپايان زېمىنلارمۇ بۇنىڭدىن 300 نەچچە يىل ئىلگىرى مېنىڭ ئۇلۇغ بوۋىلىرىم بولغان قۇبلاي خاندىن قالغان ئاتا مىراسىمىدۇر! خاسىيەتلىك ئەجدادىم چىڭگىز بىلەن قۇبلاي ئۆزلىرى ۋەسىيەت قىلىپ قالدۇرغان بۇ يەرلەرگە ئەمدى مەن ئۆزۈم ھۆكۈمرانلىق قىلىشىم كېرەك! — غالدان ھاياجانلانغانىدىن تەخت ئۈستىدىن تۈرۈپ كەتتى ۋە ئىمپېراتور كاڭشىنىڭ ئەلچىسىگە قول شىلتىپ مۇنداق دېدى:

— بوغدا خان قانچىلىك نەرسە ئىدى؟! ئۇ مېنىڭ خاسىيەتلىك ئەجدادىم چىڭگىزنىڭ مىراخورىنىڭ پۇشتىغۇ؟! ئۇنىڭ يۈرىكى پۈكۈلداپ، ئۆزى يوپۇرماقتەك تىترەپ تۇرسىمۇ، يەنە تېخى ئۆزىگە: «مەن دېگەن بوغدا خان» دەپ تەمەننا قىلىپ، قۇرۇق تېرە تاراقىتىپ، ھەيۋە كۆرسەتمەكچىمەن؟! قېنى بۇ زېمىنلارنى ماڭا قايتۇرماي باقسۇنچۇ؟ مۇبادا، ئۇنى تۇتۇپ

① تارىخىي جۇغراپىيىۋى يەر نامى. دۆلىتىمىزدىكى خۇاڭخې بىلەن جاڭجياڭ دەريالىرىنى كۆرسىتىدۇ.

كېلىپ، قارا تاپان قۇل قىلىپ كۆزىدىن چىۋىن قاينىمايدىغان بولسام، ئاشۇ خاسىيەتلىك چىڭگىزنىڭ ئەۋلادى بولماي كېتەي!

ئۇ خان چېدىرىنىڭ ئىچىدە تىنماستىن ئۇياق - بۇياققا ماڭاتتى. ئۇنىڭ بۇ ئەلپازنى كۆرۈپ خاقانى چىننىڭ ئەلچىسىنىڭ ئۆڭسۈلى ئۆچۈپ، ئاغزى گەپكە گەلمەي قالدى. غالىدان ئاخىر تەخت ئالدىغا قايتىپ كېلىپ ئورنىدا ئولتۇردى.

— كۆك تەڭرى ئۇلۇغ ئەجدادىم چىڭگىزنىڭ ئورۇندىيالىماي كەتكەن ئارزۇلىرىنى ئورۇنداشنى مېنىڭ زىممەمگە يۈكلىگەن، — دېدى ئۇ ئالدىرىماي سۆزلەپ، بۇ چاغدا ئۇ ئۆزىنى خېلىلا بېسىۋالغانىدى، — خاسىيەتلىك ئەجدادىم چىڭگىز: «موڭغۇللار يەر يۈزىدىكى ئەڭ باتۇر، ئەڭ كۈچلۈك، ئەڭ ئەقىللىق خەلق، ئۇلارغا ھېچكىم تەڭ كېلەلمەيدۇ!» دېگەنىدى. شۇنداق بولغان ئىكەن، موڭغۇللار خاقانى چىننىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن دۇنيانى ئۆزىگە بويسۇندۇرىدۇ! پەلەكنىڭ چەرخى ئۇلارنىڭ ئارزۇسى بويىچە چۆگىنلەيدۇ! بۇ كۆك تەڭرىنىڭ ئىرادىسى! دۇنيادىكى بارلىق ئىنسانلار مەيلى ئۇلار بوغدا خاننىڭ پۇقرالىرى بولسۇن، ياكى ئورۇس خاقانىنىڭ پۇقراسى بولسۇن، بىز موڭغۇللارغا قۇل بولۇپ ئىشلىشى كېرەك! مانا بۇ تەقدىر! بۇ تەقدىرگە بويسۇنماي قارشى چىققانلار تېزەك چىشىلىشى لازىم! بولدى، گېپىم تۈگىدى. ئارابدان باھادىر مۇنۇنى ياساققا يەتكۈزۈپ قوي!

غالىداننىڭ خاس قورۇقچىسى ئارابدان باھادىر پەرمانىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن تورغاۋۇتلارغا قول ئىشارىتى قىلىۋېتىپ، ئۇلار دەرھال ئەلچى مادېنى قولىدىن تۇتۇپ سۆرىگىنىچە تاشقىرىغا ئېلىپ ماڭدى.

— ھەي غالىدان بوشۇكتۇ! — دەپ ۋارقىرىدى ئەلچى مادې

يۇلقۇنۇپ تۇرۇپ، — مېنى ئۆلتۈرسەڭ بولمايدۇ! ئەزەلدىن ئىككى دۈشمەن ئۇرۇشسا، ئوتتۇرىدىكى ئەلچىنى ئۆلتۈرمەيدىغانلىقىنى بىلمەمسەن؟ مېنى ئۆلتۈرسەڭ، بوغدا خانغا قانداق جاۋاب بېرۈرسەن؟!

غالدان ئاڭلىمىغانغا سېلىپ تەتۈر قاراپ ئۆلتۈردى. مادې بولسا تاكى تورغاۋۇتلار قىلىچ بىلەن ئۇنىڭ بېشىنى كەسكەنگە قەدەر غالداننى ئاغزى بېسىقماي تىللاپ تۇردى... ①

مىلادى 1695 - يىلى قەمەرىيە 6 - ئاي، تۇتاش كەتكەن تۆپىلىك كۆك ئاسمان ئاستىدا سوزۇلۇپ ياتاتتى. بۇ دالدا نە تاغ، نە چوققىلار كۆرۈنمەيتتى. ئەتراپ خۇددى شامالمۇ، دولقۇنمۇ يوق كۈنلەردىكى بارىسكۆلىنىڭ يۈزىدەك جىمجىت ئىدى. بۇ تۆپىلىكتىكى يېشىل ئوت - چۆپلەر شۇنچىلىق تەكشى ئىدىكى، گويا تەڭرى بۇ ئوت - چۆپلەرنى قىرقىپ تەپتەكشى قىلىپ تاختىلاپ چىققانداك ئىدى.

تەڭگە چېپار شوخ ئارغىماققا مىنگەن غالدان ئۈچتىن ئۈچ قاتار تىزىلىپ ئاتلىق كېلىۋاتقان تورغاۋۇتلارنىڭ مۇھاپىزىتىدە، ئېتىنى قاترىتىپ تۆپىلىكنىڭ ئۈستىگە چىقتى. ئوتتۇرىدىكى تورغاۋۇتنىڭ قولىدا ئۈستىگە ئۆتكۈر تىرناقلىرى بىلەن بىر قاغىنى قاماللاپ ئۈچۈپ كېتىۋاتقان قارچىغىنىڭ ② سۈرىتى كەشتىلەنگەن بەش جالالىق يىپەك ئاق تۇغ مەيىن شامالدا

① «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى شىڭزۇ خان دەۋرىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى» 116 - جىلد: «گاڭشىنىڭ 31 - يىلى قەمەرىيە 9 - ئاي» دا مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «گەنسۇ ياساۋۇل يېڭى سۇن سىكىنىڭ مەلۇماتىدىن قارىغاندا، جۇپدار مادې يارلىققا بىنائەن، باقاۋۇل گاۋتەنخۇ، مىڭبېگى ماۋپىخۇەن ۋە ئوتتۇرىدەك جېرىكىنىڭ مەمراھلىقىدا سۇۋان ئارابداننىڭ ھۇدۇتلىقۇغا كېتىۋاتقانىدى. ئۇلار قۇمۇل دېگەن شەھەرگە بېش-ئالتە چاقىرىم قالغاندا چۈشكۈن قىلدى. بۇ چاغدا غالداننىڭ ئادەملىرىدىن 500 دەك باسچى ئۇلارغا تۇپاقسىز ھۇجۇم قىلىپ، مادې بىلەن دەپەردار باشقۇنى ئۆلتۈردى. ئات، تۈگە ۋە باشقا سەپەر لازىمەتلىكلىرىنى بۇلاپ كەتتى. باقاۋۇل گاۋتەنخۇ، مىڭبېگى ماۋپىخۇەن ۋە قارا جېرىكلەردىن جەمئىي 24 كىشى يارىلاندى. قالغانلىرى قۇمۇل شەھىرىگە قېچىپ كېلىۋالدى...»

② قارچىغا ئەسلىدە چىڭگىز قۇۋىمىنىڭ توتېمى ئىدى. رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، چىڭگىزخاننىڭ بادۇششار دېگەن بوۋىسى قارچىغا سېلىپ ئوۋ ئوۋلايدىكەنمىش.

يەلپۈنۈپ تۇراتتى. قەدىمكى زاماندا موڭغۇللارنىڭ ئەجدادلىرى ئاق رەڭنى ئېزگۈلۈكنىڭ بەلگىسى دەپ قارايدىغانلىقى ئۈچۈن، ئاشۇ قەدىمكى ئادەت بويىچە غالداننىڭ تۇغمۇ ئاق يىپەكتىن تەييارلانغانىدى.

غالدان يېنىغا ئۇزۇنلۇقى ئۈچ گەز كېلىدىغان بىر ئەگرى قىلىچنى ئېسىۋالغانىدى. بۇ ئېسىل پولاتتىن تۈجۈپىلەپ ناھايىتى كۆركەم سوقۇلغان قىلىچ ئىدى. چېكىپ قويسا، جىرىڭلىغان ئاۋازى ئۇزاققىچە يوقالمايتتى. قىلىچنىڭ سۆڭەك دەستىگە يەتتە تال قارا ياقۇتتىن يەتتە تىكەن يۇلتۇزىدەك جايلاشتۇرۇلۇپ كۆز قۇيۇلغانىدى. قورال - ياراغ بىلەن كۆپ ھەپىلەشكەن ئادەم بىر قاراپلا بۇ قىلىچنىڭ ئادەتتىكى قىلىچلاردىن ئەمەسلىكىنى بىلىۋالاتتى. غالداننىڭ دۇبۇلغىسىغا قادالغان بىر تۇتام كۆك قوتان ئۈكىسى مەيىن شامالدا تىترەپ جىم تۇرمايتتى. ئۇنىڭ چىرايى كۆيۈپ قارىداپ كەتكەن بولۇپ، قوڭۇر رەڭلىك كۆزلىرىدىن ئوت چاقناپ تۇراتتى. ئۇ چاپچىپ ئويناقتى بىر ئىزىدا جىم تۇرمايۋاتقان تەڭگە چىپار ئارغىماقنىڭ ئۈستىدە قوشۇمىسىنى تۈرگەن ھالدا، يىراق كۆك يايىق دالاسىغا قاراپ تۇراتتى.

يىراقتا — كۆك يايىق دالاسىنىڭ چېتىدىكى ئاسمان - زېمىن تۇتاشقان يېرىدە ھەيۋەتلىك ئېرەن قابۇرغا تاغلىرى خۇددى يانپاشلاپ ياتقان ئەرنىڭ گەۋدىسىدەك يىراقلارغا سوزۇلغانىدى. قار بىلەن قاپلانغان تاغ يوتىلىرى كىشىگە خۇددى ھېلىقى ياتقان ئەرنىڭ توققۇز قوۋۇرغىسىنى ئەسلىتەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن تەڭرىتاغلىرى قەدىمدە «ئېرەن قابۇرغا تاغلىرى» دەپمۇ ئاتالغانىدى. ئۇ «ئەرنىڭ قوۋۇرغىسى» دېگەنلىك بولاتتى.

لەشكەرلەر غالدان بوشۇكتۇ خان تۇرغان تۆپىلىكنىڭ ئاستىدا ئۆز مىڭلىقلىرى بويىچە توپلىنىپ، سەپراس - چەپراس بولۇپ سەپ تۈزۈشۈۋاتاتتى.

— لەشكەرلىرىم، تەييارلاندىڭلارمۇ؟! سىلەر بۈيۈك ئۆتۈكس بويلىرىنى، چوغاي باغرىنى ئايغىرىڭلارنىڭ پولات تۇياقلىرى بىلەن تىلغاشنى ئۇزاقتىن بۇيان ئارزۇ قىلىپ كېلىۋاتماستىڭلار؟ مانا بۈگۈن مەن سىلەرنى كۈنچىقىشتىكى ئاشۇ مۇقەددەس ئانا زېمىنغا باشلاپ بارماقچىمەن! — دېدى غالىدان. لەشكەرلەر ئۇنىڭغا تەنتەنە قىلىش ئارقىلىق جاۋاب بېرىشتى.

— مەن تەييار بولدۇم، سىلەرچۇ؟ — دېدى غالىدان يېنىدىكى باھادىر نوپاڭلىرىغا كۈنچىقىش تەرەپنى قامچىسى بىلەن كۆرسىتىپ تۇرۇپ.

، ئۇنىڭ ئارابىدان باھادىر، دانجىر باھادىر، نوپان گېلىك باھادىر قاتارلىق سەركەردە - سەردارلىرى تەنتەنە بىلەن جاۋاب بېرىشتى:

— سېنىڭ بىزنى كۈنچىقىشتىكى ئاشۇ باي، مۇنبەت زېمىنلارغا باشلاپ بېرىشنى كۈتۈپ، كۆزلىرىمىز تېشىلگۈدەك بولدى! بىز ئاللىقاچان تەييار بولغان! ھازىر ئاتلانساق بولىدۇ! بۇ لەشكەرلەر بىلەن جاھاننى بويسۇندۇرالايسەن!

— بىز موغۇلىستاننى بويسۇندۇردۇق. خوتۇن-ستانىمۇ بىزنىڭ ئۈچۈمىمىزدىكى بىر چاڭگال تۇپراققا ئايلاندى. مەن كۈنچىقىشتىكى بوغداخاننىڭ قولىدىن ئاشۇ ئاتا مىراس زېمىنلىرىمىزنى تارتىۋالغاندىن كېيىن بۇرۇنمۇ بولمىغان ۋە بۇنىڭدىن كېيىنمۇ بولمايدىغان، ئۈستىدە قۇياش مەڭگۈ ئولتۇرمايدىغان غايەت زور بىر مەملىكەت قۇرىمەن! ئالغا! — دېدى غالىدان بوشۇكتۇخان ۋە تەڭگە چىپار ئارغىمىقنى چايتۇرغىنىچە تۈپىلىكتىن پەسكە چۈشۈپ كەتتى...

غالىدان بۇ يەردە تىلغا ئالغان ئۆتۈكس تاغلىرى تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان خانگاي تاغلىرىنىڭ

بىر بۆلۈكنىڭ نامى بولۇپ، قەدىمكى زاماندا ئۇرۇقۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ پائالىيەت مەركىزى بولغان، كېيىن موڭغۇللار باش كۆتۈرۈپ چىققاندا، موڭغۇللارمۇ بۇ يەرنى ئۆزلىرىنىڭ پائالىيەت مەركىزى قىلغانىدى. چوغاي تاغلىرى — ئىچكى موڭغۇلنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان، غەربتىن شىمالغا نەچچە مىڭ چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتا سوزۇلغان تاغ تىزمىسىنىڭ نامى ئىدى. قەدىمكى زاماندا بۇ يەرمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم پائالىيەت مەركىزى بولغانىدى. كېيىنكى چاغلاردا، چوغاي تاغلىرى موڭغۇل قاتارلىق شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغا بېسىپ كىرىشىنى توسىدىغان تەبىئىي توساق بولۇپ قالغانىدى؛ موڭغۇلىستان بولسا كۆك يايىق دالاسىنىڭ شۇ چاغلاردىكى يەنە بىر خىل نامى ئىدى.

*

*

*

مىلادى 1696 - يىلى 2 - ئاينىڭ باشلىرى، ئىمپېراتور كاڭشى غالداننىڭ «مول ئۇرۇش تەجرىبىسىگە ئىگە، تاكتىكىدا جانلىق، پايدىنى كۆزلەيدىغان، ئۆزىگە پايدىلىق بولغاندا ھۇجۇم قىلىدىغان، پايدىسىز بولغاندا چېكىنىدىغان، يا ئۇرۇشقىنى، يا چېكىنىشىنى بىلگىلى بولمايدىغان» ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، دۈشمەننى ئالداپ تۇزاققا دەسسەتىپ، قورشاپ يوقىتىشتەك ئىستراتېگىيەلىك پىلاننى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ غالدان بوشۇكتۇ خاننىڭ كورچىن موڭغۇللىرىنى خاقانىي چىنغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشكە قۇتراتقان پەيتىدىن پايدىلىنىپ، شاھزادە، كورچىن چىنۋاڭى ساچىن بىلەن «يالغانلەتن تىل بىرىكتۈرگەن بولۇۋېلىپ، دۈشمەننى ئالداپ ئىچكىرىگە ئېلىپ كېلىپ تۇزاققا دەستىش ھىيلەسى» نى تۈزۈپ چىقىشتى. دېگەندەك، غالدان بۇنىڭ ھىيلە ئىكەنلىكىنى بىلمەستىن 50 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق

قوشۇن بىلەن كورچىن دالاسىغا باستۇرۇپ كىردى. شۇ يىلى 5 - ئاينىڭ باشلىرىدا، خاقانىي چىن كاڭشى خاقانىي چىننىڭ قوۋۇقتىن چىققان 100 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇننىڭ ئوردۇ قىسمىنى باشلاپ، خوت يولى^① ئارقىلىق غالدانغا قىستاپ كەلدى. 5 - ئاينىڭ 13 - كۈنى، خاقانىي چىننىڭ غەربىي تارامىدىكى 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ زۇن مودۇن دېگەن يېرىدە غالداننىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرى بىلەن توقۇرۇشۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا كەسكىن سوقۇش پارتلىدى. بۇ تارىختا مەشھۇر بولغان «زۇن مودۇن ئۇرۇشى» ئىدى.

غالدان ئۆزىنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قارا چېرىكلەرنىڭ ئىستىھكامىغا باتۇرلارچە ھۇجۇم قىلدى. سەركەردىنىڭ سەپنىڭ ئالدىدا دۈشمەننىڭ يامغۇردەك يېغىۋاتقان ئوقىغا پىسەنت قىلماي چېپىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن جۇڭغار ئاتلىقلىرىنىڭ غەيرىتى تېخىمۇ ئاشتى، جاسارىتى ھەسسەلەپ ئۇرغۇدى. كەسكىن جەڭ بىر كۈن داۋام قىلغان بولسىمۇ ئەمما ھەر ئىككى تەرەپ تىرىكشىپ قېلىپ، يېڭىش — يېڭىلىش ھەل بولمىدى.

جەڭ سوزۇلۇپ كەتكەندىن كېيىن كاڭشى خاقانىي چىن قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى، نىڭشيا قوشۇنىنىڭ باش بۇغى يىڭ خۇاڭشېڭنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن، بىر تەرەپتىن دەريا ياقىسىدا بۆك ئۆسكەن چاتقاللىقنىڭ دالدىسىدىن پايدىلىنىپ، غالداننىڭ سول قانتىغا يوشۇرۇن ھۇجۇم قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن خىلانغان بىر بۆلۈك ئاتلىق لەشكەرنى غالداننىڭ ئارقا سېپىگە شەخۇن ئۇرۇشقا ئەۋەتتى. نەتىجىدە، غالدان خاقانىي چىننىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئالدى ۋە كەينى تەرەپتىن تەڭلا قىلىنغان

① ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئەرلەنخوت دېگەن يېرىدە.

تۇيۇقسىز ھۇجۇمغا ئۇچراپ ئېرىپىرەن بولۇپ قېچىشقا مەجبۇر بولدى. غالدانغا ئوق تېگىپ يارىلاندى. شۇنداق قىلىپ ئۈچ كۈن داۋام قىلغان زۇن مودۇن ئۇرۇشىدا غالداننىڭ 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى ئاساسەن تارمار كەلتۈرۈلدى. خاقانىي چىننىڭ ئارمىيىسى ھەل قىلغۇچ غەلىبىنى قولغا كەلتۈردى.

زۇن مودۇندىكى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن غالدان بوشۇكتۇ خان ئىككىنچىلەپ قايتا باش كۆتۈرەلمىدى.

ئۇ ھەر يىلى سىرتقا قارىتا تاجاۋۇزچىلىق ۋە باسقۇنچىلىق ئۇرۇشىنى قوزغاۋەرگەنلىكتىن، ھەممىنى ئۆزىگە دۈشمەن قىلىۋالدى. ئىچكى - تاشقى جەھەتتە قاتمۇ قات قىيىنچىلىققا بوغۇلۇپ، ماڭارغا يول تاپالماي قالدى. شۇ چاغدا، ئۇ مۇنداق بەش جەھەتتىكى مۈشكۈللۈككە دۇچ كەلگەنىدى:

بىرىنچىدىن، غالدان ئۆزىنىڭ كونا ئۇۋىسى بولغان كۆك يايىق دالاسىغا — ئېرەن قابۇرغىغا ئەمدى قايتالمايدىغان بولۇپ قالغانىدى. چۈنكى بۇ چاغدا، ئۇنىڭ جىيەنى سېۋان ئارابدان كۆك يايىق دالاسىنى بېسىۋالغانىدى. مىلادى 1688 - يىلى يازدا، سېۋان ئارابدان غالدان بوشۇكتۇخاننىڭ خالغە موڭغۇللىرىغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن زور قوشۇن باشلاپ ئېرەن قابۇرغىدىن ئايرىلغان پەيتتىن پايدىلىنىپ بەش مىڭدەك دۆربۇتنى باشلاپ بورئالاغا كۆچۈپ كەتتى. مىلادى 1690 - يىلى قەمەرىيە 7 - ئايدا، ئۇ يەنە غالداننىڭ ئۆتۈكىن بويىدىكى يېڭى تايانچ بازىسى بولغان قوبدۇغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، «غالداننىڭ خوتۇن - بالىلىرىنى ۋە نۇرغۇن ئادەملىرىنى تۇتقۇن قىلدى». ① مىلادى 1691 - يىلى، غالداننىڭ ئىرتىش دەرياسى بويىدا چارۋىچىلىق قىلىدىغان قىرىق مىڭدەك ئادەمى سېۋان

① «گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئاسىيلارنى تىنچىتىش چارلىرى»، 47 - جىلد، كاخشىنىڭ 35 - يىلى.

ئارابدانغا ئەل بولۇپ كەتتى. خاقانى چىن قوشۇنلىرىنىڭ
غالدانغا ئارقىمۇ ئارقا زەربە بېرىشى نەتىجىسىدە، غالداننىڭ ئۆز
قوۋمى بولغان جۇراس قەبىلىسىمۇ سېۋان ئارابدانغا مايىل بولۇپ
كەتتى.^①

دېمەك، غالداننىڭ ئەسكەرىي مەنبەسى بولغان جۇڭغار
ئاھالىسىنىڭ كۆپ قىسمى ئۇنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇش
سىياسىتىدىن قاتتىق نارازى بولۇپ، سېۋان ئارابدان تەرەپكە
ئۆتۈپ كەتكەنلىكتىن، ئۇ غالدان بىلەن مۇرە قويۇشالايدىغان يەنە
بىر كۈچكە ئايلاندى. مىلادى 1693 - يىلى قەمەرىيە 1 - ئايدا
«ئويراتلارنىڭ تەڭرىدىن تولىسى سېۋان ئارابدانغا بەيئەت قىلىپ
كەتتى.»^② بۇ چاغقا كەلگەندە، ئۇنىڭ تەسىر كۈچى غالداننى
پۈتۈنلەي بېسىپ چۈشتى.

ئىككىنچىدىن، مۈلكىي قەشقەرىيىدە غالدان يۆلەپ تەختكە
چىقارغان ئاپاق خوجا خاندانلىقى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىسيان
يالقۇنىدا كۆيۈپ كۈل بولدى. غالداننىڭ سادىق غالىچىلىرى
بولغان ئاپاق خوجا، يەھيا خوجا، ئىشان پادىشاھ ۋە خېنىم
پادىشاھلار ئارقا - ئارقىدىن ئۆلتۈرۈلدى ياكى قوغلاپ
چىقىرىلدى. ئاپاق خوجا خاندانلىقىنىڭ يوقىتىلىشى غالداننىڭ
تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنى تۈپ ئىقتىسادىي مەنبەدىن مەھرۇم
قىلدى.

ئۈچىنچىدىن، موڭغۇللارنىڭ تورغات قەبىلىسى بۇ چاغدا
كۆك ئېدىل ۋادىسىدا ئىدى. غالدان ئايۇش خانداندىن ئۈمىد كۈتكەن
بولسىمۇ ئەمما ئۇ «يىراقتىكى تۇغقان» بولغاچقا، غالدان خانغا
ئەسقاتىمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئايۇش خاننىڭ قىزى سېۋان
ئارابداننىڭ خوتۇنى ئىدى. شۇڭا، سېۋان ئارابدان ئايۇش خان

① ۋ. بارتولد: «رۇسىيە، موڭغۇلىيە، جۇڭگو»، خەنزۇچە نەشرى، 91 - بەت.
② «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى شېڭزۇ خان دەۋرىدە يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 158 -
جىلد، كاڭشىنىڭ 32 - يىلى.

بىلەن غالدانغا قارشى پىلان تۈزدى.

تۆتىنچىدىن، غالداننى خاقانىي چىن بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا قۇتراتقان، يەل بەرگەن سابىق ئىتتىپاقچىسى، قۇدرەتلىك جاھانگىر ئەل — چار رۇسىيىمۇ غالداندىن يۈز ئۆرۈدى. غالدان ئەسلىدە «شىمالدا رۇسىيىگە بېقىنماقچى بولغان بولسىمۇ ئەمما رۇسىيە ئۇنىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى. ①»

بەشىنچىدىن، غالدان كۆكنۈر ياكى مۈلكىي قەشقەرىيىگە قاچماقچى بولغان بولسىمۇ ئەمما بۇ چاغدا «چەنتۇ، كۆكنۈر، قازاق قاتارلىق ئەللەر ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈدى. ②»

تەبىئەتتىكى دالاي لاماغا بېقىنىش — غالدان ئۈچۈن بىردىنبىر چىقىش يولى ئىدى. ئەپسۇسكى، خاقانىي چىن كاڭشى ئۇرۇش ئەسىرلىرىنىڭ ئاغزىدىن غالداننىڭ پاناھلىق تىلەپ تەبىئەتكە قاچماقچى بولغانلىقىنى بىلىۋالغاندىن كېيىن، دەرھال مىلادى 1696 - يىلى 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، ھۆدەيچى بورانى لىخاسادىكى دىباسانجىجاسۇنىڭ قېشىغا ئەۋەتىپ: «مۇبادا غالدان بوشۇكتۇ خانغا پاناھلىق بېرىدىغان بولساڭ، يۈننەن، سىچۈەن، شەنشىلەردىن ئۈستۈڭگە لەشكەر تارتىپ بارىمەن!» دەپ تەھدىت سالدى. دىباسانجىجاسۇ كاڭشىنىڭ تەھدىتىدىن قورقۇپ، غالدانغا ياردەم قولىنى سۇنۇشقا پىتىنالمىدى. شۇنداق قىلىپ، غالداننىڭ بۇ يولمۇ ئاخىرقى ھېسابتا ئېتىلىگەن بولدى!

دېمەك، غالدان ھەربىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە خارىجى ئىشلار جەھەتلىرىدىكى مۇشۇنداق بىر قاتار ئوڭۇشسىزلىقلار تۈپەيلىدىن ئۈزۈل - كېسىل يېتىم قالدى...

① ۋېي يۈەن: «زەپەرنامە»، 3 - جىلد، «كاڭشى خانىنىڭ جۇڭغارلار ئۈستىدىن ئېلىپ بارغان ھەربىي يۈرۈشلىرى».

② «گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئاسىيلارنى تىنچىتىش چارىلىرى»، 27 - جىلد، 8 - 11 - بېتلەر.

*

*

*

ئەزىم دەريا — كۆك ئىرتىشنىڭ سۈيى قىنىغا پاتماي،
خۇددى مۈڭگۈپ بىر ئىزدا توختىمايۋاتقان توسۇن ئايغىردەك
شىددەت بىلەن تاشتىن - تاشقا ئوخچۇپ ئاقاتتى. بىر - بىرىنى
كەينى - كەينىدىن قوغلىشىپ كېلىۋاتقان سۇ دولقۇنلىرى يارغا
دەھشەتلىك ئۇرۇلۇپ، ئەتراپقا شالاقىشىپ ئاپئاق بۇزغۇنلار
چاچرىتاتتى. ئوت - چۆپلەر، ئۇششاق شېغىللار ۋە دەرەخ
شاخلىرى سۇ دولقۇنىدا شاللىنىپ قىرغاققا چىقىپ قالاتتى.
تۇيۇقسىزدىنلا تۈكلىرى ئاقىرىپ كەتكەن بىر جۇڭغارىيە بۇرسى
قورام تاشلار ئارىسىدىن ئاسقاقلىغىنىچە دەلدەڭشىپ ئاران
مېڭىپ چىقتى. بۇ ئورۇقلاپ مۇردىدەك بولۇپ قالغان بىر ئاچ
بۆرە ئىدى. ئۇنىڭ يىرتقۇچ چىشلىرى ئۇپراپ قالمىغان، ئۆتكۈر
ۋەھشى تىرناقلىرى گاللىشىپ كۈتمەك بولۇپ قالغانىدى. بۆرە
سەندىرەكلەپ كېتىۋېتىپ، ئامالسىزلىقتىن ئاجىز ھۇۋلاپ
قوياتتى. ئۇ كۆك ئىرتىش بويىدىكى بۈك ئۆسكەن
قارىغايزارلىقنىڭ ئەڭ ئىچكىرىسىگە كىرىپ، بېشىنى يەرگە
قويغىنىچە سونايلنىپ ياتتى، ئۇ ئۆلۈمگە تەييارلانماقتا ئىدى.
توساتتىن نەدىندۇر بىرنەرسىنىڭ تىۋىشى ئاڭلانغاندەك
بولۇۋىدى، بۇ ھوشيار ئەمما نىمجان جۇڭغارىيە بۇرسى بېشىنى
تولمۇ مۇشەققەت ئىچىدە كۆتۈردى - يۈ، ئەمما ئۇنىڭ بېشى يەنە
يەرگە شىللىققىدە چۈشۈپ كەتتى. بۆرىنىڭ كۆزىدىكى ياۋۇز
يېشىل ئۇچقۇن لاپىسىدە يانغاندەك بولدى - دە، مەڭگۈگە
ئۆچتى...

*

*

*

غالدان زۇن مودۇن ئۇرۇشىدا خاقانىي چىن قوشۇنلىرىدىن

يېڭىلىپ قالغاندىن كېيىن مىلادى 1697 - يىلى ئەتىيازدا كۆك ئىرتىش بويىغا يېتىپ كەلدى.

غالداننىڭ ئاستىدىكى تەڭگە چىپار ئارغىماق ئۇزاق مۇساپىدىن كېيىن ھاردق يەتكەنمۇ - قانداق، بۇرۇنقىدەك چاپچىپ تۇرماستىن شۈكلىشىپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىنى پۈتۈنلەي چاڭ بېسىپ كەتكەچكە، قوڭۇر رەڭدە كۆرۈنەتتى، غالدان بوشۇكتۇ خاننىڭ قۇياق - ساۋۇتىنىڭ ئۈستىدىن ئارتىۋالغان يېپىنچىسىنىڭ ئەڭ يۇقىرىدىكى بىر تال ئىزمىسىلا ئېتىلگەنىدى. ئۇ ئىرتىش بويىدىكى يارنىڭ ئۈستىدە يىراقتىكى ئېرەن - قابۇرغا تاغلىرىغا نەزەر تاشلاپ تۇراتتى. دەريادىن سوققان سوغۇق شامالدا ئۇنىڭ يېپىنچىسى خۇددى ئۇلۇغ ئەجدادى چىڭگىزنىڭ ئۇرۇش تۈغىدەك لەپىلدەيتتى.

غالداننىڭ تۈزۈك ئادىمى قالمىغانىدى. ئۇنىڭ ئالار باي، بۇيان گېلىك دېگەن ئىككى باھادىرى ئوڭ ۋە سول تەرىپىدە تۇراتتى. غالداننىڭ ئارابىدان باھادىر بىلەن گېرىسگويىن باھادىر دېگەن ئىككى سەركەردىسى يېقىندا خاقانىي چىنغا قاچقاندى. ئۇنىڭ ئوغلى سەپتىڭ بالچۇردىن باشقا يەنە «ئىككى - ئۈچ قۇر بېشى، 100 دەك نەۋكىرى قالغانىدى. ئىككى - ئۈچ ئادەمنىڭ بىردىن ئېتى، بىردىن تۆگىسى، كۆپىنچىسىنىڭ بىردىن ئېتى قالغان، ئوتتۇز دەك ئادەمنىڭ ھېچقانداق ئات - ئۇلىقى قالمىغان، كالا - قويلارى پۈتۈنلەي تۈگىگەنىدى. ئۇلار ئوۋ ئوۋلاپ جېنىنى جان ئېتەر ئىدى. ئوۋلايدىغان ئوۋ تاپالمىغاندا، ئامالسىز ئات - تۆگىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ يېمىشەتتى...»^①

① «كاڭشى زامانىسىدا غالدان ھەققىدە يېزىلغان خەت - چەكلەر»، ئويرات تاش ئاغزاكى ئېيتىپ بەرگەن. «ھۆججەتلەر مەجمۇئەسى» 6 - توپلام.

*

*

*

3 - ئاينىڭ باشلىرى، غالدان ئىرتىش بويىدىن بارىكۆل ئەتراپلىرىغا قايتىپ كەلدى.

بىر كۈنى، ئۇ خان چېدىرىدا ئولتۇراتتى. تۇيۇقسىزدىن تالادا بىرسىنىڭ غودۇڭشىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. ھېلىقى كىشى: «يا ئۇرۇشۇپ غەلبە قىلالمىساق، يا تەسلىم بولمىساق، نېمە كۈن بۇ؟!»^① دەپ قايناپ سۆزلەۋاتاتتى. يارىسىغا دورا چاپتۇرۇۋاتقان غالدان دەرھال ئۇنى ئۆزىنىڭ ئالدىغا چاقىرتتى. تورغاۋۇتلار ھېلىقى كىشىنى غالداننىڭ ئالدىغا توغرا قىلدى. غالدان قارىۋىدى، ھېلىقى كىشى ئۇنىڭ ئېرىنچاپ دېگەن بىر سەردارى ئىكەن. ئۇ غالداننىڭ ئالدىغا كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن قورقىنىدىن ئۆزىنى دەرھال يەرگە تاشلاپ غالدان بوشۇكتۇ خاھىشنى ئايدىنى قۇچاقلاپ سۆيۈشكە باشلىدى.

— قورقما، سېنى ئۆلتۈرمەيمەن. قېنى ماۋۇ ماڭغالنىڭ^② يېنىغا ئولتۇر، — دېدى غالدان، بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئېرىنچاپ دېگەن سەردارنىڭ يۈرىكى ئورنىغا چۈشتى. چۈنكى موڭغۇللارنىڭ ئادىتى بويىچە ماڭغال ئالدىغا ئولتۇرغانلىق شۇ ئۆينىڭ ئادىمى بولغانلىقىنى كۆرسىتەتتى.^③

غالدان بۈگۈن بۆلەكچىلا ئېغىر - بېسىق بولۇپ مۇلايىملىشىپ كەتكەندى:

— ئەسلىدە كورۇلۇنغا^④ كەلمەيدىغانمۇ ئىش ئىكەنتۇق. ئەتەڭگەي، مەن دالاي لامانىڭ سۆزىگە بەك ئىشىنىپ كېتىپ،

① «گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئاسىيىلارنى تىنچىتىش چارىلىرى»، 39 - جىلد، كاڭشىنىڭ 36 - بېلى.

② ماڭغال — ئۈچ پۇتلۇق تۆمۈر ئوچاق، رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، چىڭگىزخان موڭغۇللارنىڭ ئىسمى مۇشۇ ئوچاقنىڭ نامى بىلەن قويغان ئىكەن.

③ موڭغۇل تىلىدا ماڭغال: «مانەغال — بىزنىڭ تۇتۇن» دېگەنلىك بولىدۇ.

④ كورۇلون — تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ پايتەختى ئۇلانباتۇرنىڭ قەدىمكى نامى، «قارا قۇرۇم» دەپمۇ ئاتالغان.

ئۆزۈمنىمۇ، سىلەرنىمۇ مۇشۇنداق مۈشكۈلچىلىككە دۇچار قىلدىم^①. بىراق، ئەرنىڭ بېشىغا نېمە كۈن كەلمەيدۇ دەيسەن؟!

يەردە ياتقان ئېرىنچاپ غالداننىڭ سۆزىنى ماقۇللاپ ھەدەپ يەر سۆيەتتى.

— شۇڭا، بۇ دۇنيادا بالا - قازا دېگەندىن ئانچە قورقۇپ كەتمەسمۇ بولىدۇ، — دېدى غالدان يارىسىغا قاراپ قويۇپ، — نەيزىنىڭ ئىككى ئۈچى بولغىنىدەك، ئاينىڭ ئون بەشى قاراڭغۇ بولسا، ئون بەشى ئايدىڭ بولىدۇ. بۈگۈن نۇسرەت قۇشى بوغدا خاننىڭ بېشى ئۈستىدە پەرۋاز قىلغان بولسا، ئەتە مېنىڭ ئاسمىنىمدا پەرۋاز قىلماسلىقىغا ھۆددە قىلالامسەن؟! سەن مېنىڭ يېڭىلىپ قالغىنىمغا قارىما، بۈگۈن يېڭىلىگەن بولسام، ئەتە يېڭىمەن! جېنىم تېنىمىدىلا بولىدىكەن، چوقۇم مەقسىتىمگە يېتىمەن! بۈگۈن بوغدا خان ماڭا زۇلۇم تىغىنى ئۇرغان بولسا، كىم بىلىدۇ، ئەتە ئۇمۇ باشقىلار تەرىپىدىن خارلىق گۈزىسىنى يەمدۇ - تېخى؟! ...

شۇ ئەسنادا خان چېدىرىغا بىر تورغاۋۇتنىڭ بىمەھەل كىرىپ كېلىشى بىلەن تەڭ، غالداننىڭ سۆزىمۇ ئۈزۈلۈپ قالدى.
— نېمە ئىش؟ — دەپ سورىدى غالدان تەرىپىنى تۈرۈشتۈرگىنىچە.

— تالادا ئىككى ئادەم: «بوغدا خاننىڭ ئالدىدىن كەلدۇق. بوشۇكتۇ خان ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشەتتۇق» دەپ تۇرىدۇ، كىرسۇنمۇ؟ — دەپ سورىدى ھېلىقى تورغاۋۇت.
غالدان ئىجازەت، دېگەندەك قىلىپ بېشىنى لىڭشىتتى.
خان چېدىرىغا كىرگەن بۇ ئىككى ئادەم جۇڭغارلاردىن بولۇپ، زۇن مودۇن ئورۇشىدا خاقانىي چىن قوشۇنلىرىغا

① «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى كاخشى خان دەۋرىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 173 - جىلد، 27 - بىت.

ئەسىرگە چۈشكەنلەر ئىدى.
— ھە نېمىشقا كەلدىڭلار، بوغدا خان سىلەرگە قانچىلىك شاپاۋەت كۆرسەتتى؟! — دەپ سورىدى غالىدان تەرىنىمۇ ئاچماستىن.

— بوغدا خان ھەقىقەتەن دانا، مېھرىبان، مۇلايىم رەھىمدىل، مۇرۇۋەتلىك خاقان ئىكەن. بىزلەر ئەسىرگە چۈشكەندىن كېيىن: «سىلەر ئەسلىدىمۇ مېنىڭ پۇقرالىرىم ئىدىڭلار. ئىلگىرى ئېزىپ قېلىپ خاتا يولغا كىرىپ قاپسىلەر، مەن سىلەرنى كەچۈردۈم. بۇنىڭدىن كېيىن ياۋاش، مۇمىن پۇقرا بولۇپ، ئۆز تىرىكچىلىكىڭلار بىلەن شۇغۇللىنىشىڭلارغا رۇخسەت قىلىدىم!» دەپ بىزنى ئۆلتۈرمىدى.

— يەنە نېمە دېدى؟ — دەپ سورىدى غالىدان نەشتەردەك كۆزلىرى بىلەن قادىلىپ تۇرۇپ.

— بوشۇكتۇ خان ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغاچكى، — دېدى ئۇلار تىترەپ تۇرۇشۇپ، — بوغدا خان سىلەنى «ئەسلىم بولسلا، كېيىنكى ئۆمرىنى راھەت - پاراغەت ۋە شېرىن - لەززەت ئىچىدە ئۆتكۈزىدۇ» دەيدۇ...

— سەنلەر بوغدا خانغا مېنى شۇنداق دېدى دەپ ئېيتىشقىن! — دېدى غالىدان قولىنى جۈنۈپ تۇرۇپ، —

دۇنيادا ئىنسان ئۈچۈن ئەركىنلىك ۋە ئازادلىقتىنمۇ قىممەتلىك راھەت - پاراغەت، ئۇنىڭدىنمۇ شېرىن - لەززەتلىك نەرسە يوق!

ئادەمنىڭ تەقدىرىنىڭ ئۆزگىرىشى ھېچ گەپ ئەمەس! بەزىدە ئادەمنىڭ كۆزلىگەن مەقسىتىگە ئەمدى يېتەي دېگەندە،

كۈتۈلمىگەن يەردىن بىر بەختسىزلىككە ئۇچراپ، ئارماندا كېتىدىغان ۋاقىتلىرىمۇ بولۇپ تۇرىدۇ. مەن غالىدان تاغىنى يۈلۈپ

ئالغۇدەك غەيرەت - شىجائەتكە ئىگە بىر سەركەردىدۇر مەن! بۇ مەغلۇبىيەت مەن ئۈچۈن ھېچقانچىلىك ئىش، ھېچقانچىلىك

ئوڭۇشسىزلىق ھېسابلانمايدۇ! ئەمدى سىلەرگە رۇخسەت، سىلەر

كەتسەڭلار بولىدۇ.

غالدان سۆزىنى تۈگىتىپلا تەتۈر قاراپ ئولتۇرۇۋالدى. . . ①

*

*

*

مىلادى 1697 - يىلى قەمەرىيە كەبىسە 3 - ئاينىڭ باشلىرى ②. پايانسىز كەڭ ئاقتاش يايلىقى كۆپ - كۆكەرگەن، گۈل - چېچەكلەر ئېچىلىپ، كەڭرى دالا گۈزەل مەنزىرىگە كىرگەندى. يىراقتا ھەيۋەتلىك تەڭرىتاغلىرىنىڭ قار - مۇز قاپلانغان ئاقباش چوققىلىرى قۇياش نۇرىدا ۋالىلداپ پارقىراپ كۆزنى چاقىنىتتى. يايلاقنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدا - ئوت - چۆپ بولۇق ئۆسكەن يەردە ئىككى پارچە ئاق تاش بىر - بىرىگە چاپلاشقان ھالدا يەككە - يېگانە قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. خان چېدىرىدىن ھاۋا يېڭىلى تالاغا چىققان غالدان كۆك تەڭرىنىڭ بۇ كارامىتىگە ئاپىرىن ئوقۇماي تۇرالمىدى. ئۇ توخۇم قويسا كۆرۈنىدىغان ئاقتاش يايلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا چاپلاشقان بۇ ئىككى پارچە ئاق تاشنىڭ سىرىنى بىلمەكچى بولۇپ، قېرى شامان باخشىنى كېمچىك لوۋۇڭنى چاقىرتتى.

— باخشى ③ — دەپ سورىدى غالدان شاماننى كۆرۈپ، —

بۇ نېمە كارامەتتۇر؟
كېمچىك لوۋۇڭ ئاڭلىغىنى كۆپ، ئوقۇمۇشلۇق، تولىمۇ سۆزمەن بىر ئادەم ئىدى.

— بۇ ئىككى ئاق تاش ئەسلىدە ئىككى ئادەم ئىكەندۇق، — دېدى شامان غالدانغا تەزىم قىلىپ تۇرۇپ.
— قانداق بولۇپ تاشقا ئايلىنىپ قالغان ئىكەن؟ — دەپ

① «موڭغۇل تارىخى»، 1 - توم، خەنزۇچە، 638 - بەتكە قارالسۇن.
② قەمەرىيە كالېندارى بويىچە بىر يىل ئىچىدىكى كەبىسە ئاي ئارقىمۇ ئارقا ئىككى قېتىم تەكرارلىنىدۇ.
③ باخشى — قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئۇستاز، قامان» دېگەنلىك بولىدۇ.

سورىدى غالىدان ئۇنىڭ سۆزىگە قىزىقىپ.

— بۇرۇنقى چاغلاردا، — دەپ ھېكايىسىنى باشلىدى شامان، — مۇشۇ ئەتراپتا تېرگىن^① دەپ ئاتىلىدىغان بىر چارۋىچى كۆچمەن ئولۇس ياشىغان ئىكەن. بۇ ئولۇسنىڭ ئاقساقىلىنىڭ ئايچىچىك ئىسىملىك گۈزەل بىر قىزى بار ئىكەن. ئۇ شەمشاد شېخىدىن توقۇلغان گۈلتاجنى كىيىپ يۈرىدىكەن. تېرگىن ئولۇسىدا باي تەمۈر دەپ ئاتىلىدىغان بىر مالچى يىگىت بار ئىكەن. ئۇ نەيگە ئۇستا ئىكەن. ھەر كۈنى، ئۇ مېلىنى ھەيدەپ تاغدىن چۈشكەندە، شەمشاد چىۋىقلىرىدىن گۈلتاج توقۇپ ئايچىچىك قىزغا ئالغاچ كېلىدىكەن. ئۇ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە نېينى چالسا، ئايچىچىك قىز دەرھال ھازىر بولىدىكەن. باي تەمۈر قولىدىكى گۈلتاجنى قىزنىڭ بېشىغا كىيگۈزۈپ: «ئەمدى ئايچىچىك ئالتۇن بېكەگە ئوخشىدىڭىز!» دەپ قىزنى كۈلدۈرۈۋېتىدىكەن.

بىر يىلى، بۇ يەردە قۇرغاقچىلىق يۈز بېرىپ، پۈتۈن يايلاق، پۈتۈن تاغ، پۈتۈن دەل - دەرەخ قۇرۇپ كېتىپتۇ. باي تەمۈر ئەمدى ئايچىچىك قىزغا گۈلتاج توقۇپ ئېلىپ كېلەلمەيدىغان بوپقاپتۇ. قىزنىڭ كۆڭلى يېرىم بولۇپ، چېھرىدىن كۈلكە غايىب بولۇپتۇ. باي تەمۈر تىت - تىت بولغىنىدىن نېمە قىلارنى بىلمەي قاپتۇ. يىگىت قوشۇمىسىنى تۈرۈپ ئويلاپتىكەن، كۆڭلىگە بىر ئەقىل كەپتۇ — دە، تاغدىكى شەمشادلارنى قۇچاقلاپ تۈرۈپ قاتتىق ئىرغىتىشقا باشلاپتۇ، شۇ شەمشادلارنى ئىرغىتا - ئىرغىتا، قارا تەرگە چۆمۈپتۇ. يىگىتنىڭ بەدىنىدىن تامغان تەر تامچىلىرى تاما - تاما ئاخىر زېمىننى نەمدەپتۇ. ئاخىر، ئۇنىڭ بەدىنىدىكى تەرمۇ قۇرۇپ تۈگەپتۇ.

① تېرگىن — قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ھاۋا» دېگەنلىك بولىدۇ. تېرگىنلار «قاغىقىلار» دېيىۋاتالغان. ئۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئاتا - بوۋىلىرىدىن بىرى ئىدى.

تەرنىڭ ئورنىغا تومۇرلىرىدىكى ئىسسىق قېنى تامچىشقا باشلاپتۇ. يىگىتنىڭ قان - تەرلىرى سۇسىزلىقتىن چاڭقاپ قۇرۇپ كەتكەن شەمشادلارنىڭ يىلتىزغا سىڭىپ ياشارتىپتۇ - دە، شەمشادلار قايتىدىن كۆكىرىپ. ئوت - چۆپلەرمۇ قايتىدىن كۆكىرىشكە باشلاپ، زېمىن يېڭىۋاشتىن ياپيېشىللىققا ئايلىنىپتۇ. ئەمما، باي تەمۇر ھالىسىزلىنىپ، زېمىننىڭ قۇچىقىغا يىقىلىپتۇ - دە، كۆزىنى مەڭگۈ يۇمۇپتۇ. يىگىتنىڭ نېيىنى ئاڭلىمىغان ئاي چېچىك قىز كېلىپ قارىغۇدەك بولسا، يىگىت قىزغا ئاتاپ توقۇغان گۈلتاجنى قۇچاقلغىنىچە، جان ئۈزۈپ كەتكەنىكەن. قىز زار - زار يىغلاپ، يىگىتنىڭ قولىدىكى گۈلتاجنى ئېلىپ بېشىغا كىيىپتۇ. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ئاققان ياشلىرىدىن چەشمە - بۇلاقلار ھاسىل بولۇپتۇ، بۇلاقلاردىن ئېقىپ چىققان تارام - تارام سۇلار بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ ئېقىپ ئەزىم دەريا - ئېرتىش دەرياسىنى ھاسىل قىلىپتۇ. دەريادىكى سۇلاردىن كەڭ كۆك يايىق دالاسى سۇ ئىچىپ، زېمىن يېڭىۋاشتىن چىمەنزارلىققا ئايلىنىپتۇ. ئاي چېچىك قىز تولا يىغلاپ ئاخىر ھالىدىن كېتىپ قاپتۇ - دە، بېشىنى يىگىت باي تەمۇرنىڭ قۇچىقىغا قويغان پېتى مەڭگۈلۈك ئۇيقۇغا كېتىپتۇ. تېرىگىنلار ئۇ ئىككىسىنى مۇشۇ چىمەنلىككە بىللە دەپنە قىلىپتۇ. ئۇلارنىڭ قەبرىسى بىر - بىرىگە چاپلاشقان ئىككى ئاق تاشقا ئايلىنىپ قاپتۇ. كىشىلەر بۇ يايلاقنى شۇ ئاق تاشنىڭ نامى بىلەن «ئاق تاش يايلىقى» دەپ ئاتايدىغان بولۇپتۇ. . .

شاماننىڭ ئاق تاش ھەققىدىكى بۇ گۈزەل رىۋايىتىنى ئاڭلاپ، خالداڭنىڭ تاشتەك قېتىپ كەتكەن يۈرىكى ئازراق يۇمشىغاندەك بولدى. . .

*

*

*

مىلادى 1697 - يىلى قەمەرىيە كەبىسە 3 - ئاينىڭ 10 - كۈنى، دالىدا بىر توپ ئاتلىقلار ئالاقان بولغان بىر سېمىز مارالنى قوغلاپ يۈرەتتى. مارالنىڭ يانپىشىغا بىر تال ئوق سانجىلغان بولۇپ، يارا ئىزىدىن ئېقىپ چىققان قان مارالنىڭ ساغرىسىنى قىپقىزىل بويىۋەتكەنىدى. ئەمما، يارىلانغان بۇ مارال ھازىرچە تۇتۇق بېرىدىغاندەك ئەمەس ئىدى. ئۇ بىر خىلدا تۆۋەنگە قاراپ چېپىپ كېتىۋاتاتتى. ھېلىقى ئاتلىقلارمۇ مارالنىڭ كەينىدىن ئىز قوغلىغىنىچە تاپ باستۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى. بۇ ھەقىقىي بەيگە بولۇپ، قايسى تەرەپ ئۆتۈپ چىقسا، شۇ تەرەپ ھايات قالىدىغان ھايات - ماماتلىق بەيگىسى ئىدى.

ئاقساق مارالنى قوغلاپ كېلىۋاتقانلار غالدان بوشۇكتۇ خانىنىڭ ئوغلى سەپتىڭ بالجۇر ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئىدى. تۈنۈگۈن كېچە ئۇلار ئاراتۈرك تاغلىرىدا ئوۋ ئوۋلاۋېتىپ ئاقتاش يايلىقىنىڭ چېتىدە بۇ مارالنى ئۇچراتقاندىن كېيىن ئۇنى ئېتىۋېلىشقا مۇۋەپپەقىيەت بولغان بولسىمۇ ئەمما ئوق مارالنىڭ ئەجەللىك يېرىگە تەگمىگەنلىكتىن، ئۇلارنىڭ قورشاۋىدىن قېچىپ چىقىپ كەتكەنىدى. بۇ ئاقساق مارال تاغدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، قالماق جىلغىسى دېگەن يەرگە كەلگەندە، ھالسىزلىنىپ ئاخىر يېقىلدى. ئارقىدىن يېتىشىپ كەلگەن سەپتىڭ بالجۇر ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپلا يەردە ھالسىزلىنىپ سۇنايلىنىپ ياتقان مارالنىڭ تۆت پۇتىنى چېتىپ باغلاپ تاشلىغاندىن كېيىن ئۇنى قالماقچە سويماقچى بولۇپ يېنىدىن خەنجىرىنى ئالدى - دە، مارالنىڭ يۈرىكىگە تىقىۋەتتى. مارال ئېچىنىشلىق بىر مۇرىدى - دە، بىر - ئىككى تىركاڭشىپ قويۇپلا جىمىدى...

ۋادەرخا، تۈلكە توشقان ئوۋلاۋېتىپ، ئوۋچىنىڭ ئۆزىنىڭ

پېيىغا چۈشكەنلىكىنى سەزمەيدۇ. ھالبۇكى، ئوۋچىمۇ ئۆزىنىڭ كەينىدە شېپىقاپ كېلىپ ئۇنى باسماقچى بولۇپ تەمىشلىۋاتقان قاپلاننى سەزمەيدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە قايسىسىنىڭ بۇرۇن ئۆلىدىغانلىقىنى ھېچكىم بىرنەرسە دەپ بېرەلمەيدۇ. قاپلانمۇ، ئوۋچىمۇ، تۈلكىمۇ ۋە ياكى توشقانمۇ؟...

قازار، سەپتىڭ بالجۇرلارنى بۇيەرگە — قالماق جىلغىسىدىكى ئەجەل مۇئەككەللىرىنىڭ ئالدىغا ھېلىقى ئاقساق مارال باشلاپ كەلدى!

ئەسلىدە، غالدان بوشۇكتۇ خان بارىكۆل ئەتراپلىرىغا قېچىپ كەلگەندىن كېيىن ئوزۇق - تۈلۈكى پۈتۈنلەي ئۆكسىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇنىڭ يارىسى ئەدەپ كەتكەنلىكتىن، ئوغلى سەپنىڭ بالجۇرنى بىرنەچچە ئادەم بىلەن ئاقتاش يايلىقىنىڭ چېتىدىكى ئاراتۈرك تاغلىرىغا ئوۋ ئوۋلاشقا ئەۋەتتى.

ئاقتاش يايلىقىدا مال باقىدىغان پولداڭ قالماق دەيدىغان بىر چارۋىچى غالداننىڭ بۇ ئەتراپقا كېلىپ قوش تىككەنلىكىنى دەرھال قۇمۇلنىڭ جاسىقى ئەبەيدۇللا تارخان بەگكە خەۋەر قىلدى. ئۇ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ چوڭ ئوغلى گۈپ بەگ بىلەن سۇلتان پالۋاننى 300 چېرىكىنى ئېلىپ غالداننى تۇتۇپ كېلىشكە ئەۋەتتى. گۈپ بەگلەر يەمچۈك قىلىش ئۈچۈن باغدا بېقىۋاتقان بىرمارالنى موزىيىدىن ئايرىپ ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئېلىۋالغانىدى. ئۇلار ئاقتاش يايلىقىنىڭ چېتىگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن ھېلىقى مارالنى قويۇپ بەردى — دە، ئۆزلىرى مارال قېچىپ ماڭغاندا جەزمەن ئۆتىدىغان قالماق جىلغىسى دېگەن جىلغا ئىچىگە مۆكۈۋالدى. دېگەندەك، ئۈچ كۈندىن كېيىن مارال قېچىپ مۇشۇ قالماق جىلغىسىغا كەلگەندە، ھالسىزلىنىپ يىقىلدى...

مارالنىڭ قارىسى كۆرۈنۈشى بىلەنلا گۈپ بەگ

ھەمراھلىرىغا: «سەلەر تاشنىڭ ئارقىسىدا ئۆزۈڭلارنى دالدىغا ئېلىپ تۇرۇڭلار، ھەممىسىنىڭ ئالدىدا مارالنى قوغلاپ كېلىۋاتقان ئاۋۇ قالماقنى ئۆتكۈزۈۋېتىڭلار — دە، كەينىدىكى قالماقلارنى شىددەت بىلەن ئوققا تۇتۇڭلار، ئېسىڭلاردا بولسۇنكى، ئېتىنى چەنلەپ ئېتىڭلار! مەن مۇشۇ يەردە پايلاپ يېتىپ ئاۋۇ ئاتلىق قالماقنى تىرىك تۇتاي، بەلكىم ئۇ غالدان دېگەن قالماق بولسا كېرەك!» دەپ، مارال يىقىلغان يەرنىڭ كەينىدىكى قۇرام تاشلىق ئىچىگە ئۆمىلەپ كىرىپ كەتتى.

گۈپ بەگ قۇرام تاشنىڭ ئارقىسىدا تۇرۇپ ھېلىقى چېپىپ كېلىۋاتقان جۇڭغارنىڭ ھەرىكىتىنى كۆزىتىپ ياتتى. بىر كەملەردە ھېلىقى ئاتلىق جۇڭغار جىلغا ئىچىدە كۆزدىن غايىب بولدى. گۈپ بەگ خەنجىرىنى ئاغزىدا چىشلىگەن پېتى تاشنى دالدا قىلىپ ئۆمىلەپ كېتىۋاتاتتى. تۇيۇقسىز بىرسىنىڭ: «ئودا سەن بولجە!»^① دېگىنىنى ئاڭلاپ قالدى — دە، ئۆزىنى سەزدۈرۈپ قويماسلىققا تىرىشىپ، تېخىمۇ تېز ئۆمىلەشكە باشلىدى. ئاخىر ئۇ ئاۋاز چىققان يەرگە يېتىپ كېلىپ، قۇرام تاشنىڭ ئۈستىگە يامىشىپ چىقىۋالغاندىن كېيىن تاش ئۈستىدە تۆۋەندە يۈز بېرىۋاتقان ئىشنى بىمالال كۆرۈپ ياتتى. يىراقتا بىر ئات تۇراتتى، ئۇ پۇتلىرى بىلەن يەردىكى ئوتلارنى تاتىلاپ يېمەكتە ئىدى. ھېلىقى جۇڭغار ئاۋۋال يارىدار مارالنى قالماقچە سۈيۈش ئۈچۈن يېنىدىن خەنجىرىنى چىقارغان پېتى مارالنىڭ يۈرىكىگە تىقتى. مارال ئېچىنىشلىق بىر مۆرەپلا جىم بولدى. ھېلىقى جۇڭغار بەك ھېرىپ كەتكەن بولسا كېرەك، مارالنى تېخى سۈيۈپ بولماي تۇرۇپلا ئۆزىنى تاشنىڭ ئۈستىگە تاشلاپ قولىنى بېشىنىڭ ئاستىغا قويغىنىچە ئوڭدا ياتتى.

دەل مۇشۇنداق بولۇشنى كۈتۈپ ياتقان گۈپ بەگ تاشنىڭ

① موڭغۇلچە: «ھە، ئىمدى ئىش پۇتى!» دېگەن مەنىدە.

ئۈستىدىن ھېلىقى جۇڭغارنىڭ تۈپسىگە ئۆزىنى ئاتتى.
ئەسلىدە: «ھېرىپ ماجالى قالمىغان ئەبگا قالماقنى چەمبەرچاس
قىلىپ باغلىماق قانچىلىك ئىش ئىدى؟» دەپ ئويلاپ قالغان گۈپ
بەگ ھېلىقى جۇڭغارنىڭ ئۈستىگە مىنىۋېلىپ ئۇنىڭ ئىككى
قولىنى ئارقىسىغا قايرىپ يېنىدىكى تاسمىسى بىلەن باغلىماقچى
بولۇۋىدى ھېلىقى جۇڭغار ئۇ ئويلغاندەك ئەبگا بولماي چىقتى.
ئۇ قاۋاندەك باشتۇڭ، بوقىدەك كۈچتىنكىر بولۇپ، گۈپ بەگكە
زادىلا بوزەك بولمىدى. جۇڭغار ئېلىشىپ يۈرۈپ، ئاخىر بىر
قولىنى بوشىتىۋالدى — دە، يەردە تۇرغان بىر تال تاش بىلەن
گۈپ بەگنىڭ كۆزىگە قاتتىق بىرنى ئوردى. گۈپ بەگنىڭ
كۆزىدىنى شۇ ئەسنادا ۋاللىدە ئوت يېنىپ، بېشى يەر — جاھان
پىرقىراپ ئايلانغاندەك بولۇپ قايغىلى تۇردى. ئەمما ئاستىدا
ياتقان جۇڭغار ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىۋالسىلا ئۆزىنىڭ ھايات
قالمايدىغانلىقىنى بىلگەن گۈپ بەگ كۆزىنىڭ قاتتىق
ئاغرىۋاتقانلىقىمۇ پەرۋا قىلماستىن، جۇڭغار بىلەن
ئېلىشىۋەردى. بىراق، جۇڭغار گۈپ بەگنىڭ قولىدىن يۇلقۇنۇپ
بوشىنىۋالدى — دە، ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ، جان — جەھلى
بىلەن ئۇنىڭ قورسىقىغا كېلىشتۈرۈپ بىرنى تېپىۋالدى. گۈپ
بەگ ئوڭدىسىغا ئۇچۇپ چۈشتى. ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگە ھېلىقى
جۇڭغار گۈپ بەگنىڭ يەردە ياتقان خەنجىرىنى قولغا ئالدى —
دە، ئۇنىڭغا قاراپ ئۆچ ئالغۇچى قاۋاندەك ئېتىلدى. دەل مۇشۇ
چاغدا ئۇلارنىڭ ئېلىشىۋاتقان ئاۋازىنى ئاڭلاپ يېتىپ كەلگەن
سۇلتان پالۋان قولىدىكى چوقمىقى بىلەن ھېلىقى جۇڭغارنىڭ
خەنجەر تۇتقان قولىغا قاتتىق بىرنى ئوردى. غىرىسلاپ سۇنغان
سۆڭەكنىڭ ئاۋازى بىلەن تەڭلا ئۇنىڭ قولىدىكى خەنجەرمۇ يىراققا
ئۇچۇپ چۈشتى. سۆڭىكى سۇنغان قولىنىڭ ئاغرىق ئازابىغا
چىدىيالمىغان جۇڭغار پو تېرەكتەك يېنىغا پولاڭلاپ يىقىلدى.
سۇلتان پالۋان ئۇنى دەرھال چەمبەرچاس قىلىپ باغلاپ

تاشلىدى.

گۈپ بەگ ئۆزى بىلەن جان تىكىشىپ ئېلىشقان بۇ
جۇڭغارنىڭ غالدان بوشۇكتۇ خاننىڭ ئوغلى سەپتىڭ بالچۇر
ئىكەنلىكىنى ئەسىرگە چۈشكەن جۇڭغارلاردىن سوراپ
بىلدى...

*

*

*

ئىمپېراتور كاڭشى غالداننىڭ ئوغلىنىڭ تىرىك
تۇتۇلغانلىقىنى ئاڭلاپ خۇشال بولغىنىدىن ئورنىدىن تۇرۇپ
كەتتى. ئۇ بۇ چاغدا نىڭشيا ئالدىنقى سېپىدە ئۇرۇشقا قوماندانلىق
قىلىۋاتقانىدى.

— بارىكاللا، بارىكاللا! — دەپ كەتتى ئۇ مەمنۇن
بولغىنىدىن ئارقىمۇ ئارقا، — تېخى ئۆتكەندىلا غالداننىڭ خوتۇنى
ئاناخوتۇننىڭ كالىسىنى كەسكەندۇق. ئەلھال، ئۇنىڭ
ئوغلىنىڭمۇ تىرىك قولغا چۈشكەنلىكىنى ئاڭلىدۇق! ئاسىيلارنىڭ
ئۇرۇق - يىلتىزى كېسىپ تاشلىنىدىغان بولدى. بۇ تەڭرىنىڭ
ئىرادىسى بولماي نېمە؟ گەرچە ئاسىيلارنىڭ كاتتىۋېشى غالدان
قېچىپ يۈرگەن بولسىمۇ ئەمما ئۇ قېرىپ، مۈكچىيىپ كەتتى.
ئۇ يەنە قانچىلىك ئۆمۈر كۆرەلەر؟ ئۇنى تۇتۇش پەقەت ۋاقىت
مەسىلىسىلا بولۇپ قالدى. ھەربىي ئىشلاردا پۇرسەت ھەممىدىن
ئۈستۈن تۇرىدۇ. ۋەللەھەمكى، غالدان ئەمدى نەگىمۇ قاچالايدۇ؟
مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ دەرھال قۇۋۇقتىن ئەسكەر باشلاپ
چىقىپ ئاسىيلارغا تېز قوغلاپ زەربە بېرىشىمىز كېرەك، بۇمۇ
بىر پۇرسەت. ھەربىي يۇرتقا ئەمدى ئەسكەر چىقارمىساق قاچان
چىقىرىمىز؟ بىز نىڭشيادىكى جەڭگاھقا قەدەم تەشرىپ قىلىپ،
جاۋانمەرد سەركەردە - لەشكەرلەرنى باشلاپ ئاسىي - قاراقچىلارنى
سۈرۈپ - توقاي قىلدۇق. ئاسىي - قاراقچىلار نۇسرەت سۈپەت

تەڭرى قوشۇنلىرىمىزنىڭ سۈر - ھەيۋىتىنى ئاڭلاپ تېرىپىرەن بولۇپ، قۇشقاچنىڭ چاڭگىسىدەك تۈزۈپ كېتىشتى، چەنتۇ - موڭغۇل ئۇلۇسلىرى بىزنىڭ نىڭشىيادىكى جەڭگاھتا ئىكەنلىكىمىزدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، تۆھپە - خىزمەت كۆرسىتىشكە ئالدىرىماقتا. ئۇلار ئاسىي غالداننى تىرىك تۇتۇپ، بېشىغا ئىنسان بالىسى كۆرمىگەن ئازاب - ئوقۇبەتلەرنى سېلىش ئۈچۈن، «يەردە قاپقان، ئاسماندا تور قۇرۇپ» قويۇشتى. ئاسىي غالدان چوقۇم قولغا چۈشىدۇ! بىز سەلتەنتىمىزنىڭ چېگرا ھۇدۇتلىقىنى موڭغۇلىستان بىلەن مۈلكىي قەشقەرىيىگە كېڭەيتىش ۋە ئۇ يەرلەرنى ئۆزىمىزگە قوشۇۋېلىشتەك ئۇلۇغۋار ئىشنى چوقۇم ئەمەلگە ئاشۇرىمىز! ...^①

— ياشىغايلا، ياشىغايلا، تۈمەن مىڭ يىل ياشىغايلا! بارگاھنىڭ ئىچى ئەمرۇل - ئۆمەرا، ۋەزىر - ۋۇزىرلارنىڭ تەنتەنىلىك ئالقىش سادالىرى ئىچىدە تىترەپ زىلزىلىگە كەلدى.

*

*

*

مىلادى 1697 - يىلى قەمەرىيە كەبىسە 3 - ئاينىڭ 13 - كۈنى، 53 ياشلىق غالداننىڭ يارىسى ياخشى بولالماي، ئاخىر ئاقتاش يايلىقىدىكى قارارگاھىدا ئۆلۈپ كەتتى^②. شۇنداق قىلىپ پۈتۈن مۈلكىي تۈركىستاننىڭ سىياسىي سەھنىسىدە بىر مەھەل جاھاننى تىترەتكەن بۇ داڭلىق سەركەردە ئۆزىنىڭ ھايات

① «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى شېنخۇ خان دەۋرىدە يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 180 - جىلد، كاڭشىنىڭ 38 - يىلى.

② غالداننىڭ ئۆلۈمى ھەققىدە ھەرخىل كۆز قاراشلار مەۋجۇت. بىزىلەر ئۇنى «زەھەر ئىچىپ ئۆلگەن» دەيدۇ. مەن بۇ يەردە «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى» دىكىسىنى ئاساس قىلدىم.

سەپىرىنىڭ ئاخىرىنى مۇشۇنداق مېڭىپ تۈگەتتى.

غالدان قوزغىغان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنىڭ مالىمانچىلىقى ئىلگىرى - ئاخىر يىگىرمە يىلدەك داۋام قىلدى. ئۇ مىلادى 1678 - يىلى سەئىدىيە خاندانلىقىنى مۇتەرز قىلغاندىن كېيىن ئاپاق خوجىنى قورچاق قىلىپ يۆلەپ تۇرغۇزۇپ، كەڭ ئۇيغۇر خەلقىنى مىللىي خورلۇق دېڭىزىغا ئىتتىردى. كەڭ مۈلكىي قەشقەرىيەدە ئۆزلىرى يۆلەپ تۇرغۇزغان قورچاقلار ئۈستىدىن باسقاق قىلىپ موڭغۇل شاھىنە - قاراخانىلىرى تۇرغۇزدى. ئۇيغۇر مېھنەتكەشلىرىنى ئىقتىسادىي جەھەتتە بىۋاسىتە قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قان - تەرلىرىنى شورىدى؛ ئۇيغۇرلار ئۈستىدىن ئەلىمىساقىتىن تارتىپ زادى كۆرۈلۈپ باقمىغان دەھشەتلىك مىللىي زۇلۇم يۈرگۈزدى. غالدان ئۇيغۇرلارنىڭ بىر پۈتۈن مىللەت ئېڭىنى تۈپ - نېگىزىدىن يوق قىلىش ئۈچۈن، ئاپاق خوجىغا ئوخشاش بىر ئوچۇم ئەشەددىي سادىق غالىچىلار ئارقىلىق ئۇيغۇر خەلقىنى نادانلىقتا قالدۇرىدىغان بىر قاتار سىياسەتلەرنى يولغا قويدى؛ غالداننىڭ ئۇرۇشخۇمار سىياسىتى ئەڭ ئالدى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنى، جۈملىدىن جۇڭغارلارنىڭ ئۆزلىرىنىمۇ چوڭقۇر ئازاب - ئوقۇبەتكە دۇچار قىلدى. خەلق ئۇنىڭدىن ئىنتايىن نەپرەتلەندى ۋە بەزدى. مەزلۇم خەلقنىڭ ئاھۇ - زارلىرى ئۇنى ھالاكەتلىك ھاڭغا سۆرەپ، ئاخىر ئۆلۈمگە دۇچار قىلدى...

قازارا، غالدان ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئەيىانلىرىدىن دانجىر باھادىر، نوپان گېلىك باھادىر ۋە دانجىر باھادىرنىڭ كۈيىۋوغلى سېلون، غالداننىڭ قىزى چوڭ ساغان قاتارلىقلار غالداننىڭ ئۆلۈكىنى كىگىزگە يۆگەپ شىرغىغا ئارتىپ، 300

تۈتۈندەك ئادىمنى باشلاپ، خاقانى چىنغا تەسلىم
بولدى... .

نەزمە

ئەي زالىم، يېتەر خەلققە ئازارىڭ،
قاچانغىچە قاينار بۇ بازارىڭ؟
سەلتەنەت سۈرمەك نە كېرەك ساڭا؟
خەلقنى ئەزگىنىڭدىن ئۆلگىنىڭ ئەلا!

— شەيخ سەئىدى

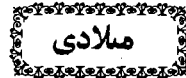
خاتىمە

دانىيال خوجا

«ئۆيۈڭگە ئوت كەتسە، ئۆزۈڭنىڭ
چىرىغىدىن كۆر.»

— ئۇيغۇر خەلق ماقالى

1698 - يىلى (يولۋاس يىلى) ماھى

سەرتاننىڭ 12 - كۈنى، جۈمە.
ئاقسارايىنىڭ ئالدىغا بىر توپ سىگال دىۋانە، ئۇششۇق
سوپى، قاشاڭ دەرۋىشلەر توپلىشىۋالغانىدى. ئۇلار ھاسىلىرى
بىلەن ئاقسارايىنىڭ دەرۋازىسىنى غەزەپ بىلەن ئۇرۇشۇپ
ۋارەشكەتتى:

— دەرۋازىنى ئېچىڭلار! — دەپ ھەدەپ چۇقان
كۆتۈرۈشەتتى ئۇلار، — ئاقباش ئىشان نېمىشقا ئالدىمىزغا
چىقمايدىكەن؟ دەرۋازىنى ئېچىش، ئېچىشمىساڭ، ھېلى باكا
دەرۋازىغا ئوت قويىمىز! ياخشىلىقچە ئېچىڭلار!
بۇ چاغدا ئاقساراي ئىچىدىكىلەر ئوپۇر - توپۇر بولۇشۇپ،
ئۇياق - بۇياققا يۈگۈرىشەتتى. يەكەن ئەمرى مىرزا ئەلىمشاھ

ساقچىلارغا دەرۋازىنى چىڭ تاقاش ھەققىدە قىسقا - قىسقا بۇيرۇقلارنى چۈشۈرەتتى. ئۇ دەرۋازا ئالدىدىكى سوپى - ئىشانلارنىڭ بارغانسېرى كۆپىيىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئاقباش خاننىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ كىرىپ:

— ھەزرىتىم، ناھايىتى كۆپ سوپى - دەرۋىشلەر ئاقسارايىنىڭ ئالدىغا توپلىنىۋالدى. ئۇلار: «ئاقباش ئىشان ئالدىمىزغا چىقسۇن، بولمىسا دەرۋازىغا ئوت قويىمىز!» دەپ غوغغا كۆتۈرۈشۈۋاتىدۇ. ھەزرىتىم، قانداق پەرمانلىرى باركىن؟ — دېدى.

ئاقباش خان تەشۋىش ئىچىدە خيالغا چۆمدى ۋە ئۆز - ئۆزىگە: «بۇ رىياكار سوپىلارنى قانداق يىغىشتۇرسامكىن؟» دېدى — دە، مىرزا ئەلىمشاھقا قاراپ:

— ئەسلىدە سىلنىڭ گەپلىرىگە كىرىپ، بۇ ئاقتاغلىق سوپى - ئىشانلارنىڭ ئۇرۇق - يىلتىزىنى قۇرۇتۇپ تاشلاش كېرەك ئىكەن، ئەتتەڭىي! — دېدى ئۇ ئۆكۈنۈپ تۇرۇپ.

— ھەزرىتىم، تەدبىر تىزگىنىنى قولىمىزغا ئېلىپ، تەدبىر ئېتىنى ئىلاج باياۋىنىدا چاپتۇرساق، ھېلىمۇ مەقسەت مەنزىلىگە يېتەلەيمىز! باشلىرىنى قاتۇرمىسلا، — دېدى ئەمىر مىرزا ئەلىمشاھ.

— ئەمىرىم، بۇ ئىشقا قانداق مەسلىھەت بېرەركىن؟ — دەپ سورىدى ئاقباش خان ئۇنىڭدىن.

— ھەممىدىن ئاۋۋال مۇنۇ تۇغیانچى سوپىلارنى تىنچلاندۇرماق لازىم، — دېدى ئەمىر مىرزا ئەلىمشاھ تەمكىنلىك بىلەن، — بۇنىڭ ئۈچۈن ئاۋۋال سىلى ئاغرىپ قالغان بولۇپ باشلىرىنى ياغلىق بىلەن تېڭىۋالغايلا ۋە بىز بىلەن سېپىلىگە چىقىپ ئۈگەكتىن باشلىرىنى چىقىرىپ ئۇلارغا كۆرۈنۈپ قويغايلا، ئاندىن: «ئەيلىرىم، كېچىدىن بېرى قىزىشماق ئۆرلەپ، قاتتىق بىتاپ بولۇپ قاپتىمەن. ئوردىغا چىقىپ

سىلەرنى قوبۇل قىلاي دەپ ھەرنە قىلساممۇ، ئامال بولمىدى. بىرەر كۈن سەۋر قىلغايىسىلەر، خۇدا خالىسا، ئەتە ئەتىگەندە ئوردىغا چىقىپ سويىلىرىمنىڭ سۆزىگە قۇلاق سېلىپ، دەرد - ھالىڭلارغا يەتكەيمەن، ھازىرچە دەرۋازا ئالدىدىن قايتىپ تۇرغايىسىلەر!» دېگەيلا! شۇنىڭ بىلەن سويىلارنىڭ غەزىپى بېسىلىپ، بۈگۈنچە قايتىپ تۇرۇشقاندىن كېيىن ئەتە ئوردا ئەتراپىغا لەشكەر مۆكتۈرۈپ، سويىلار ساراي ئالدىغا كېلىشىڭىلا ئۇلارنى قىلچىمۇ ئاياپ ئۆلتۈرماستىن ناكەس بېشىنى نجىس تېنىدىن جۇدا قىلغۇزغايلا، چۈنكى ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئاۋۋال ئۇلارنى ئالداش، ئاندىن ئۇلارنىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈش لازىمدۇر. ئۇلارنى تۈزەيدىغىنى قىلىچ! مانا مۇشۇنداق قىلغاندا، بۇ ئىسياننى بېسىقتۇرغىلى بولىدۇ. پۇقرالارنى قۇتراتقان توغياچى سويىلارنى يوقاتساڭلا، ئۇلارغا ئەگەشكەنلەر تىترەپ باش ئېگىشىدۇ. پۇقرا دېگەن قويغا ئوخشاش، قايسى تەرەپكە ھەيدىسە، شۇ تەرەپكە قاراپ مېڭىۋېرىشىدۇ.

ئاقباش خان:

— بۇ مەسلىھەتلىرى ناھايىتى ياخشى بولدى، — دېگىنىچە بېشىنى ياغلىق بىلەن تاڭدى — دە، مىرزا ئەلىمشاھ قاتارلىق ئەكسىيەتلىرىنى ئېلىپ، دەرھال ئاقسارايىنىڭ سېپىلى ئۈستىگە چىقتى ۋە بېشىنى ئۆگەكتىن چىقىرىپ كۆرۈنۈش قىلغاندىن كېيىن جاكارچى ئارقىلىق مۇنداق جاكارلاتقۇزدى:

— ئى پۇقرالىرىم، دەپ ئەيتىدۇرلەر، جانابى ئالىي ئاقباش خان ھەزرەتلىرى، — دەپ جاكارلىدى جاكارچى ۋارقىراپ سۆزلەپ، — سىلەر بىلەن خويىمۇ ھەمەشەن بولغۇم بار ئىدى. بىراق، ئۆزۈڭلار كۆرۈپ تۇرۇپسىلەر، بۈگۈن كېچە ماڭا تويۇقسىز كېسەل تېگىپ، مۇشۇ ھالغا چۈشۈپ قاپتۇرمەن، «ئەل مەئمۇرىن ئەل مەئزۇرىن!»، شۇڭا بۈگۈن قايتىپ تۇرۇشقايلا!»

جاكارچىنىڭ سۆزى ئاياغلاشقاندىن كېيىن ئاقباش خان سېپىل ئۈستىدىن چۈشۈپ كەتتى. سوپىلارنىڭ بەزىلىرى:

— ياق، ئاقباش ئىشان سەن ھازىر ئالدىمىزغا چىقسەن! — دەپ ۋارقىراشتى. ئەمما، ئاقباش خاننىڭ بېشىنى ياغلىق بىلەن تېڭىۋالغىنىنى كۆرگەن كۆپ قىسىم سوپىلار ئۇنىڭ ئاغرىپ قالغانلىقىغا ھەقىقەتەن ئىشەندى — دە، بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى قايتىشقا باشلىدى...

ئاقباش خان ھىيلە بىلەن سوپىلارنى دەرۋازا ئالدىدىن قايتۇرغاندىن كېيىن دەرھال ئەمىر مىرزا ئەلىمشاھقا ئوردا لەشكەرلىرىدىن تېنى ساغلام، قامەتلىك، كۈچتىنكىر 10 ئادەمنى جالالتلىققا تاللاپ، ئالدىغا چاقىرىشنى بۇيرۇدى.

— سىلەر ماڭا ئىشەنچلىك باھادىرلار، — دېدى ئاقباش خان ئۇلار بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن، — سىلەرگە تاپشۇرىدىغان مۇھىم بىر خىزمەت بار. بىراق شەرت شۇكى، بىرىنچىدىن پەرمانىمنى قەتئىي ئورۇنداپسىلەر، نېمە دېسەم قەتئىي باش تارتمايسىلەر؛ ئىككىنچىدىن، بۇ ئىشنىڭ سىرىنى باشقىلاردىن قەتئىي مەخپىي تۇتسىلەر، خوش، قېنى بۇ خىزمەتنى ئورۇنداشقا ئىرادەڭلار چىڭمۇ؟

— ئى پۇشتىپاناھ، — دېيىشتى ئۇلار، — خۇدا بىلەن قەسەمكى، ھەرقانداق ئەمىر — پەرمانلىرىڭىزنى ئورۇنداشقا تەيياردۇرمىز!

— ئۇنداق بولسا، — دېدى ئاقباش خان يېنىدا تۇرغان ئەمىر مىرزا ئەلىمشاھقا مەنىلىك بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن، — سىلەر ئورۇنداپ مەندىن مۇكاپات ئالدىغان بۇ خىزمەت مۇنداق: سىلەر كۆرۈپ تۇرۇپسىلەر، بىر توپ سىگال، تۇغياڭچى قەلەندەر- سوپىلار سەلتەنەتكە خىرىس قىلىپ، تەختىمىزنى تارتىۋالماقچى بولۇشۇۋاتىدۇ. شۇڭا، سەلتەنەت ئۇدۇمى بويىچە،

ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىم يامانلىرىنى تۇتۇپ ياساققا يەتكۈزمىگىچە، بۇ تۇغيانچى مەلئۇن سوپىلار شۇم نىيىتىدىن يانمايدىغان ئوخشايدۇ. ئەتە مەن ئۇلارنىڭ چوڭلىرىنى قوبۇل قىلغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇلارنى تۇتقۇن قىلماقچىمەن. سىلەر ئۇلارنى تۈگمەن بېشىدا بوغۇزلايسىلەر، قېنى، سەئىدىلەر قېنىدا چۆگىلىگەن تۈگمەن ئۇلارنىڭ قېنىدىمۇ چۆگىلەمدىكەن-يوق، كۆرۈپ باقاي! بۇ ئىشنى ئورۇندىيالايسىلەر؟

— جان - دىل بىلەن ئورۇندايىمىز، ئۇلۇغ خان ئالىلىرى، — دەپ ۋەدە بېرىشتى ئۇلار.

بۇ جاۋابنى ئاڭلاپ تولىمۇ مەمنۇن بولغان ئاقباش خان ئىلتىپات چىراي بىلەن: «ياخشى، پالۋانلىرىم!» دەپ ئۇلارنىڭ ھەربىرىگە كۆپ ئىنئاملارنى بېرىپ يېنىدىن چىقاردى...

*

*

*

يەكەن رەستىسىدە كۈچىغا ئادەملىق تولۇپ كەتكەنىدى، قولى كەينىگە قايرىپ باغلانغان بىر توپ ئاقتاغلىقلار مەزھىپىدىكى سوپى - ئىشان، دەرۋىش - قەلەندەرلەر قوراللىق نۆۋكەرلەرنىڭ قورشاۋىدا ئاستا مېڭىپ كېتىپ باراتتى. ئۇلار ماغدۇرى قالمىغان پۇتلىرىنى ئاران سۆرەپ مېڭىشاتتى، چىرايىنىڭ ئوڭسۇلى ئۆچۈپ تامدەك تاتىرىپ، بۇرۇنقى كۆرەڭ ئەلپازىدىن ئەسەرمۇ قالمىغانىدى.

ئاقباش خان ئەمرۇل - ئۆمەرلارنىڭ ھەمراھلىقىدا ئات چاپتۇرۇپ يېتىپ كەلدى. خالايق خانغا يول بېرىپ چەتلەندى. تۇتقۇنلارنى ھەيدەپ كېتىۋاتقانلار توختىدى. ئاقباش خان تۇتقۇنلارنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ توختاتتى — دە:

— مەن سىلەرنى ئىككى يولدىن بىرىنى تاللاشنى

بۇيرۇيمەن! — دېدى سوپىلارغا تەنبەھ بېرىپ تۇرۇپ، — قېنى سىلەر ئازما ئېتىقادىڭلارنى ئۆزگەرتىپ ئىسلام تەرىقىتىگە قايتامسىلەر ياكى بۇرۇنقىدەك داستان مۇرتەدلىك-كىڭلاردا جاھىللارچە قېلىۋېرەمسىلەر؟ قېنى تېزىرەك بىر قارارغا كېلىڭلار! مېنىڭ تاقىتىم چەكلىكتۇر!

— تەرىقەتى ئىشقىيە قەلبىمىزگە مۆھۈردەك بېسىلدى. بېشىمىزغا كەلگەن ھەرقانداق بالا - قازا، ھەتتا ئۆلۈمۈمۈ بىزلىرىمىزنىڭ بۇ تەرىقەتكە بولغان چىن ئېتىقادىمىزنى ھەرگىز ئۆزگەرتەلمەيدۇ! — دەپ ۋارقىراشتى سوپىلار.

— سەنلەر گەرچە ئىنتايىن تەقۋادار مۇسۇلمان قىياپىتىگە كىرىۋېلىشقان بولساڭمۇ، ئەمەلىيەتتە ئىسلام تەرىقىتىگە جان - جەھلىڭ بىلەن ئاسىيلىق قىلىشتىڭ! كۆرۈنۈشتە مۇسۇلمانمىز، دېيىشسەڭمۇ، ئەمەلىيەتتە قالماقلار بىلەن قەلبىداش، ھەمەنەپەس، تەقدىرداش بولۇشتىڭ! شۇنداق بولۇپ تۇرۇقلۇقمۇ تېخى ئۆزۈڭنى: «ئەھلى مۆمىنلەر» دەپ ئاتىشۋالغىنىڭ قىزىق! راستىنى ئېيتقاندا، سەنلەر ئۆتۈپ كەتكەن ئالدامچى، پەسكەش، گۇناھكار - ئاسىي، توخۇ يۈرەك كاززاپلار، سەنلەر سادىق مۆمىنلەرنى كۆرۈشسەڭ: «بىزمۇ سادىق مۆمىنلەر» دېيىشىسەن؛ قالماق خوجاڭنى كۆرۈشسەڭ، «بىز سەن بىلەن بىر سەپتە!» دېيىشىسەن! سەنلەر ئۆز خەلقىڭنىڭ بەخت - سائادىتى ئۈچۈن بىرمۇ ياخشى ئىش قىلىشىمىدىڭ! بەلكى، خائىن، ئاسىي ۋە غالچا - قۇللاردىن قوشۇن ئويۇشتۇردۇڭ! سەنلەر خۇددى پىرىڭلار ھىدايتۇللا خوجىدەكلا تىلىڭ تۈزۈك، دىلىڭ بۇزۇق بولغان مۇناپىقلار! ھالبۇكى، سەن مۇناپىقلار بىز ئەھلى مۇسۇلمانلارنىڭ كۆزىگە قادالغان تىكەن، بەدىنىگە سانجىلغان يىڭنە، يۈرىكىگە چاپلاشقان مەرەزدۇرسەن!

ئاقباش خان سۆزىنى تۈگىتىپلا ئۆۋكەرلەرگە ئېلىپ مېڭىڭلار، دەپ قولىنى شىلتىدى، تۇتقۇن سوپىلار تۈگمەن

بېشىغا ئېلىپ كېلىندى، جاللاتلار تۈگمەن بېشىغا چىقىپ ئېرىقتا شارقىراپ ئېقىۋاتقان سۇدا تاھارەت ئېلىشتى — دە، يەڭلىرىنى شىمايلىشىپ، پەشلىرىنى پوتلىرىغا قىستۇرۇشۇپ قاتار تۇرە تۇرۇشتى.

نۆۋكەرلەر ھەر قېتىم ئوندىن سوپىنى تۈگمەن بېشىغا سۆرەپ ئېلىپ چىقاتتى. جاللاتلار قوللىرىدىكى چويۇن چوقماقلىرى بىلەن سوپىلارنىڭ تىزلىرىغا ئۇرۇپ، پۈتىنى قاراسلىتىپ سۇندۇرۇپ يىقىتقاندىن كېيىن ئىنتايىن ساداقەتمەنلىك بىلەن «قالۇ ئىنناللاھى ۋە ئىننائىلەيھى راجىئۇن» دېگەن ئايەتنى ئوقۇشتى — دە، قولىدىكى پىچاقنى ئالدىدا قويدەك يېتىشقان سوپىلارنىڭ كېكىردىكىگە سۈرۈشتى. سوپىلارنىڭ كېكىردىكىدىن ئوققەك ئېتىلىپ چىققان قانلار شارقىراپ ئېقىۋاتقان ئېرىقتىكى سۇغا ئارىلىشىپ، سۇنىڭ رەڭگىنى قىچقىزىل بوياپ تاشلىدى، قان ئارىلاش ئېقىۋاتقان سۇ بىردىنلا ئولغىيىپ، تۈگمەننىڭ نۇرىغا پاتماي قالدى. قان بىلەن بويالغان سۇدا تۈگمەننىڭ چاقپىلىكى تېخىمۇ تېز ئايلىنىشقا باشلىدى. تۈگمەن تېشى ئۈگۈت تەلەپ قىلىپ تېخىمۇ تېز چۆگىلىگىلى تۇردى، سۈكەندىكى بۇغدايمۇ تېز ئايلىنىۋاتقان تاشنىڭ تۈشۈكىگە تېخىمۇ تېز، تېخىمۇ كۆپ تۈكۈلۈشكە باشلىدى. خامپىغا بىردەمدە ئۇن تاغدەك دۇۋىلىنىپ كەتتى...

بۇنىڭدىن ساقمۇ — ساق يىگىرمە يىل ئىلگىرى، يەكەنگە غالداننىڭ نەيزىسىگە مىنىپ كىرگەن ئاپاق خوجىمۇ دەل مۇشۇ تۈگمەن بېشىدا ئىسمائىل خاننىڭ بەگ — بېگاتلىرىدىن سەكسەن بىر ئادەمنى خۇددى مۇشۇنداق بوغۇزلاپ قېنىدا تۈگمەن چۆرۈگەندى!

«تارىخىي نادىرىيە» دېگەن كىتابتا ئاقباش خاننىڭ ئاقتاغلىق داستانلارنىڭ قېنىدا تۈگمەن چۆرۈتكەنلىكى ھەققىدە: «ئاقباش خان سوپىلارنىڭ چوڭلىرىدىن مىڭ ئادەمنى تۇتقۇن

قىلىپ ئۇلارنى بىرىنى بىرىگە كۆرسىتىپ تۇرۇپ قويدەك بوغۇزلاپ سويدىلەر. ئۇلارنىڭ قېنىدا تۈگمەن چۆرىتىپ، ئۇن تارتىپ يېدىلەر» دەپ خاتىرە قالدۇرۇلغانىدى!...

*

*

*

ئەسلىدە، ئالدىنقى يىلى ئاقتاغلىق داستانلار ئىسياندا خېنىم پادىشاھ مەكتىلىك خوجىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئۈچ نايىبى — ئاقسۇدىكى ئىسيانچىلارنىڭ سەردارى، خېنىم پادىشاھنىڭ ئاكىسى ئاقباش خان سىڭلىسىنىڭ ئۆچىنى ئېلىش ئۈچۈن، رەسمىي يوسۇندا سەئىدىيە خاندانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقتى ۋە ئاقسۇدىن تارتىپ قەشقەر، يەكەنگىچە بولغان ئارىلىقتىكى جايلاردا ئاپاق خوجا ھاكىمىيىتىگە نارازى بولغان ئاممىنى ئۆزىنىڭ تۇغى ئاستىغا يىغىپ، ئاپاق خوجا ھاكىمىيىتىگە قارشى جەڭ ئېلان قىلدى. مىلادى 1696 - يىلى، غالىدان بوشۇكتۇ خان خاقانىي چىن قوشۇنلىرى تەرىپىدىن زۇن مودۇن ئۇرۇشىدا قاتتىق مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن جۇڭغارلارنىڭ مۈلكىي قەشقەرىيىدىكى مېتروپولىيىلىك ئورنى تۈپ يىلتىزىدىن تەۋرەپ قالدى. كەڭ ئۇيغۇر خەلقى بىلەن ئاقتاغلىق خوجىلار ھاكىمىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي زىددىيەت تېخىمۇ ئۆتكۈرلەشكەنلىكى ئۈچۈن غالىدان مۈلكىي قەشقەرىيىدە غالچا ئالماشتۇرۇش قارارىغا كەلگەنىدى. شۇڭا، قاراخان چاغاتاش يەكەندە سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىپ، ئەسلىدىكى سەئىدىيە خاندانىدىن بولغان بىرەيلەننى مۈلكىي قەشقەرىيىنىڭ تەختىگە يۆلەپ چىقىرىپ، ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلقى بىلەن جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆتكۈر مىللىي زىددىيەتنى پەسەيتمەكچى بولدى. مۇشۇنداق پايدىلىق ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەتتىن ئۈستىلىق

بىلەن پايدىلانغان ئاقباش خان ئىسيانچى قوشۇنىنى باشلاپ كېلىپ يەكەننى ئاقتاغلىق خوجىلارنىڭ قولىدىن تارتىۋالدى ۋە ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلدى، ئىشان پادىشاھ — مەھدى خوجا قاتارلىق ئاپاق خوجا جەمەتىدىكى خوجىلارنى كەشمىرگە سۈرگۈن قىلدى. بىراق، ئاقتاغلىقلار مەركەزدىكى ھاكىمىيەتتىن ئايرىلىپ قالغان بولسىمۇ ئەمما ئۇلارنىڭ جايلاردىكى تەسىرى يەنىلا كۈچلۈك ئىدى، ئاقباش خان يەكەندە ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلغاندا، ئاقتاغلىق خوجىلارمۇ قەشقەردە ئاقباش خان تەرىپىدىن قويۇلغان نايىب موللا شەۋقى خوجىنى چالما - كېسەك قىلىپ ئۇرۇپ ئۆلتۈردى ۋە يەھيا خوجىنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى ئەھمەد خوجىنى قەشقەردە خان قىلىپ كۆتۈردى. دېمەك، سىياسىي ۋەزىيەتتىكى مالىمانچىلىقنىڭ بىۋاسىتە نەتىجىسى شۇ بولدىكى، مۈلكىي قەشقەرىيە بىر ۋاقىت ئىچىدە يەنە ئىككى خان يەكەن بىلەن قەشقەرنى بۆلۈپ ئىدارە قىلىدىغان سىياسىي ۋەزىيەت يەنە بىر قېتىم شەكىللەندى.

ئاقباش خان ئۆزىنىڭ يەكەندىكى ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن ئىلگىرىكى سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ قائىدە - يوسۇنى بويىچە ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن بولسىمۇ ئەمما ئاقتاغلىق سۈپىلارنىڭ جايلاردا ئارقا - ئارقىدىن تۇغدۇرغان پاراكەندىچىلىكلىرى تۈپەيلىدىن ئۇنىڭ بېشى قېتىپ تۇرغاندا، يەكەندىكى ئاقتاغلىق سوپى - ئىشانلار ئاقسارايىنىڭ دەرۋازىسى ئالدىدا غەلىيان كۆتۈردى...

*

*

*

مۇشۇ مەزگىلدە، پەرغانىنىڭ خوجەند شەھرىدە مۇساپىر بولۇپ تۇرۇۋاتقان دانىيال خوجا يەكەن خانى مۇھەممەت مۆمىن ئاقباش خاندان كەلگەن مەكتۇپىنى تاپشۇرۇۋالدى. بۇ مەكتۇپتا

مۇنداق دېيىلگەندى:

«... چەكسىز ھەمدۇ - سانالارنىڭ ھەممىسى تەڭداشسىز قۇدرەت ئىگىسى بولغان ئاللاغا مەنسۇپ ۋە تېڭىشلىكتۇر! قەدىمدىن تارتىپ بىزنىڭ ئابا ۋە ئەجدادىمىز سىزلىرىنىڭ ئابا - ئەجدادىڭلارغا ئىرادەت قىلىپ، دۇئالارنىڭ بەرىكاتىدىن مەملىكەتدارلىق قىلىپ كەلگەنلەر ئىكەن. ئەلھال، قەشقەرىيە ئاھالىسىنى سىز خوجىلارسىز باشقۇرغىلى بولماس ئىكەن. شۇل ۋەجىدىن، بىزنىڭ ۋاقتىمىزدا سىزلىرى ئەلۋەتتە بۇ دىيارلارغا كېلىپ، گۇمراھلارنى ھىدايەتكە باشلىغايىسىزلىرى، نامە تامام، گەپ ۋەسسalam. جۇلۇسى سالىسىمىزنىڭ ئىككىنچى ساناسى مۇتابقى بىر مىڭ بىر يۈز توققۇزىنچى ھىجرىيە^① ماھى سۈنۈلەننىڭ يىگىرمىسى»^②

شۇنىڭ بىلەن خوجا ئاپاق خوجا تەرىپىدىن بۇنىڭدىن يىگىرمە يىل ئىلگىرى تىزناپ دەرياسىنىڭ بويىدا ھەلقۇم تىغ قىلىپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن دانىيال خوجا دەھىلىدە قېچىپ كەلگەندى ۋە مۇشۇ خوجەندە پاناھ تۇرۇپ قالغانىدى. ئۇ بۇ چاغدا ئوتتۇز ئۈچ ياشقا كىرگەن بولۇپ، خوجەندە ئالغان خوتۇنىدىن ياقۇپ خوجا ئىسىملىك بىر پەرزەنت كۆرگەندى. دانىيال خوجا ئاقباش خاننىڭ مەكتۈپىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئانچە ھايالسىمايلا بالا - چاقىسىنى ئېلىپ مۈلكىي قەشقەرىيىگە قاراپ يولغا چىقتى...

*

*

*

بىر كۈنى، ئاقباش خاننىڭ ھوزۇرىدا ئەمرۇل - ئۆمەرا،

① مىلادى 1698 - يىلى.
② مۇھەممەد سادىق قەشقەرى: «تەزكىرەئى ئەزىزان»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 - يىلى نەشرى، 84 - بەتكە قارالسۇن.

ۋەزىر - ۋۇزرا قاتارلىق خاس خادىملار قاتناشقان بىر يىغىن بولدى. بۇ يىغىندا خان ئۆزىنىڭ سەلتەنىتىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ئىلگىرىكى سەئىدىيە خانلىرىنىڭ يولىنى تۇتۇپ، مەملىكەتنى جۇڭغار باسقۇنچىلىرىنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن ئۈزۈل - كېسىل قۇتۇلدۇرۇپ چىقىشقا بەل باغلىغانلىقىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن قارا تاغلىق خوجىلارنىڭ نوپۇزىدىن پايدىلىنىپ ئاقتاغلىقلارنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى ئىزھار قىلدى. بۇ مەرىكىدە ئاقباش خاننىڭ يېقىن ئادىمى بولغان ئەقىللىق، ساھىب تەدبىر ئەمىر مىرزا ئەلىشاھمۇ بار ئىدى. ئۇ مۇھەممەت مۆمىن ئاقباش خان يەكەن تەختىنى تارتىۋالغاندا، جان پىدالىق كۆرسەتكەن بولغاچقا، خانمۇ ئۇنى ئاستانە - يەكەن شەھىرىنىڭ ئەمىر لەشكەرلىكىگە تەيىنلىگەنىدى.

— ھەزرىتىم، — دېدى ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ قۇللۇق بىلدۈرگەندىن كېيىن، — سىلى پۈتۈن جاھانغا پادىشاھ بولغۇدەك كۈچ - قۇدرەت ۋە ئەقىل - پاراسەتكە ئىگە تەخت ساھىبىدۇر سىلى، ئەلھال، سىلىنىڭ مەملىكەتنى قالماق باسقۇنچىلىرىنىڭ زۇلۇم ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقارماق بولغانلىقلىرى كارامەت ئېزگۈ ئىشتۇر! بۇ ئىش ئورۇندالسا، يۇقىرىدا ئاللا تائالا بىلەن ئەجدادلار روھىنى خۇش قىلسا، تۆۋەندە پۇقرائى - پېقىرلەرنىڭ كۆڭلىگىمۇ بەك ياقىدۇ. ۋەللەھەمكى، مەملىكەتنى ئىدارە قىلغۇچىلار ئەزەلدىن دەھرىي سەلتەنىتىنىڭ سۈرى بىلەن ئىش كۆرۈپ كەلگەندۇر! تەرىقەت پەقەت مەسچىت - خانقادىكى چېغىدىلا سەلتەنەتكە ھەمدەم بولۇر، مۇبادا تەرىقەت سەلتەنەتنىڭ ئۈستىگە چىقمۇالسا، ئۇنداق تەرىقەتنىڭ سەلتەنەتكە يەتكۈزىدىغان زىيىنى تولىمۇ چوڭ بولۇر! خان ھەزرەتلىرى، سىلى بىرنەرسىنى مۇبارەك ئەسلىرىدىن چىقارماسلىقلىرى لازىمكى، روھانىيلار پادىشاھنىڭ ئۈستىگە چىقمۇالسا، ئۇنداق پادىشاھنىڭ سەلتەنىتىنىڭ ئۆمرى كوتا بولۇر، ئاپاق خوجىنىڭ يولۇاس

خاننىڭ بۇرىندىن يېتىلىگەنلىكى ۋە مەرھۇم ئاتىلىرى مۇھەممەت ئىمىن خاننى نابۇت قىلغانلىقىنى ئۇنتۇمىغايلام!

— ئەمىرىم، مېنى ئاگاھلاندۇرغىنىڭىزغا كۆپ رەھمەت! — دېدى ئاقباش خان، — بىراق، بۇ بېشىمىزغا قازائى ئەمەل قەلسە، دەپمۇ بولۇر؛ قازائى مۇتلەق كەلسە، ئاڭغا ھېچ چارە يوقتۇر! بىز مەخدۇمىزادە دانىيال خوجىغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ، ئۇنى بۇ يەرگە تەكلىپ قىلدۇق. ئۇنىڭ تەسىرى كۈچىدىن پايدىلىنىپ ئاقتاغلىقلارنىڭ قارشىلىقىنى يوق قىلىشنى ئويلاشتۇق. شۇڭا، جانابىڭىزنىڭ ھەرگىز كۆڭلىڭىزنى مالال قىلماسلىقىڭىزنى ئۈمىد قىلىمىز. . . . «سۈدىگەرنىڭ يولى بىر، ئەمما رىزىقى بۆلەك» دېگەن سۆز بار. مەرھۇم ئاتىمىز مۇھەممەت ئىمىن خان يۈرگەن يولدا بىز ھەرگىز يۈرمەسەمىز!

— ئى كەرەملىك خان ئالىيلىرى، — دېدى ئەمىر مىرزا ئەلىمشاھ، — مېنى ھەرگىز زۇۋانداز ئىكەن، دەپ ئويلاپ قالمايغايلا، شۇنى كاجلىق بىلەن سىلىنىڭ مۇبارەك سەمىلىرىگە سالغۇم كەلدىكى، خاھى خوجىزادىلەر بولسۇن، خاھى مەخدۇمىزادىلەر بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھەيلى - مىكىردە شەيتان لەئنىگە دەرس ئۆتكۈدەك دەرىجىدە كامالەتكە يەتكەن. بۇ دىيارىمىزدا ئۇلارنىڭ پىسقى - فوجۇر، مىكىر - نەپىرەڭلىرى بىلەن خاراب بولمىغان بىرمۇ خاندان ۋە زۇلمى بىلەن كۆزى ياشقا تولىمىغان بىرمۇ جان قالمىدى. ئۇلارنىڭ تۈرلۈك ناشايان ئىشلىرىدىن ۋە رىياكار بەتبەشىرىسىدىن ھەتتا ئىبلىسنىمۇ سەسكىنىپ پاناھلىق تىلەپ سەرگەردان بولۇپ چىقىپ كېتىدۇ! چۈنكى، بۇ مەخدۇمىزادىلەر بىلەن بۇ خوجىزادىلەر خۇددى ياشقىلارنىڭمۇ ئۆزىگە ئوخشاش قىرچاڭغۇ بولۇشنى تىلەپ دۇئا قىلغان دىۋانگە ئوخشاش قارا قورساق بىرىنىمىلەردۇر. قىسسەسىلەردە دېيىلىشىچە، بىر ئاق كۆڭۈل ئادەم سۇ بويىدا ئۈچىسىنى قاشلاپ ئولتۇرغان بىر دىۋانگە خېلىلا نۇرغۇن سەدىقە

بېرىپتۇ — دە، ئۇنىڭدىن ئۆزىگە بىر دۇئا قىلىشنى ئۆتۈنۈپتۇ.
دىۋانە شۇ ھامان چىن دىلىدىن قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ
تۇرۇپ:

— ئىلاھا پاك پەرۋەردىگارا، ئەھدە سەمەدا مەلەكا پادىشاھ
كىر دىگارا، ئەگەر مېنىڭ ساڭا قىلغان دۇئالىرىمنىڭ سېنىڭ
دەرگاھىڭدا قۇربى بولسا، بۇ كىشىنى خۇددى ماڭا ئوخشاش
قىرچاڭغۇ قىلغايىسەن! — دەپ دۇئا قىپتۇ.
— ھوي، نېمىشقا بۇنداق دۇئا قىلىسىز؟ — دەپ سوراپتۇ
ھېلىقى سەدىقە بەرگۈچى ئەجەبلىنىپ.
دىۋانە:

— دۇنيادا قاشلىنىشتىن زىيادە لەززەت بارلىقىنى ئەسلا
كۆرمىدىم ۋە بىلمىدىم. شۇڭا، بۇ لەززەتتىن سېنىمۇ بەھرىمەن
بولسۇن، دەپ شۇنداق دۇئا قىلىدىم، — دەپ جاۋاب
بېرىپتۇ.

—
ئاقباش خان ئەمىر مىرزا ئەلىمشاھنىڭ بۇ سۆزىگە جاۋاب
بەرمىدى.

ئاقباش خان ھۇزۇرىدىكى مەجلىسمۇ شۇنىڭ بىلەن
ئاياغلاشتى. ئەمىر مىرزا ئەلىمشاھ ئاقباش خان ھۇزۇرىدىن
چىقىپ كېتىۋېتىپ: «پادىشاھ - سۇلتانلار ئوتقا ئوخشايدۇ. ئوتقا
بەك يېقىنلىشىپ كەتسە كۆيدۈرىدۇ. شۇڭا، پادىشاھقا بەك
يېقىنلىشىپ كەتكەن كىشىگە ئاخىر كۆيۈپ نابۇت بولماقتىن
ئۆزگە پايدا يوق. مەن ئەمدى ئاقباش خاننىڭ سۆھبىتىدىن
قانچىكى ئۆزۈمنى تارتىپ يىراق تۇرسام، ئۇنىڭ زەرەرىمۇ
شۇنچىكى ئاز يېتىدۇ!» دېگەنلەرنى ئويلىدى.

*

*

*

مىلادى 1698 - يىلى ماھى شەئباننىڭ ئون توققۇزىنچى كۈنى. سانجۇدىن ئالدىنقى كۈنى يولغا چىققان بىر كارۋان قاغىلىق تەرەپكە قاراپ كېتىپ باراتتى. بۇ دانىيال خوجىلار بار كارۋان ئىدى. ئەمما، ئۇلار سانجۇدىن يولغا چىقىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا بۇرۇن زادى كۆرۈپ باقمىغان چوڭ بىر قۇملۇققا - چولاقتىڭ سېيىغا^① ئېزىپ كىرىپ قالدى.

بۇ چىڭقى چۈش ۋاقتى بولۇپ، ئاسمان چوغ، يەر قوغ بولغاندەك، ئىسسىقنىڭ قىيامغا چىققان ۋاقتى ئىدى. ئات - قېچىرلار ئىسسىققا چىدىيالماي قېلىۋاتقاندى. كارۋانېشى ئادەم ئەۋەتىپ، يولنى تېپىپ سالقىن چۈشكەندە ئاندىن ماڭساق، دەپ تۇرۇۋالغاچقا، ئۇلار چېدىر - سايىۋەنلىرىنى چۆلگىلا تىكشىتى. دانىيال خوجا يول ئىزدەپ، غەم تۇمانى باسقان ھارغىن كۆزلىرى چۆل - جەزىرىنىڭ يىراق چەت ياقلىرىغا قارىغاچ خىيال سۈرۈپ ئاتلىق كېتىپ باراتتى. توساتتىن يىراق بىر جايدا قاغا - قۇزغۇن، سار - ماداغا ئوخشاش قاناتلىقلار بىر يەرنى ئەگىشىپ يۈرۈشكەنلىكىنى كۆرۈپ قالدى. شۇئان ئۇنىڭ يۈرىكى بىر شۇملۇقنى سەزگەندەك ئەنسىز دۈپۈلدۈپ سوقۇپ كەتتى. ئۇ ئېتىنى چاپتۇرغىنىچە ھېلىقى يەرگە قاراپ ئىتتىك ماڭدى. ئۇ خېلى مېڭىپ بىر قۇم بارخىنىنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ قارىسا، بىر جەسەتنىڭ ياتقىنىنى كۆردى. قاغا - قۇزغۇنلار، سار - مادالار ھېلىقى جەسەتنىڭ كۆزىنى چوقۇپ يەپ، ئەت - گۆشلىرىنى غاجاپ تۈگىتىپ، ئۈستىخانلىرىنىلا قالدۇرۇپ قويۇشقانىدى. ئۈستىخاننىڭ تېخى قۇرۇپ كەتمىگەنلىكىگە قارىغاندا، ئۇنىڭ ئۆلگىنىگە بىر - ئىككى كۈن بولغاندەك قىلاتتى.

① چولاقتىڭ سېيى - گۇما بىلەن قاغىلىقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىر چۆلىنىڭ نامى.

جەسەتنى كۆرۈپ دانيال خوجىنىڭ ۋۇجۇدىنى ئۆلۈم ۋەھىمىسى قاپلىۋالدى. ئۇ ئۆزىنىڭمۇ خۇددى مۇشۇ نامەلۇم جەسەتتەك چۆل - جەزىرىلەردە نام - نىشانسىز قېلىشى مۇمكىنلىكىنى ھېس قىلدى. «خوجەندىن كەلمىسەم بوپتىمەن» دەپ پۇشايمان ئىلكىدە قولىنى چىشلەشكە باشلىدى. . . .
يىراقتىن بىر قارا كۆرۈندى. ئۇ بارغانسېرى چوڭىيىپ كەلمەكتە ئىدى. بىركەملەردە ئۇنىڭ ئېشەك مىنگەن بىر ئادەم ئىكەنلىكىنى ئاران ئىلغا قىلالىغان دانيال خوجا ئېتىنىڭ بېشىنى شۇ قارا تەرەپكە بۇرىدى — دە، ئېتىنى دىۋىتىكىنىچە ئىتتىك ماڭدى. ئۇ جەزىگە قۇرۇلغان تۇزاقلىرىنى يوقلاپ چىققان بىر ئوۋچى ئىدى.

بۇ ئوۋچى دانيال خوجىلارنى چولاقنىڭ سېيىدىن ئېلىپ چىقىپ قاغىلىق يولغا سېلىپ قويغاندىن كېيىن دانيال خوجا ھېلىقى پۇشايمانلىق ئىزتىراپ ئىلكىدىن ئاندىن قۇتۇلدى ۋە ئۇنىڭ قەلبىدىكى ئۈمىد ئۇچقۇنى باشقىلەتنى مەقسەت يالقۇنغا ئايلىنىپ لاۋۇلداشقا باشلىدى. . . .

ماھى شەئباننىڭ يىگىرمە بەشى، دانيال خوجىلار يەكەنگە يېتىپ كەلدى ۋە يەكەندىكى ئىركانى دۆلەت ۋە ئەكابر - ئەشرەب، ئۇلۇغ - ئۇششاق مۇرىت - مۇخلىسلار تەرىپىدىن داغدۇغا بىلەن قارشى ئېلىندى.

ئۈچ كۈندىن كېيىن ئاقباش خان ئاقسارايىدا دانيال خوجىنى قوبۇل قىلدى. قوبۇلغا خاننىڭ ئەمرۇل - ئۆمەرا، ۋەزىر - ۋۇزرا خاسلىرى قاتناشتى.

— مەن ئۆزلىرىنىڭ ياخشى سۈپەتلىرىنى ئاڭلاپ، جانابىي ئالىيلىرى بىلەن ئۇچرىشىش ھەۋسى پېقىرنىڭ قەلبىدە غالىب كەلدى. شۇڭا، سەپەر مۇشەققىتىنى چېكىپ، بۇ ۋىلايەتكە مۇساپىر قەدىمىنى قويدۇم. ئول ئاستانىدە بۈگۈن مۇشۇ ياخشى ساائەتتە ئۆزلىرى بىلەن دىدار كۆرۈشۈپ تۇرۇپتىمەنكى،

خۇداپىتائالغا يۈزىنىڭ شۈكرى، ھەقىقەتەن جانابى ئالىيلىرى دانا ھۆكۈمران ئىكەنلا، — دېدى دانيال خوجا تەۋەززۇلۇق بىلەن. ئاقباش خان دانيال خوجىنىڭ چىرايىغا، كۆزىگە تازا سەپىلىپ قارىدى، ئۇنىڭغا دانيال خوجىنىڭ تەقى - تۇرقى، چىرايى ياسالمىدەكلا كۆرۈندى. بولۇپمۇ، ئۇنىڭ كۆزى قانداقتۇر بىر شۇملۇقنى يوشۇرۇپ تۇرغاندەكلا بىلىنەتتى.

دانيال خوجا خۇددى ئۇنىڭ نېمىنى ئويلاۋاتقانلىقىنى بىلىۋالغاندەكلا قولىنى دۇئاغا كۆتۈرۈپ تۇرۇپ:

— ئەي يەككە - يېگانە، ھېچنەرسىگە ئېھتىياجى بولمىغان، ھاجەتمەنلەرنىڭ تەلىپىنى ئىجابەت قىلغۇچى قۇدرەتلىك ئاللا، ئەي سەۋەب قىلغۇچى بەندىلەرنىڭ سەۋەب قىلغۇچىسى، سەندىن بۆلەك پەريادىمىزغا يەتكۈچى يوق ئاللا! ئەي ئۇلۇغلۇق مەرتىۋىسىدە ئېسىللارنىڭ سەرخىلى پادىشاھى ئالەم، مەن سىلنىڭ ئىككى ئالەملىك ھەقىقىيلىرىگە دۇئا قىلاي، مەرھۇم ئىسمائىل خانىدەك رەھىمدىل بولۇپ، مەندەك يېتىمگە باشپاناھ بولغايلا! — دەپ ئۇزۇنغىچە ھاجەت تىلەپ ئاغزى بېسىقمىدى. ئاقباش خاننىڭ ھۇزۇرىدىكى ۋەزىر - ۋۇزىرالار ۋە باشقا ئەكابر - ئەشرەبلەرنىڭ ھەممىسى، ھەتتا ئاقباش خاننىڭ ئۆزىمۇ ئىخلاسمەن ئىسھاقىيە مۇرىتلىرى ئىدى. كىشىلەر شاھىنشىندا ئىسھاق ۋەلىيۇللا قۇتبىل ئەقتابىنىڭ خىسلەت - خۇلقلىرىنىڭ ياخشى سۈپەت بىلەن يادلىنىپ - تەرىپلىنىپ كېلىنىۋاتقانلىقىنى ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي بايان قىلىشتى. ئاپاق خوجىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ بېشىغا سالغان سان - ساناقسىز دىۋارچىلىقلىرى ئۈستىدىن شىكايەت قىلىشتى. مەجلىس ئەھلىنىڭ كەيپىياتى ناھايىتى قىزغىن ئىدى. شاھىنشىن ئىچىدە گوياكى تەخت ساھىبى ئاقباش خان بولماستىن، بەلكى دانيال خوجا تەخت ساھىبىدەك ھالەت شەكىللەندى.

— ئۇلۇغ تەڭرىتائالا، — دېدى دانيال خوجا، — ئۆزىنىڭ

تەجەللىيات قۇدرىتى بىلەن ئول لەنتى ئاپاقنى ھەر خىل رەزىل قىلمىشقا دۇچار قىلىپ، جاھاننىڭ ئىسسىق - سوغۇقلىرىدا قىيناپ، جاپا - مۇشەققەتنىڭ ئاچچىق - چۈچۈكلىرىگە توغرا قىلدى. ئاھۇ - نادامەتنىڭ لايلىرىغا دومىلىتىپ، پۇشايىمان ئوچاقلىرىدا كۆيدۈردى. خارلىق ۋە ئېتىبارسىزلىق كۈچلىرىدا ئايلاندۇرۇپ سازايى گەتتى. ئاخىردا ئۇنى بۇتپەرەس براخماننىڭ نجىس پۇتغا كۈچۈكلىنىپ باش قويغان، دىنىي ئىسلامغا ئاسىيلىق قىلغان، ئەبەدىي تۈزكۈر، لەنتى ئىنسان، دەۋزىخىي مۇسۇلماننىڭ دەرىجىسىگە چۈشۈرۈپ قويۇپ، ئىككى ئالەملىك شەرمەندە قىلدى.

— شۇنداق، ھەر كىمنىڭ ئەسلى زاتىدا كۈپىرلىقنىڭ كىرى بولسا، — دېدى باياتىن مەجلىس ئەھلىنىڭ سۆزىگە ئارىلاشماستىن جىم ئولتۇرغان ئەمىر مىرزا ئەلىمشاھ، — ئۇنىڭ دىلىنى ھەر خىل ئىلىملەر سوپۇنى بىلەن يۇغان تەقدىردىمۇ ئۇنىڭ ۋۇجۇدىنى پىسقى - فوجۇر كىرىدىن خالاس قىلغىلى بولماس. خۇددى بۇ قارا تاشنى قىزىل رەڭدە ھەرقانچە بويىسا قىزارغىنى بىلەن بەدەخشان ياقۇتى بولالمىغاندەك ۋە خۇددى تۇتى قۇش سۆزلەشنى ئۆگىنىۋالغىنى بىلەن ئىنسان بولالمىغاندەك بىر ئىش. خۇددى ئېگىز بويلۇق ئۇزۇنتۇرا شىجائەتلىك مەن دەپ دەۋا قىلالمىغاندەك بىر ئىش. چۈنكى، ئېگىز ئۆسكەن دەرەخلەرنىڭ ھەممىسىلا سەرۋى دەرىخى ئەمەس!

دانيال خوجا نەچچە خىل پىرقە، نەچچە خىل قوۋملارنىڭ تىلىنى شۇقەدەر پىششىق ئۆزلەشتۈرگەنكى، ھەرقانداق قوۋم، ھەرقانداق پىرقە بىلەن سۆزلەشسە، ئۇلارنى ساراسىمىگە سېلىپ قوياتتى؛ ئۇ شۇنداق ئۇستا ناتىق، پاساھەتلىك سۆز ئۈستىسى بولۇپ يېتىلگەنكى، ھەرقانداق سۆزمەنى بەس - مۇنازىرىلەردە ئۆزىنىڭ ئۈچ ئىلىك ئۆپرىماس تىلى بىلەن سۆزلەپ ئېغىز

ئاچۇرماس قىلىپ تاشلىيالايتتى؛ ئۇ ئەييارلىق پېنى بىلەن مەككارلىق ئىلمىنىڭ ئەللامەسى ئىدىكى، ئۇنىڭ بۇ جەھەتتە شەيتان ئىبلىسقىمۇ ھاجىتى چۈشمەس ئىدى! ئۇ مەجلىس ئەھلى ئىچىدە پەقەت يەكەن ئەمرى مىرزا ئەلىمشاھنىڭ ئاغزىنى تۇتاقلىۋالالسا، ئاقباش خانىمۇ، باشقا ئەكابر - ئەشرەبلەرنىمۇ قولىدا ئويۇنچۇق قىلىپ ئوينىتىش ھېچ قىيىنغا چۈشمەيدىغانلىقىنى سەزدى - دە، دەرھال ئىشانلىق لىباسىنى كىيىپ، زار - زار يىغلاپ تۇرۇپ:

— ئى مۇخلىسلىرىم، ئاللا ئېيتىدۇلەركى، ئەلۋەتتە «ئامىن» مىڭغا يەتسە، تىلىكى ئىجابەت بولۇر. شۇڭا، ھەممىڭلار: «ئامىن!» دەڭلار، مەن ئالادىن مەدەت تىلىگۈچى قۇتبىل ئەقتابى كەلىمە ھۇللاھدۇرمەن^①. «ۋەمائەرسەلناكەئىللا رەھمەتەن لىئالەمىن»^②. مەن «لەۋلاكەلما خەلەقەتۇل ئەفلاك»^③ تەرىپىگە ئېرىشكۈچىمەن! شاھىددۇركى، ئاللا - تائالانىڭ ئىجابىتى بىلەن نۇسرەت شامىلى مېنىڭ چىمەنزارلىقىمدا ئەسسىە ئەجەب ئەمەس، — دېدى.

ئۇ بېشىغا ئالتۇن كۇلاھ، ئۈچىسىغا زەرباب جەندە كىيىپ، مەجلىس ئەھلى بىلەن دۇئاغا قول كۆتۈرۈپ، ئالادىن مەدەت تىلەپ بۇ مۇناجاتنى ئوقۇدى:

قادىر ئاللا ئىگەمسەن!
كەلىمە ھۇللا مەدەتسەن!
سەندىن باشقا يوق ئاللا،
كەلىمە ھۇللا مەدەتسەن!

«ئاللا بىلەن سۆزلەشكۈچى پەيغەمبەرلەرنىڭ كاتتىسى.»
«سېنى بىز پۈتۈن جاھان ئەھلى ئۈچۈن پەقەت رەھىمەت قىلىپلا ئەۋەتتۇق.»
«ئەگەر سېنى دېيىسەم، پەلەكياتتى ياراتمىغان بولاتتىم.»

①
②
③

ئىككى ئالەم ئىگەمسەن!
 ئۆلتۈرۈرسەن تىرىكنى،
 تىرىلدۈرۈپ ئۆلۈكنى،
 كەلىمە ھۇللا مەدەتسەن!

.....

كۆز ئالدىدا يۈز بېرىۋاتقان بۇ ئىش ئەمىر مىرزا ئەلىمشاھقا خۇددى قىزىق ئوينىلىۋاتقان مايىمۇن ئويۇنىدە كلا تۈيۈلۈپ كەتتى. ئەمما، بۇ ئويۇننىڭ سىرىنى ئېچىپ تاشلاش - ئۆزىنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرىشتىن دېرەك بېرىدىغانلىقى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى! «سەۋر - تاقەت قىلىشنى ئۆگىنىش كېرەك، - دەيتتى ئۇ ئۆز-ئۆزىگە ھاي بېرىپ، - چۈنكى، كۈنلەر: «سەۋرنىڭ تېگى ئالتۇن، دەپ بىكارغا ئېيتىشىمىغان! دەرەخ سەۋرچان بولغاچقا كېسۋەتسىمۇ يەنە كۆكلەپ چىقىدۇ. چىداملىقى بىلەن شېخىدا تاتلىق مېۋە پىشۇرىدۇ. بىراق، بۇ كاززاپ خوجا ئۆزىنىڭ ياغلىما سۆزلىرى بىلەن خان ھەزرەتلىرىنى ئۆزىگە رام - ئەسىر قىلىۋالدى، ھەتتا، قىلچىمۇ تەپ تارتماستىن ئۆزىنى قۇتتىل ئىقتابى كەلىمە ھۇللا، دەپ ئاتاى، پەيغەمبەرلىك دەۋاسىنى قىلىپ چىقتى. ئاللاغا، ئاللاننىڭ پەيغەمبەرلىگە شېرىك كەلتۈردى! ... توغرا، مەن ئۇنىڭ مۇشۇ كۈكۈلىسىدىن تۇتۇۋېلىپ، ئۇنىڭ ئالدامچىلىقىنى ئېچىپ تاشلىشىم كېرەك!»

— ئى دانيال خوجا، - دېدى ئەمىر مىرزا ئەلىمشاھ ئاخىر چىداپ تۇرالمىستىن، - بۈگۈن سىز خۇددى ئوغرى كىشىدەك قاپتىڭىزنى ئۇچۇرۇپ بىھۇدە سۆزلەرنى قىلىدىڭىز. سىز قانداقسىگە كەلىمە ھۇللا دۇرسىز؟! سىز ھېلىتىن تەپتارتماستىن ئاللاننىڭ ئەلچىسىگە شېرىك كەلتۈرسىڭىز، سىزگە ئوخشاش ھەددىدىن ئاشقان كاززاپ خوجىنىڭ قولىدىن كېيىنكى كۈنلەردە

نى بالالار كەلمەسلىكى مۇمكىنمۇ؟ بۇ گۈزەل ئانا دىيارىمىز سىزلەردەك ئالدامچى، رىياكار، مۇغەمبەر، دەستەكسىز دۇئا قىلىدىغان تېجىمەل خوجىلارنىڭ دەردىنى ئاز تارتتىمۇ؟ ھاياتنىڭ شامىلى توختىماستىن يەلپۈۋېرىدۇ. تەقدىر زېمىن ئۈستىگە ئۆزىنىڭ پەسىل ئەلچىلىرى ئارقىلىق قانچە قېتىم يېشىل تون، رەڭمۇ - رەڭ گۈل - چېچەك تاقىمىدى؟ ھاياتنىڭ دەرياسىغا قانچىلىغان يېڭى ئېقىنلار كېلىپ قوشۇلمىدى؟! قانچىلىغان پەمىز، ئەقلى كوتا خوجىلار تاجاۋۇزچىلارنىڭ چىرايىغا بېقىپ، بىر پۇل، بىر نان ئۈچۈن غەم يەپ، تامباللىرىنى سۈزمە قىلىشىمىدى؟!

ئەمىر مىرزا ئەلىمشاھ ئاقباش خاننىڭ «بولدى، سۆزلىمە! دېگەن ئىشارىتىغىمۇ قارىماستىن ھەدەپ سۆزلەۋاتاتتى. مۇشۇ تاپتا باشقا ھېچقانداق نەرسە ئۇنىڭ خىيالىغا كىرمەيتتى. ئۇ ئىشقىيەچى خوجىلار بولسۇن ۋە ياكى ئىسھاقىيەچى خوجىلار بولسۇن، ئۆز تائىپىسىگە كۆيۈنمەيدىغان ياۋۇز ئادەم سىياقىدىكى مۇشۇنداق مەخلۇق خوجىلارنى ئۆز باغرىدا بېقىپ ئۆستۈرگەن بۇ دۇنيادىن خۇددى قېرى تۇرۇپتىن بىزار بولغاندەك بەزگەندى! ئەمما، ئۇنىڭ بۇ سەمىمىي نەسەتلىرىنى مۇشۇ تاپتا نە ئاقباش خان، نە سورۇن ئەھلى بولغان مۇنۇ ئەكابر - ئەشرەبلەر ئاڭلىغايىمۇ؟!...

ئاقباش خان ھۇزۇرىدا بولۇنغان بۇ مۇنازىرىدە دانىيال خوجا ئاخىر يېڭىپ چىقىپ «قۇتبىل ئەقتابى كەلىمە ھۇللا» دەپ بىردەك ئېيتىراپ قىلىندى ۋە خاننىڭ پەرمانى بويىچە مەسچىت - خانىقالاردا ئۇنىڭ نامىغا: «زۇبەدەئى ئەۋلاد، ھەزرىتى سەيىد ئالەم ۋە سىراجە سەبىت مەخدۇم ئەزەم قۇتبىل ئەقتابى كەلىمە ھۇللا دانىيال ئامان خوجا!» دەپ خۇتبىلەر ئوقۇلدى. شۇنداق قىلىپ، دانىيال خوجا قارا تاغلىق ئىسھاقىيەچىلەرنىڭ پىرى بولغان ئىسھاق ۋەلىيۇللا خوجىدىن كېيىن مۈلكىي قەشقەرىيىدە

ئوتتۇرىغا چىققان قارا تاغلىقلارنىڭ يەنە بىر پىرى بولۇپ قالدى. ھالبۇكى، ئاپاق خوجا خاندانلىقى ئۇيغۇر خەلقى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلۇپ تاشلانغاندىن كېيىن قىسقا مۇددەت بولسىمۇ بېسىققان ئاقتاغلىقلار بىلەن قارا تاغلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى دىنىي مەزھەپلەر ئاداۋىتى يەنە دۈت ئېلىپ، باشقىلەتنى لاۋۇلداپ يېنىشقا باشلىدى.

*

*

*

مىلادى 1698 - يىلى كۈزدە، قەشقەر خانى ئەھمەد خوجا يەكەندىكى ئاقباش خانغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ئاقتۇ بارىنلىق ئارزۇ مەتبىيى دېگەن قىپچاق سەردارى بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى. شۇ يىلى قەۋس ئېيىنىڭ ئون يەتتىسى، يەنى رامزاننىڭ ئون يەتتىسى ئەھمەد خوجا بىلەن ئاقباش خان ئوتتۇرىسىدا مۇسۇلمانلارنىڭ رامزان ئېيىدا تۇرۇش قىلماسلىق ئەنئەنىسىگە خىلاپ ھالدا تۇرۇش پارتلىدى.

بۇنىڭدىن تۆت كۈن ئىلگىرى قەشقەر خانى ئەھمەد خوجا قىپچاقلاردىن چۈمۈلە - چېكەتكىدەك بېھىساب لەشكەر توپلاپ يەكەن خانى ئاقباش خان بىلەن ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلىش ئۈچۈن يەكەنگە قاراپ لەشكەر تارتىپ چىققانىدى؛ بۇ تەرەپتىكى ئاقباش خانمۇ بىر تەرەپتىن ئاقسۇغا — قازاقلارنىڭ ھاشىم سۇلتان دېگەن خانىغا ياردەم تەلپ قىلىپ مەكتۈپ ئەۋەتتى. يەنە بىر تەرەپتىن لاۋ - لەشكەرلەرنى جەڭگە تەييارلاپ قەشقەر تامان لەشكەر تارتىپ يولغا چىقتى. ئۇلارنىڭ رامزاننىڭ ئون ئالتىنچى كۈنى يېڭىسارنىڭ ساغان دېگەن يېرىدە ئۇچراشتى ۋە مۇشۇ يەرنى جەڭ مەيدانى قىلىپ تاللاشتى! رامزاننىڭ ئون يەتتىنچى كۈنى تاڭ سەھەردە ئىككى تەرەپتىن چېلىنىۋاتقان دەرھۇل - دۇمباق سادالىرى ئىچىدە ئىككى دەريايى لەشكەر بىر - بىرىگە قارىمۇ-

قارشى تۇرۇشقاندا، تاغ تەرەپتىن ئەسكەن شامال لەشكەرلەرنىڭ ئاياغ ئاستىدىن كۆتۈرۈلگەن چاڭ - توزاننى سۈپۈرۈپ كەتتى. شۇ ئەسنادا بىر پارچە بۆلۈت جەڭگاھ ئاسمىنىدا پەيدا بولۇپ، زېمىنغا تەكشى سۇ سېپىپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن جەڭ مەيدانى دوستلارنىڭ كۆڭلىدەك روشەن ۋە تاپتازا بولدى. دۈمباق چېلىنىش بىلەن ئىككى تەرەپتىن پالۋانلار مەيدانغا ئات سېلىشىپ كىرىپ جەۋلانبارلىق كۆرسىتىشتى.

يەكەنلىكلەرنىڭ لەشكىرىگە ئاقباش خان ئەمرۇل - ئۆمەر ئىدى. ئۇنىڭ ئىككى يېنىدا ئەمىر مىرزا ئەلىمشاھ، جەفەر بەگ باشلىق رۇستەمى داستاندەك يەتتە پالۋاننى ھەملە قىلىپ تۇراتتى؛ قەشقەرلىكلەرنىڭ لەشكىرىگە قىپچاق ئارزۇمەتبېيى ئەمرۇل - ئۆمەر ئىدى. ئۇنىڭمۇ ئىككى تەرىپىدە «تۈركىستان جاڭگىلىنىڭ شىرلىرى» دەپ نام ئالغان جارۇپ مىرزا، باي كۆجەك ياساۋۇل قاتارلىق يەتتە پالۋاننى ھەملە قىلىپ تۇراتتى.

يەكەنلىكلەر سېپىدىن ئەمىر مىرزا ئەلىمشاھ قولىدىكى بۆرە چىشلىق ئومۇتىنى ئوينىتىپ مەيدانغا چۈشتى. قىپچاقلاردىن باي - كۆجەك ياساۋۇل دېگەن پالۋان قولىغا دەررىسىنى ئېلىپ نەرە تارتقىنچە زور قىلىپ كەلدى - دە، يەكەن ئەمرى مىرزا ئەلىمشاھنىڭ بېشىغا كېلىشتۈرۈپ بىرنى سالىدى، قاپلاندى. مىرزا ئەلىمشاھ ئۇنىڭ زەررىسىنى بۆرە چىشلىق ئومۇتى بىلەن رەت قىلدى ۋە ئېتىنى چاققانلىق بىلەن يانغا سەكرەتتى. بىراق، بۇ چاغدا، ئۇنىڭ دۈبۇلغىسىنىڭ بوغۇچى ئۈزۈلۈپ كېتىپ، دۈبۇلغىسى بېشىدىن چۈشۈپ كەتتى. قىپچاق پالۋاننى باي كۆجەك ياساۋۇل پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، دەررىسى بىلەن ئۇنىڭ بېشىغا ئۇردى. ئەمىر مىرزا ئەلىمشاھنىڭ كۆزىگە جاھان قاراڭغۇ كۆرۈندى. ئاتىلاچ ئۇ قىپچاقنىڭ دەررىسىنى شەمشەر بىلەن رەت قىلىپ شۇنداق ئۇردىكى، ئۇنىڭ سۈپەرى ئىككى نىمەت بولۇپ يەرگە تاراڭلاپ چۈشتى. شەمشەر ئۇنىڭ قۇلقىنى قوشۇپ

كەسكىنىچە يەلكىسىگە تېگىپ، ساۋۇتىنىمۇ كېسىپ ئۆتۈپ، ئوڭ قولىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. ئۇنىڭ تېنىدىن ئاجرىغان قول ئون قەدەم نېرىغا بېرىپ چۈشتى ۋە جېنى بەدەر دوزاخقا كەتتى. بۇ ھالەتنى كۆرگەن قىپچاق سەردارى مىرزا جارۇپ بەگ قەشقەر لەشكەرلىرىنىڭ ئەمرۇل - ئۆمراسى قىپچاق ئارزۇ مەتبىيىنىڭ يېنىغا كېلىپ:

— بۈگۈن يەكەنلىكلەر قاتتىق زالىملىق قىلدى. بۇنداق باتۇرنى مەن كۆپ ئۇچراتمىغان ئىكەنمەن. ئىجازەت بەرسىڭىز، مەن ئۆزۈم مەيدانغا چۈشۈپ ئۇنىڭ ئەدىپىنى بېرەيكىم، «قىپچاقلار - ھەقىقەتەن تۈركىستان جاڭگىلىنىڭ شىرلىرى دېگەن نامغا مۇناسىپ ئىكەن!» دەپ قالسۇن. ئۇنى گەدىنىدىن باغلاپ ئالدىڭىزغا ئېلىپ كېلىمەن. بەلكىم پۈتۈن يەكەنلىكلەرنى ئايدىڭىز ئاستىدا ئۆمىلەتكەيمەن! — دېدى — دە، مەيدانغا ئات سالدى. بۇ چاغدا، يەكەن لەشكەرلىرىنىڭ سېپىدىن جەفەر بەگ ئۇنىڭغا قارشى ئات سېلىپ ھەملە قىلىپ كەلدى. مىرزا جارۇپ بەگ ھېچ دەم چىقارمايلا ئۇدۇل كەلگىنىچە جەفەر بەگكە نەيزە ئۇردى، جەفەر بەگ ئۇنىڭ نەيزىسىنى شەمشىرى بىلەن رەت قىلىپ، يېلىدىن كەمەنباغنى قولىغا ئالدى — دە، بىر چۆرۈپ قولىدىن چىقاردى. كەمەنباغ يىلان دەك تولغىنىپ ئېتىلىپ كەلگىنىچە مىرزا جارۇپ بەگنىڭ بويىنىغا كىيىلىپ ئۇنى ئاتتىن تىك موللاق ئاتقۇزدى. جەفەر بەگ ئۇنى گەدىنىدىن باغلاپ سۈرىگىنىچە ئۆز سېپىگە ئېلىپ كىرىپ كەتتى.

بۇنىڭدىن قەشقەرلىقلەرنىڭ لەشكەرلىرى لەرزىگە چۈشتى. بىر تۈمەن ئاتلىق قىپچاق بىراقلا ئات سېلىشقىنىچە ھۇيقۇتۇشۇپ، يەكەنلىكلەرنىڭ سېپىگە ھۇجۇم قىلدى. بۇ چاغدا دۆڭدە جەڭنى كۆزىتىپ تۇرغان ئاقباش خان ئەمىر لەشكەر مىرزا ئەلىمشاھ قاتارلىقلارنىڭ توسقىنىغىمۇ ئۇنىماستىن لەشكەرلىرىنى باشلاپ قەشقەرلىقلەرنىڭ سېپىگە ئېتىلىپ

كەلدى. دەريادەك ئۇلۇغ ئىككى لەشكەرنىڭ قۇچاقلاشما جېڭىگە ئاسمان - زېمىنمۇ ئاپىرىن ئوقۇماي تۇرالمىدى. قازا قوغۇنچىلىرى تەن پىلەكلىرىدىن كالا سويىملىرىنى ئۈزۈپ تاشلاۋەردى، ئۆلۈكلەردىن خامان ياسالدى، قانلار دەريادەك ئاقتى. گويىكى ئاچ ئاشقا، يالىڭاچ ئېگىگە ئۆزىنى ئۇرغاندەك، پىچانلىققا ئوت تۇتاشقاندەك، كالا پادىسىغا شىر بىلەن بۆرە لەشكەندەك قاتتىق جەڭ بولدى. ئىككى دەريايى لەشكەر بىر - بىرىگە تاقابىل تۇرۇشتى.

ئاقباش خان يەڭ شىمايلاپ مەيدانغا كىرىپ: — مەرد بولساڭ، مەن بىلەن ئارزۇ مەتبىيى قىپچاق ئۆزۈڭ جەڭ قىلىشقا كەل! — دەپ ئوتتۇز ئىككى خىل سىپاھىگەرلىك ھۈنرىنى كۆرسىتىپ باھادىرلىق ۋە پالۋانلىقنى نامايان قىلىپ تۇراتتى. شۇ ئەسنادا، قىپچاقلار ئىچىدىن قاراگىر ئات مىنگەن بەستىلىك بىر قىپچاق باھادىرى ئۇنىڭغا قارشى ئېتىلىپ چىقتى. بۇ قەشقەر لەشكەرلىرىنىڭ ئەمرۇل - ئۆمراسى ئارزۇ مەتبىيى ئىدى. ئۇ بىر نەرە تارتىش بىلەن پولات خىشنى ئاقباش خانغا ئاتتى. ئەمما، ئۇ سۈپەرنى تۇتۇپ ئارزۇ مەتبىيىنىڭ قارا قاغىدەك ئۇچۇپ كېلىۋاتقان پولات خىشنى رەت قىلدى. ئەپسۇسكى، ئۇ ئارزۇ مەتبىيى قىپچاقنىڭ قانغا تەشنا قىلىچىنىڭ زەربىسىدىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىشقا ئۈلگۈرەلمىدى. ئارزۇ مەتبىيى قىلىچى بىلەن ئاقباش خاننىڭ بېلىگە بىر قىلىچ ئۇرۇپلا ئۇنى ئاتتىن يىقىتتى ۋە ئۆزى ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ ئۇنىڭ كاللىسىنى كېسىۋالدى. قىپچاق لەشكەرلىرى يەكەن لەشكەرلىرىنى سۈرۈپ - توقاي قىلدى. بىرمۇنچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، يەنە شۇنچىلىكىنى ئەسىر ئېلىپ تۇراتتى، شۇ ئەسنادا، قەشقەر لەشكىرىنىڭ سېپىدىن ئەنسىز چېلىنغان دۈمباق ساداسى بىلەن قەشقەر لەشكەرلىرى ئۆز سېپىگە قايتىشقا مەجبۇر بولدى. ھەر ئىككى تەرەپنىڭ لەشكەرلىرى ئۆز سېپىگە

قايتىشتى. بارا - بارا كۈن كەچ بولۇپ قاراڭغۇ چۈشتى. ئاسمان دۈم كۆمتۈرۈلگەن قازاننىڭ قارىسىدەك قاپ - قاراڭغۇ بولۇپ، ئەتراپنى تۈن زۇلمىتى قاپلىدى...

ئەتىسى، قىپچاقلار ئاقباش خاننىڭ كالىسىنى نەيزە ئۇچىغا سانجىپ، يەكەن لەشكەرلىرىنىڭ دەرگاھىغا ئەلچى ئەۋەتىپ سۈلھ تەلپ قىلدى ۋە: «سەلەردىن ئەسىر ئېلىنغان ئۈچ مىڭ ئادىمىڭلارغا ئەمىر لەشكىرىمىز مىرزا جارۇپ بەگنى تېگىشكە يېز!» دېدى. بۇ چاغدا قىپچاقلارنىڭ ئەمىر لەشكىرى مىرزا جارۇپ بەگ ئاللىقاچان ئۆلگەنىدى. يەكەنلىكلەر ئۇنىڭ ئۆلۈكىنى يۇيۇپ تاراپ، ياغاچ بىلەن مەھكەم قىلىپ، ئۈستىدىن لىباسلارنى كىيىدۈرۈپ، بىر ئايغىر ئاتنىڭ ئۈستىگە مىندۈردى - دە، ئۆلۈكنىڭ قول - ئايغىنى مۇستەھكەم تېگىپ تاشلىغاندىن كېيىن ئاتنى قويۇپ بەردى. قىپچاقلارنىڭ كۆزىگە يىراقتىن جارۇپ مىرزا باش كۆتۈرەلمەي بىسىار خىجالەت بىلەن كېلىۋاتقاندا كۆرۈندى.

— مىرزا بىسىار جۈرئەتلىك ۋە شىجائەتلىك كىشى ئىدى، — دېيىشتى قىپچاقلار، — ئۇ سارتلارنىڭ قولىغا ئەسىر چۈشكەننىگە خىجالەت بولۇپ، باش كۆتۈرەلمەي كېلىۋېتىپتۇ! ① قازارا، قىپچاقلارمۇ ئۆز لەۋزىدە تۇرۇشۇپ، ئەسىر چۈشكەن ئۈچ مىڭ يەكەنلىكنى قويۇپ بېرىشتى. بۇ ئەسىرلەر تېزلىك بىلەن ئۆز سېپىگە قايتىشتى. ئاتمۇ جارۇپ بەگنى ئېلىپ قىپچاقلارنىڭ سېپىگە قايتىپ كەلدى. ئۇلار قارىۋىدى، مىرزا جارۇپ بەگ ئاللىقاچان ئۆلگەن ئىكەن. قىپچاقلار ئاھ - ۋاھ دېيىشىپ، كۆپ پۇشايمانلارنى يېيىشىپ، ئارقىسىغا چېكىنىشتى...

① بۇ قېتىمقى جەڭنىڭ تەپسىلاتى ئۈچۈن، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «تەزكىرە ئى ئىزىزان» دېگەن كىتاب بىلەن «چىڭگىزنامە» دېگەن كىتابقا قارالسۇن.

قىچاقلارنىڭ تېزلىك بىلەن لەشكەر چېكىندۈرۈشىگە قازاق سۇلتانى ھاشىمخاننىڭ ئاقباش خانغا ھەمدەم بولۇش ئۈچۈن ئاقسۇ تەرەپتىن لەشكەر تارتىپ قەشقەرگە باستۇرۇپ كېلىۋاتقانلىقى سەۋەبى بولغانىدى. شۇڭا، يەكەنلىكلەرمۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ «ئەلفىرارۇمىمالايۇ تاۋۇمىن سۈنەنلىمۇرسەلىن»^① دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا ئەمەل قىلىپ دەرھال ھاشىم سۇلتاننىڭ لەشكەرلىرى بىلەن بىللە يەكەنگە چېكىنىپ كېلىۋالدى ۋە شەھەر قوۋۇقلىرىنى مەھكەم تاقاپ قەلئە ئىچىگە بېكىنىۋېلىشتى.

ئاقباش خان ساغان ئۇرۇشىدا بەختكە قارشى شېھىت بولغاندىن كېيىن، يەكەنلىكلەر: «ئادەم باشسىز بولسا بولمىغىنىدەك، مەملىكەتمۇ پادىشاھسىز قالسا بولمايدۇ!» دېيىشىپ، ھاشىم سۇلتاننى ئاق كىگىز ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ، ئىززەت - ئىكراملارنى بەجا كەلتۈرۈشۈپ يەكەن سەلتەنىتىنىڭ تەختىگە چىقىرىشتى.

*

*

*

قەشقەردىكى ئاقتاغلىقلارنىڭ خانى ئەھمەد خوجىنى تەلتۆكۈس يېڭىپ، ئۆزى مۈلكىي قەشقەرىيىدە تەنھا خان بولغان قارا تاغلىقلار خاندانلىقىنى تىكلەش — دانىيال خوجىنىڭ ئەڭ زور ئازرۇسى بولۇپ قالدى. ئۆزىنى «قۇتبىل ئەقتابى كەلىمەھۇللا دانىيال ئامان خوجا» دەپ ئېلان قىلغۇزغان دانىيال خوجا پۈتۈن مۈلكىي قەشقەرىيىدىكى مۇسۇلمانلار ئالىمىگە تەنھا دىنىي رەھبەر بولۇشقا قەتئىي بەل باغلىغانىدى. بۇ مەزگىلدە مۈلكىي قەشقەرىيىنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتى

① «تەڭ كەلگىلى بولمىغاندا قېچىش - پەيغەمبەرلەرنىڭ سۈنەتلىرىدىندۇر.»

داۋالغۇپ زادىلا تىنچىيالىماي كېتىۋاتقاندى. ئاپاق خوجىنىڭ ئەڭ يېقىن شېرىكلىرى بىرلىشىپ قەشقەردە قارا تاغلىقلارنىڭ سەردارلىرىدىن مەخسۇت ئىشان قاتارلىق ئون نەچچە خوجىنى ئۇرۇپ ئۆلتۈردى. دانىيال خوجىمۇ يەكەندە روھانىي ھاكىمىيەتنى ئىگىلىگەندىن كېيىن قازاقلارنىڭ ھاشىم سۇلتان باشچىلىقىدىكى دەھرىي ھاكىمىيەتنى قىلچىمۇ كۆزگە ئىلمىدى. بۇ ھاكىمىيەت يولغا قويۇۋاتقان سابىق سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ قانۇن - ياساقلىرىنى ئاياغ ئاستى قىلىپ، ئىسھاقىيە تەرىقىتىنى «بىردىنبىر، شەكسىز ئەن - قائىدە»، خانلىقنىڭ «دىنىي دەستۇرى»، «مۇسۇلمانچىلىقنىڭ مىزانى»، «مۇسۇلمانلارنىڭ ئادەت قىبلىنامىسى» دەپ ئېلان قىلدى ۋە ئۇنى دەھرىي ھاكىمىيەتنىڭ زورلاش كۈچى بىلەن يولغا قويۇشقا كىرىشتى. دانىيال خوجىدىن تارتىپ تاكى 1745 - يىلى جۇڭغار خانى غالىدان سېرىن ئۆلگەنگە قەدەر يېرىم ئەسىر ۋاقىت ئىچىدە، قارا تاغلىقلار پۈتۈن ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تەقدىرىنى ئىسھاقىيە تەرىقىتىنىڭ بېكىتىمچىلىكى ئىچىدە، ئۇيغۇر خەلقىنى بولسا، قارا تاغلىق خوجا - ئىشانلارنىڭ ئاسارىتىدە تۇتۇپ، پەقەت بويسۇنۇشنىلا بىلىدىغان ياۋاش مۆمىنلەرگە - خۇدايى قۇللارغا ئايلاندۇرۇپ قويۇشتى. دانىيال خوجىلار ئۆزلىرى دۈچ كېلىۋاتقان خىرىسنى تۈگىتىپ، «تەرىقەت پاكلىقى» نى قوغداش ئۈچۈن، دائىم دېگۈدەك قارشى پىكىردىكىلەرنى «مۇجەددىت»، «مۇرتەد»، «ئازغۇنلار»، «مۇناپىقلار»، «ئاسىيلار»، «تۈزكۈرلەر»، «لەنەتكەردىلەر»، «دۇئاىي بەتلەر» دېگەن نام بىلەن ئەدىپىنى بېرىپ نۇرغۇن كىشىلەرگە زىيانكەشلىك قىلدى. «تارىخىمىزدىكى ئىسلامىيەت» دېگەن كىتابتا كۆرسىتىلىشىچە، مىلادى 1698 - يىلى دانىيال خوجا يەكەندە «ئامان خوجا» نامى بىلەن قازاق سۇلتانى ھاشىم خاننى چەتكە قېقىپ، ئۇنىڭ قولىدىن دەھرىي ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغاندىن كېيىن پۈتكۈل

مۈلكى قەشقەرىيىدە سۈرگۈن قىلىنغان، ئۆلتۈرۈلگەن ۋە ھەر خىل ئادەم قېلىپىدىن چىققان ۋەھشىي ئۇسۇللار بىلەن «كېرەكسىز تەن» قىلىپ تاشلانغان ۋە پىچىپ تاشلانغان ۋە «داستارلار» بىلەن مۇجەدىتلەرنىڭ سانى ئوتتۇز مىڭدىن ئېشىپ كەتكەن! جۇڭغارلارغا خوتۇنلۇققا سۇڭلاپ بېرىۋېتىلگەن «چاكار چوكان»لارنىڭ سانى يىلدىن - يىلغا قاتلىنىپ تۇرغان! دانىيال خوجىچىلار ھەر قايسى شەھەرلەردە «داستار سەردار» دېگەن بەتنام بىلەن كىشىلەرنى رەھىمسىز قەتلى قىلدۇردى. مەسچىت ۋە زىيارەتگاھلارنى «داستارى ئىمارەت» دەپ بۇزدۇردى. كىشىلەرنىڭ مال - مۈلۈكلىرىنى «ئاسىيلار مېلى» نامى بىلەن بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. ئاقسۇ، كۇچا، بۈگۈر، يېڭىسار، كورلا، قۇمۇل، ئىلىبالىق، تۇرپان ئەسھابۇلكەئىف قاتارلىق جايلاردا ئىلگىرى ئاقتاغلىقلار تەرىپىدىن ئەھيا قىلىنغان نۇرغۇن مەسچىت، خانىقا، تۆنەكخانا، قەدەم جاي، مازار ۋە زاراتگاھلار، مەكتەپ - مەدرىسلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك «داستارلار ئىمارىتى»، «مۇجەدىتلەر بىناسى» دېيىلىپ، جارۇپكەشلىرى بىلەن قوشۇلۇپ يوق قىلىندى! كورلىنىڭ بوستان دېگەن يېرىدىكى «ئاپاق خوجا» مازىرى مىلادى 1703 - يىلى 4 - ئايدا دانىيال خوجىچىلار تەرىپىدىن چېقىپ تاشلاندى. بۇ مازاردىكى شەيخلەردىن ئون نەچچىسى «داستارلار» دېگەن تۆھمەت بىلەن تۇتقۇن قىلىنىپ، كۆزلىرى ئويۇپ تاشلىنىپ، «كور بەندە» لەرگە ئايلاندۇرۇلدى!

دانىيال خوجىچىلار ئاقتاغلىقلار مەزھىپىدىكى كىشىلەرنى غەيرىي دىندىكىلەردىنمۇ يامان، دەپ قارايتتى. چۈنكى، غەيرىي دىندىكىلەر تېخى مۇسۇلمانچىلىقتىن بىخەۋەر، داستارلار بولسا مەيلى ئۇ ئۇيغۇرلار بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئاۋۋال مۇسۇلمان بولغان، كېيىن «ئۇلۇغ پىر دانىيال ۋەلىيگە، خوجا ئىسھاق

ۋەلىبۇللا نەسەبلىرىگە قول بېرىشىمگەن ۋە تەرىقەتى ئىسھاقىيە سۈلۈكىگە ئاسىيلىق قىلغانلاردۇر. شۇڭا، ئۇلار غەيرىي دىندىكىلەردىنمۇ ئوسال بولغان ئەھلى ئۈممەت دەۋزىخىيلاردۇر. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەسەب ۋە نەسەب ۋەكىلى بولغان بۇ زاتى شەرىفلەرگە بەيئەت قىلمىغان ھەر قانداق كىشى داستان - مۇرتەددۇر! ئۇلارنىڭ ھەرقاندىقىنىڭ يۈزى ئىككىلا ئالەملىكى قارىدۇر! پىرلار — مۇسۇلمان ئۈممەتلىرىنى جەننەت بىلەن دوزاخقا ئايرىغۇچىلاردۇر؛ پىرلار — كەلىمە ھوللاھۇدۇر، يەنى ئاللا بىلەن بىۋاسىتە سۆزلەشكۈچىلەردۇر؛ پىرلار — ئاللاننىڭ تىلى، ئۆزى ۋە جامالىدۇر؛ پىرلار — قىيامەت كۈنى بەندىلەرنى سوئال - سوراق قىلغۇچىلاردۇر! ئىنسان جەننەتكە ئېرىشىش ئۈچۈن پىرى دانىيالغا، پىرى ئىسھاقىيەلەرگە قول بېرىشى شەرتتۇر! مۆمىنلەر پۈتۈن ۋۇجۇدىنى ھارام دۇنيا، ئازغۇن ئالەم ۋە سۈۋەسلىرىدىن خالىي تۇتۇپ، پۈتۈن مېھرىنى پىرى ئۇلۇغلارنىڭ ئىختىيارلىقىغا ئاتاشلىرى، ئۇلارنىڭ مۇبارەك كەلىمە - تەلىملىرىدىن ئايرىلماسلىقلىرى ۋاجىپدۇر...»^①

بىراق، ئىلگىرى ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋھامپەرەستلىكىنىڭ دەردىنى تويغۇچە تارتقان ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا خوجاپەرەستلىك تەسىرى قانچىلىك كۈچلۈك بولسا، شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا نارازىلىقمۇ، شۈبھىمۇ شۇنچە پەيدا بولدى ۋە كۈچەيدى. يەكەن شەيخۇلىئىسلامى موللا فەزلۇللا ئاخۇن بىلەن يەكەن ئەمرى مىرزا ئەلىمشاھ دەل ئەنە شۇنداق كۈچنىڭ ئاتاقلىق ۋەكىللىرى ئىدى.

بىر كۈنى، يەكەن ئەمرى مىرزا ئەلىمشاھنىڭ ئۆيىدە يەكەن مەئمۇرلىرىنىڭ بىر يىغىلىشى بولدى. بۇ مەرىكىگە يەكەن شەيخۇلىئىسلامى، ئەللامە موللا فەزلۇللا ئاخۇن دېگەن پازىل

① بۇ ھەقتە قاضىلىق ناھىيىسىنىڭ كىچىك بېزىسىدا ياشىغان جەڭگىرخان خوجا تەرىپىدىن مىلادى 1891 - يىلى يېزىلغان «تەربىيەتنامە» دېگەن كىتابقا قارالسۇن.

ئۆلىما ئادەممۇ ئىشتىراك قىلغانىدى. سورۇندىكى بىرەيلەن ئۇنىڭدىن «كەلىمە ھۇللا» غا قانداق تەبىر بېرىلىدىغانلىقىنى سورىۋىدى، موللا فەزلۇللا ئاخۇن سورۇن ئەھلىگە بىر قارىۋېتىپ:

— كەلىمە ھۇللا ئىبارىسى، — دېدى ئۇ جاۋاب بېرىپ، — پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەت مۇستەفا سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمنىڭ مۇبارەك سۈپەتلىرىنىڭ بىرىدۇر. روسۇلىللا شۇنداق دېگەنكى: «بارچە ھەمدۇ - سانالار ئاللاغلا خاستۇر. ئاللادىن مەدەت تىلەيمىز، ئاللا ئازدۇرغان ئادەمنى ئازدۇرغىلى بولىمايدۇ. شۇڭا، گۇۋاھلىق بېرىمەنكى، يالغۇز بىر ئاللادىن باشقا ئىلاھ يوقتۇر! ئاللانىڭ شېرىكى يوقتۇر! مۇھەممەت ئاللانىڭ بەندىسىدۇر ۋە ئەلچىسىدۇر!...»^① دېمەك، مەلۇم بولىدىكى، ئۆزىنى «كەلىمە ھۇللا» دېگۈچى ئاللاننىڭ بىرلىكىگە، روسۇلىللاغا شېرىك كەلتۈرگۈچى مۇرتەددۇر! ئۇلار «قۇرئان كەرىم» ۋە باشقا ئۇلۇغ كىتابلارنى ئۆز مەقسەتلىرى يولىدا خالىغانچە بۇرمىلاپ چۈشەندۈرۈشۈپ، مۆمىنلەرنى يولدىن چىقارماقتا!

— تەقىسىر، سۆزلىرى تولىمۇ ئورۇنلۇق بولدى! — دېدى مىرزا ئەلىمشاھ ئۇنىڭ سۆزىنى تەستىقلاپ تۇرۇپ، — بۇ پوشتىكاچىلار قانداقمۇ روسۇلىللا بىلەن تەڭ بولالىغاي! چۈنكى، ئاللا تائالا قۇرئانى كەرىمدە: «قۇلھەل يەستەۋىللە زىنەيەئۇلۇ - مۇنەۋۋەللە زىنە لايەئەلمۇن»^② دەپ بىشارەت بەرگەن! شۇڭا، پوشتىكاچىلارغا قولغا قەلەندەرلىك ھاسىسىنى ئېلىپ، بېلىگە قەلەندەرلىك كاشكۈلىنى باغلاپ دىۋانلىق قىلىشسا يارىشىدۇ! بۇ ناھەلىلەر مۇسۇلمان مۆمىنلەرنى مۇشۇنداق مەنبەسىز ئېتىقادقا

① «مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرجىمىھالى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 443 - بەت.
② بۇ گايەتنىڭ مەزمۇنى: «بىلىگەنلەرگە بېلىگەنلەر قانداقمۇ تەڭ بولالايدۇ؟ دانا بىلدىن نادان تەڭ بولالماي!»

دالالت قىلىپ، نادانلىققا، جاھالەتكە پاتقان بىر توپ بىچارىلەرگە
ئايلىندۇرۇپ قويۇشتى، شۇڭا ئۇلارنى «پوقنى كۆمگەن مۈشۈك»
كە ئوخشاش ساختىپەزىلەر دېيىش كېرەك!
— پوقنى كۆمگەن مۈشۈك قانداق ساختىپەزىلىك قىلغان
ئىكەن؟

— بىر مۈشۈك بار ئىكەن، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى
ئەمىر مىرزا ئەلىمشاد، — ئۇ دائىم چاشقانلارغا: «مەن
ھەرقانداق ئېگىز يەرگە يامىشىپ قېچىپ كېتەلەيمەن،
سەكرەشتىمۇ مېنىڭ ئالدىمغا ئۆتىدىغىنى يوق» دەپ
ماختىنىدىكەن. چاشقانلار مۈشۈكنىڭ بۇنداق ماھارىتىگە ھەۋەس
قىلىشىدىكەن. بىر كۈنى، چاشقانلار: «بىز مۈشۈكنى ئۇستاز
تۇتۇپ، ئۇنىڭدىن سەكرەشنى، ئېگىزگە يامىشىپ چىقىشنى
ئۆگەنسەك بولماسمۇ؟ ئۇنداق بولغاندا، ئېگىز ئاسقۇدىكى
گۆشلەرنىمۇ قىينالمايلا يېيەلەيمىز!» دېيىشىپتۇ. ئاخىر
چاشقانلار بۇ تەلىپنى مۈشۈككە ئېيتىپتۇ.

مۈشۈك: «تەلىيم كەپتۇ» دەپ ئويلاپ بەكمۇ خۇشال
بولۇپتۇ ۋە چاشقانلارغا قاراپ ناھايىتى سەمىمىي، مۇلايىم
قىياپەتتە:

— بولىدۇ، بولىدۇ! مەن ئۆزۈمدىكى بۇ ماھارەتنى
سىلەرگە ئۆگىتىپ قويۇشنى بەكمۇ خالايمەن. بىراق، بىر شەرت
بار. مەن ھەر كۈنى بىر قېتىمدىنلا ئۆگىتىمەن، ھەممىڭلار ئۆز
ۋاقتىدا كەلسەڭلار بولىدۇ، — دەپتۇ. چاشقانلار چوقۇم
ۋاقتىدا كېلىدىغانلىقىنى ۋە ئۇستازنىڭ دېگىنى بويىچە ئىش
قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ بىردەك ۋەدە بېرىشىپتۇ.

— خۇش، ئۇنداق بولسا بۈگۈن سىلەرگە تىزىلىپ مېنىڭ
كەينىمدىن يۈگۈرۈڭلار. مەن ئاستا يۈگۈرسەم سىلەرمۇ ئاستا
يۈگۈرسىلەر، تېز يۈگۈرسەم، سىلەرمۇ سەپتىن چۈشۈپ قالماي
تېز يۈگۈرسىلەر. بىر ئورۇندا تۇرۇپ پىرقىرىسام، سىلەرمۇ

پىرقىرايسىلەر. ئۇقتۇڭلارمۇ؟
— ئۇقتۇق! — دېيىشىپتۇ چاشقانلار.
شۇنىڭ بىلەن يۈگۈرۈش باشلىنىپتۇ. بىر ئازدىن كېيىن
مۈشۈك ئۇلارنى توختىتىپ:

— ئەمدى پىرقىراپ يۈگۈرۈشنى ئۆگىنىۋالدىڭلار. مەن
يۈگۈرمەي ئوتتۇرىدا تۇرىمەن، سىلەر ئەتراپىمنى چۆرىدەپ
يۈگۈرۈڭلار. قۇيرۇقىمنى ئاستا شىپاڭلاتسام ئاستا يۈگۈرۈڭلار.
تېز شىپاڭلاتسام تېز يۈگۈرۈڭلار، — دەپتۇ. چاشقانلار
پىرقىراپ يۈگۈرۈشكە باشلاپتۇ. مۈشۈك قۇيرۇقىنى تېز
شىپاڭلىتىپتۇ. چاشقانلار پىرقىراۋىرىپ چارچاپ كېتىپتۇ.

— ناھايىتى ياخشى يۈگۈرۈۋاتىسىلەر، توختىماي
يۈگۈرۈڭلار! — مۈشۈك شۇنداق دەپ ئارقىدا قالغان ئىككى
چاشقاننى كاپىدە تۇتۇپ يەۋىتىپتۇ. بىردەمدىن كېيىن يەنە
چاشقاندىن ئۈچىنى يەۋىتىپ:

— بولدى توختاڭلار، ئەتە سىلەرگە يۇقىرىغا يامىشىشنى
ئۆگىتىمەن! — دەپتۇ. چاشقانلار قايتىپ كېتىپ ئارام ئاپتۇ.
ئەتىسى يەنە كەپتۇ، ئۆگۈنىمۇ كەپتۇ. مۈشۈك ھەر كۈنى
چاشقاندىن بەش - ئالتىنى يەپ تۇرۇپتۇ. بىر ھەپتىدىن كېيىن
چاشقانلارنىڭ يېرىمى قاپتۇ.

— بۇرادەرلەر، — دەپتۇ بىر قېرى چاشقان ھەمراھلىرىغا
قاراپ، — ئۆگىنىشنى باشلىغان دەسلەپكى كۈنلەردە بىز
ناھايىتى كۆپ ئىدۇق. بارغانسېرى ئازلاپ كېتىۋاتىمىز. بۇ يەردە
بىر چاتاق بار جۇمۇ! باياتىن ئۈستازىمىز تەرەت قىلغان يەرگە
بېرىپ قاراپ باقسام، ئەھۋال باشقىچە، ئۇنىڭ پوقى ئارىسىدا
چاشقانلارنىڭ تۈكى تۇرىدۇ. ئۆگىنىشنى ئاستا يىغىشتۇرۇپ
قويساقمىكىن.

مۈشۈك بۇ گەپنى ئاڭلاپ قاپتۇ. شۇ كۈندىن باشلاپ ئۇ
تەرەت قىلىپ بولۇپلا پوقىنى كۆمۈۋېتىدىغان بوپتۇ. چاشقانلارمۇ

ئۆگىنىشكە كەلمەيدىغان بوپتۇ... .

— دېمەك، بۇ بەتتەخت سوپى - ئىشانلارمۇ، — دەپ سۆزىنى ئاياغلاشتۇردى ئەمىر مىرزا ئەلىمشاھ، — دەل ئاشۇ پوقنى كۆمگەن ياۋۇز مۈشۈكتەك ئەۋھامچى ئالدامچىلاردۇر، خەلقىمىزنىڭ يىگىرمە يىلدىن بۇيانقى قىسمەتلىرى بىزگە دەل ئاشۇ نادان چاشقانلار دۇچ كەلگەن قىسمەتنى ئەسلەتمەمدۇ؟

— ...

ئادەتتە، كىشىلەر ماختاشنى ئەمەس، غەيۋەت - شىكايەتنى تېز يەتكۈزۈشىدۇ. چۈنكى، غەيۋەت - شىكايەتنىڭ ئۆمرى قىسقا بولسىمۇ، ئەمما نىشانغا تېز يېتىپ بېرىپ ئۆز ئىشىنى قىلىدۇ! ئەمىر مىرزا ئەلىمشاھنىڭ ئۆيىدە بولۇنغان گەپ - سۆزلەرمۇ دانيال خوجىنىڭ قۇلىقىغا تېز يېتىپ باردى. ئۇ يەكەن تەختىنى قازاق ھاشىم سۇلتاندىن تارتىۋېلىشتا ئەمىر مىرزا ئەلىمشاھنىڭ ئۆزىنىڭ ئالدىدىكى ناھايىتى زور توساق ئىكەنلىكىنى بارغانسېرى چوڭقۇر ھېس قىلىشقا باشلىدى.

*

*

*

بىر كۈنى، ھاشىم سۇلتان ئاقسارايىدىكى شاھىنشىندا دانيال خوجا بىلەن سۆھبەتلىشىپ ئولتۇرغانىدى. خوجا - ئىشانلار ۋە ئەمىر ساھىب، ۋەزىر - ۋۇزىرالارمۇ مەجلىس ئەتراپىدا ھەلقە قۇرغان ھالدا ئولتۇرۇشقانىدى. دانيال خوجا بوۋىسى ئىسھاق ۋەلىيۇللا خوجا ئىشاننىڭ خۇلق - خىسلەتلىرىنى بىر ھازاغىچە تەرىپ - تەسنىپ قىلىپ زادىلا ئاغزى بېسىقمىدى. ئۇ سۆز ئارىلىقىدا ھاشىم سۇلتانغا:

— كۆپ كىشىلەر كۆڭلۈم گۆھىرىنى كەمسىتىپ ئەيىبلەشتى - دېدى ئۇ تولىمۇ مەيۈسلۈك بىلەن، —

پاراكەندىچىلىك تىرىنقىدا خاتىرەم باغرىنى زېدە قىلىپ، تىل شورىدىن تەنە تۈزلىرىنى سەپتى. مېنىڭغۇ سەلتەنەتتىن قىلچىمۇ تەمەيم يوق. شۇنداق بولسىمۇ بەزىلەر مېنى سەلتەنەتكە خىرىس قىلدى، دەپ ئەيىبلەشپتۇدەك.

قازاق خانى ھاشىم سۇلتانىمۇ يەكەن سەلتەنتىنىڭ ئۆزىگە باقمىۋەندە ئەمەسلىكىنى چۈشىنەتتى. شۇڭا، ئۇ سەلتەنەتنىڭ تىزگىنىنى ئۆز قولىدا مەھكەم تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن، يەكەن دىيارىدا، ياق پۈتكۈل مۈلكى قەشقەرىيە ھۇدۇتلىقىدا دەرەي ھاكىمىيەتكە خىرىس قىلىۋاتقان قارا تاغلىقلار مەزھىپىنىڭ تەسىر كۈچىگە تايانماي بولمايتتى. ئۇ دانىيال خوجىنىڭ مۇشۇ تاپتا كىمگە دارىتمىلاۋاتقانلىقىنى ئېنىق ئوقۇپ بېقىش ئۈچۈن:

— بۇ دۇنيانىڭ راھىتى چاقماقنىڭ يورۇقىدەك

تۇراقسىزدۇر، — دېدى نەسىھەت قىلغان ئاھاڭدا، — دۇنيانىڭ قاغۇ - مۇشەققەتلىرىمۇ ئاسماننى قاپلىغان قارا بۇلۇتتەك تۇراقسىزدۇر. شۇڭا، بۇ دۇنيانىڭ راھەت - پاراغەتلىرىگە بېرىلىپ، ئۇنىڭ بىلەن ئۆلپەتلىشىشكە مەپتۇن بولۇپ كېتىشكە بولمايدۇ! ئەركانى دۆلەتلەر — مەملىكەتنىڭ تۈۋرۈكىدۇر. خوجىلار سەلتەنتىنىڭ ئاتالىقىدۇر. شۇڭا، ھەممەيلەننىڭ بىرلىك - ئىتتىپاقلىقى مەملىكەتنىڭ ئاسايىشلىق تاپالىشىنىڭ كاپالىتىدۇر! كېلىڭلار، ھەممىمىز بىر ياقىدىن باش، بىر يەڭدىن قول چىقىرىپ كۆمەكلىشەيلىق - تە، دۈشمەنلىرىمىز داغدا قالسۇن!

دانىيال خوجا بۇ چاغدا بويۇن تولغاپ تەتۈر قاراپ ئولتۇرۇۋالدى.

ئاخىر ئەمىر مىرزا ئەلىمشاھ ئورنىدىن تۇرۇپ سۇلتانغا تەزىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن مۇنداق دېدى:

— ئى سۇلتان ئالىيلىرى، سىلەنڭ نىيەت - ئىقبالىلىرى ياخشى بولسىمۇ ئەمما گۇمان قىلىمەنكى، بۇ ياخشى مۇددىئالىرى

ئۆزلىرىگە رەنجۇ - بالادىن باشقا نەرسىنى كەلتۈرۈپ بەرمەس!
سەلتەنەت بىلەن تەرىقەت ئوتتۇرىسىدا باغلانغان رىشتە مۇستەھكەم
بولماس. چۈنكى، سۇ بىلەن ئوتنىڭ ئۆزئارا ئۆلپەت بولغىنى
قاچان ھاسىل بولغان؟!

—
ھاشىم سۇلتان ھۇزۇرىدىكى سۆھبەت مانا مۇشۇنداق
نەتىجىسىز ئاياغلاشتى.

*

*

*

غالىدان بوشوكتوخان ئۆلگەندىن كېيىن جۇڭغارلارغا خان
بولغان سېۋان ئارابدان خاقانى چىن قوشۇنلىرىنىڭ جۇڭغارىيىنى
ئىستېلا قىلىش يۈزىسىدىن ئېلىپ بارغان بىر قاتار
ئۇرۇشلىرىنىڭ ئىسكەنجىسىدە قالغانلىقتىن، مۈلكىي
قەشقەرىيىگە كۆڭۈل بۆلۈشكە چولىسى تەگمىدى. يەكەننى مەركەز
قىلغان قارا تاغلىقلار بىلەن قەشقەرنى مەركەز قىلغان ئات
تاغلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى مەزھەپ ماجىرالىرى جۇڭغارلار ئۈچۈن
تولىمۇ پايدىسىز ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ھەر ئىككى
تەرەپ تىرىكشىپ قالغانلىقتىن، يەكەن سەلتەنەتى بىلەن قەشقەر
ھاكىمىيىتى مۈلكىي قەشقەرىيىدىن ھەر يىلى جۇڭغارىيىگە
تۆلىنىدىغان يۈز مىڭ سەر كۈمۈش، مىڭ تۈگىلىك ھەر خىل
ئەتىۋارلىق بۇيۇملار، توققۇز يۈز غالىچا چوكان، توققۇز يۈز غالىچا
يىگىت قاتارلىق زور ئولپان - سېلىقنى تۆلەشنى خالىمىدى. بۇ
جۇڭغارىيە خانلىقىنىڭ مەنپەئەتىگە بىۋاسىتە زىيان يەتكۈزدى.

قەشقەر خانى ئەھمەد خوجا مۇستەقىللىق خاھىشى كۈچلۈك،
«سىياسى ھىيلە - مېكرگە ئۈست، كىشىلەر قەلبىنى ئۆزىگە
قارىتىشقا ماھىر بولغاچقا، قەشقەرنىڭ شەرقىگە جايلاشقان

ھەرقايسى چوڭ شەھەرلەردىكى چەنتۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا مايىل بولۇپ كېتىشتى. ئەھمەد خوجىدا جۇڭغارلاردىن يۈز ئۆرۈپ، مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇش نىيىتى تەدرىجىي كۈچەيدى. جۇڭغارىيە خانىمۇ ئۇنىڭ غەربىنىڭ باشقىچە ئىكەنلىكىنى سەزدى. ①»

مىلادى 1703 - يىلى (قوي يىلى) كۈزدە، دانىيال خوجا قارا تاغلىق مۇرىتلىرىنى باشلاپ قەشقەردىكى ئاقتاغلىق «مۇرتەد» لەر ئۈستىدىن غازات ئۇرۇشى قوزغىدى. بۇ ئۇرۇش گاھ پارتلاپ، گاھ پەسىيىپ، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئالتە يەتتە يىل داۋام قىلدى. مىلادى 1710 - يىلى (يولۋاس يىلى) يۈز بەرگەن ھاراب ② ئۇرۇشىدا دانىيال خوجا مەغلۇپ بولۇپ، ئاقتاغلىقلار تەرىپىدىن ئەسىر ئېلىندى. ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن قەشقەر خانى ئەھمەد خوجا ئاقتاغلىق مۇرىتلىرىنى باشلاپ يەكەندىكى قارا تاغلىق «مۇرتەد» لەر ئۈستىدىن قايتۇرما غازات قىلدى. ھاشىم سۇلتان ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەي، ئاخىر جۇڭغار خانى سېۋان ئارابداندىن ياردەم تەلەپ قىلدى. مۈلكىي قەشقەرىيىنى يېڭىۋاشتىن ئۆز تەسەرروپىغا ئېلىش شەرت - شارائىتىنىڭ رەسمىي پېشىپ يېتىلگەنلىكىنى كۆرگەن سېۋان ئارابدان دەرھال مۈلكىي قەشقەرىيىگە ئەسكەر چىقاردى.

مىلادى 1713 - يىلى (چاشقان يىلى) قەمەرىيە 4 - ئايدا، سېۋان ئارابدان ئوتتۇز مىڭ ئاتلىق جۇڭغارنى باشلاپ مۇزداۋان ئارقىلىق مۈلكىي قەشقەرىيىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ قەشقەرنى قاتمۇ قات قورشىۋالدى. بىرنەچچە كۈنلۈك كەسكىن سوقۇشۇشتىن كېيىن قەشقەر قەلئەسى جۇڭغارلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. جۇڭغارلار ئەھمەد خاننى ئەسىر ئېلىپ،

① جۈنيۈن چىشى: «يۇرتتا كۆرگەن، ئاڭلىغانلىرىم».
② قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى بىر جايىنىڭ نامى. ھازىرمۇ ھاراب دەپ ئاتىلىدۇ.

قەشقەردىكى ئاقسارايغا نەزەرىيەند قىلدى ۋە بۇ يەرگە نەزەرىيەند قىلىنغان دانىيال خوجىنى سولاقىتىن بوشاتتى. سېۋان ئارابدان قەشقەرگە چۈشلە قاشقە دېگەن بىر ئادىمىنى «ئېركە خان»^① قىلىپ، بىر بۆلۈك جۇڭغار لەشكەرلىرىنى قالدۇرغاندىن كېيىن دانىيال خوجىنى ئېلىپ يەكەنگە يۈرۈش قىلدى ۋە يەكەننى ئاقتاغلىقلارنىڭ قورشاۋىدىن بوشاتتى. شۇنداق قىلىپ مۈلكىي قەشقەرىيە جۇڭغارلار تەرىپىدىن ئىككىنچى قېتىم بېسىۋېلىندى.

* * *

جۇڭغارلار مۈلكىي قەشقەرىيىنى تەسەررۇپىغا ئالغاندىن كېيىن قورچاق ئالماشتۇرۇش قارارىغا كېلىپ، ئەھمەد خوجا باشلىق ئاتىمىشتەك ئاقتاغلىق خوجىنى ئۆلتۈرمەكچى بولدى. بۇ چاغدا، دانىيال خوجا:

— سىلگە ئۆل مۇسۇلمان دىيارى كېرەك بولسا، — دەپ ئەقىل كۆرسەتتى، — خوجىلارنى زىنھار ئۆلتۈرمەڭىز. مۇبادا، بۇ خوجىلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرسىڭىز، مۇسۇلمانلارنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ قويۇرسىز. ئۇلارنىڭ ئەھلى ئايالى، پەرزەنتلىرى سىزلەر بىلەن ئۆچەكشىپ پىچاقلىشىپ، قۇچاقلىشىپ ئۆلۈر!^②

— ئۇنداق بولسا، سېنىڭچە قانداق قىلسام، بۇ خوجىلار ھەم بىزگە ياۋاشلىق بىلەن بويسۇنىدىغان ھەم بىز ئۈچۈن تېنىم تاپماي ئىشلەيدىغان بولۇر؟ — دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن، بۇ سۆزنى ماقۇل تاپقان سېۋان ئارابدان.

① ئېركەخان — ۋالى، گوبىرئاتور.
② مۇھەممەد سادىق قەشقەرى: «تەزكىرەئى ئەزىزان»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988-يىلى نەشرى، 69، 70 - بەتلەر.

— بۇ خوجىلارنى تۇرغاق قىلىپ ئېرەن قابۇرغىدا ئۆز يېنىڭىزدا تۇتقايسىز! بۇ خۇددى قانچۇقنى تۇتۇۋېلىپ باغلاپ قويسا، كۈچۈكلىرى قېچىپ كېتەلمىگەندەك بىر ئىش. شۇڭا، بۇ خوجىزادىلەرنى غەلىيان كۆتۈرمىسۇن دېسىڭىز، «ئاتىسىنى تۇتۇۋېلىپ، بالىسىنى باشقۇرۇش» ياكى «بالىسىنى تۇتۇۋېلىپ، ئاتىسىنى باشقۇرۇش» چارىسى بىلەن باشقۇرماق لازىمدۇر! — دېدى دانىيال خوجا مەنىلىك كۈلۈپ قويۇپ.

سېۋان ئارابدانمۇ جۇڭغارلارنىڭ مۈلكىي قەشقەرىيىسى باشقۇرۇشتا ئىلگىرىدىن تارتىپ يولغا قويۇپ كەلگەن بىر قاتار ئىستېلاچىلىق چارىلىرىنىڭ ئەمدى كونىراپ كارغا كەلمەس بولۇپ قالغانلىقىنى بىلەتتى. شۇڭا، ئۇ دانىيال خوجا كۆرسەتكەن بۇ چارىنىڭ كارغا كېلىدىغان ئۈنۈملۈك چارە ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتى — دە، بۇنىڭدىن كېيىن مۈلكىي قەشقەرىيىدە «مەڭگۈ چاتاق چىقماسلىق» قا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ئەسلىدىكى بىر يۈرۈش باشقۇرۇش تۈزۈلمىلىرىنى ئۆزگەرتىشنى قارار قىلدى.

مىلادى 1716 - يىلى (مايمۇن يىلى) ئەتىيازدا سېۋان ئارابدان پەرمان ئېلان قىلىپ، پۈتۈن مۈلكىي قەشقەرىيە ھۇدۇتلىقىنى مەمۇرىي جەھەتتىن ئالتە چوڭ ئۆلكە (شەھەر)، 12 شەھەر، 16 ئايماق ۋە 16 مىڭ كەنت (يېزا) كە ئايرىدى. بۇ ئالتە ئۆلكە (شەھەرنىڭ) نىڭ ھەربىرىگە ئۆزىنىڭ شاھزادىلىرىدىن بىردىن كىشىنى نايىب ئىرەكە خان قىلىپ تەيىنلىدى؛ 13 شەھەرگە ئۆزىنىڭ پۇشتىدىن بولغان 13 جۇڭغارنى خان ئامبال قىلىپ بەلگىلىدى؛ 16 ئايماققا بىردىن جۇڭغار تۇرسىنى مىڭئان قىلىپ ئەۋەتتى؛ مۇھىم يول ئاغزى بولغان ئاقسۇ بىلەن يەكەندە بىردىن جۇڭغارىيە ئىشغالىيەتچى قوشۇنىنى باسقاق قىلىپ تۇرغۇزدى. بۇ جۇڭغارلارنىڭ مۈلكىي قەشقەرىيىنى بىۋاسىتە ئۆز قولىدا تۇتۇپ ئىدارە قىلىشنىڭ

باشلىنىشى ئىدى.

بۇ ئالتە ئۆلكە (شەھەر) — خوتەن، يەكەن، قەشقەر، ئاقسۇ، ئۈچ (ئۈچتۈرپان)، كۇچا قاتارلىق ئالتە شەھەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. مانا بۇ «ئالتە شەھەر» ئاتالغۇسىنىڭ تارىختا تۇنجى قېتىم پەيدا بولۇش جەريانىدۇر؛ بۇ 13 شەھەر - كىرىيە، قاراقاش، گۇما، قاغىلىق، يېڭىسار، پەيزاۋات، مارالبېشى، ئاتۇش، چەرچەن، سايرام، بۈگۈر، كورلا ۋە قارا شەھەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.^①

سېۋان ئارابدان جۇڭغارلارنىڭ مۈلكى قەشقەرىيىدىكى ئىشغالىيەتچى ھاكىمىيەتنىڭ باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى مانا مۇشۇنداق ئۆزگەرتىپ چىققاندىن كېيىن جۇڭغارلار ئۇيغۇر خەلقىنى تېخىمۇ بىۋاسىتە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلالايدىغان بولدى. ئۆكۈز تېخىمۇ ئورۇقلىدى. ياغاچ بويۇنتۇرۇق تۆمۈر بويۇنتۇرۇققا ئالماشتى! كەڭ ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ ئىگىلىكى تېخىمۇ خارابلاشتى، خەلق كۈن كەچۈرەلمەيدىغان ھالغا چۈشۈپ قالدى...

*

*

*

دانىيال خوجا جۇڭغارلارنىڭ ياردىمىدە مۈلكىي قەشقەرىيىدىكى روھانىي ھاكىمىيەت بىلەن دەھرىي ھاكىمىيەتنى ئىككىنچى قېتىم تەنھا ئىگىلىگەندىن كېيىن كەڭ كۆلەملىك «توۋا قىلىش» ھەرىكىتىنى قوزغاپ، داستانلار بىلەن ئۆزىگە قارشى پىكىردىكىلەرنى ئۈزۈل - كېسىل يوقاتماقچى بولدى. ئۇ «قۇتبىل ئەقتابى كەلىمەھۇللاغا قول بەرمىگەن، بەيئەت

① «تارىخىمىزدىكى ئىسلامىيەت» تە بۇ ئالتە شەھەر — «يەكەن، خوتەن، يېڭىسار، قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا» دېيىلگەن، 13 شەھەر — «كىرىيە، قاراقاش، گۇما، قاغىلىق، پەيزاۋات، مارالبېشى، ئاتۇش چەرچەن، بىي، بۈگۈر، كورلا ۋە ئۈچ، سايرام» دېيىلگەن.

قىلمىغان ھەرقانداق كىشىنىڭ ئىككىلا ئالەملىكى قارادۇر!»
دەپ ئېلان قىلدى.

بىر كۈنى دانىيال خوجىنىڭ ئاقسارايىدىكى قۇتبىخانسىدا
دۆلەت ئەرگانلىرىنىڭ پىرغا قول بېرىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى.
بۇ مۇراسىمنى دانىيال خوجا باشقۇردى.

— ئاللا تائالا مەملىكەتدارلىق نىزامى ۋە ئادەمىي
ئىنتىزامنى ئەدلۈ - ئادالەت قائىدىلىرىگە مۇناسىپ تۇرغۇزۇپ
بىرپا قىلغاندۇر، — دېدى ئۇ، — «ئۇرۇنباسار (خەلىپە)
يارىتىش» تەقەززاسى بىلەن بىزكىم زۇبىدەئى ئەۋلات، ئىننەھۇ
سەيپىدىل رەشىدىل كامىلەيىل رازىيەيىن ۋە ئىننەھۇ ئەزىزان
قۇتبىل ئەقتاب قەددىسە سىرەھۇدەك نامدارلار ۋە ئىقتىدارلىق
بەختىيارلارنى دارىلخىلاپەت ۋە پادىشاھلىق تەختىگە
ئورۇنلاشتۇردى!...

— ھەيھات، ھەيھات! — دەپ تەئەددى قىلدى ئەمىر مىرزا
ئەلىمشاھ زادىلا تاقەت قىلالماي، — «ئۇرۇنباسار خەلىپە» لىق
سۈپىتى قۇرئان كەرىمدە نازىل قىلىنىشىچە، مۇھەممەد مۇستەفا
سەللەللەھى ئەلەيھى ۋەسەللەمگىلا خاس سۈپەتلەرنىڭ بىرىدۇر.
مەسىلەن، «سۈرە ئەنئام» دىكى 165 - ئايەت، «سۈرە يۇنۇس»
تىكى 14 - ۋە 73 - ئايەتلەردە روسۇلىلانىڭ بۇ سۈپەتلىرى
قايتا - قايتا نازىل قىلىنغاندۇر!...

ئۇنىڭ سۆزىنىڭ ئاخىرى تېخى تۈگۈمەي تۇراتتى، دانىيال
خوجا دەرغەزەپ بولۇپ:

— تۇتۇڭلار بۇ تەخت ئوغرىسىنى! — دەپ بۇيرۇق
قىلدى. تامنىڭ كەينىدە ئالدىن يوشۇرۇنۇپ تۇرۇشقان سوپى
جاللاتلار دەرۋەرەپ كېلىشىپلا ئەمىر مىرزا ئەلىمشاھنى تۇتۇپ
چەمبەرچاس قىلىپ باغلاپ تاشلىدى.

— ئاسمان - زېمىننى ياراتقان خۇداغا قەسەمكى، — دەپ
قەھر قىلدى دانىيال خوجا قول شىلتىپ تۇرۇپ، — مەن بۇ

سەلتەنەتنى قالماق خوجامنىڭ شاپائىتى بىلەن قايتا ئاران قولغا كەلتۈردۈم! ئەلھال، ئۇنى ئەمدى ھەرگىزمۇ قولۇمدىن چىقارماسەن! گۆرۈمگە ئاپتاپ چۈشكىنى — ئۆيۈمنىڭ ئىشىكىگە ئاپتاپ چۈشكىنىدىن ياخشىراق تۇر! — دېدى — دە، جاللات سوپىلارغا:

— بۇ تەخت ئوغرىسىنى ئالتۇنلۇق مۇنارىغا ئېلىپ چىقىپ يەرگە تاشلاڭلار. يەرگە چۈشۈپ بولغۇچە گۆشى پوستىدىن ئايرىلسۇن، ئۇستىخانلىرى تېرىقتەك چېچىلىپ كەتسۇن! — دەپ پەرمان قىلدى.

ئەمىر مىرزا ئەلىمشاھ قاقاخلاپ كۈلۈپ كەتتى. ئۇنىڭ كۈلكىسىدىن پۈتۈن قۇتبىخانا لەرزىگە كېلىپ كېتىۋاتاتتى. — ئى مۇرتەد! — دېدى دانىيال خوجا، — بۇرنىڭغا ئۆلۈم پۇراپ تۇرسىمۇ، يەنە كۈلسەنغۇ؟ بۇ كۈلۈشنىڭ نېمىدىندۇر؟ — ئەي دانىيال خوجا، بىز ئىككىمىزنىڭ مۇشۇ ئاپتىكى ھالىمىزنىڭ تايغان بىلەن بۇغىنىنىڭ ھالىغا تولىمۇ ئوخشىشىپ كېتىۋاتقانلىقىغا كۈلمەكتىمەن! قۇلاق سال! مەن بۇنى ساڭا سۆزلەپ بېرەي! — دېدى مەردانىلىق بىلەن ئەمىر مىرزا ئەلىمشاھ.

— ئاڭلاپ باقاي قېنى، نېمە دەيدىكەنسەنكىن؟ — دېدى دانىيال خوجا جاللاڭلارغا قول ئىشارىتى قىلىپ.

— بىر ئوۋچىنىڭ ئىككى تايغىنى بار ئىكەن، — دەپ سۆزنى باشلىدى ئەمىر مىرزا ئەلىمشاھ، — ئوۋچى تايغانلىرىنى بۇغىغا سېلىپتۇ. بىراق ئوۋچىنىڭ ئىككى تايغىنى بۇغلارنى يېرىم كۈنگىچە قوغلاپ زادىلا يېتەلمەپتۇ. بىر چاغدا تايغانلارنىڭ بىرى:

— ھەي بۇغلار، بىزمۇ ئۆلگۈدەك ھاردۇق، سىلەرنىڭمۇ ماغدۇرۇڭلار قالدى. توختاڭلار، سىلەردىن سورايدىغان بىر سۇئالىمىز بار، دەپتۇ. بۇغلار توختاپ:

— قېنى سورا! — دەپ قۇلاقلىرىنى دىك قىلىشىپتۇ.
— يۈگۈرۈشكە كەلگەندە بىزدىن ئۆتىدىغان يۈگۈرۈك ھايۋان
يوق ئىدى. ئەجەب، بۈگۈن سىلەرگە زادىلا يېتەلمىدۇققۇ؟ بۇنىڭ
سىرى نەدە؟ — دەپ سوراپتۇ بايقى تايغان.
بۇغلارنىڭ بىرى كۈلۈپ قويۇپ، جاۋاب بېرىپتۇ:
— بۇنىڭ سىرى شۇ يەردىكى، بىز ئۆز ھاياتىمىزنى،
بالىلىرىمىزنى، جېنىمىزنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن يۈگۈردۈك
ھەم يۈگۈرمىز. سىلەر بولساڭلار ئوۋچىنىڭ بەرگەن ئەسكى
تەڭنىسىدىكى يۇندا — چاقاندا ۋە كۈلدە — كۆمەچلىرى ئۈچۈن
يۈگۈردىڭلار ھەم يۈگۈرمىسىلەر، سىر ئەنە شۇ يەردە!

—
ئىزاچىلىقتىن رەللە بولغان دانىيال خوجا سوپى جاللاتلىرىغا
زەردە بىلەن قولىنى شىلتىدى. سوپىلار ئەمىر — مرزا
ئەلىمشاھنى مۇناردىن تاشلاپ ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن ئېلىپ چىقىپ
كەتتى.
قۇتبخاندىكىلەرنىڭ چىرايدا قان دىدارى قالمىغانىدى.
ئۇلار ۋەھىمە ئىچىدە توۋا قىلىشىپ، ھەممىسى دانىيال خوجىغا
قول بېرىشتى. . . .

*

*

*

ئەمىر مرزا ئەلىمشاھ شىجا ئەتلىك، ئەركىسۆيەر،
خەلقپەرۋەر، ساھىبقىران، خۇشخۇي، ھاتەمدەك سېخىي — قولى
ئوچۇق باھادىر كىشى ئىدى. ئۇ ئەمىر ھەيدەر دوغلاتىنىڭ
نەۋرىسى بولۇپ، خۇددى بوۋىسى ھەيدەر بەگدەكلەمەردە، دىلاۋەر،
خۇداگوي، بىلىملىك ئادەم ئىدى. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپلا

ھەزرەت شەيخ نىزامىنىڭ، خىسراۋىنىڭ خەمىسەلىرىنى، شاھنامىلەرنى ۋە ھەر خىل تۈركىي تىلدىكى ئەسەرلەرنى كۆپ ئوقۇغان بولغاچقا، ئىلىمگە تولغان كاتتا ئەللامە ئىدى. ئۇ دانيال خوجا تەرىپىدىن قەتلى قىلىنغاندا 56 ياشتا ئىدى.

*

*

*

كونىلار: «ئىنەكنىڭ بېشىغا كەلگەن كۈن غۇنچۇنىڭ بېشىغىمۇ كەپتۇ» دېگەن ئىكەن. قەشقەر خوجىلىرىنى مۈلكىي قەشقەرىيىدە داۋاملىق تەنھا قالدۇرۇپ قويسا ۋەقە تۇغۇلۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرىگەن سېۋان ئارابدان مىلادى 1716 - يىلى قىشتا يەكەندىن دانيال خان خوجىنى، قەشقەردىن ئەھمەدخان خوجىنى ۋە بۇ ئىككى خان خوجىنىڭ جەددى - جەمەتىدىن ئىككى يۈزدىن ئارتۇق خوجا - ئىشاننى تۇتۇپ ئىلىبالىققا تۇرغاقلىققا ھەيدەپ كەتتى. تاكى مىلادى 1727 - يىلى (قوي يىلى) سېۋان ئارابدان ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى غالدان سېرىن جۇڭغار خانى بولغانغا قەدەر، بۇ ئەبگا قەشقەر خوجىلىرى ئىلىبالىقتا نەزەربەندلىكتە - مىرزا قاماقتا تۇتۇپ تۇرۇلدى.

مۇشۇ مەزگىللەردە، مۈلكىي قەشقەرىيىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جۇڭغارىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ ئىستىداتىغا قارشى كەڭ كۆلەمدە مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرى پارتلىدى. جۇڭغارىيە ھۆكۈمرانلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرىنى ئۈنۈملۈك باستۇرۇش ئۈچۈن دانيال خوجىنى تۇرغاقلىقتىن ئازاد قىلىپ، مۈلكىي قەشقەرىيىگە «خان» قىلىپ ئەۋەتتى. دانيال خوجا تاكى مىلادى 1735 - يىلى (توشقان يىلى) يەتمىش يېشىدا

يەكەندە ئۆلگەنگە قەدەر، مۈلكىي قەشقەرىيىدە قورچاق خان
بولۇپ، خوجىسى جۇڭغارلارغا كەتمەن چاپتى... .

نەزمە

ۋاپا لاپىن ئۇرغان دوست دۈشمەن بولدى،
ھەر پاكىز ئىنسان چىرىك - تۆۋەن بولدى.
«كېچە — ھامىلىدار» دېگەن گەپقۇ بار،
ئەجەب، بىر مەرد كۆرمىي ئۇ كىمىدىن بولدى؟

— ھافىز شىرازى

مىلادى 1998 - يىل 8 - ئاي قەشقەر.
مىلادى 1999 - يىل 9 - ئاي ئۈرۈمچى.

图书在版编目(CIP)数据

阿帕克和卓:维吾尔文/阿布都魏力·艾力著. —乌鲁木齐:新疆人民出版社. 2000. 4

ISBN 7-228-05691-4

I. 阿… II. 阿… III. 长篇小说—中国—当代 —维吾尔语(中国少数民族语言) N. 1247.5

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2000) 第 06481 号

28.70
13.80
3.
8.
7.5
17.8

阿帕克和卓(1,2)

(长篇小说)

阿布都魏力·艾力 著

76.50

*

新疆人民出版社出版

(乌鲁木齐市解放南路 348 号 邮政编码 830001)

新疆新华书店发行 乌鲁木齐市第十四中学印刷厂印刷

850×1168 毫米 32 开本 19.375 印张

2000 年 4 月第 1 版 2000 年 4 月第 1 次印刷

印数: 1 — 5000

ISBN7-228-05691-4/I·2097 (民文)定价:28.00 元(全两册)